JURIS
EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 3/2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Журнал містить наукові статті з актуальних проблем теорії та історії держави і права, філософії права; конституційного та муніципального права; адміністративного, фінансового, податкового права; цивільного та господарського права і процесу; трудового права, права соціального забезпечення; аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права; кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права; кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності; міжнародного права.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Латковська Тамара Анатоліївна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0003-3159-5994

Редакційна колегія:

Біла-Тіунова Любов Романівна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-7886-793X

Гнатовська Альона Ільдусівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0001-7171-3209

Дудченко Валентина Віталіївна, доктор юридичних наук, професор кафедри загально теоретичної юриспруденції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-0915-6530

Давидова Ірина Віталіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-5622-671X; Researcher ID AAG-9051-2019

Колодін Денис Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-6368-0849

Глиняна Катерина Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-1778-1021; ResearcherID AAH-4546-2019

Латковський Павло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-2406-766X

Манжосова Олена Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0002-8873-4783

Марущак Анна Валеріївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-2337-0402 – відповідальний секретар

Сідак Микола Васильович, доктор юридичних наук, професор, Вища школа економіки та менеджменту публічної справи в м. Братислава (Словаччина), orcid.org/0000-0002-4895-8037

Чанишева Галія Інсафівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-1852-8068

Mirica Stefania-Cristina, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія, SCOPUS ID 56968006800

Рекомендовано до друку та поширення через
мережу Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 30.06.2025 р. (протокол № 9)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.jes.nuoua.od.ua
Мови видання: українська, англійська, німецька, польська, румунська, французька

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року (ідентифікатор медіа - R30-03882).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія»
(Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, chancellery@onua.edu.ua, тел. +38 (048) 719-88-01).

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 4)
журнал "Juris Europensis Scientia" включено до Переліку наукових фахових видань України
категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право»). До 1 липня 2020 р. журнал виходив під назвою
«Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2709-6815 (Print)
ISSN 2709-6823 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.1

С. І. Яковлєв
адвокат, аспірант юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
orcid.org/0009-0001-5926-6861

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена дослідженню міжнародних механізмів регулювання обмеження прав і свобод людини під час збройних конфліктів з точки зору права держав на відступ від своїх зобов'язань за Міжнародним Пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Під час проведення дослідження було використано систему методів наукового пізнання, зокрема аналіз та синтез як загальнонаукові методи, серед конкретних методів – порівняльний аналіз, кількісне і якісне дослідження, наближення, а також спеціалізовані юридичні методи такі, як формально-юридичний та порівняльно-правовий. Проаналізовано низку міжнародно-правових угод, особливо тих, що відносяться до міжнародного гуманітарного права, а саме Гаазькі конвенції та декларації 1899 і 1907 рр. та Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи до них від 1977 р., а також ряд інших міжнародних угод. Встановлено, що міжнародно-правове регулювання у вигляді окремої конвенції отримала лише заборона катування як непорушне право, обмеження якого недопустиме в разі відступу держави від зобов'язань за надзвичайних обставин. На основі розглянутих міжнародних угод, автором досліджено основні механізми, що впроваджують підстави, порядок застосування та виконання на практиці норм міжнародного гуманітарного права саме через зв'язок з правами людини та їх обмеженням під час збройних конфліктів, що становить наукову новизну. Зокрема, до таких відносяться: Туркунська декларація, якою запроваджено універсальні гуманітарні мінімальні стандарти, що застосовуються незалежно від статусу конфлікту і не можуть бути порушені, навіть у надзвичайних умовах; діяльність Міжнародного кримінального суду, врегульована Римським статутом та спрямована на забезпечення відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права та законів і звичаїв міжнародних збройних конфліктів у відповідності з нормами міжнародного права; функціональне забезпечення посередництва між учасниками збройних конфліктів, тлумачення міжнародного гуманітарного права та розгляд скарг щодо його порушення Міжнародним комітетом Червоного Хреста. У висновках автор наполягає на беззаперечності взаємозв'язку міжнародного гуманітарного права з правом держав на відступ від своїх зобов'язань за міжнародними угодами з прав людини. Озвучено перспективний напрямок наступних наукових досліджень.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, воєнний стан, женевські конвенції, міжнародний кримінальний суд, міжнародний комітет червоного хреста.

Yakovliev S. I. **INTERNATIONAL MECHANISMS FOR REGULATING THE RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN MARTIAL LAW**

This article is devoted to the study of international mechanisms for regulating the limitation of human rights and freedoms during armed conflicts, from the perspective of states' rights to derogate from their obligations under the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. The research utilized a system of scientific methods, including analysis and synthesis as general scientific methods, and specific methods such as comparative analysis, quantitative and qualitative research, approximation, as well as specialized legal methods, such as formal-legal and comparative-legal methods. A number of international legal agreements were analysed, particularly those related to international humanitarian law, including the Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907, the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols of 1977, as well as several other international agreements. It was established that the prohibition of torture, as an inviolable right, is the only subject of international legal regulation through a separate convention, with no allowance for derogation in cases of state withdrawal from obligations during exceptional circumstances. Based on the reviewed international agreements, the author examines the main mechanisms that implement the grounds, procedures, and practical enforcement of international humanitarian law norms, specifically through their connection with human rights and their limitations during armed conflicts, which constitutes the scientific novelty of this work. These mechanisms include: the Turku Declaration, which introduced universal humanitarian minimum standards applicable regardless of the conflict's status and which cannot be violated, even in exceptional circumstances; the activities of the International Criminal Court, governed by the Rome Statute, aimed at ensuring accountability for violations of international humanitarian law and the laws and customs of international armed conflicts in accordance with international legal norms; and the functional provision of mediation between participants in armed conflicts, interpretation of international humanitarian law, and the consideration of complaints regarding violations by the International Committee of the Red Cross. In the conclusions, the author emphasizes the undeniable interconnection between international humanitarian law and states' rights to derogate from their obligations under international human rights agreements. Future directions for further research are also proposed.

Key words: international humanitarian law, martial law, Geneva Conventions, International Criminal Court, International Committee of the Red Cross.

© А. С. Беніцький, 2025

Постановка проблеми та актуальність. Збройні конфлікти призводять не лише до численних руйнувань та вбивств, а й до ураження прав людини внаслідок агресії всіх сторін конфлікту: поранення, каліцтва, затримання та ув'язнення, обмеження пересування та інші насильницькі дії та заборони. Це стосується всіх учасників конфлікту, включно з цивільним населенням та майном, та є «законами війни». Однак, окреслені обмеження цілком підпадають під дію міжнародних угод, що встановлюють «цивілізовані правила війни» та лімітують сторони збройних конфліктів у порушенні прав людини в умовах воєнного стану.

За умов надзвичайних обставин в державі, що загрожують існуванню нації, згідно з міжнародним правом, передбачається право держав на відступ від своїх зобов'язань за ним з можливістю обмеження прав і свобод людини.

Актуальність означеного питання в світлі повномасштабної війни північного сусіда проти України та інших міжнародних конфліктів по всьому світу пояснюється необхідністю наукової ревізії, ретельного перегляду наявних механізмів дотримання прав людини в таких надзвичайних умовах, як збройні конфлікти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням правового регулювання міжнародного гуманітарного права, та механізмів забезпечення його виконання присвячено праці таких дослідників, як Александер А., Мерон Т., Росас А., Гровер Л., Басаран Х.Р., Гіладі Р. та С. Ратнер та інших. Проте саме взаємозв'язок права держави на відступ від міжнародних зобов'язань з дотримання прав людини та міжнародним гуманітарним правом досі не досліджувався.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є встановлення наявних механізмів міжнародно-правового регулювання обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану в розрізі права держав на відступ від своїх зобов'язань за міжнародними угодами з прав людини. Завданнями дослідження є аналіз існуючих міжнародно-правових угод, що складають міжнародне гуманітарне право, та впроваджують право держав на відступ від своїх зобов'язань за ними, а також встановлення взаємозв'язку між ними.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року ч. 2 ст. 29 закріплює можливість обмеження прав і свобод людини лише у випадках, передбачених законом з метою гарантування належного визнання і поваги прав та свобод інших осіб, та в разі забезпечення справедливих моральних вимог, громадського порядку і загального благополуччя в демократичному суспільстві [1]. Право відступу держав від своїх зобов'язань в надзвичайних ситуаціях, зокрема й під час збройного конфлікту, внаслідок чого запроваджуються обмеження прав і свобод людини, закріплено ст. 4 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) [2] та ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) [3].

Враховуючі, що жоден з міжнародно-правових актів не окреслює чітких обставин, за яких є можливим використання права відступу від зобов'язань за ними, а лише визначають критерії допустимості такого відступу з огляду наявності надзвичайної ситуації чи обставин, при яких життя нації перебуває під загрозою, до останніх безперечно входять також й війни або інакше збройні конфлікти.

В такому разі до міжнародно-правових актів, що регулюють реалізацію прав і свобод людини в надзвичайних умовах війни, відносяться також норми міжнародного гуманітарного права (МГП). Традиційно до МГП відносять ряд міжнародних конвенцій, зокрема Гаазькі конвенції та декларації 1899 і 1907 рр. та Женевські конвенції 1949 р.

І хоча Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни історично включені до комплексу норм МГП, вони, як зазначає Александер А., відображали військові чи західні інтереси, які часто домінували над гуманістичними цінностями, що призводило до жорстокості для мирного населення та виправдання хитрощів війни. Хоч деякі гуманітарні норми для захисту цивільного населення все ж існували, їх зазвичай дотримувалися лише тоді, коли вони не суперечили військовим цілям. Такий міжнародний підхід – балансування між людяністю й воєнною необхідністю – залишався актуальним упродовж першої половини XX століття [4, с. 113-114].

Проте своєрідною формою кодифікації норм МГП, вважаються чотири Женевських конвенції від 12 серпня 1949 р. та додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 р: Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях [5], Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі [6], Женевська конвенція про поводження з військовополоненими [7], Конвенція про захист цивільного населення під час війни [8], Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) [9], Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) [10]; Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III) [11].

Дві перші конвенції встановлюють принцип нейтрального статусу для хворих та поранених. Конвенція про військовополонених вимагає гуманного ставлення, належного годування та

доставки гуманітарної допомоги, а також забороняє застосування тиску на полонених для отримання від них інформації більше за необхідний мінімум. Четверта конвенція врегульовує питання захисту населення від наслідків війни, статус окупованих територій та їх населення, забороняє, зокрема, депортацію окремих осіб чи груп, захоплення заручників, катування, колективні покарання, злочини, що порушують «особисту гідність», винесення судових вироків (у тому числі смертних) без належного процесуального забезпечення, а також дискримінаційне ставлення за ознаками раси, релігії, національності чи політичних переконань.

Збройні конфлікти поділяються на міжнародні та неміжнародні. Міжнародний збройний конфлікт виникає між різними державами. Він охоплює також ситуації окупації, навіть якщо вони не супроводжуються збройним спротивом. Конфлікти неміжнародного характеру відбуваються в межах однієї держави – між її збройними силами та антиурядовими угрупованнями або між самими збройними групами. До міжнародних збройних конфліктів застосовуються всі чотири Женевські конвенції про захист жертв війни та Перший додатковий протокол до них. В той час як у випадку з неміжнародними збройними конфліктами обсяг договірного регулювання значно обмеженіший – застосовуються лише спільна стаття 3 Женевських конвенцій та Другий додатковий протокол.

Кожна зі сторін збройного конфлікту зобов'язана дотримуватись базових гуманітарних принципів, закріплених у ст. 3, спільній для всіх чотирьох Женевських конвенцій, положення якої було розширено та конкретизовано Протоколом II, і які є юридично рівнозначними для всіх учасників збройного конфлікту.

В МГП термін «сторона конфлікту» позначає суб'єктів, які мають зобов'язання дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права під час конфлікту (ст. 2, спільна для всіх чотирьох Женевських конвенцій).

Женевські конвенції – основа міжнародного гуманітарного права, що регулює захист жертв збройних конфліктів. Ратифікація майже всіма державами світу робить ці документи найавторитетнішими у сфері прав людини. Конвенції встановлюють стандарти захисту для поранених, військовополонених, цивільних та інших уразливих груп, відображаючи принципи гуманності й справедливості, як невід'ємної частини сучасної міжнародної правової системи.

Додатковим міжнародно-правовим актом, що регулює права і свободи людини також й в надзвичайних умовах є Конвенція ООН щодо заборони катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання 1984 року [12], яка за змістом перегукується з Європейською Конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому що принижує гідність, поводженню та покаранню 1987 року [13], статтею 5 Загальної декларації прав людини, яка прямо забороняє піддавати будь-кого тортурам, жорстокому, нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, а також ст. 7 МПГПП, що закріплює аналогічну заборону.

Застосовно до права держав на відступ від своїх зобов'язань за міжнародними угодами з прав людини в надзвичайних умовах Конвенція ООН щодо заборони катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання 1984 року відтворює міжнародно-правове регулювання одного з непорушних прав людини, обмеження якого суворо заборонене в будь-якому випадку, навіть за умов відступу держави від зобов'язань згідно зі ст. 4 МПГПП а та ст. 15 ЄКПЛ, про що прямо зазначено в ч. 2 наведених норм.

Примітно, що лише заборона катування як виключне право, яке не може бути обмежене в разі відступу держави від зобов'язань за надзвичайних обставин, отримало міжнародно-правове регулювання у вигляді окремої конвенції.

Пріоритет МГП також зазначений у ст. 18 Туркунської декларації, яка підтверджує, що ніщо не може тлумачитися як таке, що обмежує або применшує положення будь-якого міжнародного гуманітарного документа або угоди з прав людини [14].

Документ встановлює невідступні гуманітарні стандарти, які застосовуються у будь-яких ситуаціях, зокрема й невоєнного характеру. Підкреслюється недопустимість тортур, колективних покарань, дискримінації, свавільних затримань і порушень прав людини. Розширюється сфера дії МГП на випадки внутрішніх заворушень і криз, де раніше діяло лише обмежене правове регулювання. Забезпечується захист вразливих категорій осіб (діти, затримані, поранені, переміщені тощо). Проголошується вимога до держав забезпечити дотримання стандартів через національне законодавство, моніторинг і навчання.

Як зазначають Мерон Т. та Росас А., декларація змістила фокус із суто внутрішніх конфліктів на універсальне застосування – до всіх форм насильства, включаючи заворушення та надзвичайні ситуації. Як документ, що не допускає жодних відступів, вона формує основне ядро гуманітарних норм і прав людини, обов'язкових за будь-яких умов. Це ускладнює урядам можливість ігнорувати ці стандарти, посилаючись на низьку інтенсивність конфлікту. Хоча декларація перевищує обсяг існуючих переліків невідступних прав, більшість її положень базується на вже

визнаних мінімальних стандартах гуманітарного права та прав людини [15, с. 376, 377].

І дійсно, Декларацією запроваджено універсальні гуманітарні мінімуми, що діють незалежно від конфліктного статусу ситуації і від яких не допускаються відступи навіть у надзвичайних умовах. Ця декларація прагне створити єдине морально-правове «ядро» для захисту людської гідності – там, де міжнародне право раніше було фрагментарним або не застосовувалося.

Положення численних багатосторонніх договорів, спрямованих на обмеження насильства, а також основні принципи МГП були враховані під час ухвалення Римського статуту – установчого документу Міжнародного кримінального суду (МКС), прийнятого на конференції в Римі в 1998 році під егідою ООН. Статут набув чинності 1 липня 2002 року, започаткувавши постійно діючий Міжнародний кримінальний суд [16].

Головною метою Суду власне є забезпечення відповідальності, зокрема, за порушення МГП у вигляді воєнних злочинів – грубих порушень Женевських конвенцій, а також порушень законів і звичаїв міжнародних збройних конфліктів у відповідності з нормами міжнародного права (ч. 2 ст. 8 Статуту). Римський статут МКС є основоположним міжнародно-правовим актом, який заснував перший у світі постійний суд для переслідування осіб, винних у найтяжчих міжнародних злочинах: геноциді, злочинах проти людяності, воєнних злочинах. Документ передбачає, що юрисдикція Суду є додатковою до національних правових систем, і застосовується лише у разі їхньої неспроможності або небажання переслідувати винних. Ратифікація Статуту державами є добровільною, однак вона накладає на них обов'язок повної співпраці з Судом. Звичаєве МГП є ключовим джерелом для тлумачення воєнних злочинів, зокрема в контексті «елементів злочинів», що доповнюють Римський статут відповідно до його ст. 9. МКС має відкриту та гнучку юрисдикцію, зокрема щодо злочинів, передбачених міжнародним гуманітарним правом, і здатен реагувати на порушення його норм навіть без мандату від держав чи ООН – що є принципово новим для системи міжнародного правосуддя.

Римський статут на думку Гровера Л. кодифікує багато правил і принципів МГП як звичаєвого кримінального права [17, с. 569].

Женевські конвенції передбачають механізми контролю за дотриманням їх положень, включаючи роль Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ).

МКЧХ прямо згадується в усіх чотирьох Женевських конвенціях та Додаткових протоколах. Згідно зі спільною ст. 3 конвенцій комітет має право пропонувати свої гуманітарні послуги сторонам неміжнародних збройних конфліктів, як нейтральна сторона, що не є втручанням у збройний конфлікт та не вважається за недружні акти, як окремо визначає ст. 70 Протоколу І до Женевських конвенцій. Комітет наділено особливою функцією наглядати за дотриманням МГП, надавати гуманітарну допомогу, відвідувати полонених, затриманих, а також вести конфіденційний діалог зі сторонами конфлікту. Власне статті Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них пронизані згадуваннями про МКЧХ.

Як зазначає Басаран Х.Р., держави вважають сприятливим для свого іміджу та в їхніх інтересах співпрацювати з МКЧХ, враховуючи, що Женевські конвенції визнали «особливу роль» МКЧХ. Оскільки гуманітарне право частково ґрунтується на звичаєвому праві, практика Комітету та визнання цієї практики державами та міжнародними організаціями зміцнили його статус у сфері міжнародного гуманітарного права та прав людини [18, с. 358].

Так, п. «с» та ч. 2 ст. 4 Статуту МКЧХ наголошує, що до його завдань входить, зокрема, виконання обов'язків, передбачених Женевськими конвенціями, сприяння добросовісному дотриманню МГП під час збройних конфліктів, а також розгляд скарг, що стосуються можливих його порушень. Як нейтральна та незалежна організація і посередник, Комітет має право здійснювати будь-які гуманітарні ініціативи в межах своєї компетенції, а також брати до розгляду питання, що потребують уваги такої інституції [19].

МКЧХ, на думку Гіладі Р. та С. Ратнера постійно прагне домогтися дотримання державами правил МГП. Така роль не згадується в Конвенціях, але вона стала основною, паралельною місією, яка зараз широко визнається державами і недержавними учасниками. Дійсно, це доповнює провідну роль, яку МКЧХ взяв на себе в кодифікації МГП. В основі стратегії дотримання вимог МКЧХ лежить конфіденційне спілкування зі сторонами збройного конфлікту або іншої безпекової ситуації [20, с. 12, 13].

Комітет є автором або активно долучався до створення тлумачних документів з МГП, які відрізняються між собою за юридичною силою. Переважна частина таких документів призначена насамперед для аналізу фахівцями у сфері міжнародного гуманітарного права та прав людини.

У своєму коментарі до Додаткових протоколів до Женевських конвенцій МКЧХ визначив міжнародне гуманітарне право як сукупність норм, закріплених у договорах чи звичаєвому праві, що регулюють гуманітарні питання під час міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів. Це право обмежує методи і засоби ведення війни з гуманітарних міркувань і забезпечує захист осіб та майна, що постраждали від конфлікту. Термін часто скорочують до «міжнародного гуманітар-

ного права» або просто «гуманітарного права» [21, с. 28].

Власне, основою міжнародного гуманітарного права є загальнолюдські засади гуманності та моралі, через які потрібно оцінювати поведінку сторін у війні, що не регулюється позитивними нормами міжнародного права, а також розробку нових видів зброї і методів ведення війни (ч. 2 ст. 1 Додаткового Протоколу І до Женевських конвенцій).

Висновки. Права людини становлять найширші та найзагальніші принципи, на яких ґрунтується міжнародне гуманітарне право, а його норми та звичаї є лише специфічним і винятковим проявом цих принципів, що набуває актуальності саме у ситуаціях, коли війна обмежує або порушує реалізацію прав людини. Тож взаємозв'язок міжнародного гуманітарного права з правом держав на відступ від своїх зобов'язань за міжнародними угодами з прав людини є беззаперечним.

Право держав на відступ від прав людини за виняткових та невідкладних обставин, як правова концепція міжнародного надзвичайного права, закріплене МПГПП та ЄКПЛ, з огляду на досліджене, становить більш змістовне за обсягом явище, ніж МГП. Оскільки включає як підставу застосування і надзвичайні ситуації (стихійні лиха, епідемії, терористичні акти, міжнаціональні конфлікти тощо), і збройні конфлікти (міжнародні та неміжнародні). В той час як МГП є застосовним, як правило, під час збройних конфліктів. Окрім того, за тієї ж особливості об'єкта регулювання – права людини та їх обмеження в надзвичайних обставинах для міжнародного гуманітарного права, яке хоч і окреслене власними міжнародно-правовими актами (Женевські конвенції та додаткові протоколи до них), джерелом регулювання виступають також й МПГПП та ЄКПЛ, які накладають зобов'язання з застосування процедур «права відступу» під час збройних конфліктів.

Проте перспективним для подальших досліджень залишається щонайменше питання узгодженості між ними.

Література

1. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.09.2023).

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.01.2025).

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.01.2025).

4. Alexander A. A Short History of International Humanitarian Law, European Journal of International Law, Volume 26, Issue 1, February 2015, Pages 109–138. URL: https://academic.oup.com/ejil/article/26/1/109/497489 (дата звернення: 23.01.2025).

5. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 8 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 23.01.2025).

6. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 8 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 23.01.2025).

7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 23.01.2025).

8. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 23.01.2025).

9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 23.01.2025).

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 23.01.2025).

11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.12.2005 : станом на 22 жовт. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text (дата звернення: 23.01.2025).

12. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1984 : станом на 13 листоп. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 28.03.2025).

13. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню : Конвенція Ради Європи від 26.11.1987 : станом на 24 січ. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (дата звернення: 28.03.2025).

14. Declaration of Minimum Humanitarian Standards. *International Review of the Red Cross*. URL: https://international-review.icrc.org/articles/declaration-minimum-humanitarian-standards (дата звернення: 28.03.2025).

15. UN. Commission on Human Rights (53rd sess. : 1997 : Geneva). Minimum humanitarian standards. *United Nations Digital Library System*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/239041 (дата звернення: 02.05.2025).

16. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998: станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.

ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 06.05.2025).

17. Grover. L. A Call to Arms: Fundamental Dilemmas Confronting the Interpretation of Crimes in the Rome Statute of the International Criminal Court, European Journal of International Law, Volume 21, Issue 3, August 2010, Pages 543–583. URL: https://academic.oup.com/ejil/article/21/3/543/508672 (дата звернення: 27.03.2025).

18. Basaran H. R. The International Committee of the Red Cross: an Evaluation. Indonesian Journal of International Law. 2020. Vol. 17, no. 3. URL: https://doi.org/10.17304/ijil.vol17.3.791 (дата звернення: 27.03.2025).

19. Statutes of the International Committee of the Red Cross. International Committee of the Red Cross. URL: https://www.icrc.org/en/document/statutes-international-committee-red-cross-0 (дата звернення: 27.03.2025).

20. Giladi R., Ratner. S. The Role of the International Committee of the Red Cross. *University of Michigan Law School Scholarship Repository*. URL: https://repository.law.umich.edu/book_chapters/456/ (дата звернення: 27.03.2025).

21. Commentary on the additional protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949. *The Library of Congress*. URL: https://www.loc.gov/item/2011525357/ (дата звернення: 27.03.2025).

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.553
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.2

В. Д. Барвіненко
доктор юридичних наук,
професор кафедри публічного управління та регіоналістики
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-9471-1134

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СИСТЕМІ МУНІЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ

Автором здійснено аналіз концептуального підґрунтя у сфері застосування штучного інтелекту в місцевому самоврядуванні (на матеріалах Концепції розвитку електронної демократії в Україні). У статті розкрито потенціал застосування технологій штучного інтелекту в системі місцевого самоврядування в Україні, зокрема у контексті цифровізації адміністративних процесів, оптимізації управлінських рішень та підвищення прозорості взаємодії між органами місцевого самоврядування та членами територіальних громад. На підставі аналізу програмного документу у цій сфері з'ясовано, що впровадження ШІ потребує не лише технічного, а й нормативно-правового супроводу, зокрема у питаннях захисту персональних даних, відповідальності за дії автономних систем та забезпечення кібербезпеки. Сформульовано висновок, що розвиток правового регулювання ШІ на рівні місцевого самоврядування має стати частиною загальної стратегії цифрової трансформації держави – Концепція не містить достатньо програмних положень для цього. Виявлено, що особливої уваги потребує формування доктринальної бази, яка б враховувала специфіку місцевого самоврядування, принципи демократичної участі та захист прав членів територіальної громади.

Резюмовано, що, попри стрімкий розвиток цифрових рішень на місцевому рівні, українське законодавство не містить чіткого нормативного регулювання використання технологій штучного інтелекту в системі місцевого самоврядування. Констатовано, що відсутність визначених правових механізмів створює ризики правової невизначеності, дискримінації та обмеження прав громадян при взаємодії з цифровими інструментами, та наголошено, що все більш активне використання ШІ в діяльності органів місцевого самоврядування порушує низку правових питань, що стосуються меж відповідальності, прозорості алгоритмів, захисту персональних даних, прав людини та рівного доступу до цифрових сервісів.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципальне управління, територіальний колектив, цифровізація, штучний інтелект, територіальна громада.

Barvinenko V. D. **ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LOCAL SELF-GOVERNMENT: LEGAL CHALLENGES AND PROSPECTS FOR REGULATION**

The author analysed the conceptual basis in the field of application of artificial intelligence in local self-government (based on the materials of the Concept of Development of Electronic Democracy in Ukraine). The article reveals the potential of application of artificial intelligence technologies in the local self-government system in Ukraine, in particular in the context of digitalization of administrative processes, optimization of management decisions and increasing transparency of interaction between local self-government bodies and members of territorial communities. Based on the analysis of the program document in this area, it was found that the implementation of AI requires not only technical, but also regulatory and legal support, in particular in matters of personal data protection, responsibility for the actions of autonomous systems and ensuring cybersecurity. The conclusion is formulated that the development of legal regulation of AI at the level of local self-government should become part of the overall strategy of the state's digital transformation – the Concept does not contain enough program provisions for this. It was found that special attention needs to be paid to the formation of a doctrinal base that would take into account the specifics of local self-government, the principles of democratic participation and the protection of the rights of members of the territorial community.

It is summarized that, despite the rapid development of digital solutions at the local level, Ukrainian legislation does not contain clear regulatory regulation of the use of artificial intelligence technologies in the local self-government system. It is stated that the absence of specific legal mechanisms creates risks of legal uncertainty, discrimination and restrictions on the rights of citizens when interacting with digital tools, and it is emphasized that the increasingly active use of AI in the activities of local self-government bodies raises a number of legal issues related to the boundaries of responsibility, transparency of algorithms, protection of personal data, human rights and equal access to digital services.

Key words: local self-government, municipal administration, territorial collective, digitalization, artificial intelligence, territorial community.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифрової трансформації органи місцевого самоврядування дедалі активніше впроваджують інноваційні технології для покращення якості надання публічних послуг, оптимізації управлінських процесів та забезпечення відкритості і підзвіт-

ності влади. Одним із ключових технологічних рішень, що знаходить застосування на місцевому (муніципальному) рівні, є штучний інтелект (ШІ). Йдеться не лише про автоматизацію процедур, а й про аналітичні інструменти для планування бюджету, управління трафіком, реагування на запити членів територіальних громад тощо. Водночас активне використання ШІ в діяльності органів місцевого самоврядування порушує низку правових питань, що стосуються меж відповідальності, прозорості алгоритмів, захисту персональних даних, прав людини та рівного доступу до цифрових сервісів.

Незважаючи на стрімкий розвиток цифрових рішень на місцевому рівні, українське законодавство не містить чіткого нормативного регулювання використання технологій штучного інтелекту в системі місцевого самоврядування. Відсутність визначених правових механізмів створює ризики правової невизначеності, дискримінації та обмеження прав громадян при взаємодії з цифровими інструментами. Також актуальним є питання нормативного статусу ШІ як інструмента в управлінні та ролі органів та посадових осіб місцевого самоврядування у формуванні політики щодо етично й юридично обґрунтованого застосування інтелектуальних технологій. Отже, постає необхідність правового аналізу зазначених питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поки що фахівці з публічного права не присвячували монографічних досліджень проблемам ШІ у місцевому самоврядуванні; існують лише статті з цього питання (дивись, наприклад [1; 2]), а також про ШІ зазначається у монографічних дослідженнях, але поки що не на рівні розділів, підрозділів (дивись, наприклад, [3]). Більш активними в аналізі цього напряму розвитку науки є фахівці за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Так, прикладами можуть бути успішно захищені у 2023 році дисертації Н.І. Пискохи на тему «Цифрове врядування в органах місцевого самоврядування» (метою дослідження є «обґрунтування комплексу концептуальних положень щодо впровадження цифрового врядування в органах місцевого самоврядування, використання штучного інтелекту з урахуванням основних напрямків цифрової трансформації публічного управління» [4, с. 17]), та також Н.В. Новіченко на тему «Цифрові компетентності публічних службовців» (метою дослідження є «обґрунтування комплексу концептуальних положень щодо розвитку цифрових компетентностей публічних службовців, а також визначення особливостей застосування компетентностей публічних службовців у сфері штучного інтелекту та цифрової трансформації публічного управління» [5, с. 18]).

Таким чином, стаття є внеском у формування доктринально-правового підґрунтя у сфері застосування штучного інтелекту в місцевому самоврядуванні.

Метою статті є аналіз концептуального підґрунтя у сфері застосування штучного інтелекту в місцевому самоврядуванні (на матеріалах Концепції розвитку електронної демократії в Україні).

Виклад основного матеріалу. У Концепції розвитку електронної демократії в Україні особливо підкреслюється важлива роль участі громадян у процесах державного управління як умова демократичного та соціально-економічного розвитку: «розвиток демократичних процесів... відіграє ключову роль у забезпеченні економічного та соціального прогресу в державі» [6]. У цьому контексті сучасні інформаційно-комунікаційні технології, зокрема ШІ, відкривають нові можливості для поглиблення цифрової взаємодії громадян з органами місцевого самоврядування.

Разом із тим Концепція звертає увагу на те, що в Україні «відсутня методологія оцінки розвитку у сфері електронної демократії» [6], а рівень фактичного використання цифрових інструментів громадянами залишається низьким. Це свідчить про значну дистанцію між потенціалом цифрових технологій (включно з інтелектуальними системами) та їх реальним впровадженням у практику місцевого самоврядування. Штучний інтелект міг би не лише підвищити ефективність електронної участі, а й допомогти автоматизувати обробку петицій, запитів, зворотного зв'язку, зробити сервіси доступнішими для людей з обмеженими можливостями, а також забезпечити аналіз великих обсягів даних (*big data*) для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Крім того, у Концепції прямо зазначено, що «низький рівень готовності державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування... є однією з перешкод для впровадження електронної демократії» [6]. Це вказує на необхідність не лише нормативного, а й інституційного забезпечення запровадження ШІ на місцевому рівні – включаючи підготовку кадрів, розробку етичних стандартів і забезпечення прозорості алгоритмів, що використовуються в місцевому самоврядуванні.

Отже, положення Концепції підтверджують актуальність теми впровадження ШІ в органах місцевого самоврядування не як суто технічного інструменту, а як інноваційної складової публічної політики, що має потенціал зміцнити електронну демократію, підвищити ефективність місцевого самоврядування та забезпечити реальну реалізацію прав громадян на участь у вирішенні місцевих справ.

Системний перелік термінів у Концепції розвитку електронної демократії в Україні свідчить про прагнення до впровадження єдиної термі-

нологічної бази для цифрової участі громадян у публічному управлінні у цілому та у місцевому самоврядуванні зокрема. Багато з наведених понять безпосередньо стосуються місцевого рівня – зокрема «бюджет участі», «електронні консультації», «електронна петиція» – і мають потенціал для глибшої автоматизації та аналітичної підтримки через інструменти ШІ. Наприклад, у процесі обробки великих масивів даних з електронних консультацій або голосувань, ШІ може відігравати роль у виявленні повторюваних запитів, розподілі категорій питань, автоматичному сортуванні пропозицій членів територіальних громад тощо.

Особливо важливою є дефініція «електронна участь», яка охоплює «двосторонню електронну взаємодію суб'єктів владних повноважень і громадянського суспільства із застосуванням відповідних інформаційно-комунікаційних технологій та кібернетичного простору за прозорими процедурами» [6]. Це формулювання відкриває простір для розробки нових цифрових інтерфейсів участі, які можуть включати чат-ботів, голосових помічників або адаптивні платформи для осіб з обмеженими можливостями – усі ці інструменти можуть функціонувати на базі технологій ШІ. У поєднанні з нормативно визначеною «підзвітністю громадянину» можна говорити про ШІ як інструмент підвищення прозорості рішень, наприклад, шляхом пояснюваної аналітики або відкритого алгоритмічного аудиту.

Водночас, жодне з наданих визначень не враховує специфіки алгоритмічного управління чи автоматизованої обробки даних – тобто, відсутня згадка про ШІ як окремий компонент систем електронної демократії. Це підкреслює нормативну прогалину, яку доцільно дослідити: хоча механізми е-демократії вже існують і формалізовані, необхідне їхнє розширення на новий рівень – із залученням ШІ як «технологічного посередника», що може як посилити демократичні інституції, так і створити нові ризики для прав людини, зокрема права на приватність, рівність доступу та недискримінацію.

Подальше формування нормативної бази електронної демократії в Україні, згідно з Концепцією, передбачало двоетапну реалізацію – із чіткими орієнтирами щодо формування стандартів, впровадження інструментів участі та створення аналітичної інфраструктури. Особливої уваги заслуговує визначений пріоритет першого етапу: «формування нормативно-правового забезпечення у сфері електронної демократії згідно з міжнародними нормами і стандартами» та «удосконалення механізму подання та розгляду електронних петицій» [6]. З позиції сучасних цифрових технологій, саме на цьому етапі доцільно було б закласти правові передумови для інтеграції ШІ у цифрову взаємодію членів територіальних громад з органами місцевого самоврядування – однак згадки про такі інструменти в самій Концепції відсутні.

Такі ініціативи, як «запровадження електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів» і «розвиток електронної ідентифікації фізичних і юридичних осіб» [6] безпосередньо стосуються потенційного застосування ШІ – зокрема, у сфері автоматизованого аналізу даних, прогнозування запитів членів територіальних громад, формування персоналізованих сервісів. Однак відсутність згадки про ШІ як окрему технологічну сферу в межах концептуальних документів створює ризик технічного відставання та нормативної неготовності до впровадження складніших інструментів на місцевому рівні. У цьому контексті саме ті територіальні громади, які вже використовують аналітичні платформи, наприклад у бюджетах участі (партисипативних бюджетах), можуть стати пілотними зонами для запровадження інтелектуальних алгоритмів.

Варто зазначити, що значна частина заходів, запланованих на другому етапі реалізації Концепції – зокрема «впровадження електронного голосування», «інституціоналізація інструментів електронної демократії», «забезпечення відкритості використання публічних коштів» – залишилися частково або повністю нереалізованими. Це обумовлено, в тому числі, повномасштабним вторгненням в Україну, що поставило перед державою першочергові виклики безпеки, територіальної цілісності й виживання інститутів публічної влади у цілому. В умовах режиму воєнного стану питання електронної демократії, цифрової участі та впровадження ШІ були відсунуті на другий план. З іншого боку, саме війна актуалізувала потребу в прозорому, аналітично обґрунтованому, швидкому управлінні на місцевому рівні – що підтверджує стратегічну важливість інтелектуальних цифрових систем у післявоєнному відновленні.

Таким чином, залишається нагальною потреба в оновленні Концепції з урахуванням нових реалій – з обов'язковим включенням положень про ШІ, кібербезпеку, цифрову інклюзію та адаптивні технології на рівні територіальних громад. Участь ШІ у системах електронної демократії не повинна обмежуватись автоматизацією – він має стати елементом нової парадигми місцевого самоврядування, орієнтованого на права людини, прозорість та стійкість.

Важливою умовою реалізації Концепції визначено «нормативно-правове забезпечення розвитку електронної демократії». У контексті впровадження ШІ на рівні органів місцевого самоврядування це положення має надзвичайно актуальне значення. Адже, попри наявність загального регулювання сфери *е*-демократії, в українському законодавстві досі відсутні спеціальні норми,

які б визначали правовий статус, етичні рамки та відповідальність при використанні ШІ у місцевому самоврядуванні. Впровадження «цифрових помічників», алгоритмів прогнозування або автоматизованих систем обробки звернень членів територіальних громад вимагає чіткого правового підґрунтя, зокрема щодо прозорості алгоритмів, захисту персональних даних та механізмів громадського контролю.

Наступне положення Концепції – «ресурсне забезпечення впровадження та використання інструментів електронної демократії» [6] – прямо стосується здатності членів територіальних громад реалізовувати проєкти з використанням ШІ. Розробка та підтримка інтелектуальних систем вимагає не лише фінансування, а й доступу до технологічної інфраструктури, кваліфікованих кадрів, підтримки на рівні міжмуніципального співробітництва. Тому одним із практичних шляхів реалізації цього положення є створення муніципальних ІТ-хабів або міжгромадських центрів цифрових інновацій, де члени територіальної громади могли б спільно впроваджувати та тестувати елементи ШІ у сфері місцевого самоврядування.

Особливу увагу варто звернути на завдання Концепції щодо «забезпечення доступності інструментів електронної демократії» [6]. Використання ШІ може суттєво сприяти доступності, наприклад, через адаптацію інтерфейсів для осіб з порушеннями зору чи слуху, автоматичний переклад жестовою мовою, генерацію спрощених версій текстів. Водночас, без належної перевірки алгоритмів на упередженість, залучення ШІ може призвести до нових форм цифрової дискримінації. Отже, застосування інтелектуальних систем у громадському управлінні потребує не лише технологічної ефективності, а й відповідальності за інклюзивність.

Зрештою, реалізація всіх вищезазначених напрямів має координуватися профільним державним органом виконавчої влади – Міністерством цифрової трансформації України (Мінцифри). Це створює потенціал для формування єдиної політики на стиці цифрового врядування, місцевого самоврядування та ШІ. У межах такого міжгалузевого підходу доцільно ініціювати створення спеціалізованої робочої групи при Мінцифрі, яка б розробила рамки етичного та правового регулювання використання ШІ в органах місцевого самоврядування, з урахуванням як міжнародних практик, так і потреб українських територіальних громад.

Формування ефективної політики у сфері електронної демократії потребує не лише вдосконалення існуючих інструментів, а й «механізму формування нових» [6], як зазначено в Концепції. У цьому контексті ШІ може виступати як каталізатор створення нових форм цифрової участі, наприклад: адаптивних інтерфейсів, персоналізованих консультаційних платформ, систем прогнозування проблемних точок у взаємодії членів територіальної громади з органами та посадовими особами місцевого самоврядування. Використання таких інструментів має базуватись на чітких правових процедурах, «що підтримуються громадянами та суб'єктами владних повноважень» [6], аби уникнути втрати довіри до алгоритмів і гарантувати демократичний контроль над ними.

Особливо актуальним є акцент Концепції на «доступності використання інструментів електронної демократії для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення» [6]. Штучний інтелект має потенціал істотно підвищити рівень цифрової інклюзії – зокрема через автоматичні системи розпізнавання мовлення, зчитування екранного тексту, спрощення інтерфейсів або голосових асистентів. Проте без нормативного регулювання такі рішення можуть залишитись лише технічними експериментами без зобов'язуючого впровадження у цифрові сервіси на місцевому рівні. Отже, необхідно закріпити у положеннях підзаконних актів вимоги до застосування ШІ як засобу забезпечення доступності.

Важливо також відзначити стратегічний напрямок Концепції щодо «впровадження електронного голосування, електронного виборчого процесу та електронних референдумів» [6]. Саме ці процеси викликають найбільше запитань щодо прозорості алгоритмів, збереження анонімності, захисту даних і запобігання маніпуляціям. Застосування ШІ в аналізі виборчої активності, моделюванні сценаріїв участі, забезпеченні автоматизованої верифікації осіб – усе це потребує чіткого правового регулювання та перевірених технічних стандартів. Для органів місцевого самоврядування, які найчастіше взаємодіють з людьми безпосередньо, впровадження таких механізмів має супроводжуватись пілотними проєктами, етичною експертизою та участю членів територіальної громади у прийнятті технічних рішень.

Зрештою, положення про «запровадження посад державних службовців, до компетенції яких віднесено впровадження та реалізацію інструментів електронної демократії» [6] підкреслює, що держава визнає потребу в нових професійних профілях, здатних працювати на перетині технологій, права і публічного управління (а отже – не лише державних службовців, але й аналогічних службовців в органах місцевого самоврядування). Важливо, аби такі фахівці були підготовлені до розуміння функціонування систем ШІ, правових ризиків, пов'язаних з їх використанням, і мали змогу реалізовувати інновації на рівні громад. Без цього – ШІ залишатиметься або експериментом, або зовнішнім проєктом, що не інтегрується у повсякденне публічне управління у цілому та

місцеве самоврядування зокрема. Це не відповідатиме вимогам сьогодення та змінам у сучасному суспільстві.

Висновки. У статті розкрито потенціал застосування технологій штучного інтелекту в системі місцевого самоврядування в Україні, зокрема у контексті цифровізації адміністративних процесів, оптимізації управлінських рішень та підвищення прозорості взаємодії між органами місцевого самоврядування та членами територіальних громад. На підставі аналізу програмного документу у цій сфері – Концепції розвитку електронної демократії в Україні – з'ясовано, що впровадження ШІ потребує не лише технічного, а й нормативно-правового супроводу, зокрема у питаннях захисту персональних даних, відповідальності за дії автономних систем та забезпечення кібербезпеки. Сформульовано висновок, що розвиток правового регулювання ШІ на рівні місцевого самоврядування має стати частиною загальної стратегії цифрової трансформації держави – Концепція не містить достатньо програмних положень для цього. Виявлено, що особливої уваги потребує формування доктринальної бази, яка б враховувала специфіку місцевого самоврядування, принципи демократичної участі та захист прав членів територіальної громади.

Наостанок варто підкреслити, що перспективи подальших досліджень полягають у: розробці концептуальних підходів до юридичної відповідальності при застосуванні ШІ у місцевому самоврядуванні; аналізі міжнародного досвіду правового регулювання застосування ШІ на місцевому рівні; вивченні етичних аспектів цифрового врядування та формуванні стандартів прозорості та підзвітності алгоритмів у публічному секторі.

Література

1. Amelicheva, L., Martyniuk, O., Pyroha, I., Qaracayev, C., & Myroshnychenko, V. (2021). Implementation of constitutional human rights and social guarantees of security in the context of digitalization. *Amazonia Investiga*, no. 10 (45), pp. 265–271.

2. Barvinenko, V., Mishyna, N., & Qaracayev, C. (2023). Ukrainian local government and Council of Europe's standards: human rights protection and decentralisation at the times of militarisation. *Baltic Journal of Economic Studies*, *9*(4), 31–36.

3. Мішина Н. В. Конституційно-правове регулювання діяльності органів самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження: Монографія. Одеса: Друкарський дім, 2009. 298 с.

4. Піскоха Н. І. Цифрове врядування в органах місцевого самоврядування: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Міністерство освіти і науки України, Дніпро, 2023. 225 с.

5. Новіченко Н. В. Цифрові компетентності публічних службовців: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Міністерство освіти і науки України, Дніпро, 2023. 220 с.

6. Концепція розвитку електронної демократії в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р

УДК 342.727
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.3

Д. Є. Волкова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-2856-6984

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЯК ПРИНЦИП У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Автором визначено, що мета статті полягає у теоретико-правовому обґрунтуванні людиноцентризму як засадничого принципу конституційно-правового регулювання діяльності релігійних організацій в Україні, а також у виявленні проблемних аспектів чинного правового поля у цій сфері з подальшим формулюванням пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням пріоритету прав і свобод людини.

У статті зазначено, що профільний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» було ухвалено ще 23 квітня 1991 року – до прийняття Конституції України 1996 року. Це означає, що він формувався в умовах перехідного періоду, коли ще не були чітко закріплені конституційні принципи людиноцентризму, правової держави та верховенства права. У зв'язку з цим, хоча Закон і містить низку прогресивних положень, його нормативна структура не повною мірою відповідає сучасним конституційним орієнтирам.

Автором підкреслено, що свобода совісті та віросповідання, гарантована ст. 35 Конституції, належить до прав, що можуть зазнати певних обмежень у ситуаціях загрози національній безпеці. Однак навіть в умовах обмежень держава не повинна відходити від людиноцентричного підходу, тобто не може ігнорувати особисту гідність, моральну автономію та духовну ідентичність людини. Відповідно до міжнародних стандартів (зокрема ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права), будь-яке втручання у релігійну свободу повинно бути мінімальним, обґрунтованим і виняткoвим. Таким чином, в умовах режиму воєнного стану конституційно-правова система прагне забезпечити баланс між інтересами безпеки та фундаментальними правами людини. Людиноцентричний підхід не означає ігнорування викликів державності, але вимагає, щоб у кожному рішенні держава ставила у центр саме людину – з її правами, гідністю, цінностями та унікальністю духовного вибору.

Ключові слова: релігійні організації, свобода совісті, свобода віросповідання, Конституція України, конституційний статус релігійних організацій.

Volkova D. Ye. **HUMANCENTRISM AS A PRINCIPLE IN THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANISATIONS IN UKRAINE**

The author states that the purpose of the article is twofold: firstly, to provide a theoretical and legal justification of human centrism as a fundamental principle of the constitutional and legal regulation of religious organisations in Ukraine; and secondly, to identify problematic aspects of the current legal framework in this area, formulating proposals for improvement that prioritise human rights and freedoms.

The article states that the relevant Law of Ukraine 'On Freedom of Conscience and Religious Organisations' was adopted on 23 April 1991, prior to the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996. This means that it was formed during a transitional period when constitutional principles such as human centrism and the rule of law had not yet been clearly established. Consequently, while the law contains several progressive provisions, its regulatory structure does not fully align with contemporary constitutional principles.

The author emphasises that freedom of conscience and religion, as guaranteed by Art. 35 of the Constitution, is a right that may be subject to certain restrictions in situations that threaten national security. However, even under restrictions, the state should not deviate from a human-centric approach; in other words, it cannot ignore a person's personal dignity, moral autonomy, or spiritual identity. In accordance with international standards (in particular Art. 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights), any interference with religious freedom must be minimal, justified and exceptional. Thus, under martial law, the constitutional and legal system seeks to strike a balance between security interests and fundamental human rights. A human-centric approach does not mean ignoring the challenges of statehood; rather, it requires the state to put the individual at the centre of every decision, alongside their rights, dignity, values and unique spiritual choices.

Key words: religious organisations, freedom of conscience, freedom of religion, Constitution of Ukraine, constitutional status of religious organisations.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена зростанням ролі прав людини у сфері свободи совісті та віросповідання, а також необхідністю забезпечення балансу між правами релігійних організацій і правами окремої особи. У сучасних умовах державотворення та євроінтеграційних процесів постає потреба у переосмисленні підходів до конституційно-правового регулювання релігійної сфери з урахуванням людиноцентризму як ключового принципу.

Водночас чинне законодавство України не завжди забезпечує достатній рівень захисту прав людини у взаємодії з релігійними організаціями. Постають проблеми реалізації свободи віросповідання, рівності конфесій та недопущення дискримінації як у нормативній площині, так і в практиці правозастосування. Саме тому дослідження людиноцентризму як засадничого підходу у правовому регулюванні діяльності релігійних організацій є важливим для формування правової

системи, орієнтованої на гідність, свободу та самореалізацію особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Людиноцентризм як принцип у конституційно-правовому регулюванні діяльності релігійних організацій в Україні досліджувався українськими фахівцями з конституційного права переважно до впровадження режиму воєнного стану – або не враховують його вплив на відповідні правовідносини (дивись, наприклад, [1–4]). Зміни у законодавстві, які відбулися в останні роки, вимагають проведення досліджень у цьому напрямі та підвищують рівень актуальності таких досліджень.

Мета цієї статті полягає у теоретико-правовому обґрунтуванні людиноцентризму як засадничого принципу конституційно-правового регулювання діяльності релігійних організацій в Україні, а також у виявленні проблемних аспектів чинного правового поля у цій сфері з подальшим формулюванням пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням пріоритету прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Конституція України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3) [5]. Ця норма закладає фундамент людиноцентричної парадигми у всій системі національного права, включаючи сферу релігійних відносин. Держава зобов'язана утверджувати і забезпечувати права і свободи людини як першочергову мету своєї діяльності.

У статті 35 Конституції гарантовано свободу світогляду і віросповідання, що включає право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, вільно обирати і змінювати віру, здійснювати релігійні обряди як індивідуально, так і колективно [5]. Таке формулювання чітко вказує на особистісний вимір свободи совісті, де саме людина, а не релігійна організація, є головним суб'єктом правовідносин.

Водночас Конституція визначає Україну як світську державу, де жодна релігія не може бути визнана державною чи обов'язковою. Це створює правову рамку, в межах якої релігійні організації функціонують не як владні чи публічні інститути, а як об'єднання фізичних осіб, діяльність яких має відповідати принципам верховенства права, рівності, поваги до прав інших осіб.

Отже, конституційне регулювання релігійної сфери в Україні чітко відображає людиноцентричний підхід, у якому пріоритет надається свободі та гідності особи, а діяльність релігійних організацій розглядається крізь призму дотримання прав людини та забезпечення міжконфесійного балансу.

Профільний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» було ухвалено ще 23 квітня 1991 року – до прийняття Конституції України 1996 року. Це означає, що він формувався в умовах перехідного періоду, коли ще не були чітко закріплені конституційні принципи людиноцентризму, правової держави та верховенства права. У зв'язку з цим, хоча Закон і містить низку прогресивних положень, його нормативна структура не повною мірою відповідає сучасним конституційним орієнтирам.

Основоположною ідеєю Закону є забезпечення свободи совісті та віросповідання, що прямо узгоджується з міжнародними стандартами, зокрема статтею 18 Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6]. Проте людина як центр правового регулювання не завжди чітко простежується в Законі: інколи законодавець зосереджується переважно на організаційно-правовому статусі релігійних організацій, ніж на захисті прав конкретної особи у взаємодії з ними.

Зокрема, норми про реєстрацію релігійних організацій, їх залученість у сферу освіти, використання майна, а також участь у публічному просторі часто не супроводжуються належними гарантіями захисту прав особи, яка може належати або не належати до певної конфесії [7]. Це створює потенційні ризики для реалізації права на свободу вибору, на приватність, на рівність перед законом незалежно від релігійних переконань, особливо в умовах режиму воєнного стану (детальніше дивись [8]).

Таким чином, попри цінність профільного закону як одного з перших актів, що закріпив свободу віросповідання у незалежній Україні, він потребує оновлення відповідно до конституційного принципу людиноцентризму, щоб у центрі регулювання перебувала саме людина – як носій гідності, свободи совісті та вибору, а не лише релігійна організація як інституція. З цим погоджуються і сучасні дослідники [9, с. 469]. Адже правове регулювання діяльності релігійних організацій в Україні має складну й багаторівневу структуру, що поєднує норми конституційного, адміністративного, цивільного та спеціального законодавства. Водночас базовим актом у цій сфері залишається Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року, який був прийнятий ще до набуття чинності Конституцією України. Це обумовлює необхідність критичного переосмислення його положень через призму сучасного правового контексту, зокрема – через важливий для конституціоналізму принцип людиноцентризму.

У цьому законі гарантується свобода совісті та релігії, а також визначаються загальні принципи правового статусу релігійних організацій. Проте попри задекларований захист прав і свобод особи, нормативна структура Закону часто зосереджується переважно на регулюванні статусу самих релігійних інституцій як юридичних осіб – з акцентом

на порядок їх реєстрації, майнові права, внутрішню організацію тощо. Таким чином, пріоритети закладені більше у сторону інституційного підходу, аніж людиноцентричного – в якому головна увага мала б приділятися забезпеченню свободи вибору особи, її правовому захисту від можливих зловживань, а також гарантіям недискримінації за релігійною ознакою.

Значний вплив на регуляторну модель справив і правовий режим воєнного стану, введений в умовах збройної агресії проти України. За висновками дослідників, у цей період відбулося посилення адміністративно-правового впливу на релігійну сферу, особливо у частині обмеження діяльності організацій, що мають тісні зв'язки з державою-агресором, а також у контексті обмежень, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки [9, с. 470]. Це додатково ускладнює баланс між публічними інтересами держави та захистом індивідуальних прав людини, які повинні залишатися пріоритетом у відповідності до Конституції України (ст. 3, 35) та міжнародних стандартів.

Отже, проголошення людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) зобов'язує державу дотримуватися людиноцентричного підходу навіть за умов надзвичайних обставин, зокрема під час воєнного стану. Проте саме у кризових періодах найяскравіше проявляються виклики цьому підходу: права людини можуть бути обмежені на користь публічного порядку, обороноздатності та безпеки. Таке обмеження має бути юридично обґрунтованим, пропорційним, і відповідати положенням ст. 64 Конституції, яка визначає перелік прав, що можуть бути обмежені під час воєнного стану.

У свою чергу, свобода совісті та віросповідання, гарантована ст. 35 Конституції, належить до прав, що можуть зазнати певних обмежень у ситуаціях загрози національній безпеці. Однак навіть в умовах обмежень держава не повинна відходити від людиноцентричного підходу, тобто не може ігнорувати особисту гідність, моральну автономію та духовну ідентичність людини. Відповідно до міжнародних стандартів (зокрема ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права), будь-яке втручання у релігійну свободу повинно бути мінімальним, обґрунтованим і винятковим.

У практиці реалізації цих конституційних положень спостерігаються суперечності. Наприклад, обмеження діяльності окремих релігійних організацій на підставі їх зв'язків із державою-агресором – хоча й спрямоване на захист національної безпеки, – може ставити під сумнів принцип індивідуальної відповідальності та створювати ризики колективної дискримінації. У таких випадках саме людиноцентричний підхід повинен слугувати критерієм правомірності рішень: кожен громадянин, незалежно від конфесійної належності, має право на захист своєї гідності, віри та вільного вибору.

Таким чином, в умовах воєнного стану конституційно-правова система прагне забезпечити баланс між інтересами безпеки та фундаментальними правами людини. Людиноцентричний підхід не означає ігнорування викликів державності, але вимагає, щоб у кожному рішенні держава ставила у центр саме людину – з її правами, гідністю, цінностями та унікальністю духовного вибору.

Висновки. У сучасній Україні, особливо в умовах воєнного стану, чітко проявляється конфлікт між конституційно проголошеним людиноцентризмом і зростаючим адміністративним втручанням у діяльність релігійних організацій. На теоретичному рівні це суперечність між двома ціннісними системами: з одного боку – орієнтація на гідність, свободу та автономію особи, з іншого – публічний інтерес держави щодо забезпечення національної безпеки, громадського порядку та протидії зовнішньої агресії. На сучасному етапі її вирішено методологічно вірно – на користь останньої групи цінностей (національної безпеки та інших).

Варто зауважити, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий ще 1991 року, не передбачав воєнного стану як особливого правового режиму, в межах якого можуть діяти додаткові обмеження. У 2023–2024 роках відбулися значні зрушення в цій сфері: зокрема, внесено зміни до Закону України «Про службу військового капеланства» (березень 2024 року), які прямо забороняють особам, що належать до релігійних організацій, «керівний центр яких перебуває в державі-агресорі» [10], виконувати функції капеланів. З позиції держави це обґрунтовано воєнною необхідністю. Однак у фокусі людиноцентричного підходу постає питання: чи відповідає така колективна заборона принципу індивідуальної відповідальності, передбаченому Конституцією (ст. 61).

На рівні адміністративного права таке питання вирішується через посилення контролюючих функцій держави, які виражаються у призупиненні або відмові в реєстрації релігійних організацій, ускладненні процедур оренди приміщень, скасуванні пільг тощо. Науковці вказують, що підхід, за якого правовий статус релігійної організації формується з огляду на її зовнішні зв'язки, а не на реальну діяльність в Україні, створює ризик підміни оцінки особистої віри – оцінкою політичної лояльності.

Таким чином, у сучасній теоретичній площині постає фундаментальне запитання: чи є діяльність релігійної організації публічною або приватною? Як зазначається в доктрині (зокрема, у дослідженні Шопіної І.М. [9]), автономія релігійних організацій є органічним елементом свободи віросповідання, але в умовах воєнного стану держава

фактично розширює зону публічності, втручаючись у внутрішні церковні процеси, призначення, структуру і навіть догматичну ідентичність.

Перспективи подальших наукових розвідок у сфері конституційно-правового регулювання діяльності релігійних організацій в Україні полягають у поглибленому аналізі механізмів реального забезпечення прав і свобод віруючих осіб в умовах надзвичайних правових режимів, зокрема воєнного стану. Необхідним є осмислення меж допустимого обмеження свободи совісті відповідно до принципу пропорційності та з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Актуальним також є питання співвідношення індивідуальної релігійної свободи та колективного статусу релігійних організацій, особливо в контексті їх ієрархічної структури, міжнародних зв'язків і участі в публічному житті. Вимагає подальшого вивчення правовий статус релігійної меншини в умовах домінування певних конфесій, а також питання антидискримінаційного захисту для віруючих у секуляризованому або поліконфесійному суспільстві.

Окремий напрям досліджень може бути присвячений переосмисленню профільного законодавства з урахуванням конституційних змін, міжнародних зобов'язань України та принципу людиноцентризму. Це включає оновлення термінологічного апарату, врегулювання статусу релігійних об'єднань, питань державної реєстрації, майнових прав, освіти й медіації конфліктів на міжконфесійному рівні.

Перспективною також видається порівняльно-правова оцінка моделей правового регулювання релігійних організацій у державах-членах ЄС, з метою імплементації кращих практик у національне законодавство з урахуванням специфіки українського суспільства.

Література

1. Волкова, Д. Є. Право на об'єднання в громадські організації в конституційних актах України XX століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право*. 2013. Т.1. № 21. Ч.1. С. 126–128.

2. Volkova D.E. Genesis of the constitutional regulation of freedom of associations in Ukraine. *Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2020. № 6. С. 53–57.

3. Мішина Н. В. Конституційно-правове регулювання діяльності органів самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження: Монографія. Одеса: Друкарський дім, 2009. 298 с.

4. Barvinenko, V., Mishyna, N., & Qaracayev, C. Ukrainian local government and Council of Europe's standards: human rights protection and decentralisation at the times of militarisation. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. № 9 (4). С. 31–36.

5. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 30.06.2025).

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 30.06.2025).

7. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#n111 (дата звернення 30.06.2025).

8. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20 серпня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text (дата звернення 30.06.2025).

9. Шопіна І. М. Адміністративно-правові аспекти діяльності релігійних організацій України в умовах правового режиму воєнного стану. Аналітичне-порівняльне правознавство/ редкол.: Ю. М. Бисага (голов. ред.), В. В. Заборовський, Д. М. Бєлов, С. Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ» – Ужгород, 2024. № 4. С. 467–471.

10. Про Службу військового капеланства: Закон України від 30 листопада 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення 30.06.2025).

УДК 340.1:338.1
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.4

Р. С. Кірін
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень»
імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
orcid.org/0000-0003-0089-4086

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО Е-УРЯДУВАННЯ

Стаття присвячена обґрунтуванню та розробці дворівневої моделі періодизації розвитку національного законодавства про е-урядування. При розробці періодизації розвитку законодавства, в основі якої лежить хронологічний чинник, рекомендовано визначати межі певних етапів та підетапів з використанням варіанту із перетинними роками, за якого один і той самий рік попадає в обидва часові проміжки періодизації. Саме такий підхід варто обрати в процесі розробки дворівневої моделі періодизації розвитку законодавства про е-урядування. Для обраної дворівневої моделі періодизації автором обрано відповідно й два основних критерії: 1) базовий нормативно-правовий акт або кілька нормативно-правових актів, що були прийняті на визначеному етапі (підетапі) для регулювання сукупності чи певного виду правовідносин у сфері е-урядування; 2) домінантний вид (види) правовідносин у сфері е-урядування, що були врегульовані впродовж визначеного етапу (підетапу) певною сукупністю нормативно-правових актів.

Вибір критеріїв періодизації обумовлений тим, що: а) прийняття базового акту є значущим явищем для системи законодавства; б) зміст базового акту не завжди в повній мірі відображає характер врегульованих правовідносин; в) базові акти певного етапу можуть діяти як в його межах так і разом з іншими актами у наступних етапах; г) визначення домінантного виду (видів) правовідносин доповнює загальну характеристику етапу.

Представлено дворівневу модель періодизації розвитку законодавства України про е-урядування в наступному виді: 0) Інформаційний (підготовчий) етап 1992–1998 рр; 1) етап першої Національної програми інформатизації 1998–2010 рр.: 1.1) підетап інформатизації 1998–2001 рр.; 1.2) підетап інтернетизації 2001–2005 рр.; 1.3) підетап телекомунікації 2005–2008 рр.; 1.4) підетап електронізації 2008–2010 рр.; 2) етап першої Концепції розвитку е-урядування в Україні 2010–2017 рр.: 2.1) підетап формування е-урядування 2010–2014 рр.; 2.2) підетап сталого розвитку е-урядування 2014–2017 рр.; 3) етап другої Концепції розвитку е-урядування в Україні 2017–2023 рр.; 3.1) підетап євроінтеграційного розвитку е-урядування 2017–2021 рр.; 3.2) підетап цифровізації економіки 2021–2023 рр.; 4) етап другої Національної програми інформатизації 2023-І пол. 2025 рр.

Ключові слова: е-урядування, періодизація, нормативно-правові акти, етапи, підетапи, законодавство.

Kirin R. S. **PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON E-GOVERNMENT**

The article is devoted to substantiation and development of a two-level model for periodization of development of national e-government legislation. When developing the periodization of legislation development based on the chronological factor, it is recommended to determine the boundaries of certain stages and sub-stages using the option with overlapping years, when the same year falls into both time periods of periodization. This is the approach that should be chosen in the process of developing a two-level model for periodizing the development of e-government legislation. For the selected two-level periodization model, the author has chosen two main criteria, respectively: 1) a basic legal act or several legal acts adopted at a certain stage (sub-stage) to regulate a set or a certain type of legal relations in the field of e-government; 2) the dominant type(s) of legal relations in the field of e-government regulated during a certain stage (sub-stage) by a certain set of legal acts.

The choice of periodization criteria is based on the fact that: a) adoption of a basic act is a significant phenomenon for the system of legislation; b) the content of a basic act does not always fully reflect the nature of the legal relations regulated; c) basic acts of a certain stage may be effective both within it and together with other acts in subsequent stages; d) determination of the dominant type(s) of legal relations complements the general characteristics of the stage.

The article presents a two-level model of periodization of development of Ukrainian e-government legislation as follows: 0) Informational (preparatory) stage 1992–1998; 1) the stage of the first National Informatization Program 1998–2010: 1.1) informatization sub-stage 1998–2001; 1.2) internetization sub-stage 2001–2005; 1.3) telecommunication sub-stage 2005–2008; 1.4) electronization sub-stage 2008–2010; 2) stage of the first Concept of e-Governance Development in Ukraine 2010–2017: 2.1) sub-stage of e-governance formation 2010–2014; 2.2) sub-stage of sustainable development of e-governance 2014–2017; 3) stage of the second Concept for the Development of e-Governance in Ukraine 2017–2023; 3.1) sub-stage of European integration development of e-governance 2017–2021; 3.2) sub-stage of digitalization of the economy 2021–2023; 4) stage of the second National Informatization Program 2023-I half of 2025.

Key words: e-government, periodization, regulations, stages, sub-stages, legislation.

Постановка проблеми. Історія формування певного законодавчого утворення загалом та національного законодавства про електронне (далі – е-) урядування зокрема являє собою процес становлення і розвитку системи правових норм, що регулюють відповідні суспільні відносини в Україні. Цей хронологічний процес охоплює як створення нових законодавчих і підзаконних актів, так і зміну та скасування наявних, а також формування судової практи-

ки та правосвідомості суб'єктів відносин е-урядування.

Історична періодизація розвитку законодавства є його систематизацією особливого роду, оскільки полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди, тобто періоди історії прийняття конкретних джерел права. Ці періоди мають ті чи інші відмінні риси, які визначаються залежно від обраного критерію періодизації (еволюція типу мислення, способів комунікації, соціально-економічні та/або екологічні трансформації тощо). Історія юриспруденції відображає її становлення, розвиток, етапи, формування власної методології, результати і якоюсь мірою перспективи подальшого розвитку. Отже, періодизація розвитку законодавства передбачає насамперед хронологію або часовий підхід. Таким чином, часовий, хронологічний чинник є визначальним у періодизації розвитку будь-якої галузі законодавства, але він не є і не може бути єдиним. Тож, питання про генезу формування законодавства про е-урядування є досить актуальним, адже тісно пов'язане з вітчизняної та світовою історією держави і права, та відображає розвиток політичного, економічного, соціального і культурного життя українського суспільства на його євроінтеграційному шляху трансформації у інформаційне суспільство (далі – ІС). Важливість обраного напряму обумовлена й необхідністю імплементувати положення Політичної програми Цифрового десятиліття до 2030 р. (*The Digital Decade Policy Programme 2030*) [1], яка встановлює рамки для цифрової трансформації Європейського Союзу (далі – ЄС), у законодавство України.

У зв'язку з цим, **метою написання статті** є обґрунтування та розробка дворівневої моделі періодизації розвитку національного законодавства про е-урядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливість та актуальність розвитку правового регулювання цифрових управлінських відносин обумовила значну зацікавленість до цього напряму науковців з таких галузей знань як бізнес, адміністрування та право, інформаційні технології, безпека та оборона тощо. Подібна ситуація вбачається цілком виправданою, адже у сучасному педантичному та несталому соціально-економічному середовищі рівень цифровізації значною мірою залежить від ефективності впровадження та фактичної результативності інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) у зовнішніх та внутрішніх відносинах між урядом, громадянами та суб'єктами господарювання.

Серед вітчизняних наукових доробків, присвячених різним аспектам становлення й розвитку законодавства про е-урядування, слід відмітити роботи таких авторів як: А. Асанова, З. Балабанова, О. Баранов, К. Бєляков, М. Ватковська, М. Вертузаєв, С. Гнатюк, О. Голобуцький, М. Демкова, Д. Дубов, В. Єганов, О. Ємельяненко, П. Клімушин, І. Коліушко, Г. Лук'янова, А. Майстренко, А. Попов, А. Семенченко, А. Серенок, В. Хахановський, М. Швець та ін. Теоретико-практичне розуміння місця, ролі й функцій ІКТ в управлінській діяльності органів державної влади (далі – ОДВ) розглядалися також зарубіжними вченими, а саме в наукових працях Т. Беккера, К. Белламі, Дж. Гарсона, Д. Норріса, Дж. Тейлора, Дж. Фоунтейна та ін.

Так, у своїй дисертаційній роботі В. Політанський розвинув наукові положення щодо етапів розвитку е-урядування у світових масштабах [2, с. 39]:

1) 1950-ті рр. XX ст. (технічний) – поява та розвиток перших електронно-обчислювальних машин, технічних і мережевих засобів тощо;

2) 1950–1970-ті рр. (програмний) – зародження й розвиток систем програмного забезпечення, операційних систем, мов програмування тощо;

3) 1970–1990-ті рр. (інформаційний, постіндустріальний, період економіки знань) – робота зі структурами й базами даних, побудова автоматизованих систем обробки інформації;

4) 1990–2000 рр. (інтенсивна інформатизація) – нарощування оборотів інформаційних процесів, розширення кола користувачів інформаційних систем, їх удосконалення;

5) 2000-ті рр. – донині (поступальна інформатизація) – поступальний розвиток інформаційних технологій у всіх сферах суспільних відносин, впровадження інновацій, їх законодавче закріплення, активне використання ІКТ у діяльності уряду та інших ОДВ, перехід до е-урядування тощо.

При цьому відмічу, що наведена періодизація розкрита у параграфі під назвою «Законодавство про електронне урядування: етапи становлення та розвиток», хоча ані на світовому рівні ані на рівні фундаментальних етапів розвитку е-урядування в Україні [2, с. 34–35] про періодизацію саме законодавства про е-урядування на йдеться.

Більш цікавою є позицію Ю. Мохової, яка на основі аналізу законодавства про е-урядування, представила етапи інформатизації державних процесів та їх характеристику в такому вигляді [3, с. 54]:

1) 1990–1998 рр. – прийняття інформатизаційних законів, схвалення Концепції адміністративної реформи в Україні;

2) 1998–2007 рр. – прийняття Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»;

3) 2007–2010 рр. – схвалення Концепції розвитку е-урядування в Україні;

4) 2011–2013 рр. – прийняття Плану заходів щодо реалізації розвитку е-урядування в Україні,

схвалення Стратегії розвитку ІС в Україні, Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку е-урядування в Україні в новій редакції;

5) 2014–2016 рр. – утворення Державного агентства з питань е-урядування України, схвалення Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 рр.;

6) 2016–2021 рр. – затвердження Плану пріоритетних дій Уряду на 2016 р., Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду на період до 2020 р., Концепції розвитку е-урядування в Україні, яка визначає головні цілі, пріоритетні напрями та заходи розвитку до 2020 р., Плану заходів з реалізації Концепції розвитку е-урядування, Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», приєднання України до Міжнародної Хартії відкритих даних.

Очевидно, що авторка зробила акцент у виборі критерія періодизації на прийнятті певного нормативно-правового акту (далі – НПА) у сфері е-урядування і лише в одному етапі була згадана новація інституційного забезпечення е-урядування. Втім прикро, що наведена періодизація практично повністю повторює виокремлені раніше О. Волохом основні віхи інформатизаційних процесів у державі [4, с. 123].

Також відмічу й запропоновану О. Лабою періодизацію розвитку е-діловодства в Україні 1991–2020 рр. [5, с. 116]: 1) 1991–1995 рр. – пострадянське діловодство частково автоматизоване; 2) 1996–2003 рр. – автоматизоване діловодство; 3) 2004–2013 рр. – автоматизоване діловодство з е-документообігом; 4) 2014–2016 рр. – автоматизоване (безпаперове) діловодство з можливістю використання паперових носіїв; 5) 2017–2022 рр. – євроінтеграційне е-діловодство.

Нарешті варто згадати й про періодизацію розвитку концептуальних і стратегічних правових засад механізму забезпечення відкритості міста наступного виду: підготовчий етап – 1992–1998 рр. (прийняття закону про об'єднання громадян, визнання та гарантування Конституцією України місцевого самоврядування); І-й етап – 1998–2004 рр. (Концепція та перша Національна програма інформатизації); ІІ-й етап – 2004–2007 рр. (президентський указ, прийнятий з метою зміцнення гарантій реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами); ІІІ-й етап – 2007–2012 рр. (Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні); IV-й етап – 2012–2016 рр. (Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні); V-й етап – 2016–2021 рр. (Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні); VI-й етап – 2021–2024 рр. (Стратегія забезпечення державної безпеки та друга Національна програма інформатизації) [6].

Натомість наразі очевидно бракує історико-правових досліджень в напрямі визначення етапів формування та розвитку джерел права е-урядування.

Виклад основного матеріалу. Одним з важливих питань будь-якої періодизації, в основі якої лежить хронологічний чинник, є визначення меж певних етапів та підетапів. Мова йде про абсолютні значення років (століть), які обрані автором періодизації в якості межових. Наприклад, на практиці застосовуються переважно два варіанти: 1) варіант із роздільними роками ХХ10–ХХ15 та ХХ16–ХХ20; 2) варіант із перетинними роками ХХ10–ХХ15 та ХХ15–ХХ20. Перший варіант виглядає більш логічним і кращим для поділу періодів, якщо потрібно підкреслити якийсь переломний момент між ними. За такого підходу є змога чітко виокремити період до певного року та період після нього, який часто є значущим для багатьох історичних подій та контекстів. Якщо цей переломний момент важливий, то краще використовувати варіант із роздільними роками. Власне цей варіант був використаний автором у попередніх роботах, присвячених генезі розвитку законодавства про е-урядування [7–16]. Якщо ж такої чіткої межі не потрібно, або ж її важко чи недоцільно визначити або її взагалі немає, то слід просто розділити етапи та підетапи із використанням варіанту із перетинними роками, за якого один і той самий рік попадає в обидва часові проміжки періодизації. Саме такий підхід варто обрати в процесі розробки дворівневої моделі періодизації розвитку законодавства про е-урядування. Обґрунтуванням такого вибору є ті факти, за яких: а) прийняття певних НПА практично ніколи не співпадають із початком або закінченням конкретного року; б) рік прийняття певного НПА не завжди співпадає із роком набуття ним чинності; в) рік втрати чинності певного НПА може співпадати або не співпадати із роком набуття чинності цього НПА у новій редакції. Тож, в процесі визначення меж етапів та підетапів представленої періодизації автором зроблений вибір на користь варіанту визначення їх меж із роками, що перетинаються.

Друге, як уявляється, найбільш важливе питання для процесу формування періодизації розвитку законодавства про е-урядування, є обрання її критеріїв. Подібні періодизації здійснюється за різними критеріями, що відображають, як правило, зміну етапів у розвитку правової системи. Основними критеріями, що прямо або опосередковано впливають на стан (кількість і якість) законодавства, здебільше є: – суспільно-політичні; – соціально-економічні; – державно-правові; – інституційно-правові; – формально-юридичні; – законодавчі; – порівняльно-правові тощо. Тож, періодизація розвитку законодавства є складним

процесом, що вимагає комплексного підходу та врахування різних чинників, які впливають на правову систему.

Дійсно, періодизація розвитку певного законодавчого утворення ґрунтується на виокремленні етапів, що характеризуються певними якісними змінами в правовому регулюванні, пов'язаними зі зміною соціально-економічних та/або політико-правових умов. Критерії періодизації можуть бути як внутрішніми, що стосуються змін у самому законодавстві (ухвалення нових кодифікованих актів, зміна концепцій правового регулювання тощо), так і зовнішніми, пов'язаними зі змінами в державі та суспільстві (зміна політичного керівництва, вибір євроінтеграційного курсу, трансформація економіки тощо).

Для обраної дворівневої моделі періодизації розвитку законодавства про е-урядування автором обрано відповідно й два основних критерії:

1) базовий, ключовий НПА або кілька НПА, що були прийняті на визначеному етапі (підетапі) для регулювання сукупності чи певного виду правовідносин у сфері е-урядування;

2) домінантний вид (види) правовідносин у сфері е-урядування, що були врегульовані впродовж визначеного етапу (підетапу) певною сукупністю НПА.

Такий вибір критеріїв періодизації обумовлений тим, що: а) прийняття базового, ключового НПА є значущим явищем для будь-якого елемента системи законодавства, тим більше для міжгалузевого інституту, яким є законодавство про е-урядування; б) зміст базового НПА не завжди в повній мірі відображає характер правовідносин у сфері е-урядування, врегульованих впродовж цього періоду; в) базові НПА певного етапу можуть діяти як в його межах так і разом з іншими НПА у наступних етапах. Наприклад, перша редакція Національної програми інформатизації (закон від 04.02.1998 р. № 74/98-ВР набув чинності 12.03.1998 р.) втратила чинність на підставі закону № 2807-IX від 01.12.2022 р.), яким була прийнята друга редакція, а по суті новий закон про Національну програму інформатизації, який набрав чинності з 01.03.2023 р. Проте це свідчить про його базовий характер саме до цього строку, адже у 2010 р. була прийнята перша редакція Концепції е-урядування, яка й отримала, на мою думку, зазначений статус НПА; г) визначення домінантного виду (видів) правовідносин у сфері е-урядування, врегульованих впродовж визначеного етапу (підетапу) періодизації, доповнює його загальну характеристику, що розкривається у базовому НПА.

Що стосується власне е-урядування, то наразі відомо про щонайменше його 12 моделей, які різняться як уявленням про основні стадії переходу, так і про кінцевий етап, яким він має завершитися [17]. Одним із найтиповіших прикладів побудови моделі е-урядування можна визнати модель К. Лейн і Дж. Лі [18], які виокремили чотири стадії переходу до е-урядування:

1) «каталог» – онлайн присутність ОДВ; розміщення офіційних документів, заяв, анкет тощо, які можна завантажувати;

2) «трансакції» – поява різноманітних онлайн-сервісів і форм для онлайн заповнення; формування баз даних, що підтримують онлайн-трансакції;

3) «вертикальна інтеграція» – обмін даними між ОДВ по вертикалі; подальший розвиток онлайн-сервісів;

4) «горизонтальна інтеграція» – обмін даними між ОДВ по горизонталі (міжвідомча взаємодія); перехід до «уряду одного вікна».

Отже, вищою стадією в моделі Лейна-Лі є стадія горизонтальної інтеграції, яка передбачає, що бази даних, сформовані різними ОДВ, обмінюються між собою інформацією, переважно в автоматичному режимі, тож виконавці тільки контролюють цей процес, але не виконують конкретних функцій.

Модель Лейна-Лі лягла в основу так званої п'ятиступеневої «піраміди еволюції електронного уряду», розробленої Департаментом з економічних і соціальних питань ООН (*Department of Economic and Social Affairs*, далі – UN-DESA). Вищою стадією в даній моделі також є інтегративна, причому вертикальна і горизонтальна інтеграція об'єднані разом [19]:

1) виникнення елементів «е-урядування» – поява е-сторінок або офіційних сайтів ОДВ з мінімальним набором офіційної інформації;

2) «підвищена» – створення архівів, поява стрічки новин, розміщення зразків офіційних документів;

3) «інтерактивна» – надсилання податкових декларацій або заяв в е-формі;

4) «трансакційна» – перехід до надання публічних е-послуг повного циклу в режимі «24 години на добу, 7 днів на тиждень»;

5) «мережева держава» – взаємодія з фронт-офісом, що функціонує на основі інтегрованого бек-офісу.

Саме на основі цієї моделі UN-DESA здійснює оцінювання ступеня розвитку е-урядування і складає відповідні рейтинги. Експерти ООН використовують ще один додатковий індикатор – «е-участь» («e-participation»), щоб зафіксувати, чи можуть громадяни надсилати в е-вигляді звернення до ОДВ та висувати свої пропозиції на офіційних форумах, дискусійних майданчиках тощо. Рейтинги UN-DESA виступають основними орієнтирами під час розроблення національних стратегій (концепцій) е-урядування. Так, згідно з рейтингом UN-DESA за 2024 р. Україна займає

30 місце у світі за рівнем розвитку е-урядування. Зокрема, країна посіла 5-те місце за індексом Online Service, що показує рівень розвитку державних е-послуг [20].

Отже, у підсумку дворівневу модель періодизації розвитку законодавства про е-урядування можна представити у такому вигляді (таблиця 1).

Таблиця 1

Дворівнева модель періодизації розвитку законодавства про е-урядування

Етап (підетап)	
1 рівень – Базові нормативно-правові акти	**2 рівень – Домінантні правовідносини**
1	**2**
Інформаційний (підготовчий) етап 1992–1998 рр.	
– закони України про інформацію, об'єднання громадян, місцеве самоврядування в Україні, звернення громадян; – Конституція України	– інформаційні, муніципальні, конституційні
І-й етап – етап першої Національної програми інформатизації 1998–2010 рр.	
1.1. Підетап інформатизації 1998–2001 рр.	
– закони про Національну програму інформатизації (перша редакція втратила чинність на підставі закону № 2807-IX від 01.12.2022 р.), її Концепцію та завдання на 1998–2000 рр.	– інформатизаційні, інформаційні
1.2. Підетап інтернетизації 2001–2005 рр.	
– Указ Президента України від 17.05.2001 р. № 325/2001 (пропозиції щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності ОДВ); – постанова Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 04.01.2002 р. № 3 (Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади (далі – ОВВ)); – розпорядження КМУ від 05.05.2003 р. № 259-р. (Концепція формування системи національних інформаційних е-ресурсів); – закони України про е-документи та е-документообіг, цифровий е-підпис, телекомунікації; – створення інформаційної е-системи «Е-Уряд»	– інтернет, інформаційні, конституційні, е-урядування
1.3. Підетап телекомунікації 2005–2008 рр.	
– закони України про телекомунікації, захист інформації, основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.; – урядові Концепції розвитку телекомунікацій в Україні, системи надання адміністративних послуг ОВВ	– телекомунікаційні, інтернет, інформаційні, виборчі, безпекові, міжнародні, адміністративні, екологічні
1.4. Підетап електронізації 2008–2010 рр.	
– закон України про захист персональних даних – утворення Міжгалузевої ради з питань розвитку е-урядування (постанова КМУ від 14.01.2009 р. № 4); – організація е-документообігу та звітності (розпорядження КМУ від 09.09.2009 р. № 1087-р); – забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики (постанова КМУ від 03.11.2010 р. № 996); – питання надання адміністративних послуг (постанова КМУ від 11.10.2010 № 915); – пілотний проєкт впровадження технологій е-урядування (розпорядження КМУ від 01.03.2010 р. № 360-р);	– цифрові, е-урядування, адміністративні, інформаційні
ІІ-й етап – етап першої Концепції розвитку е-урядування в Україні 2010–2017 рр.	
2.1. Підетап формування е-урядування 2010–2014 рр.	
– Концепція розвитку е-урядування в Україні (розпорядження КМУ від 13.12.2010 р. № 2250-р); – закони України про доступ до публічної інформації, інформацію (нова редакція), адміністративні послуги; – план заходів щодо реалізації Концепції розвитку е-урядування в Україні та Національного плану дій на 2011 р.; – комплексна система е-документообігу; – Концепція функціонування інформаційної системи е-взаємодії державних інформаційних е-ресурсів, системи управління міграційними процесами; – Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні; – Ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд»	– е-урядування, інформаційні, адміністративні, соціальні, господарські, фінансові

Продовження таблиці 1

1	2
2.2. Підетап сталого розвитку е-урядування 2014–2017 рр.	
– Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» – Стратегія кібербезпеки України; – Стратегія реформування державного управління України	е-урядування, інформаційні, адміністративні, правоохоронні, податкові
ІІІ-й етап – етап другої Концепції розвитку е-урядування в Україні 2017–2023 рр.	
3.1. Підетап євроінтеграційного розвитку е-урядування 2017–2021 рр.	
– закони України про е-ідентифікацію та електронні довірчі послуги, соціальні послуги, верифікацію та моніторинг державних виплат, е-комунікації; – Концепція е-урядування (друга); – Концепція розвитку системи е-послуг; – Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр.;	– е-урядування, інформаційні, освітні цивільні, фінансові, правоохоронні, медичні
3.2. Підетап цифровізації економіки 2021–2023 рр.	
– закони про Дія Сіті, платіжні послуги, особливості надання публічних (електронних публічних) послуг, надання публічних (е-публічних) послуг, публічні е-реєстри, стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні, фінансові послуги та фінансові компанії, Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах е-комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку, адміністративну процедуру, хмарні послуги, покращення управління у сфері е-комунікацій; – Стратегії людського розвитку, інформаційної безпеки; – Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 рр.	е-урядування, інформаційні, адміністративні, реєстрові, цифрові, енергетичні, правоохоронні, медичні
IV-й етап – етап другої Національної програми інформатизації 2023-І пол. 2025 рр.	
– закони України про Національну програму інформатизації (друга редакція), публічні консультації; – Національна транспортна стратегія України на період до 2030 р.	– інформатизаційні, реєстрові, екологічні, безпекові, медичні, господарські

Складено автором за матеріалами [7–16].

1. Рекомендовано при розробці періодизації розвитку законодавства, в основі якої лежить хронологічний чинник, визначати межі певних етапів та підетапів з використанням варіанту із перетинними роками, за якого один і той самий рік попадає в обидва часові проміжки періодизації. Саме такий підхід варто обрати в процесі розробки дворівневої моделі періодизації розвитку законодавства про е-урядування. Обґрунтуванням такого вибору є ті факти, за яких: а) прийняття певних НПА практично ніколи не співпадають із початком або закінченням конкретного року; б) рік прийняття певного НПА не завжди співпадає із роком набуття ним чинності; в) рік втрати чинності певного НПА може співпадати або не співпадати із роком набуття чинності цього НПА у новій редакції.

2. Аргументовано, що найбільш важливим питанням для процесу формування періодизації розвитку законодавства про е-урядування, є обрання її критеріїв. Для обраної дворівневої моделі періодизації автором обрано відповідно й два основних критерії: 1) базовий, ключовий НПА або кілька НПА, що були прийняті на визначеному етапі (підетапі) для регулювання сукупності чи певного виду правовідносин у сфері е-урядування; 2) домінантний вид (види) правовідносин у сфері е-урядування, що були врегульовані впродовж визначеного етапу (підетапу) певною сукупністю НПА. Такий вибір критеріїв періодизації обумовлений тим, що: а) прийняття базового, ключового НПА є значущим явищем для будь-якого елемента системи законодавства, тим більше для міжгалузевого інституту, яким є законодавство про е-урядування; б) зміст базового НПА не завжди в повній мірі відображає характер правовідносин у сфері е-урядування, врегульованих впродовж цього періоду; в) базові НПА певного етапу можуть діяти як в його межах так і разом з іншими НПА у наступних етапах; г) визначення домінантного виду (видів) правовідносин у сфері е-урядування, врегульованих впродовж визначеного етапу (підетапу) періодизації, доповнює його загальну характеристику, що розкривається у базовому НПА.

3. Представлено дворівневу модель періодизації розвитку законодавства України про е-урядування в наступному виді: 0) Інформаційний (підготовчий) етап 1992–1998 рр; 1) етап першої Національної програми інформатизації 1998–2010рр.:1.1)підетапінформатизації1998–2001рр.; 1.2) підетап інтернетизації 2001–2005 рр.; 1.3) підетап телекомунікації 2005–2008 рр.; 1.4) підетап електронізації 2008–2010 рр.; 2) етап першої Концепції розвитку е-урядування в Україні 2010–2017 рр.: 2.1) підетап формування е-урядування 2010–2014 рр.; 2.2) підетап сталого розвитку е-урядування 2014–2017 рр.;

3) етап другої Концепції розвитку е-урядування в Україні 2017–2023 рр.; 3.1) підетап євроінтеграційного розвитку е-урядування 2017–2021 рр.; 3.2) підетап цифровізації економіки 2021–2023 рр.; 4) етап другої Національної програми інформатизації 2023-І пол. 2025 рр.

Література

1. 2025 State of the Digital Decade package. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/2025-state-digital-decade-package

2. Політанський В.С. Організаційно-правові засади функціонування електронного урядування в Україні: *дис. д-ра юрид. наук.* Науково-дослідний інститут публічного права, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, 2024. 538 с.

3. Мохова Ю.Л. Державні механізми розвитку електронного урядування в умовах цифрових трансформацій України: *дис. д-ра наук з державного управління.* Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2021. 490 с.

4. Волох О. Генезис електронного урядування в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 2. С. 121–125.

5. Лаба О.В. Розвиток електронного діловодства в Україні: 1991–2020 роки: *дис. канд. істор. наук.* Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Київ. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ, 2022.

6. Кірін Р.С. Етапи становлення стратегічних засад механізму забезпечення відкритості міста. *Право і суспільство.* 2024. № 2. С. 16–24. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.2

7. Кірін Р.С., Шеховцов В.В. Право е-урядування: інформаційний та інформатизаційний етапи формування системи джерел. *The scientific heritage.* 2023. № 121. С. 14–24. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.8371806

8. Р. Кірін, Правове регулювання відносин е-урядування на етапі інтернетизації діяльності органів влади (2002–2003 рр.). *Юридичний вісник.* 2024. № 3. С. 148–157. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.17

9. Кірін Р.С. Етап інтернетизації діяльності органів влади: особливості правового регулювання відносин е-урядування в 2004–2005 рр. *Juris Europensis Scientia.* 2024, № 3. С. 7–13. DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2024.2

10. Кірін Р.С. Інформаційно-телекомунікаційний підетап (2006–2008 рр.) правового регулювання відносин е-урядування. *Прикарпатський юридичний вісник.* Вип. 4 (57), 2024. С. 20–29. DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2024.4

11. Кірін Р.С., Грищак С.В., Петлюк Ю.С. Формування джерел права е-урядування на підетапі розвитку відносин електронізації (2009–2010 рр.). *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2024. Вип. 4. С. 107–118. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.4.18

12. Кірін Р.С., Ширшикова Р.М. Розвиток законодавства про е-урядування на підетапі першої концепції (2011–2014 рр.). *Правові новели.* 2024. № 24. С. 84–102. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2024.24.12

13. Кірін Р.С., Ширшикова Р.М. Законодавство про е-урядування: особливості формування в умовах руху до сталого розвитку (2015–2016 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2025, вип. 87, ч. 3. С. 41–50. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.6

14. Кірін Р.С., Ширшикова Р.М. Підетап другої Концепції у розвитку законодавства про е-урядування (2017–2020 рр.). *Juris Europensis Scientia.* 2025, № 1, С. 56–67. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v1.2025.12

15. Кірін Р.С. Розвиток законодавства про е-урядування на підетапі цифрової економіки (2021–2022). *Успіхи і досягнення у науці. Серія «Право».* 2025. № 5(15). С. 135–150. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-5(15)-135-150

16. Кірін Р.С. Формування законодавства про е-урядування на етапі другої Національної програми інформатизації (2023–2025). *Український політико-правовий дискурс.* 2025, (12). DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15723523

17. Lee, J. (2010). 10year retrospect on stage models of e-Government: A qualitative meta-synthesis. *Government information quarterly,* 27(3), 220–230. DOI: https://doi.org/10.1016/j.giq.2009.12.009

18. Layne, K. and Lee, J. (2001). Developing Fully Functional E-Government: A Four Stage Model. *Government Information Quarterly*, 18(2), 122–136. https://doi.org/10.1016/S0740-624X(01)00066-1

19. UN Department of Economic and Social Affairs. United Nations E-Government Survey 2012. *E-Government for the People.* New York, 2012. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2012

20. UN E-Government Survey 2024. Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024

УДК 342.1:341.91(477)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.5

А. В. Марущак
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-4611-4906

Т. І. Демчук
доктор філософії,
доцент кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-0955-1816

МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ ТА ВИКЛИКИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджується проблема множинного громадянства в Україні у правовому, безпековому та політичному вимірах, з урахуванням сучасних викликів, спричинених повномасштабною війною та зростаючими міграційними процесами. Приділено увагу розбіжності між чинною нормою Конституції України щодо єдиного громадянства та фактичним існуванням множинного громадянства в українському суспільстві. Зазначено, що така правова невизначеність ускладнює правозастосування, зокрема у питаннях мобілізації, безпеки, доступу до виборчих прав, а також декларування та фіксації другого громадянства.

Проаналізовано положення законопроєкту № 11469, внесеного Президентом України у 2024 році, яким пропонується легалізувати множинне громадянство для окремих категорій осіб, зокрема представників діаспори, іноземних добровольців та громадян країн, визначених у спеціальному переліку. Закцентовано увагу на тому, що запропоновані новели деталізують вже існуючу практику і не суперечать міжнародним зобов'язанням України, зокрема Європейській конвенції про громадянство. Наголошується на необхідності доопрацювання механізмів обліку множинного громадянства, уникнення подвійного трактування правових наслідків та забезпечення рівного ставлення до всіх громадян незалежно від країни їх другого громадянства.

Проаналізовано думки науковців представників державних органів, серед яких наявна як підтримка законодавчої ініціативи, так і застереження щодо мовної політики, конституційності, податкових зобов'язань та ризиків втрати зв'язку з державою. Висвітлено результати соціологічних досліджень 2021 та 2024 років, що демонструють суспільну поляризацію, але водночас і зростання частки громадян, які підтримують ідею множинного громадянства, що вказує на поступову трансформацію громадської думки.

Обґрунтована необхідність поетапного, збалансованого та конституційно впровадження інституту множинного громадянства в Україні, з урахуванням інтересів як держави, так і громадян, які опинилися за кордоном або прагнуть зберегти зв'язок з Батьківщиною.

Ключові слова: громадянство, множинне громадянство, конституційність, законопроєкт, військова агресія.

Marushak A. V., Demchuk T. I. **MULTIPLE CITIZENSHIP IN UKRAINE: LEGAL CONFLICT AND CHALLENGES DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE**

The article examines the problem of multiple citizenship in Ukraine in legal, security and political dimensions, taking into account the current challenges caused by a full-scale war and growing migration processes. Attention is paid to the discrepancy between the current norm of the Constitution of Ukraine regarding a single citizenship and the actual existence of multiple citizenship in Ukrainian society. It is noted that such legal uncertainty complicates law enforcement, in particular in matters of mobilization, security, access to electoral rights, as well as declaration and fixation of a second citizenship. The provisions of draft law No. 11469, introduced by the President of Ukraine in 2024, are analyzed, which proposes to legalize multiple citizenship for certain categories of persons, in particular representatives of the diaspora, foreign volunteers and citizens of countries specified in a special list. Attention is drawn to the fact that the proposed novelties detail existing practice and do not contradict Ukraine's international obligations, in particular the European Convention on Nationality. The need to refine the mechanisms for accounting for multiple citizenship, avoid double interpretation of legal consequences, and ensure equal treatment of all citizens regardless of the country of their second citizenship is emphasized.

The opinions of scientists and representatives of state bodies are analyzed, among which there is both support for the legislative initiative and reservations regarding language policy, constitutionality, tax obligations, and risks of losing contact with the state. The results of sociological studies of 2021 and 2024 are highlighted, demonstrating social polarization, but at the same time an increase in the share of citizens who support the idea of multiple citizenship, which indicates a gradual transformation of public opinion.

The need for a phased, balanced and constitutional implementation of the institution of multiple citizenship in Ukraine is substantiated, taking into account the interests of both the state and citizens who find themselves abroad or seek to maintain ties with the Motherland.

Key words: citizenship, multiple citizenship, constitutionality, draft law, military aggression.

Постановка проблеми. Питання множинного громадянства традиційно належить до кола складних і суперечливих як у національних, так і міжнародно-правових вимірах. В Україні правовий підхід до громадянства характеризується формальним домінуванням принципу єдиного громадянства, закріпленого у статті 4 Конституції України, попри наявність численних випадків набуття громадянами України громадянства інших держав на практиці. Ця розбіжність між правовою нормою і соціальною реальністю породжує значну кількість правових, політичних та безпекових викликів, особливо в умовах війни.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України з 2022 року поставила проблему множинного громадянства в нову площину – з акцентом на правові наслідки подвійної належності особи до кількох держав у контексті мобілізаційного обов'язку та загроз національній безпеці. При цьому, чинне законодавство України не містить чіткого механізму ані для виявлення наявності множинного громадянства, ані для правового реагування на відповідні ситуації, що створює правову невизначеність та нерівність у правозастосуванні.

Актуальність теми також посилюється дискусіями щодо допуску до виборчого процесу осіб із множинним громадянством, а також перспективами зміни законодавства у зв'язку з плановаными політичними реформами. Розв'язання цих питань потребує комплексного наукового підходу та переосмислення концепції громадянства в умовах війни, транснаціональних міграційних процесів та необхідності оновлення системи національної безпеки.

Мета статті полягає у виявленні правових проблем, пов'язаних з множинним громадянством в Україні, та у визначенні напрямів нормативного вдосконалення відповідно до сучасних умов функціонування держави в період збройного конфлікту. Дослідження ґрунтується на аналізі чинного законодавства, судової практики, законодавчих ініціатив, а також порівняльному досвіді зарубіжних держав у сфері регулювання множинного громадянства у кризових ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. Законопроєкт, ініційований Президентом України Володимиром Зеленським № 11469, поданий до Верховної Ради у 2024 році [1], пропонує комплексне оновлення правового регулювання громадянства з акцентом на легалізацію множинного громадянства для окремих категорій осіб. Його поява стала відповіддю на кардинальні зміни у демографічній, безпековій та правовій архітектурі України, що відбулись у зв'язку з повномасштабною агресією Російської Федерації. Зокрема, мільйони українських громадян виїхали за кордон, частина з них інтегрувалася в правові системи інших держав і, не втрачаючи зв'язку з Батьківщиною, потенційно можуть мати інтерес у збереженні українського громадянства нарівні з набуттям громадянства країни перебування.

Законопроєкт офіційно визнає допустимість множинного громадянства в українському праві, підкреслюючи, що Україна вже допускає множинне громадянство «ex lege» у випадках, прямо передбачених законом або міжнародними договорами, зокрема Європейською конвенцією про громадянство. Таким чином, пропоновані зміни не суперечать чинній конституційній моделі, а навпаки – деталізують її. Відтак, законопроєкт засвідчує перехід від декларативної заборони множинного громадянства до реалістичного врегулювання його проявів, що здійснюється за допомогою: закріплення дозволених випадків множинного громадянства; встановлення критеріїв добровільного та автоматичного набуття громадянства; деталізації підстав для збереження або втрати громадянства.

Одні із найбільш важливих нововведень передбачаються статтею 5^1 «Випадки множинності громадянства», серед яких:

коли дитина одночасно набуває громадянство України та іншої держави (чи кількох держав) за народженням;

у випадку, коли дитина – громадянин України – набуває громадянство (підданство) своїх усиновлювачів-іноземців у результаті міжнародного усиновлення;

у разі автоматичного набуття іншим громадянством (підданством) громадянином України внаслідок укладення шлюбу з іноземцем;

якщо повнолітній громадянин України автоматично набуває інше громадянство в силу норм законодавства іноземної держави, але за відсутності відповідного документа, що підтверджує це громадянство (підданство);

у разі набуття українського громадянства в спрощеному порядку відповідно до статті 10 Закону, якщо іноземець є громадянином держави, включеної до спеціального переліку, затвердженого Кабінетом Міністрів України;

у разі, якщо громадянин України набуває громадянство (підданство) держави, яка входить до переліку країн, громадяни яких мають право на спрощене набуття громадянства України.

Представники вітчизняної наукової спільноти підтримують загальну ідею легалізації мно-

жинного громадянства визнаючи, що множинне громадянство вже існує де-факто, і українське законодавство потребує адекватного правового реагування на це явище [2].

Згідно думки іншого вітчизняного науковця, законопроєкт, ініційований Президентом України, спрямований на реформування саме звичайного законодавства про громадянство, не зачіпаючи при цьому положень Конституції України [3]. Автор вказує, що такий підхід є цілком виправданим, оскільки дозволяє модернізувати законодавчу базу без необхідності внесення змін до Основного Закону. Запропоновані зміни відповідають актуальним потребам українського суспільства: з одного боку, вони покликані усунути наявні дисбаланси та застарілі підходи у сфері міграційної політики, з іншого – створюють інструменти для збереження правового зв'язку з мільйонами українців, які тимчасово або постійно перебувають за кордоном. Визнання множинного громадянства відповідає інтересам значної частини громадян України, оскільки відкриває для них ширші можливості для працевлаштування, реалізації підприємницької ініціативи, отримання освіти та інтеграції в іноземні правові системи – за збереженням громадянства України як елементу правової належності до своєї держави.

У той же час, варто звернути увагу на неоднорідність поглядів щодо доцільності множинного громадянства в Україні. Зокрема, Уповноважений із захисту державної мови Т. Кремінь зазначив, що пропозиція дозволити набуття громадянства без іспиту з української мови, яка представлена у Законопроєкті, може гальмувати реалізацію громадянських прав, оскільки громадяни «не зможуть взаємодіяти з державними органами, брати участь у виборах, отримувати освіту чи працювати в держсекторі на належному рівні». На його думку такі положення дискримінаційно встановлюють різні умови залежно від країни походження, і можуть призвести до значних витрат держорганів при позбавленні мовних прав, а це, на думку омбудсмена, ризикує іміджем та мовною цілісністю України [4].

У лютому 2024 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів опитування громадської думки щодо доцільності впровадження в Україні множинного громадянства. Результати дослідження засвідчили наявність глибокого суспільного розмежування у ставленні до цієї ініціативи: приблизно 27 % респондентів висловили підтримку, близько 28 % – протилежну позицію, а решта респондентів залишилися нейтральними або не визначилися зі своїм ставленням [5]. Такий результат свідчить не лише про відсутність широкого консенсусу в суспільстві, а й про потребу надзвичайно виваженого, поетапного підходу до законодавчого регулювання питання множинного громадянства.

У контексті результатів опитування наголошується, що низка положень запропонованого законопроєкту № 11469 потребує доопрацювання з урахуванням реальних потреб населення, особливо тих, хто перебуває у вразливому становищі – мешканці тимчасово окупованих територій або представники трудової міграції. Водночас відзначається, що підтримка ідеї множинного громадянства зафіксована переважно в тих групах, які вже мають тісні зв'язки з іншими державами, що може свідчити про прагматичне, а не ідеологічне ставлення до громадянства як правового статусу [6].

На противагу результатам опитування 2024 року, у 2021 році громадська думка щодо впровадження множинного громадянства в Україні була значно менш толерантною. Згідно з дослідженням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з КМІС, майже половина респондентів (48 %) рішуче виступала проти запровадження цього інституту, тоді як приблизно 47 % були готові підтримати його лише за умови певних обмежень – наприклад, для громадян країн ЄС і НАТО, представників діаспори або за винятком держави-агресора [7]. Такий баланс думок свідчив про переважання негативного ставлення до множинного громадянства, зумовленого зокрема безпековими ризиками, пов'язаними з агресією росії та примусовою паспортизацією на окупованих територіях.

Це дослідження також виявило чіткий соціально-демографічний поділ: підтримка частіше лунала з боку молодших, економічно активних і мобільних громадян, тоді як опозиція – серед старших вікових груп та жителів західних регіонів. Таким чином, у 2021 році питання множинного громадянства в українському суспільстві сприймалося не як право, що розширює можливості громадянина, а як потенційна загроза державній цілісності та суверенітету.

Порівняння результатів обох опитувань дозволяє зробити висновок про поступове, хоч і стримане, зрушення у бік більшої відкритості українського суспільства до цієї ідеї. Водночас це зрушення залишається умовним і потребує подальшої роботи з громадською думкою.

Слід зазначити, що у науковому дискурсі висловлюється думка щодо неготовності вітчизняної правової системи змінювати вже усталену традиційну парадигму єдиного громадянства. Зокрема, значна увага приділяється вірогідності виникнення правових колізій, особливо у контексті внесенням до парламенту законопроєктів № 10425 [8] та № 11469 [1]. А. Нікітін вказує на те, що чинна редакція Конституції України, відповідно до якої в Україні допускається лише єдине громадянство, прямо суперечить спробам запровадити інститут множинного громадянства на під-

законному або звичайному законодавчому рівні. Це створює ситуацію, коли навіть у разі ухвалення відповідних законів вони можуть бути визнані неконституційними або юридично нечинними через порушення ієрархії нормативних актів [9].

Також звертається увага на відсутність чітких правових механізмів розмежування статусу осіб із множинним громадянством у контексті військового обов'язку, оподаткування, виборчих прав і безпеки. Наприклад, у законопроєкті № 11469 не передбачено конкретних процедур визначення пріоритетного громадянства у випадках конфлікту юрисдикцій, що може призвести до подвійного трактування правових наслідків, зокрема у питаннях кримінальної відповідальності або мобілізаційної придатності. Крім того, існує правова невизначеність щодо способу фіксації другого громадянства: чи повинна особа офіційно його декларувати, хто і як має вести облік таких громадян, і яка відповідальність настає у разі приховування.

Критично оцінюються і положення законопроєкту №10425, які створюють ризик дискримінації, оскільки допускають вибіркове застосування правових норм до осіб залежно від країни другого громадянства. Це порушує принцип правової визначеності та може суперечити міжнародним зобов'язанням України у сфері прав людини.

Як справедливо зазначає М. Степченко, основна мета законопроєктів полягає у створенні правових умов для набуття українського громадянства етнічними українцями за кордоном та іноземними добровольцями, які воюють на боці України [10]. Водночас, М. Степченко демонструє, що реакція на ініціативу неоднозначна: позитивно сприйняли її представники Світового конгресу українців, а також низка політичних лідерів із фракції «Слуга народу», натомість опозиційні політики й окремі експерти висловили низку застережень. Особливу увагу приділено питанню конституційності. Науковиця фіксує існування двох полярних позицій: одна наполягає на тому, що поняття «єдине громадянство» не суперечить множинному громадянству, інша – що зміни можливі лише шляхом внесення поправок до Конституції України. Ця колізія не вирішена і, як стверджують деякі юристи, потребує тлумачення Конституційного Суду.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що питання множинного громадянства в Україні перебуває у стані динамічного розвитку, викликаного глибокими змінами внутрішньої і зовнішньої ситуації держави. В умовах воєнного стану, масової міграції та потреби у збереженні правового зв'язку з мільйонами громадян за кордоном, правове регулювання інституту громадянства набуло особливої ваги. Розглянуті вище законопроекти можна оцінити як спробу адаптувати правову систему до нових реалій, однак їх ухвалення вимагає надзвичайної обережності.

З одного боку, законодавчі зміни мають на меті створити сприятливі умови для легалізації множинного громадянства серед діаспори, іноземних добровольців та осіб, які мають тісний зв'язок з Україною. Це відповідає глобальним тенденціям, сприяє інтеграції українців у світі до політичного і соціального життя держави, а також відображає гуманітарну та стратегічну потребу сучасної України.

З іншого боку, дослідження засвідчило наявність низки невирішених правових, конституційних і процедурних проблем. Серед основних викликів: відсутність чітких механізмів декларування та обліку множинного громадянства, нечітко прописані правові наслідки для осіб з подвійною належністю у контексті мобілізації, безпеки, податкових зобов'язань та участі у виборчому процесі. Залишається актуальною загроза вибіркового застосування норм залежно від країни походження, що може порушити принцип рівності перед законом.

Також важливо враховувати, що в українському суспільстві відсутній єдиний погляд на множинне громадянство. Результати соціологічних опитувань 2021 та 2024 років свідчать про глибоку поляризацію суспільної думки та зумовлюють необхідність поступового і добре комунікованого впровадження змін.

Отже, прийняття законодавчих ініціатив щодо множинного громадянства повинно відбуватися з урахуванням як безпекових і правових ризиків, так і реальних потреб мільйонів громадян України в умовах війни та глобальної мобільності, де ключем до успіху є поєднання конституційної чіткості, правової передбачуваності та широкого суспільного консенсусу. У підсумку, запропоновані зміни потребують суттєвого доопрацювання, оскільки їх реалізація у нинішньому вигляді здатна не лише загострити правові суперечності, а й поставити під сумнів конституційність усього механізму впровадження множинного громадянства.

Література

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України: Проєкт Закону № 11469 від 07.08.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44687 (дата звернення: 18.06.2025)

2. Denysiuk, S., Kononenko, V., & Rezenkina, N. Multiple citizenship: International experience and implementation in Ukraine (economic, political and security aspects). *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. P. 888–894. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.149

3. Фенич Я. В. Множинне громадянство за сучасним законодавством України. *Науковий вісник Ужго-*

родського університету: серія: Право / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород, 2024. Т. 3. Вип. 84. С. 216–221

4. Законопроєкт про множинне громадянство містить ризики для функціонування державної мови та обмежує права громадян, – Уповноважений із захисту державної мови. 26.12.2024. URL: mova-ombudsman.gov.ua/news/zakonoproiekt-pro-mnozhynne-hromadianstvo-mistyt-ryzyky-dlia-funktsionuvannia-derzhavnoi-movy-ta-obmezhuie-prava-hromadian-upovnovazhenyi (дата звернення: 18.06.2025).

5. Ставлення до запровадження множинного громадянства: Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). URL: kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=1424&lang=ukr&page=8 (дата звернення: 18.06.2025).

6. Майже порівну українців негативно та позитивно ставляться до запровадження множинного громадянства. URL: zmina.info/news/majzhe-porivnu-ukrayinciv-negatyvno-ta-pozytyvno-stavlyatsya-do-zaprovadzhennya-mnozhynnogo-gromadyanstva (дата звернення: 15.06.2025).

7. Як українці ставляться до ідеї множинного громадянства: виклики і можливості для Володимира Зеленського. URL: dif.org.ua/article/yak-ukraintsi-stavlyatsya-do-idei-mnozhinnogo-gromadyanstva-viklik i-i-mozhlyvosti-dlya-volodimira-zelenskogo (дата звернення: 18.06.2025).

8. Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України: Проєкт Закону № 10425 від 22.01.2024. URL: *https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43564* (дата звернення: 15.06.2025)

9. Нікітін А. Множинне громадянство в Україні: сьогодення та перспективи. *Kyiv Law Journal*. 2025. 27–33. DOI: 10.32782/klj/2025.1.4.

10. Степченко М. Множинне громадянство: перспективи та ризики для України. Діяльність Президента України в умовах російсько-української війни. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. 2024. Випуск 4 (100). С. 32–36.

UDC 342.5
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.6

N. V. Mishyna
Ph.D (Law), Professor, Postdoctoral Researcher
SAGE Laboratory, University of Strasbourg
orcid.org/0000-0002-2357-3384

LOCALISING SOCIAL RIGHTS: A NORMATIVE FRAMEWORK FOR LOCAL DEMOCRACY IN TIMES OF DISPLACEMENT AND RECONSTRUCTION IN EUROPEAN CONTEXT

This article examines the critical role of local self-government in securing social rights amidst displacement and post-conflict reconstruction, with a particular focus on Ukraine's experience within a broader European context. It analyzes the gap between national legislation, often designed for central governments, and the urgent imperative for local authorities to act on the ground, especially when millions are displaced by war or crisis. The research moves beyond traditional understandings of local democracy, integrating legal concepts of subsidiarity and decentralization to argue for an enhanced role for local councils in human rights protection.

Drawing on Ukraine's decentralization reforms since 2014 and its response to the 2022 full-scale invasion, the article demonstrates how local authorities can innovatively respond to challenges, even in the absence of clear national guidance or full financial autonomy. It introduces a novel question about "localizing" social rights, exploring how mayors and local councils can become primary actors in human rights protection, including for displaced persons.

This article demonstrates that local self-government plays a crucial role in advancing social rights amid displacement and post-conflict reconstruction, particularly within the evolving multilevel governance framework. Ukraine's decentralization reforms provide a compelling case of how domestic law can both reflect and challenge international legal standards, revealing persistent gaps and tensions in implementation. Strengthening local autonomy, therefore, is not only a matter of legal compliance but a necessary condition for fostering social inclusion and democratic resilience in fragile settings. The article constructs a doctrinal framework for future research, emphasizing the importance of human capital, social cohesion, and the dynamic interplay between central and local authorities in building a resilient, rights-based governance model, which is critical for Ukraine's European integration and the broader European space.

Key words: local self-government, social rights, decentralization, Ukraine, post-conflict reconstruction, human rights, displaced persons, European standards.

Мішина Н. В. ЛОКАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ: НОРМАТИВНА БАЗА ДЛЯ МІСЦЕВОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЧАС ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Ця стаття досліджує роль місцевого самоврядування у забезпеченні соціальних прав в умовах переміщення та постконфліктного відновлення, з особливим акцентом на досвіді України в європейському контексті. Вона аналізує прогалину між національним законодавством, орієнтованим на державний рівень, та нагальною потребою органів місцевого самоврядування діяти на місцях, особливо коли мільйони людей втрачають свої домівки через війну чи кризу. Дослідження виходить за рамки традиційного розуміння місцевої демократії, інтегруючи правові концепції субсидіарності та децентралізації для обґрунтування посилення ролі місцевих рад у захисті прав людини. На прикладі реформ децентралізації в Україні з 2014 року та її реакції на повномасштабне вторгнення 2022 року, стаття демонструє, як органи місцевого самоврядування можуть інноваційно реагувати на виклики, навіть за відсутності чітких національних вказівок чи достатньої фінансової автономії. Вона ставить нове питання про «локалізацію» соціальних прав, розглядаючи, як мери та місцеві ради можуть стати первинними суб'єктами захисту прав людини, включаючи вимушених переселенців.

Стаття демонструє, що місцеве самоврядування відіграє вирішальну роль у просуванні соціальних прав під час режиму воєнного стану постконфліктної реконструкції, особливо в рамках розвитку багаторівневої системи управління. Реформи децентралізації в Україні є переконливим прикладом того, як національне законодавство може як відображати, так і кидати виклик міжнародним правовим стандартам, виявляючи прогалини та суперечності у їх впровадженні. Таким чином, перегляд повноважень органів місцевого самоврядування є не лише питанням ефективності їхньої діяльності, а й необхідною умовою для сприяння соціальній інтеграції та стійкості територіальних громад. Стаття пропонує базу для майбутніх досліджень, підкреслюючи важливість людського капіталу, соціальної згуртованості та взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування для створення стійкої моделі управління, що є критично важливим для європейської інтеграції України та ширшого європейського простору.

Ключові слова: місцеве самоврядування, соціальні права, децентралізація, Україна, постконфліктне відновлення, права людини, переміщені особи, європейські стандарти.

The current situation highlights a critical problem for both scientific study and practical action. Many people in Europe have lost their homes due to war or other crises. Cities and towns, through their local councils and other bodies of local self-government, often play an important role in helping these people find housing, healthcare, and schools. These services are not just basic needs; they are directly connected to human rights. Local authorities (or local self-government bodies) are frequently the first to respond to these needs 'on the ground', at the grassroots level. However, most laws and rights are created with national governments in mind. This creates a gap: local leaders must act, but they do not

always have clear rules or enough support to do so effectively.

This article aims to explore how local self-government bodies can support social rights during times of crisis and in the period after. It will examine the idea of local democracy as more than just holding elections. The study will also use important legal concepts such as subsidiarity and decentralisation. These ideas help explain why local councils should have a stronger role in protecting rights. Examples from Ukraine will be used to show how local authorities can work effectively during difficult times. This article does not present research results; instead, it builds a legal and political framework for future research.

Literature review. Many scholars write about decentralisation and human rights. However, they often work in separate academic fields. Legal experts focus on the law (see [1–2]), while political scientists study power structures and reforms (see [3–4]). Few attempts have been made to connect these different areas. This article aims to bring them together. It will ask how legal rules and local practices can work well together. It will also consider what kind of rules or support local governments need to protect people's rights, especially when national systems are weak.

The article also introduces a new question: What does it truly mean to "localise" a social right? This is not simply about giving money to local councils. It is about changing how we think about rights and who is responsible for them. Can a mayor or a local council become the primary actor in human rights protection? What are the legal implications of this? What does this mean for people who are displaced, such as refugees or those affected by war? These questions are new, but they are very urgent in today's world.

Ukraine serves as a valuable case study for understanding these issues. Since 2014, Ukraine has reformed its local self-government system, giving more power to communities. After the full-scale invasion in 2022, millions of people were forced to move. Local self-government bodies had to act quickly to respond. Some cities, towns and villages provided better help than others. Some made strong local decisions, even without clear guidance from the national government. These early experiences offer important lessons for how local democracy can develop during conflict. They also help us consider how to plan for peace and the return of displaced populations.

The main goal of the article is to develop a normative framework that explains how local self-government can protect and promote social rights during periods of displacement and post-crisis reconstruction, using Ukraine as a key example within a broader European context.

Legal Framework: Standards and Reality. Local self-government is important, when it comes about the Council of Europe law. The European Charter of Local Self-Government (1985) declares that local authorities should manage a "substantial share of public affairs" and enjoy political, administrative, and financial independence, under the principle of subsidiarity [5]. These rights are enshrined in domestic law and, ideally, in constitutions. Local bodies must serve local needs efficiently, without oversight of expediency from higher levels [5].

Ukraine adopted this European approach in 1997 by ratifying the Charter, and in 2014 launched a major decentralisation reform. From 2015 to 2020, Ukraine saw the voluntary amalgamation of over 1 000 communities into strong local units, known as united territorial communities (hromadas), and local budgets rose sharply from UAH 68 bn to UAH 275 bn [3]. These reforms gave local self-government bodies responsibility for housing, welfare, education, registration, and administrative services.

The war after 2022 tested Ukraine's new local self-government system. Local officials had to support internally displaced persons, organise defence, repair infrastructure, and manage finances under martial law. Many hromadas responded quickly and innovatively to new challenges. This shows that local self-government can work under pressure. But it raises important questions: what is the legal framework for local social rights in times of crisis? How can local autonomy protect displaced people? These questions frame the normative challenge of local democracy and social rights in Europe.

In international law, the right to adequate housing and social protection is well recognized. For example, the European Committee of Social Rights has interpreted Article 31 of the European Social Charter as requiring effective local measures for housing and homelessness prevention [6]. Local councils often manage municipal housing, social shelters, and welfare programs. Yet, national laws may not formally assign these duties to local bodies. This gap can leave displaced families without clear legal protection at the local level.

In Ukraine, the Cabinet of Ministers issued a resolution in 2023 requiring hromadas to provide temporary housing and support for internally displaced persons (IDPs). Article 2 of this resolution tasks local councils with identifying housing needs, allocating community property, and cooperating with NGOs and UN agencies. However, local budgets and staffing often remain weak. Interviews with municipal staff show many local councils rely on volunteers or civil society for relief efforts. This creates a practical decentralisation - local self-government bodies act, but without full legal or financial autonomy.

Local democracy also involves participation. The concept of participatory budgeting has spread in Europe (e.g. Porto Alegre, Paris, Strasbourg). In Ukraine, several hromadas introduced partici-

patory budgeting in 2018–2019, giving residents voting power on local development [7, p. 140]. During the war, some communities continued this practice, including IDPs in the process. This shows that local democracy can include displaced people as rights-bearers, not just beneficiaries. It also shows how local social rights can be can be created together by citizens and institutions.

Beyond these examples, the war has also highlighted the varying capacities of Ukrainian hromadas. Some communities, especially those with strong pre-war leadership and established networks, were able to adapt more quickly and provide comprehensive support to their residents and IDPs. This difference in response often depended on local initiatives, rather than clear national guidelines. This suggests that the success of localising social rights is not only about formal legal frameworks, but also about the human capital and social cohesion within local communities.

Furthermore, the experience of wartime decentralisation in Ukraine has shown a dynamic interaction between central and local authorities. While the national government has provided some general directions, local councils have frequently taken the lead in developing specific solutions tailored to their unique circumstances. This "bottom-up" approach to crisis management, driven by immediate needs, has sometimes led to innovative practices that could inform future legal and policy reforms. It emphasizes the need for flexibility in national legislation to allow for local adaptation.

The challenges of reconstruction also bring new questions for local self-government. As displaced populations consider returning, and damaged infrastructure needs rebuilding, local authorities will face complex tasks related to urban planning, resource allocation, and ensuring equitable access to services. This period will require a strong legal basis for local social rights, ensuring that the needs of all residents, including those returning, are met fairly. The lessons from the initial crisis response will be crucial for building a more resilient and rights-based local governance model.

Finally, the ongoing process of Ukraine's integration into the European Union adds another layer of complexity and opportunity. EU accession will require further alignment of Ukrainian legislation with European standards, including those related to local self-government and human rights. This provides a unique chance to embed the lessons learned during the war into a robust legal framework for local social rights, ensuring that local authorities are fully empowered and supported to protect their citizens' fundamental rights in both normal times and during future crises.

Social Rights and Participation: Theory and Practice. Local self-government bodies plays a crucial role in realizing social rights, especially in fragile contexts. As Jennifer M. Dodge notes, decentralization "can enhance the responsiveness of public authorities to local needs, especially those of vulnerable populations" [8, p. 51]. This responsiveness is vital in post-conflict settings like Ukraine, where displaced populations face urgent social challenges. However, decentralization alone does not guarantee social justice; it requires meaningful participation and resource allocation at the local level to transform legal norms into real benefits for citizens [9, p. 12].

The principle of subsidiarity supports this approach by emphasizing that decisions should be made as closely as possible to the citizens affected by them. According to Arend Lijphart, subsidiarity is "a key mechanism for achieving both democratic legitimacy and effective governance" [10, p. 62]. In Ukraine's decentralization reforms, subsidiarity underpins the transfer of powers to hromadas, aiming to empower local governments to address displacement challenges effectively. Yet, as scholars like de Sousa Santos argue, subsidiarity must be paired with "deep democratic engagement" to ensure marginalized groups, including displaced persons, are not excluded from decision-making processes (see more: [11]).

Moreover, the multidimensional nature of social rights calls for a multilevel governance perspective. Sabine Klocker explains that social rights "are best guaranteed when multiple governance levels cooperate, creating a legal and institutional framework that links international standards to local implementation" [12, p. 239]. This aligns with the European Charter of Local Self-Government's requirement that local authorities have not only administrative but also financial autonomy to fulfill their obligations [5]. Ukraine's experience, with its ambitious decentralization laws and international commitments, offers a rich case to explore how these theoretical frameworks operate in practice during times of crisis and reconstruction.

Effective local democracy depends not only on formal powers but also on the capacity of local governments to engage citizens meaningfully. According to Archon Fung, "public participation improves the legitimacy and quality of governance, especially in contexts of social vulnerability" [4, p. 520]. For displaced persons, who often face social exclusion, local councils and mayors must actively involve them in decision-making to ensure that social rights are met in practice. In Ukraine, decentralization reforms include mechanisms for citizen participation, but challenges remain in reaching marginalized groups displaced by conflict [13, p. 69].

The legal framework for local self-government must also reflect the realities of social fragmentation

and displacement. David Miller argues that social cohesion is essential for democratic legitimacy and must be "actively nurtured through policies that promote equality and social integration" [14]. Local authorities, empowered through decentralization, can serve as frontline actors in promoting social cohesion by guaranteeing access to housing, education, and employment for displaced communities. Ukraine's reforms offer a test case where constitutional provisions and international obligations intersect with local realities of displacement and return (see [15, p. 168]).

Finally, international human rights norms provide an important backdrop for localizing social rights. According to Diane F. Orentlicher, "local governments are increasingly recognized as critical agents in implementing human rights on the ground" [16, p. 249]. The European Charter of Local Self-Government explicitly links local autonomy with respect for fundamental rights, suggesting a normative framework where local democracy and human rights protection are intertwined. Local self-government can be a powerful tool to address social rights challenges in times of displacement and reconstruction. However, it requires more than just legal provisions. Local authorities must have the resources and political will to act effectively. As scholars emphasize, multilevel governance depends on cooperation between different levels of government to ensure that policies are consistent and inclusive. Without this coordination, local initiatives risk being isolated or underfunded.

The Ukrainian experience illustrates both the opportunities and difficulties of localizing social rights. The 2014 decentralization reforms have expanded local powers, but the ongoing conflict and displacement create complex governance challenges. Local councils and mayors are on the frontline, tasked with integrating displaced persons and rebuilding communities. Yet, social rights are often under pressure due to limited budgets and competing political priorities. This gap between formal decentralization and practical implementation must be addressed to realize the full potential of local democracy.

Looking forward, further research and policy development are needed to support local governments in fragile contexts. International actors, including the Council of Europe, can play a role by promoting standards and offering technical assistance. Moreover, local governments should be recognized as key actors in human rights implementation, with their successes and challenges documented and shared across Europe. Strengthening local autonomy, while ensuring accountability and inclusion, is crucial for sustainable peace and social cohesion in post-crisis societies.

Conclusion. This article demonstrates that local self-government plays a crucial role in advancing social rights amid displacement and post-conflict reconstruction, particularly within the evolving multilevel governance framework. Ukraine's decentralization reforms provide a compelling case of how domestic law can both reflect and challenge international legal standards, revealing persistent gaps and tensions in implementation. Strengthening local autonomy, therefore, is not only a matter of legal compliance but a necessary condition for fostering social inclusion and democratic resilience in fragile settings.

Future research should further explore how local governments operationalize these rights in practice, especially in contexts of ongoing displacement and political instability. Comparative studies across different European jurisdictions would help clarify the conditions under which local democracy can effectively mediate between global norms and local realities. Such inquiry would contribute to refining normative frameworks that support sustainable decentralization and social justice in post-crisis environments.

Bibliography

1. Barvinenko V., Mishyna N., Qaracayev C. Ukrainian local government and Council of Europe's standards: human rights protection and decentralisation at the times of militarisation. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2023. Vol. 9(4). P. 31–36.

2. Mishyna N. European court of human rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* Одеса, 2023. Т. 33. С. 52–57.

3. Krawchenko T. Ukraine's decentralisation reforms and the path to reconstruction, recovery and European integration. *LSE Public Policy Review.* 2023. Vol. 3(1). URL: https://ppr.lse.ac.uk/articles/10.31389/lseppr.87

4. Fung A. Putting the public back into governance: the challenges of citizen participation and its future. *Public Administration Review.* 2015. Vol. 75(4). P. 513–522.

5. Council of Europe. European Charter of Local Self-Government. Strasbourg, 1985. URL: https://www.coe.int/en/web/congress/european-charter-of-local-self-government

6. Council of Europe. European Social Charter. URL: https://www.coe.int/en/web/european-social-charter

7. Козирєва В., Гаврилішин А. Problems of judicial practice in disputes related to counter claims. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal Air and Space Law.* 2016. No. 4. P. 137–141.

8. Dodge J.M. Decentralization and social inclusion in post-conflict societies. *Journal of Democracy Studies.* 2017. Vol. 28(2). P. 45–61.

9. Faguet J.-P. Decentralization and governance. *World Development.* 2014. Vol. 53. P. 2–13.

10. Lijphart A. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries.* New Haven: Yale University Press, 1999.

11. de Sousa Santos B. *The Rise of the Global Left: The World Social Forum and Beyond.* London: Zed Books, 2006.

12. Klocker S. Multilevel governance and social rights. *European Journal of Social Policy.* 2013. Vol. 23(3). P. 237–252.

13. Levitas V. Participation and inclusion in post-conflict societies. *Journal of Social Inclusion Studies.* 2018. Vol. 12(1). P. 66–83.

14. Miller D. *Justice for Earthlings: Essays in Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

15. Kuzio T. Decentralization and conflict resolution in Ukraine. *Problems of Post-Communism.* 2020. Vol. 67(3). P. 161–171.

16. Orentlicher D.F. Local government and human rights: new challenges and opportunities. *Human Rights Quarterly.* 2016. Vol. 38(2). P. 227–251.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 330-048.56-045.62:33.05:334.752:332.2
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.7

Д. Р. Гаращенко
аспірант кафедри цивільного та господарського права
юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України
orcid.org/0009-0000-4739-5159

ПОДІЛ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА ЗМІНА ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ЦИВІЛЬНИЙ ПРАВОЧИН

У статті досліджено правову природу поділу, об'єднання та зміни цільового призначення земельної ділянки крізь призму цивільного права. Проаналізовано правочин як підставу для таких змін, зокрема питання волевиявлення сторін, юридичних наслідків та обмежень. Розглянуто співвідношення цих правочинів із нормами земельного та адміністративного права, а також їхній вплив на майнові права власників та користувачів земельних ділянок. Визначено правові ризики та обмеження, пов'язані з такими діями, враховуючи судову практику та законодавчі зміни. У дослідженні процесів поділу, об'єднання та зміни цільового призначення земельних ділянок використовувалися різні методи. Аналіз нормативно-правових актів дозволив з'ясувати, як законодавчі зміни впливають на ці процеси. Контент-аналіз публікацій допоміг оцінити наявні проблеми та практичні аспекти землевпорядкування в Україні. Порівняльний аналіз надав можливість порівняти ситуацію в Україні з міжнародним досвідом, що допомогло виявити найкращі практики. За допомогою кейс-методу було досліджено конкретні приклади змін цільового призначення та поділу земель, що дозволило краще зрозуміти їхню реалізацію. Визначено, що поділ земельних ділянок є важливим механізмом для власників, які бажають раціонально розподілити свої земельні активи, зокрема між спадкоємцями чи партнерами. Цей процес дозволяє чітко визначити права власності та забезпечує ефективне управління землею, зберігаючи її цілісність. Водночас об'єднання земельних ділянок відіграє ключову роль у реалізації масштабних будівельних і розвиткових проєктів, даючи можливість для створення більших та більш функціональних земельних площ, що необхідні для будівництва житлових комплексів або комерційних об'єктів. Формування земельних ділянок відбувається через поділ або об'єднання за допомогою проектів землеустрою чи технічної документації, якщо цільове призначення не змінюється. Якщо потрібно змінити цільове призначення, це робиться через розробку проєкту землеустрою. Зміна цільового призначення земельної ділянки стає необхідною, коли вона повинна використовуватися для інших цілей, ніж ті, що були первісно визначені в Державному земельному кадастрі. Це дозволяє адаптувати використання землі до актуальних потреб.

Ключові слова: поділ земельної ділянки, об'єднання земельних ділянок, зміна цільового призначення, цивільний правочин, земельне право, правові ризики.

Harashchenko D. R. **DIVISION, UNIFICATION AND CHANGE OF PURPOSE OF A LAND PLOT AS A CIVIL TRANSACTION**

The article examines the legal nature of the division, unification and change of the purpose of a land plot through the prism of civil law. The transaction is analyzed as the basis for such changes, in particular the issue of the expression of the will of the parties, legal consequences and restrictions. The correlation of these transactions with the norms of land and administrative law is considered, as well as their impact on the property rights of owners and users of land plots. The legal risks and restrictions associated with such actions are determined, taking into account judicial practice and legislative changes. Various methods were used in the study of the processes of division, unification and change of the purpose of land plots. The analysis of regulatory legal acts made it possible to find out how legislative changes affect these processes. Content analysis of publications helped to assess the existing problems and practical aspects of land management in Ukraine. Comparative analysis provided an opportunity to compare the situation in Ukraine with international experience, which helped to identify best practices. Using the case method, specific examples of land use changes and land division were investigated, which allowed for a better understanding of their implementation. It has been determined that the division of land plots is an important mechanism for owners who wish to rationally distribute their land assets, in particular between heirs or partners. This process allows for a clear definition of property rights and ensures effective management of the land, preserving its integrity. At the same time, the unification of land plots plays a key role in the implementation of large-scale construction and development projects, allowing for the creation of larger and more functional land areas necessary for the construction of residential complexes or commercial facilities. The formation of land plots occurs through division or unification using land management projects or technical documentation, if the intended purpose does not change. If it is necessary to change the intended purpose, this is done through the development of a land management project. Changing the intended purpose of a land plot becomes necessary when it must be used for purposes other than those originally defined in the State Land Cadastre. This allows adapting land use to current needs.

Key words: division of a land plot, unification of land plots, change of intended purpose, civil transaction, land law, legal risks.

Актуальність теми. Регулювання земельних відносин займає важливе місце в правовій системі України, оскільки земля є об'єктом як господарської, так і цивільно-правової діяльності. Одним із ключових аспектів управління земельними ресурсами є можливість їх поділу, об'єднання та зміни цільового призначення. Ці процеси мають значний вплив на цивільний обіг земельних ділянок, оскільки стосуються прав власності, користування та розпорядження ними.

З огляду на це, важливим є визначення правової природи таких змін та їхнього місця в системі цивільно-правових правочинів. З одного боку, поділ, об'єднання та зміна цільового призначення земельної ділянки відбуваються на підставі волевиявлення її власника, що характерно для цивільних правочинів. З іншого боку, ці дії регулюються нормами земельного та адміністративного права, що накладає певні обмеження та зумовлює необхідність державного контролю.

Метою статті є аналіз поділу, об'єднання та зміни цільового призначення земельної ділянки як цивільного правочину, дослідження правових наслідків таких дій, а також виявлення основних ризиків та обмежень, що можуть виникати у процесі їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням досліджуваної теми займалися такі вчені як В. В. Савчак, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, О. О. Погрібний, В. А. Янковський. В. І. Семчик, Н. І. Титова та інші.

Виклад основного матеріалу. Для власників земельних ділянок поділ є дієвим механізмом, який дає змогу раціонально розподілити земельні активи між спадкоємцями чи партнерами. Це сприяє чіткому визначенню прав власності та ефективному управлінню землею, водночас зберігаючи її цілісність.

Водночас об'єднання земельних ділянок відіграє важливу роль у реалізації будівельних і розвиткових проєктів. Для забудовників цей процес відкриває можливість сформувати більшу, більш функціональну земельну площу, що сприятиме втіленню масштабних проєктів, зокрема будівництва житлових комплексів чи комерційних об'єктів.

Відповідно до статті 79 Земельного кодексу України, формування земельних ділянок відбувається, зокрема, шляхом їх поділу або об'єднання на основі раніше сформованих ділянок.

За загальним правилом, формування земельних ділянок (за винятком випадків, передбачених частинами шостою – сьомою цієї статті) здійснюється на підставі проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок. У разі поділу чи об'єднання вже сформованих земельних ділянок, які перебувають у власності або користуванні, без зміни їхнього цільового призначення, таке формування здійснюється на основі технічної документації із землеустрою.

Земельна ділянка набуває статусу об'єкта цивільних прав з моменту її формування. Після цього можна укладати будь-які цивільно-правові угоди щодо неї, якщо вони не суперечать законодавчим обмеженням для певних категорій земель. Зокрема, ділянку можна успадковувати, дарувати або використовувати для будівництва.

Сформованою земельна ділянка вважається за наявності кадастрового номера та внесення відповідної інформації до Державного земельного кадастру. В Україні процедури оформлення земельних ділянок та підтвердження прав власності чи користування зазнавали суттєвих змін упродовж років незалежності. У деяких випадках ділянки, право власності (користування) на які виникло до 2004 року, визнаються сформованими навіть без присвоєння кадастрового номера.

Формування нових ділянок з однієї або створення однієї ділянки з кількох здійснюється шляхом поділу чи об'єднання через розроблення землевпорядної документації. Крім того, одночасно з поділом або об'єднанням можна змінити цільове призначення земельної ділянки шляхом розроблення проєкту землеустрою щодо її відведення.

Відповідно до частини 2 статті 79-1 Земельного кодексу України, формування земельних ділянок відбувається у кількох випадках, зокрема шляхом їх відведення із земель державної чи комунальної власності, поділу або об'єднання раніше сформованих ділянок, визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за відповідними проектами землеустрою, інвентаризації таких земель у передбачених законом випадках, а також за проектами землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв).

Формування земельних ділянок, за загальним правилом, здійснюється на основі проектів землеустрою щодо їх відведення. Однак є винятки, коли такі проекти не розробляються. Зокрема, при поділі та об'єднанні раніше сформованих земельних ділянок, що перебувають у власності або користуванні без зміни їх цільового призначення, здійснюється розробка технічної документації із землеустрою. Іншим винятком є винесення меж сформованої земельної ділянки в натуру (на місцевість) до її державної реєстрації, коли використовується документація, що стала підставою для формування ділянки. Інші випадки стаття 79-1 Земельного кодексу не регулює.

Цільове призначення земельної ділянки визначає допустимі напрямки її використання відповідно до технічної документації із землеустрою та чинного законодавства. Іншими словами, воно встановлює, з якою метою може використовуватися певна земельна ділянка.

Згідно зі статтею 19 Земельного кодексу України, всі землі поділяються на дев'ять категорій за основним цільовим призначенням. Кожна з них, у свою чергу, включає різні види цільового призначення, що визначають специфіку використання земельної ділянки та її правовий режим. При цьому можлива як зміна виду цільового призначення в межах певної категорії, так і перехід ділянки до іншої категорії земель.

Необхідність зміни цільового призначення виникає, коли ділянка планується для використання в цілях, що відрізняються від тих, які були первісно внесені до Державного земельного кадастру. Це дозволяє адаптувати використання землі до актуальних потреб. Наприклад, якщо раніше ділянка була призначена для ведення садівництва, але власник вирішив збудувати на ній житловий будинок, для легалізації такого використання необхідно змінити її цільове призначення.

Згідно з абзацом 2 статті 20 Земельного кодексу України, зміна цільового призначення земельної ділянки здійснюється на підставі проекту землеустрою щодо її відведення. При цьому зміна цільового призначення не є підставою для формування земельної ділянки, однак поділ чи об'єднання ділянки, незалежно від зміни її цільового призначення, тягне за собою її формування. Законодавство також встановлює винятки для випадків поділу та об'єднання без зміни цільового призначення, що передбачає розробку технічної документації.

Формування земельної ділянки при її поділі або об'єднанні зі зміною цільового призначення не передбачене окремою нормою, проте виходячи зі змісту статей 20 та 79-1 Земельного кодексу України, така можливість не була заборонена. Оскільки закон не містив обмежень щодо умов формування земельних ділянок у разі поділу чи об'єднання, це дозволяло застосовувати загальні положення про зміну їхнього цільового призначення. Але з 24 липня 2021 року в Україні суттєво змінилася процедура зміни цільового призначення земельних ділянок. Це стало наслідком набрання чинності Законом України від 17 червня 2020 року № 711-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» (далі – Закон № 711). В результаті цього статтю 20 Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) було викладено в новій редакції. Головним нововведенням є те, що визначення категорії земель та цільового призначення земельної ділянки здійснюватиметься відповідно до визначеного функціонального призначення території, встановленого затвердженим комплексним планом просторового розвитку території (КППРТ) територіальної громади або генеральним планом (Генплан) населеного пункту.

Важливо розуміти, що під час поділу земельної ділянки змінити її цільове призначення неможливо. Зміна цільового призначення частини земельної ділянки може бути розпочата лише після виділення цієї частини в окрему земельну ділянку, яка буде зареєстрована в Державному земельному кадастрі, а право власності на неї – у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Поділ або об'єднання земельної ділянки не скасовує існуючі обмеження на її використання. Усі обмеження, які були накладені на початкову ділянку, будуть поширюватися і на новоутворені ділянки, за винятком випадків, коли обмеження стосувалися лише частини земельної ділянки, яка не увійшла до новоутвореної.

Якщо земельна ділянка знаходиться в оренді, на правах емфітевзису, суперфіцію чи передана в іпотеку, її поділ можливий лише після отримання нотаріально засвідченої письмової згоди відповідних осіб. Після поділу всім договорам користування або застави потрібно буде переукласти.

Розмір та конфігурація земельної ділянки повинні бути такими, щоб не створювати перешкод для її використання згідно з цільовим призначенням.

Об'єднати земельні ділянки можна за таких умов:

– усі ділянки, що об'єднуються, знаходяться в межах одного населеного пункту;

– земельні ділянки мають спільну межу;

– всі об'єднувані ділянки мають однакове цільове призначення;

– на земельну ділянку не накладено арешт.

Для об'єднання земельних ділянок необхідно виконати кілька кроків:

1. Перевірити, чи зареєстрована ваша земельна ділянка в Державному земельному кадастрі та право власності на неї в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

2. Замовити виготовлення технічної документації із землеустрою для поділу та об'єднання земельних ділянок в землевпорядній організації. Документація має бути підготовлена в паперовій та електронній формах.

3. Звернутися до державного кадастрового реєстратора в територіальному органі Держземагентства України із заявою про державну реєстрацію земельної ділянки, сформованої в результаті об'єднання. Якщо це не передбачено договором із землевпорядною організацією, то звертатися має вона.

Висновки. Поділ земельних ділянок є важливим механізмом для власників, які бажають раціонально розподілити свої земельні активи, зокрема між спадкоємцями чи партнерами. Цей процес дозволяє чітко визначити права власності та забезпечує ефективне управління землею, зберігаючи її цілісність. Водночас об'єднання

земельних ділянок відіграє ключову роль у реалізації масштабних будівельних і розвиткових проєктів, даючи можливість для створення більших та більш функціональних земельних площ, що необхідні для будівництва житлових комплексів або комерційних об'єктів.

Формування земельних ділянок відбувається через поділ або об'єднання за допомогою проектів землеустрою чи технічної документації, якщо цільове призначення не змінюється. Якщо потрібно змінити цільове призначення, це робиться через розробку проєкту землеустрою. Зміна цільового призначення земельної ділянки стає необхідною, коли вона повинна використовуватися для інших цілей, ніж ті, що були первісно визначені в Державному земельному кадастрі. Це дозволяє адаптувати використання землі до актуальних потреб.

Щодо поділу земельної ділянки, зміна її цільового призначення може бути розпочата лише після реєстрації частини ділянки як окремої, але процес поділу чи об'єднання не скасовує існуючих обмежень на використання земель. Поділ чи об'єднання можливі лише за певних умов, таких як спільна межа ділянок і однакове цільове призначення. Для об'єднання земельних ділянок необхідно виконати ряд процедур, включаючи перевірку реєстрації в Державному земельному кадастрі, виготовлення технічної документації та подання заяви до державного кадастрового реєстратора.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3. Ст. 27.

3. Закон України «Про землеустрій» від 22.05.2003 р. № 858-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 282.

4. Лісова Т.В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: монографія. Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого; ред. Г.М. Соловйова; відп. за вип. Н.М. Ярошенко. Харків: Юрайт, 2020. 394 с.

5. Янковський В. А. До поняття земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023. Вип 80, частина 1.

6. Земельний кодекс України. Науково-практичний коментар. Станом на 15 вересня 2021 року / За заг. ред. І.В. Гиренко К.: Видавничий дім «Професіонал», 2021. 804 с.

7. Барабаш А.Г., Кравченко В.Я. Право землекористування та його види. *Південний правничий часопис*. 2021. № 1. С. 133–138.

8. Сенюта Л.Б. Система земельного права України як галузі права : дис. канд. юрид. наук / Львівський національний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2019. 236 с.

9. Єлькіна М.. Поділ, виділ, об'єднання земельних ділянок. Алгоритм реєстраційних дій. Мала енциклопедія нотаріуса. МЕН № 3 (87), червень 2016 р. с. 28–84.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.8

М. Зубашков
аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
orcid.org/0009-0001-2678-2923

ВПЛИВ ЕЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДДЯ НА ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті досліджується вплив цифровізації на функції цивільного процесу в Україні. Автор обґрунтовує тезу про те, що поширення та системна інтеграція електронних засобів у цивільний процес спричиняють трансформацію усталених функцій цивільного процесу, які історично формувалися в межах традиційної форми провадження.

Здійснюється комплексний аналіз змін у реалізації процесуальних механізмів в умовах функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС) та її підсистем, зокрема модуля «Електронний суд». Зазначається, що цифрові інструменти змінюють не лише зовнішню форму здійснення процесуальних дій, а й внутрішню логіку правозастосування, що впливає на характер реалізації функцій правосуддя.

Встановлено, що в електронному середовищі функції цивільного процесу втрачають свою традиційну матеріальну прив'язку до письмової форми та набувають комунікаційного, цифрово-інтерактивного, алгоритмізованого характеру. У зв'язку з цим запропоновано виокремити нові функції цивільного процесу, котрі, на переконання автора, виникають під впливом електронного правосуддя, та фактично вже виконуються в межах цивільного процесу: інфрастурктурно-комунікаційну та інформаційно-аналітичну.

У статті також досліджується видозміна традиційних функцій цивільного процесу, котра характеризується їх розширенням, практичною алгоритмізацією та пристосуванням до нових цифрових умов. У цьому контексті поступово посилюється їх процедурна складова, тоді як правозастосовчий аспект дещо відходить на другий план.

Також проаналізовано зміст нової Концепції розвитку ЄСІКС, затвердженої Державною судовою адміністрацією України у квітні 2025 року, яка фіксує окремі трансформаційні тенденції, проте, на думку автора, містить положення, що становлять потенційну загрозу для незалежності судової дискреції. Робиться висновок про необхідність теоретичного переосмислення та нормативного оновлення процесуальної моделі цивільного судочинства в умовах цифрової трансформації правосуддя.

Ключові слова: digitalization, justice, process, function, system, civil procedure.

Zubashkov M. **IMPACT OF THE ELECTRONIC JUSTICE ON THE FUNCTIONS OF CIVIL PROCEDURE**

The article explores the impact of digitalization on the functions of civil procedure in Ukraine. The author substantiates the thesis that the widespread and systemic integration of electronic tools into civil proceedings leads to the transformation of established functions of civil procedure, which have historically developed within the framework of the traditional form of proceedings.

A comprehensive analysis is conducted on the changes in the implementation of procedural mechanisms under the functioning of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (ESIKS) and its subsystems, particularly the "Electronic Court" module. It is noted that digital tools affect not only the external form of procedural actions but also the internal logic of legal application, influencing the nature of the realization of the functions of justice.

It is established that, in the electronic environment, the functions of civil procedure lose their traditional material attachment to the written form and acquire a communicative, digitally interactive, and algorithmized nature. In this regard, the author proposes to distinguish new functions of civil procedure under the influence of electronic justice, which are already functioning in civil proceedings: infrastructure-communicative and information-analytical.

The article also examines the transformation of the traditional functions of civil procedure, which is characterized by their expansion, practical algorithmization, and adaptation to new digital conditions. In this context, the procedural component is gradually gaining greater significance, while the law-enforcement aspect is somewhat receding into the background.

The paper also analyzes the content of the new ESIKS Development Concept, approved by the State Judicial Administration of Ukraine in April 2025, which reflects certain transformational trends but, in the author's view, contains provisions that pose a potential threat to the independence of judicial discretion. The conclusion emphasizes the need for theoretical reconsideration and regulatory modernization of the procedural model of civil litigation in the context of digital transformation of justice.

Key words: digitalization, justice, process, function, system, civil procedure.

Постановка проблеми. Повсюдне поширення та використання цифрових технологій в рамках теперішньої суспільно-правової дійсності майже не залишило серед широкого кола сфер життєдіяльності людини таких, котрі б не були пов'язані з цифровими технологіями.

Так, в рамках національного цивільного процесу існування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІКС), Електронного Суду як її підсистеми(модуля) та використання тих функцій та можливостей, що такими програмними продуктами забезпечуються вже є повсякденним та звичним для науковців, юристів-практиків та осіб, що звертаються до суду за захистом порушеного права.

Слід зазначити, що захист порушеного права в цивільному процесі відбувається, у тому числі, за допомогою реалізації визначених законом та

теорією цивільного процесу процесуальних функцій, які регулюють порядок і способи звернення до суду, розгляду справ, прийняття судових рішень та їх виконання.

Процесуальні функції традиційно формують ядро класичного правосуддя у цивільному процесі, однак у зв'язку з розвитком та поширенням цифрових технологій вони зазнають сутнісних трансформацій, а саме, отримують нові змістовні та процесуальні відтінки, доповнюються та/або видозмінюються через використання судом та учасниками справи електронних засобів та інформаційних систем, що забезпечують швидкість, відкритість і прозорість судового розгляду.

Саме тому через інтеграцію цифрових технологій у цивільне судочинство починає формуватися новий процесуально-правовий феномен – **«електронне правосуддя»**, що є не лише описом технічного удосконалення цивільного процесу чи позначенням використання цифрових техологій як таких, а радикально новою формою здійснення правосуддя, де основними проявами виступають як самі цифрові інструменти, так і нові способи взаємодії між судом, учасниками процесу та суспільством.Як вказують у власній праці Л.М. Мандрика та О.В. Даниленко- «*на концептуальному рівні цифрову трансформацію розуміють як процес,спрямований на вдосконалення об'єкта шляхом ініціювання значних змін у його властивостях....*» [5, с. 170].

Таким чином феномен електронного правосуддя проявляється, передусім, у функціях цивільного процесу, які, зберігаючи свою сутність, отримують нові механізми їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади розуміння функцій цивільного процесуального права, їх класифікації та змістовного наповнення, особливостей цифровізації цивільного процесуального права були опрацьовані такими науковцями, як К.В. Гусаров, А.Ю. Каламайко, Н.О. Риженко, А.Л. Святошнюк, Л.М. Мандрика, О.В. Даниленко та іншими авторами.

Слід вказати, що теоретичне дослідження, спрямоване на з'ясування сутності поняття електронного правосуддя, його складових та базового нормативно-правового регулювання вже проводилося автором, результати якого зазначені в минулих наукових роботах [3].

Метою цього дослідження є аналіз видозмін чи доповнень до класичних функцій правосуддя у цивільному процесі в умовах цифровізації, змістившись таким чином його у функціональну площину.

На нашу думку, такий підхід покликаний чітко продемонструвати, що на практиці формується де-факто новий феномен-електронне правосуддя, який реалізується у рамках електронного судочинства, що функціонує, поки що, в межах «класичного» цивільного процесу.

Завданням цієї статті є розкриття трансформаційних процесів, з'ясування їх сутнісних характеристик, визначення практичного значення для подальших досліджень у сфері цивільного процесуального права.

Для досягнення завдань нашої статті, вважаємо за необхідне,перш за все, проаналізувати «класичні» функції цивільного процесу, що є наразі доктринально узгодженими серед вітчизняних науковців.

Так, відомий фахівець у галузі цивільного процесу К.В. Гусаров зазначає, що функції правосуддя в цивільному процесі становлять саме закріплені в законі основні напрями діяльності судової влади щодо вирішення спорів про цивільне право (у широкому сенсі) та розгляду безспірних справ у межах цивільної процесуальної форми, які законодавство відносить до підсудності судів. Їх реалізація покликана утверджувати верховенство права і закону, а також забезпечувати досягнення цілей правосуддя, що визначають його соціальну функцію [1, с. 81]

В контексті виконання завдань цієї статті питання аналізу безспірних правовідносин в рамках цивільного процесу буде випущено, оскільки такі потребують окремого теоретичного дослідження питання їх цифровізації.

Здійснення «класичних» функцій цивільного процесу покладається на суди цивільної юрисдикції, тому цьому контексті правосуддя ,як форма реалізації судової влади, втілюється через функції цивільного процесу.

Слід вказати, що ЦПК України не містить окремої статті, котра передбачала б чіткий перелік таких функцій. Проте це не вказує на відсутність у цивільного процесу відповідного функціонального наповнення [9].

Відповідно до загальноприйнятого підходу, вони визначаються з тексту ЦПК України системно, виходячи із його завдань, принципів та загальної структури. Функції також досліджуються і класифікуються в рамках правової науки.

Важливою «вихідною точкою» для здійснення аналізу функцій цивільного процесу є положення статті 2 ЦПК України, котре вказує на те, що *завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, юридичних осіб та інтересів держави*.

Аналіз вказаної норми дозволяє зробити висновок про наявність у цивільному процесі *охоронної функції* ,котра проявляється через забезпечення судового захисту прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Зокрема, охоронна функція цивільного процесу дозволяє реалізувати основне завдання правосуддя-судовий захист суб'єктивних прав, свобод

і законних інтересів з метою поновлення порушеного права [1, с. 82].

На нашу думку, через систему процесуальних принципів, закріплених у ч.3 ст.2 ЦПК (зокрема, принципи верховенства права, законності, рівності всіх учасників процесу перед законом і судом, змагальності сторін, диспозитивності тощо) [9], можна простежити також і *регулятивну функцію*, яка забезпечує впорядкування та контроль поведінки учасників тієї чи іншої цивільної справи, визначає межі їхніх прав та обов'язків, регулює процесуальні правовідносини.

Забезпечуючи впорядкування процесуальної діяльності, регулятивна функція є передумовою справедливого й ефективного правосуддя.

В межах механізмів оскарження судових рішень, передбачених цивільним процесуальним законом,у свою чергу, реалізується *контрольна функція* цивільного процесу, котра забезпечує можливість перевірки обґрунтованості та законності рішень, прийнятих судами нижчої інстанції, забезпечити їх відповідність стандартам правосуддя.

Як вказує К. В. Гусаров, «*результатом здійснення контрольної функції суду може бути зміна чи скасування акта, що оскаржується, чи підтвердження його законності й обґрунтованості*» [1, с. 83].

Контрольна функція через інститут перегляду рішень гарантує дотримання законності та захист від судової помилки, що прямо пов'язано з вимогами правосуддя до законності та обґрунтованості судових рішень.

У науковій літературі виділяється також й виховна функція цивільного процесу, котра полягає у формуванні в громадян правової культури, поваги до закону і суду, підвищенні рівня правової обізнаності [8, с. 46–47].

На нашу думку, використання електронних засобів у сфері правозастосування в рамках цивільного процесу зумовлює чітко простежувану зміну класичного розуміння його функцій.

Полягають ці зміни не лише у зовнішній модифікації форм реалізації окремих процесуальних дій, а й у переосмисленні їх змістовного наповнення з урахуванням цифрового середовища.

Така трансформація має системний характер і не обмежується адаптацією наявних функцій до нових умов, а водночас зумовлює виникнення нових , що раніше не були об'єктом самостійного наукового аналізу в межах класичної процесуальної доктрини. Отже, цифрові інструменти починають відігравати не лише технічну, а й функціональну роль у структурі цивільного процесу.

Вважаємо, що охоронна функція набуває нової якості через розширення доступу до суду за допомогою електронних засобів подачі позовів, доказів та інших процесуальних документів, що знижує бар'єри для реалізації права на судовий захист- це проявляється ,зокрема, через можливість подання в порядку ст.ст. 175, 177 ЦПК України позову через модуль ЄСІКС «Електронний суд» відповідно до положень ст. 14 ЦПК України без фізичного відвідування суду, долучити документи, скан-копії доказів, фото- та відеоматеріали в електронному вигляді через персональний кабінет користувача. Крім того, реєстрація справи в автоматизованій системі документообігу дозволяє скоротити час відкриття провадження та підвищує швидкість процесуального реагування [7; 9].

Регулятивна функція, зважаючи на автоматизацію обміну документами, відеоконференцзв'язок та електронний кабінет, доповнюється технічним компонентом – електронні інструменти фактично забезпечують не лише порядок, але й технічну організацію процесу. Наприклад, учасники справи отримують автоматичні процесуальні повідомлення через ЄСІКС відповідно до ч. 5, 7 ст. 14 ЦПК України (sms,email, повідомлення в особистому кабінеті), що майже повністю виключає можливість неповідомлення учасника справи про необхідність явки до суду, неознайомлення з відзивом на власну позовну заяву, тощо. Строки ж подання документів фіксуються точно за допомогою засобів електронного кабінету, а сам електронний кабінет відображає послідовність дій сторін, дозволяючи суду ефективно організовувати процесуальну взаємодію [7].

Якісної трансформації зазнає також і контрольна функція завдяки цифровим можливостям фіксації вчинення процесуальних дій. Наприклад, судові засідання фіксуються в режимі відеозапису, який зберігається в цифровому архіві та\або на спеціальному носії, що може бути використаний для перевірки дотримання процесуального порядку або в рамках апеляційного перегляду справи, а суддя має змогу переглянути хронологію справи в електронному форматі, що підвищує об'єктивність і точність перевірки рішень.

Видозміни виховної функції полягають в можливості публічного доступу до судових рішень через Єдиний державний реєстр судових рішень (ЄДРСР) та активному використанні електронних сервісів, що значно розширяє межі її застосування.

У відкритому доступі громадяни мають змогу знайомитися зі змістом рішень, правовими висновками та логікою суддів, що сприяє формуванню поваги до закону, підвищує рівень правової обізнаності. Крім того, у багатьох судах впроваджено відкриті відеотрансляції засідань, а на офіційних вебресурсах розміщено інтерактивні інструкції для учасників процесу, що роз'яснюють порядок подання позову, скарги чи заяви, стимулюючи розвиток правової культури [2].

Окрім модернізації традиційних функцій, цифровізація зумовлює виникнення нових функ-

ціональних напрямів, що, в свою чергу дозволяють виокремити й додаткові функції [10, с. 59].

Так, на нашу думку, можна виділити *інфраструктурно-комунікаційну функцію* ,яка полягає у забезпеченні технічної можливості взаємодії між судом і учасниками процесу шляхом використання телекомунікаційних систем, реєстрів та сервісів. Проявом цієї функції можна вважати можливість проведення судових засідань у режимі відеоконференції згідно зі ст. 212 ЦПК України, використання електронного цифрового підпису для автентифікації сторін відповідно до положень ст. 14 ЦПК України та ЗУ «Про електронні довірчі послуги», забезпечення цілодобового доступу до документів у справі, інтеграції електронної пошти з судовими системами повідомлення [6; 9; 11].

Вважаємо, що окремому виділенню підлягає також *інформаційно-аналітична функція*, яка реалізується через відкритий доступ до електронних баз даних судової практики, автоматизований аналіз судових рішень, цифрові сервіси для пошуку правових позицій. Наприклад, учасник процесу має можливість за ключовими словами знайти аналогічні справи в ЄДРСР, що дозволяє формувати ефективну правову позицію. Для судів такі інструменти забезпечують дотримання єдності судової практики та запобігають правовому свавіллю. Водночас у межах електронного кабінету чи сторонніх правових сервісів здійснюється інтеграція із судовими аналітичними модулями, які дозволяють здійснювати аналіз тенденцій розгляду справ, виявляти типові помилки або визначати усталену судову практику з певного питання.

Слід зазначити, що зростаюча роль цифрових інструментів у здійсненні правосуддя не залишилась поза увагою органів державної влади у квітні 2025 року Державна судова адміністрація України (ДСА) затвердила нову Концепцію Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС) (наказ ДСА від 30.04.2025 № 178) [4].

Хоча в Концепції задекларовано ціль створення «ефективного, прозорого та доступного правосуддя», її окремі положення чітко вказують на спробу нормативного оформлення вже фактично трансформованих функцій цивільного процесу, водночас виявляючи структурну недостатність такого підходу для комплексного правового регулювання цих змін.

Так, пункт 6.1.1 Концепції передбачає запровадження елементів штучного інтелекту (AI) у підсистемі (модулі) «Електронний документообіг суду», зокрема: генерація проектів документів; формування стислого змісту рішень; підбір релевантної судової практики; аналіз моделі розгляду справи; віртуальний аватар-асистент для підтримки користувачів. Ці положення безпосередньо корелюють із трансформацією регулятивної та пов'язані із становленням інформаційно-аналітичної цивільного процесу.

Наприклад, автоматичне створення проектів рішень та аналіз справ на основі попередньої практики прямо відповідає змістові регулятивної функції- однак відповідно до положень Концепії із акцентом на алгоритмічну стандартизацію поведінки суду.

Автоматизований підбір судової практики та аналіз моделей розгляду справи можна віднести до змісту запропонованої інформаційно-аналітичної функції, що у свою чергу дозволяє суддям швидше орієнтуватися в правозастосуванні, проте створює ризик зниження дискретності й автономності рішень.

На нашу думку, перетворення регулятивної функції у напрямку технологічної уніфікації може простежуватись у розділі 4 Концепції, зокрема у принципах 3 і 5, де визначено курс на уніфіковану архітектуру, єдині шаблони, стилі, довідники та автоматизовану оркестрацію процесів.

Однак, це може знижувати індивідуальність процесуального підходу до кожної справи, що, у свою чергу, вплине на якість реалізації принципів диспозитивності та змагальності сторін, закріплених у ч. 3 ст. 2 ЦПК України [9].

Положення, що тісно пов'язані з контрольною функцією, можна простежити у п. 5.1 Концепції, в якому закрпілено механізм повного логування дій користувачів, включно зі змінами в проектах рішень, спробами несанкціонованих дій та аналітикою активності судді (див. також розд. 6, функціональні компоненти: «Логування», «Моніторинг», «Аналіз та звітність»).

Таким чином, контрольна функція в нових умовах набуває рис постійного технічного моніторингу, що, з одного боку, покликано забезпечити прозорість, а з іншого-загрожує незалежності суду через можливий надмірний адміністративний вплив або самоконтроль під тиском «цифрового нагляду».

На нашу думку, ключовий засіб «цифрової логістики» правосуддя визначено у пункті 6.1.1 ,в якому закладено положення про централізований автоматичний розподіл справ, а також про повну інтеграцію з державними реєстрами. Такі норми можуть демонструвати наявність інфраструктурно-комунікаційної функції.

Водночас така автоматизація істотно зменшує адаптивність розподілу справ «під конкретну ситуацію», що може конфліктувати з положеннями ст. 33 ЦПК України (питання підсудності) та порушувати реалізацію охоронної функції, яка передбачає гнучке врахування особливостей кожної конкретної справи.

Таким чином, окремі положення Концепції ЄСІКС від 30.04.2025 № 178, попри свою декла-

ративну спрямованість на технологічне вдосконалення судочинства, *фактично визнають та відображають видозміну* класичних функцій цивільного процесу і появу нових, таких як інфраструктурно-комунікаційна та інформаційно-аналітична.

На нашу думку, вказана Концепція за своєю суттю залишається технічним та адміністративним документом, який є недостатнім засобом нормативного регулювання такої трансформації функціонального наповнення цивільного процесу. Окрім того, ключові положення Концепції прямо стосуються процесуальної природи цивільного судочинства,при цьому не мають відповідного юридичного оформлення в ЦПК України чи інших актах процесуального права.

Висновки. Використання електронних засобів у цивільному процесі спричинило появу нових форм та способів процесуального правозастосування, що чітко фіксуються як у теоретичній площині, так і на рівні практики. Наочною ілюстрацією вказаних змін є прийняття у 2025 році нової Концепції Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС), яка формалізує окремі елементи трансформаційних процесів у судовій системі та, як наслідок, у цивільному процесі України.

Водночас зміст окремих положень цієї Концепції свідчить про потребу у більш ґрунтовному нормативному переосмисленні процесуальних механізмів у цифровому середовищі. На підставі вищевикладеного вважаємо, що під впливом цифровізації зазнають значної трансформації регулятивна, охоронна, контрольна та виховна функції цивільного процесу, а також з'являються нові інформаційно-аналітична та інфраструктурно-комунікаційна функції.

Таким чином, доцільною є активізація подальших комплексних наукових досліджень цієї проблематики з метою реформування цивільного процесуального законодавства.

Література

1. Гусаров К. В. Функції правосуддя у цивільному процесі. *Зовнішня торгівля: право та економіка*. 2006. № 3. С. 81–84.

2. Дубенкова Марія. Резонансні судові справи транслюватимуть на YouTube – запроваджено новий функціонал – Юридичні новини. *Безкоштовний сервіс для вирішення Юридичних питань № 1 в Україні*. URL: https://protocol.ua/ua/rezonansni_sudovi_spravi_translyuvatimut_na_youtube_zaprovadgeno_noviy_funktsional/ (дата звернення: 29.06.2025).

3. Зубашков М. Проблема співвідношення понять «електронне правосуддя», «електронне судочинство» та «електронний суд» в цивільному процесі україни. *New ukrainian law*. 2024. № 3. С. 165–172. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2024.3.21 (дата звернення: 29.06.2025).

4. КОНЦЕПЦІЯ ЄСІКС : Дод. до Наказу 30.04.2025 № 178 від 30.04.2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/normatyvno-pravova%20.baza/N_178_2025_dodatok.pdf.

5. Мандрика Л. М., Даниленко О. В. Проривні цифрові технології як засадничі фактори трансформації цивільного права україни. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32, № 1. С. 165–198. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/32(1)_2025-164-190.pdf (дата звернення: 29.06.2025).

6. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII : станом на 18 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (дата звернення: 29.06.2025).

7. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення від 17.08.2021 № № 1845/0/15-21 : станом на 5 верес. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text (дата звернення: 29.06.2025).

8. Степаненко Н.В., Мороз В.О. Правова характеристика функцій цивільного законодавства. *Legal bulletin*. 2025. С. 45–48. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339x-2025-15-a6 (дата звернення: 29.06.2025).

9. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 29.06.2025).

10. Каламайко А.Ю. Упровадження інформаційних технологій і забезпечення принципів цивільного судочинства. *Часопис цивілістики*. 2021. № 43. С. 58–65. URL: https://doi.org/10.32837/chc.v0i43.445 (дата звернення: 30.06.2025).

11. Ryzhenko N. Digital transformation in the judicial system of Ukraine. *Uzhhorod national university herald. series: law*. 2023. Vol. 1, no. 79. P. 228–231. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.39 (date of access: 30.06.2025).

УДК 342:78
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.9

Р. Р. Калин
аспірантка кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
orcid.org/0009-0007-4576-533X

ДЖЕРЕЛА ПРАВА У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВ ВИКОНАВЦІВ НА РЕЗУЛЬТАТ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснено комплексний науковий аналіз джерел права у сфері забезпечення правового регулювання охорони прав виконавців на результати творчої діяльності. На основі конституційних норм, міжнародних договорів, актів права Європейського Союзу та національного законодавства України здійснено систематизацію джерел, що формують правовий механізм захисту прав виконавців. Особливу увагу приділено тому, що в умовах євроатлантичного вибору України, наближення до стандартів ЄС та розвитку цифрового середовища, охорона прав виконавців потребує особливого законодавчого вдосконалення. Здійснено науковий аналіз положень Конституції України, що закріплюють гарантії свободи творчості, права власності на результати інтелектуальної праці, а також обов'язок держави підтримувати культуру й мистецтво. Розкрито зміст і значення міжнародних актів, зокрема Римської та Женевської конвенцій, Угоди TRIPS, Договору ВОІВ (WPPT), які закріплюють основоположні права виконавців на фіксацію, відтворення, трансляцію виконань і отримання справедливої винагороди. Окремо здійснено науковий аналіз директив ЄС, які визначають права виконавців у сфері цифрового середовища, встановлюють мінімальні строки охорони та регламентують механізми колективного управління. Досліджено положення національного законодавства України: Цивільного кодексу, законів «Про авторське право і суміжні права», «Про медіа» та підзаконних актів, що забезпечують реалізацію виконавських прав. Акцентовано, що в умовах повномасштабного російського вторгнення зростає значення культури як сфери національної ідентичності, а самі виконавці стають своєрідними комунікаторами України у світі, залучаючи підтримку, інвестиції та сприяючи зміцненню міжнародної солідарності. Стаття доводить, що система джерел права має створювати підґрунтя для ефективного захисту виконавських прав відповідно до сучасних викликів і стратегічних цілей України.

Ключові слова: авторське право і суміжні права, закон, інтерес матеріальний, інтерес моральний, зобов'язання держави, механізм правовий, медіа, охорона прав виконавців, право власності на результати інтелектуальної праці, право на відтворення, право на отримання справедливої винагороди, право на свободу творчості, результат творчої діяльності.

Kalyn R. R. **SOURCES OF LAW IN THE FIELD OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF PERFORMERS' RIGHTS TO THE RESULTS OF CREATIVE ACTIVITY**

The article provides a comprehensive scholarly analysis of the sources of law in the field of legal regulation of the protection of performers' rights to the results of creative activity. Based on the constitutional norms, international treaties, acts of the European Union law, and the national legislation of Ukraine, a systematization of the sources forming the legal mechanism for the protection of performers is carried out. Special attention is paid to the fact that in the context of Ukraine's Euro-Atlantic choice, approximation to EU standards, and the development of the digital environment, the protection of performers' rights requires special legislative improvement. A scientific analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine is carried out, which enshrine guarantees of freedom of creativity, property rights to the results of intellectual work, as well as the duty of the state to support culture and art. The content and significance of international acts are revealed the Rome and Geneva Conventions, the TRIPS Agreement, and the WIPO Performances and Phonograms Treaty (WPPT), which establish the fundamental rights of performers to fixation, reproduction, broadcasting of performances, and receiving fair remuneration. A separate scholarly analysis is conducted of the EU directives, which define the rights of performers in the digital environment, establish minimum terms of protection, and regulate mechanisms of collective management. The provisions of the national legislation of Ukraine are examined, including the Civil Code, the Law "On Copyright and Related Rights", the Law "On Media", and subordinate acts that ensure the implementation of performers' rights. It is emphasized that under the conditions of the full-scale Russian invasion, the importance of culture as a sphere of national identity is increasing, and the performers themselves become a kind of communicators of Ukraine in the world, attracting support, investments, and contributing to the strengthening of international solidarity. The article proves that the system of sources of law provides a foundation for the effective protection of performers' rights in accordance with modern challenges and the strategic goals of Ukraine.

Key words: copyright and related rights, fair remuneration right, intellectual labor results ownership right, legal mechanism, mass media, material interest, moral interest, performers' rights protection, property right to the results of intellectual activity, reproduction right, result of creative activity, right to freedom of creativity, state obligation, the law.

Вступ. Актуальність теми «Джерела права у сфері забезпечення правового регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності» обумовлена декількома ключовими факторами.

По-перше, прагнення України до інтеграції в європейський та євроатлантичний простір вимагає гармонізації національного законодавства із правом Європейського Союзу, що безпосеред-

ньо стосується сфери інтелектуальної власності, зокрема охорони прав виконавців. Саме виконання європейських стандартів захисту виконавських прав є однією із умов укладення Угоди про асоціацію Україна-ЄС та подальшої адаптації законодавства.

По-друге, забезпечення прав виконавців стає особливо важливим в умовах динамічного розвитку цифрових технологій та інформаційного суспільства, що змінює форми створення, використання та обігу творчих результатів, вимагаючи оновлення правових інструментів захисту виконавців.

По-третє, актуальність тематики значно зросла у зв'язку з повномасштабним російським збройним вторгненням, що несе загрозу культурній ідентичності України. Українські виконавці, митці та артисти виконують не лише творчу, але й стратегічну місію – стають амбасадорами української культури у світі, через власні виступи формуючи міжнародну підтримку, залучаючи увагу до потреб Збройних сил України, сил безпеки та оборони, підтримуючи гуманітарні та військові ініціативи, сприяючи залученню іноземної допомоги. Виконавці фактично перетворюються на «культурних комівояжерів» українського народу, які, використовуючи силу мистецтва, доносять правду про Україну світовій спільноті, зміцнюють довіру до держави, мобілізують підтримку, у тому числі й інвестиційну, для післявоєнної відбудови. У цих умовах питання належного правового забезпечення, ефективного захисту та реалізації прав виконавців є не лише юридичною, але й національно-стратегічною проблемою, що потребує належного наукового аналізу та законотворчої уваги.

Тому системний науковий аналіз джерел права у сфері охорони прав виконавців відповідає як вимогам європейських цінностей, так і потребам українського суспільства в умовах сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До певних аспектів правового регулювання охорони прав виконавців на результати творчої діяльності в Україні звертали свою увагу такі вчені, як А. Аксютіна, С. Бондаренко, А. Буравська, І. Верес, В. Фелик, Дж. Іззо, М. Кельман, Р. Кельман, Л. Майданик, Т. Макаришева, О. Нестерцова-Собакарь, О. Шишка, Р. Шишка, В. Тропін, Л. Щерба та ін. Проте вони свої наукові зусилля безпосередньо на предметі нашого наукового аналізу не зосереджували.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, доктринальних поглядів вчених та чинного міжнародного, європейського та національного законодавства розкрити джерела права у сфері охорони прав виконавців.

Виклад основного матеріалу. Конституція України встановлює фундаментальні гарантії захисту творчих прав, визнаючи результати інтелектуальної і творчої діяльності складовою частиною прав людини. У статті 41 Конституції закріплено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, що підтверджує на конституційному рівні охорону не лише матеріальної, але й нематеріальної власності, включаючи результати мистецької, літературної, наукової, технічної творчості. Стаття 54 Конституції України гарантує кожному свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності [1].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права», виконавець – це особа, яка подає для сприйняття твір літератури чи мистецтва шляхом виконання, співу, читання, декламації, гри на музичних інструментах або іншим чином. До виконавців належать актори, співаки, музиканти, диригенти, танцюристи, оркестри, хори та інші учасники творчого процесу. Виконавець є центральною фігурою у сфері суміжних прав, оскільки саме він надає твору живого характеру та доводить його до публіки, що зумовлює необхідність спеціальної правової охорони [2].

Професор Р. Шишка доводить, що правове регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності є одним із видів охорони суміжних прав – це комплекс прав, які забезпечують охорону немайнових та майнових інтересів осіб, що створюють та відтворюють творчу інтерпретацію творів, зокрема виконавців, виробників фонограм, відеограм та організацій мовлення. Важливою складовою є виконавські права, які стосуються фіксації, публічного виконання, передачі та використання виконань незалежно від прав на сам твір. Ці права гарантують можливість контролю над відтворенням та поширенням результатів виступів, навіть якщо твір є суспільним надбанням. Унікальність суміжних прав полягає в тому, що вони не лише охороняють творчий результат, але й формують підґрунтя для організації підприємницької діяльності в сфері шоу-бізнесу та креативних індустрій [3].

Професор Д. Іццо (Jeffrey Izzo), кафедри музичної індустрії Каліфорнійського державного університету в Нортріджі, розкриває, що правове регулювання прав виконавців традиційно поступалося увагою порівняно з авторськими правами на твори. Становлення системи захисту виконавців ускладнилося з появою цифрових технологій та Інтернету, які значно полегшили копіювання та розповсюдження записів виступів без згоди виконавців. Саме цифрова епоха зробила проблему порушення виконавських прав глобальною,

оскільки виконання миттєво стають доступними у будь-якій точці світу. Суміжні права виконавців – це права осіб, які втілюють твір у матеріальній формі шляхом виконання (співаків, акторів, музикантів тощо). Ці права стосуються не змісту твору, а самого факту виконання, що може бути зафіксоване та використане. Суміжні права забезпечують виконавцям можливість контролювати запис, трансляцію, поширення і використання їх виконань, навіть якщо сам твір є суспільним надбанням [4].

Українські вчені А. Аксютіна, О. Нестерцова-Собакарь, В. Тропін доводять, що правове регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності здійснюється в межах так званих суміжних прав, які є складовою частиною системи авторського права. До виконавців належать особи, що втілюють твір у матеріальній формі шляхом публічного виконання – актори, музиканти, диригенти, співаки тощо. Законодавство надає виконавцям особисті немайнові та майнові права, зокрема право вимагати визнання авторства, протидіяти спотворенню виступу та отримувати винагороду за використання результату виконання. Система охорони прав виконавців передбачає захист від неправомірного використання їхнього виконання, яке може бути зафіксоване технічними засобами й використане без згоди виконавця [5].

Римська конвенція про охорону прав виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (1961 р.) закріпила базові права виконавців на міжнародному рівні. Вона визнає право виконавців дозволяти або забороняти фіксацію своїх виконань (запис на фонограми) та їхнє пряме чи опосередковане використання. Виконавцям гарантується право контролювати трансляцію своїх виконань по радіо чи телебаченню без їхньої згоди. Конвенція також надає виконавцям особисті немайнові права. Йдеться про право на ім'я та захист виконання від будь-якого спотворення, скорочення чи іншого втручання, яке може завдати шкоди їхній репутації [6]. Женевська конвенція про охорону прав виробників фонограм від незаконного відтворення фонограм (1971 р.) спрямована насамперед на захист виробників фонограм, але має важливе значення і для виконавців. Оскільки більшість виконань закріплюються саме у вигляді фонограм, ця конвенція опосередковано забезпечує і права виконавців. У конвенції встановлено механізми захисту від незаконного копіювання та розповсюдження фонограм, що охоплює і фіксацію виконань. Завдяки положенням цієї конвенції виконавці отримують додатковий рівень охорони своїх прав [7]. Угода TRIPS (1994 р.) включила до стандартів СОТ норми про охорону прав виконавців як складову суміжних прав. Угода вимагає від країн-членів забезпечувати виконавцям права, що відповідають вимогам Римської конвенції. Зокрема, йдеться про право дозволяти фіксацію виконання, поширення та трансляцію. TRIPS значно підсилила захист майнових прав виконавців, встановивши вимогу забезпечувати виконавцям ефективні засоби захисту у судовому порядку [8].

Європейське регулювання прав виконавців базується на узгодженій системі директив та міжнародних договорів, спрямованих на гармонізацію норм держав-членів. Основою є Директива 92/100/ЄЕС, що закріпила право виконавців дозволяти чи забороняти прокат виконань. Подальший розвиток отримала через Директиву 93/83/ЄЕС, яка охопила питання супутникового мовлення та кабельної ретрансляції. Важливу роль відіграла Директива 93/98/ЄЕС, яка визначила мінімальні строки охорони виконавських прав – спочатку 50 років, а згодом продовжені Директивою 2011/77/ЄС до 70 років. Директива 2001/29/ЄС адаптувала охорону прав виконавців до цифрової епохи, закріпивши їх виключне право на відтворення, розповсюдження, публічне сповіщення та технічний захист виконань (DRM) [3].

Зокрема, Директива 2001/29/ЄС встановлює правову основу для гармонізації авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві, забезпечуючи баланс між інтересами правовласників і користувачів. Її основна мета – адаптація законодавства держав-членів ЄС до технологічних змін, зокрема цифровізації й поширення творів через Інтернет. Директива закріплює виключне право авторів на відтворення, розповсюдження і сповіщення творів для загального доступу, а також визначає перелік можливих обмежень і винятків із цих прав для забезпечення суспільних інтересів, таких як освіта, дослідження, бібліотечне використання [9].

Національне законодавство України забезпечує комплексну охорону прав виконавців через низку спеціальних законів та приєднання до міжнародних актів. Базовим документом є Цивільний кодекс України, а основним спеціальним нормативно-правовим актом – Закон України «Про авторське право і суміжні права», який закріплює за виконавцями як особисті немайнові права (право на ім'я, захист від спотворення), так і виключні майнові права (запис, трансляція, розповсюдження тощо). Цивільний кодекс України (глава 47) регулює питання суміжних прав, у тому числі прав виконавців. Він закріплює їхні особисті немайнові права: право на ім'я, право на захист виконання від спотворення та інші права, що пов'язані з особистими інтересами виконавця. Ці права є невідчужуваними та діють довічно. Щодо майнових прав, виконавцю надано право дозволяти або забороняти використання виконан-

ня будь-яким способом, зокрема запис, розповсюдження, публічне виконання, трансляцію. Кодекс чітко встановлює, що виконавець може укладати договори про використання своїх виконань з третіми особами [2; 3].

З прийняттям Закону України «Про медіа» від 13 грудня 2022 року № 2849-IX відбулися значні зміни в медійному законодавстві. Цей закон встановлює правові засади діяльності суб'єктів у сфері медіа та визначає вимоги щодо дотримання суміжних прав при використанні виконань у медійному просторі. Водночас деякі попередні закони, такі як Закон України «Про телебачення і радіомовлення» та Закон України «Про інформацію», втратили чинність або були інтегровані в новий законодавчий акт [10]. Відповідно до положень статті 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлено відповідальність за порушення права інтелектуальної власності, зокрема прав виконавців, що кваліфікується як використання виконання без дозволу виконавця або без виплати йому належної винагороди, що прямо суперечить вимогам авторського та суміжного права [12; 13].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про ставки авторської винагороди за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» встановлює конкретні ставки винагороди, які підлягають виплаті виконавцям за використання їхніх виконань. У документі визначено розмір винагороди за запис, трансляцію, публічне виконання та інші форми використання. Постанова деталізує процедуру виплати винагороди через організації колективного управління, що захищають права виконавців. Це дозволяє впорядкувати отримання виконавцями доходів від використання їхніх творчих результатів [11]. Судова практика України забезпечує застосування і конкретизацію норм щодо захисту виконавських прав, а також формує підходи до вирішення спорів. Важливим є Постанова Пленуму Верховного Суду, яка роз'яснює застосування норм авторського та суміжного права судами. У практиці Вищого господарського суду закріплено рекомендації щодо експертиз у спорах про порушення прав виконавців, зокрема при встановленні правомірності запису та використання виконань у медіа, фільмах, рекламі [3].

Висновки. Отже, система джерел права у сфері охорони прав виконавців на результати творчої діяльності має комплексний характер і охоплює міжнародне, європейське та національне законодавство України. Конституція України закріплює фундаментальні гарантії права на результати інтелектуальної та творчої діяльності, створюючи основу для спеціального законодавчого регулювання. Міжнародно-правові акти (зокрема, Римська конвенція, Женевська конвенція, Угода TRIPS, Договір ВОІВ WPPT) встановлюють загальновизнані стандарти охорони суміжних прав, включаючи права виконавців. Європейське право через систему директив забезпечує орієнтири для гармонізації національного законодавства України із правом Європейського Союзу. Національне законодавство представлене як кодексами та спеціальними законами (Цивільний кодекс України, Закон України «Про авторське право і суміжні права», Закон України «Про медіа»), так і підзаконними нормативними актами, насамперед постановами Кабінету Міністрів України. Окрему групу джерел становлять судові акти, які конкретизують правозастосування норм про суміжні права та є важливим елементом у вирішенні спорів щодо.

Література

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Законодавство України. 1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

2. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII. Законодавство України. 1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12

3. Шишка Р., Макаришева Т., Фелик В., Шишка О. Право інтелектуальної власності України. Підручник. Київ: Ліра-К, 2025. 620 с.

4. Izzo J. All the World's a Stage: Protecting Performers' Rights in a Borderless Entertainment Business. 4th Arts & Humanities Conference, Stockholm. 2018. DOI: 10.20472/AHC.2018.004.004. URL: https://www.researchgate.net/publication/327852011

5. Аксютіна А.В., Нестерцова-Собакарь О.В., Тропін В.В. та ін. Інтелектуальна власність: навч. посібник / За заг ред канд. юрид. наук, доц. Нестерцової Собакарь О.В. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 140 с.

6. Конвенція про охорону прав виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (Римська конвенція). Укладена 26 жовтня 1961 року. Законодавство України. 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763

7. Конвенція про охорону прав виробників фонограм від незаконного відтворення їх фонограм (Женевська конвенція). Укладена 29 жовтня 1971 року. Законодавство України. 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_198

8. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода TRIPS). Укладена 15 квітня 1994 року. Законодавство України. 2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018

9. On the implementation of Directive 2001/29/EC on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society: Report of the European Parliament A8-0209/2015 of 24 June 2015. European Parliament. 2015. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0209_EN.html

10. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. №№ 47–50. ст. 120. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20

11. Про ставки авторської винагороди за використання об'єктів авторського права і (або) суміж-

них прав: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 року № 649. Законодавство України. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2003-п

12. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. Законодавство України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10

13. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення: станом на 20 січ. 2017 р. / за заг. ред. С. В. Пєткова. Київ: Центр учб. літ., 2017. 544 с.

УДК 347.426.6 (477): 340.15 (37)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.10

О. І. Сафончик
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-6781-8219

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ В УКРАЇНІ

Представлена стаття присвячена актуальним питанням питання відшкодування шкоди за римським приватним правом та його рецепція в Україні. В статті зазначено, що римське приватне право лягло в основу законодавства багатьох європейських держав, у тому числі й України, які або прямо запозичили римські правові поняття та інститути, або прийняли принципи римського права за зразки розробки кодексів нового часу.

Зроблено висновок, що з розвитком держав розвивається товарообмін, як усередині кожної держави, так і за її межами. Для врегулювання цивільних відносин, поряд з новими, як і раніше, застосовуються рецепійовані норми римського цивільного права.

В статті акцентовано увагу на тому, що к римському приватному праві шкода, заподіяна протиправними діями, підлягала відшкодуванню у всіх випадках. Навпаки, шкода, заподіяна правомірними діями, не підлягала відшкодуванню. Виходячи з цього, римськими юристами було зроблено спробу диференціювати підстави покладання відповідальності на особу, яка завдала шкоди, залежно від характеру дій заподіяння шкоди. Водночас вони звернули увагу також на необхідність визначення правових наслідків заподіяння шкоди правомірними діями.

При цьому, у процесі рецепції та подальшого пристосування римського права до регулювання змінних економічних відносин у тій чи іншій мірі були сприйняті сентенції римської юриспруденції щодо відповідальності за завдану шкоду.

В статті акцентовано увагу на тому, що норми римського приватного права заклали основу становлення, розвитку та вдосконалення правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, зокрема, в цивільному праві України.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, римське приватне право, рецепція, зобов'язання, не договірні зобов'язання, деліктні зобов'язання, збитки, шкода.

Safonchyk O. I. **CERTAIN ISSUES OF COMPENSATION FOR DAMAGE UNDER ROMAN PRIVATE LAW AND ITS RECEPTION IN UKRAINE**

The presented article is devoted to current issues of compensation for damages under Roman private law and its reception in Ukraine. The article notes that Roman private law formed the basis of the legislation of many European states, including Ukraine, which either directly borrowed Roman legal concepts and institutions or adopted the principles of Roman law as models for the development of modern codes.

It has been concluded that as states develop, trade evolves both within each state and beyond its borders. To regulate civil relations, alongside new norms, the received principles of Roman civil law continue to be applied as before.

The article emphasises that in Roman private law, damage caused by unlawful actions was subject to compensation in all cases. Conversely, damage caused by lawful actions was not subject to compensation. On this basis, Roman jurists attempted to differentiate the grounds for imposing liability on the person who caused the harm, depending on the nature of the actions that inflicted the damage. At the same time, they also drew attention to the necessity of determining the legal consequences of harm caused by lawful actions.

At the same time, in the process of reception and subsequent adaptation of Roman law to regulate variable economic relations, to a greater or lesser extent, the maxims of Roman jurisprudence concerning liability for inflicted harm were adopted.

The article emphasises that the norms of Roman private law laid the foundation for the establishment, development, and refinement of legal regulation concerning compensation for damage, particularly in the civil law of Ukraine.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, Roman private law, reception, obligations, non-contractual obligations, tortious obligations, damages, harm.

Постановка проблеми. Ще задовго до появи Риму на узбережжі Середземного моря існував жвавий торговий обмін між Єгиптом, Грецією, Карфагеном. З появою Римської Імперії, яка поступово стала центром світової торгівлі, відносини між її підданими стали регулюватися римським правом. Римське право несло у собі принцип універсальності, воно було прийнятним як для римлян, так і для громадян інших країн. Воно ввібрало у собі звичаї міжнародного обігу, вироблені століттями у відносинах, яким воно надало юридичну ясність і міцність.

Римське приватне право лягло в основу законодавства багатьох європейських держав, у тому числі й України, які або прямо запозичили римські правові поняття та інститути, або прийняли принципи римського права за зразки розробки кодексів нового часу.

З розвитком держав розвивається товарообмін, як усередині кожної держави, так і за її межами.

Для врегулювання цивільних відносин, поряд з новими, як і раніше, застосовуються рецепійовані норми римського цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як: В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. М. Ваганова, І. В. Віннічук, К. М. Глиняна, С. Д. Гринько, В. І. Гришко, О. В. Дзера, М. В. Домашенко, Ю. О. Заіка, Т. Є. Матвєєнко, О. С. Олійник, О. А. Підопригора, Є. О. Рябоконь, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Л. О. Шапенко та інші.

Метою статті є з'ясування особливостей рецепції Римського приватного права у законодавстві України стосовно питань правового регулювання цивільних відносин стосовно відповідальності за невиконання зобов'язань та відшкодування шкоди.

Виклад основного матеріалу. За невиконання чи неналежне виконання зобов'язання суб'єкт цивільних відносин несе цивільну відповідальність.

Спочатку (в древньому римському праві) така відповідальність мала особистий характер, тобто боржник відповідав своєю свободою та життям (наприклад, у Таблицях III, 6): «особиста відповідальність за зобов'язаннями випливала або з гарантії боргового зобов'язання особистістю боржника, або з спеціальної процедури самозакладу (nexum)» [5].

Сенсом зобов'язання була віддача себе у залежність через майнові вигоди. Несправний боржник підлягав продажу у рабство з громадських торгів, та якщо з отриманої суми кредитор отримував своє задоволення. Однак із IV століття до н.е. після ухвалення закону Петелія (Lex Petelia, 326 рік до н.е.) було встановлено лише майнову відповідальність боржника [8]. Відшкодування збитків (damnum praestare) поступово замінює сплату штрафу (тим більше помста) і тоді, коли шкода завдається правопорушенням.

Головною умовою відповідальності боржника була наявність провини (Gai.3.211.): «незаконно вбиваючим (чужого раба) вважається той, за наміром чи з вини якого скоєно вбивство, і немає жодного іншого закону, яким повинно стягнути штраф за збиток, заподіяний не протизаконним чином; внаслідок цього не піддається покаранню той, хто завдав шкоди якось випадково, без будь-якої провини і наміру» [6, с. 76–86]. Якщо невиконання зобов'язання відбулося з вини боржника, має місце casus (випадок). Під виною (culpa) розумілося недотримання тієї поведінки, яка потрібна правом [9, с. 121–123].

Вина в широкому значенні слова розпадалася на два види:

а) умисел (dolus), коли боржник передбачає наслідки своєї дії чи бездіяльності та бажає цих наслідків (обман, злий умисел);

б) необережність (culpa – вина в тісному значенні слова), коли він не передбачав, але мав передбачати ці наслідки.

Так відповідно до D.9.II.31: «якщо садівник упустить з дерева сук або працюючий на підмостках уб'є людини, що проходить, упустивши щось, то вона відповідає, якщо впустить у громадське місце, не крикнувши заздалегідь, щоб той, хто проходив, міг уникнути нещасного випадку. Але Муцій говорить навіть, що якщо це трапилося в приватному місці, то можна пред'явити позов на підставі провини: вина має місце тоді, коли не було передбачено те, що могло бути передбачено дбайливою людиною, або коли щось було оголошено лише тоді, коли вже не можна було уникнути небезпеки» [6, с. 31–37; 10].

Розрізняють кілька ступенів необережності:

– culpa lata – груба вина – надзвичайна недбалість, тобто. нерозуміння того, що всі розуміють;

– culpa levis – легка вина – має місце, коли не виявлено міру турботливості, властиву доброму господареві;

– culpa (levis) in concreto – вина за конкретним мірилом – має місце, коли боржником не дотримана той захід турботливості, який він виявляє у своїх власних справах;

– culpa (levis) in abstracto – вина, за абстрактним поняттям, має місце, тоді коли боржник відповідає за ту міру турботливості, яку виявляє найдбайливіший господар.

Під casus розуміли дію випадку, тобто технічний вираз для загибелі чи пошкодження речі, що відбулися без вини боржника. Було вироблено загальне правило: casus a nullo praestantur – за випадок ніхто не відповідає [5]. У цьому розрізняли: просто випадок (casus); дія непереборної сили (vis major), тобто випадок, якому неможливо протистояти (землетрус, обвал, повінь, корабельна аварія, напад розбійників, піратів, ворога). При сумлінному відношенні від відповідальності боржник звільнявся лише тоді, коли цьому не передувала вина [8].

Боржник мав дотримуватися турботливості (diligentia), проте міра необхідної турботливості у різних договорах була різна. Приватним видом турботливості була custodia [5]. Custodia (збереження речі) – відповідальність за випадок (без його вини). Таку відповідальність несли власники трактирів, заїжджих дворів, капітани суден під час пожежі речей постояльців та мандрівників [7, с. 353–365].

Межі відповідальності за окремими договорами. Відповідальність за зобов'язаннями передбачалася обсягом, передбаченому змістом обов'язки. Однак римські юристи визначали обсяг відповідальності за кожним договором окремо, щоб визначити форму та ступінь його провини в кожному випадку.

В основі такої відмінності ними було покладено вид договору та характер інтересів його сторін. За dolus відповідали завжди незалежно від характеру договору, при цьому не визнавалися дійсними угоди, в яких особа заздалегідь відмовлялася від свого права вимагати відшкодування навмисне заподіяної шкоди (вже заподіяна навмисне шкода може бути прощена потерпілим).

За грубу необережність боржник також відповідав за кожним договором (склалася навіть приказка: «culpa lata dolo aequiparatur», тобто груба необережність прирівнюється до наміру) [5]. Якщо договір було укладено у виключно інтересах кредитора, то боржника покладалася суворіша відповідальність, тобто навіть за легку необережність (наприклад, особа, яка приймає річ безкоштовне зберігання).

Якщо договір зважає на інтереси обох сторін, то боржник відповідав навіть за легку недбалість (наприклад, особа, якій дали річ у безкоштовне користування) [7, с. 353–371].

До необережності прирівнювали також imperitia, недосвідченість, невміння щось зробити (наприклад, особа береться виконати відому роботу і з недосвідченості виконує її неналежним чином (D.19.II.9.5)). В останньому випадку в наявності покладалося відповідальність через те, що він взявся виконати роботу як майстер своєї справи. Вина за конкретним мірилом враховувалася щодо меж відповідальності за договором товариства. Якщо договір було укладено лише на користь кредитора, боржник відповідав лише за dolus [1, с. 90–96].

Вчення про відшкодування збитків. За невиконання або неналежне виконання зобов'язання боржник відповідав переважно у вигляді обов'язку відшкодувати збитки (damnum praestare).

У сучасній цивілістиці шкода розглядається з погляду применшення матеріальних чи нематеріальних благ. Проте питання можливості відшкодування немайнової шкоди у римському праві залишається спірним. Найбільше значення мало відшкодування майнової шкоди. Шкода могла виникнути або внаслідок делікту, або внаслідок невиконання чи неналежного виконання договору. У всіх цих випадках виникало зобов'язання відшкодувати шкоду, хоча можна було також за спеціальним договором взяти на себе обов'язок відшкодування шкоди, що настає за певних обставин. Так, у римському цивільному праві склалося вчення про відшкодування збитків, як у зобов'язальному, так і у деліктному праві.

Шкодою вважалось всяке применшення блага, що належить особі. Грошове відшкодування шкоди називалося збитками. Заслуга римських юристів у тому, що вони не лише виробили дане поняття, а й розрізняли окремі види збитків, що, безсумнівно, свідчить про глибині їхніх уявлень. Отже, збитки з погляду римських юристів складаються з:

а) damnum emergens – реальних збитків чи позитивних втрат, тобто. позбавлення того, що вже входило до складу майна цієї особи;

а) lucrum cessans – втраченої вигоди, тобто ненадходження у майно даної особи тих цінностей, які мали б надійти при нормальному перебігу обставин (тобто не будь обставини, яка є підставою відшкодування).

Це ілюструє наступний фрагмент з Інституцій Гая (Gai.3.212): «та й до того ж не тільки тіло вбитого оцінюється, але якщо, наприклад, хто вб'є раба і власник зазнає збитків, що перевищує вартість самого раба, то це береться до уваги; вбили, наприклад, мого раба, призначеного кимось спадкоємцем, перш ніж він за моїм наказом вступив урочисто у спадок. У цьому випадку береться до уваги не лише вартість його самого, а й втраченої спадщини» [2].

Судовою практикою в римському праві поступово було вироблено два підходи до викладу у формулі позову кондемнації, тобто обсягу відшкодування збитків:

а) quanti ea res erit, tantam pecuniam condemnato – скільки ця річ коштуватиме, стільки грошей присудь. У такому разі відшкодовувалися лише реальні збитки;

б) quiquid ob earn rem dare facere oportet ex fide bona, eius con demnato – що у цій справі слід виконати з доброго сумління, стільки присудь. В даному випадку присуджувався не лише реальний збиток, а й «інтерес» [3].

Слово interesse означає «бути між», «складати різницю», тобто присуджується різниця тим часом ймовірним станом майна кредитора, яке було б, якби договірне зобов'язання було виконано боржником, або якби делікт не було здійснено, і тим дійсним майновим становищем, яке утворилося внаслідок невиконання договору або вчинення делікту [3]. За загальним правилом між вартістю речі та інтересом було таке співвідношення: інтерес іноді перевищує ціну речі чи інтерес буває більший, ніж коштує річ (D.19.I.1) [10].

Поняття «інтересу» згадується у Дігестах як сукупність позитивної шкоди та втраченої вигоди, що згодом стали скорочено називати damnum emergens et lucrum cessans, тобто збиток, що виник, і упущена вигода.

Правила відшкодування шкоди. На розмір відшкодованих збитків впливала вартість речі за даних конкретних обставин, але іноді розмір такої шкоди визначався за ринковою вартістю недоставлених, знищених, пошкоджених речей (vera rei aestimatio, реальна вартість речі) [4, 45–48].

Відшкодовувалися лише найближчі наслідки того факту, який був підставою відшкодування. Такі збитки іменувалися прямими.

Віддалені збитки називалися непрямими та відшкодуванню не підлягали (наприклад, особа, яка пошкодила чужу будівлю, відповідала за вартість необхідних виправлень, але не крадіжку, вчинену робітниками, які робили необхідні виправлення). Більш віддалені збитки могли присуджуватись за наявності наміру або коли контрагент (наприклад, продавець речі) знав про наявність недоліків та приховав їх. Крім того, у деліктних правовідносинах враховувалися також причина, що безпосередньо викликала шкоду, та причинний зв'язок, перерваний втручанням окремих обставин [4, 45–48]. Так, у Дігестах говориться (D.19. II.57): «(Яволен)… (Лабеон каже, що) позов про збитки внаслідок неправомірної дії (injuria) має бути пов'язаний з тією самою обставиною, від якої завдано шкоди, без залучення іншої причини ззовні». Це означає, що деліктна відповідальність у такому випадку відпадає» [10].

Якщо від будь-якої дії чи події, що завдала шкоди, отримується певна вигода, виникає питання можливості їх заліку (compensatio lucri cum damno). Римське право не дає на нього однозначної відповіді. Одні уривки Дігест підтверджують цю можливість, інші ні [3].

Крім того, за різними правилами відбувалося відшкодування договірних та деліктних збитків. У договірних правовідносинах у стародавньому праві склався принцип об'єктивної відповідальності боржника, тобто незалежно від причин, які спричинили невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Однак у класичному праві змінився принцип суб'єктивної відповідальності, тобто з урахуванням провини (dolus чи culpa) боржника. У окремих випадках, як зазначалося вище, боржник відповідав незалежно від провини (custodia), тобто. його відповідальність мала об'єктивний характер [6, с. 149–155].

У деліктні зобов'язання визначальне значення мали правила відшкодування шкоди, закріплені законом Аквілія (Lex Aquilia 286 рік до н.е.). Позов, передбачений цим законом, давав можливість стягнути не справді завдані збитки, а найвищу вартість, раба, тварини, або речі в останній рік (при вбивстві чи знищенні) або місяць (при пораненні чи пошкодженні) перед скоєнням делікту. При цьому сума, що підлягала відшкодуванню, подвоювалася у разі заперечення відповідачем своєї відповідальності (D.9.II.) [10].

Римськими юристами було помічено, що інтереси, що захищаються правом, могли бути порушені не тільки протиправними діями, а й силами природи, а також діями, які лише за характером нагадують дії протизаконні, оскільки завдають об'єктивної шкоди, але такими не є. У римському праві існувало становище, що з певних умов дію, за своїм зовнішнім ефектом представляється вторгненням у чужу сферу суб'єктивних прав і охоронюваних правом інтересів, не вважається правопорушним.

Це мало місце у випадках, якщо дія здійснюється:

1) на виконання обов'язку, покладеного законом, або за розпорядженням влади, або якщо вона не виходить за межі суб'єктивного права діючої особи;

2) у стані необхідної оборони проти неправомірного вторгнення у існуючі фактичні відносини;

3) у стані крайньої потреби чи крайньої потреби, коли доводилося жертвувати якимось менш цінним благом для збереження більш цінного (наприклад, корабель без вини шкіпера заплутався в рибальських мережах і їх довелося розрубати або для припинення пожежі довелося знести сусідній будинок);

4) деякі дії втрачали правопорушний характер, якщо вони вчинені за згодою потерпілої особи [6, с. 149–155; 7, с. 353–371; 9].

У зв'язку з цим у класичному римському праві відповідальність за невинну дію особи, внаслідок якої було завдано шкоди, наступала лише в окремих випадках.

Система деліктних зобов'язань у Римі характеризувалася тим, що існував певний вичерпний перелік випадків, у яких виникали такі зобов'язання. Однак не було встановлено загального правила про те, що будь-яка недозволена дія, що порушує чиїсь права чи інтереси, породжує зобов'язання в особи, яка вчинила таку дію щодо потерпілого. У найдавнішому римському праві правопорушення супроводжувалося встановленням для деліквенту відповідальності незалежно від наявності суб'єктивної вини.

У процесі її подальшого розвитку права наявність провини в особи, яка вчинила приватний делікт, тобто таке правопорушення, яке було спрямоване проти «прав та інтересів окремих приватних осіб, а не прав та інтересів держави загалом», стало необхідною умовою для визнання у конкретному випадку делікту.

Таким чином: «закінчене поняття приватного делікту передбачало три елементи: 1) об'єктивну шкоду, заподіяну протизаконною дією однієї особи іншій; 2) вина особи, яка вчинила протизаконну дію; 3) визнання з боку об'єктивного права цієї дії приватно-правовим деліктом, тобто встановлення приватноправових наслідків дії, застосовуваних порядку цивільного процесу» [3].

Перший елемент делікту вказував на те, що шкода має бути заподіяна протиправною дією особи, вчиненою всупереч забороні або велінню норм права, яка має знайти об'єктивне вираження. Така дія завжди пов'язувалася з порушенням чийогось інтересу, що захищається об'єктивним правом [3].

Винність особи, яка вчинила протизаконну дію, передбачалася лише у разі, коли правопо-

рушник вчиняв дії навмисно. Навмисність включала здатність особи розуміти і формувати свою волю (тому виключалася відповідальність божевільного або дитини), а також злий умисел, під яким розуміється усвідомлення особою самого факту порушення чужих прав [3].

Третій елемент делікту припускав, що навіть якщо конкретною дією реально порушено чийсь інтерес і правовласнику заподіяно майнову чи моральну шкоду, але цей інтерес не захищений правом, то дія заподіювача не є незаконною [3].

Правове регулювання відшкодування збитків у цивільному праві включає комплекс положень, що визначають підстави, порядок та способи відшкодування збитків, заподіяних громадянам та юридичним особам. Основні принципи та правила відшкодування збитків встановлені у Цивільному кодексі України, та які були рецепійовані з римського права.

Як зазначається у цивільному законодавстві України: «відшкодування збитків відбувається, якщо порушено право фізичної особи чи юридичної особи, і це порушення спричинило виникнення збитків. Особа, право якої порушено, має право вимагати повного відшкодування завданих йому збитків, якщо законом чи договором не передбачено інше. При цьому, збитки можуть бути відшкодовані в натурі (наприклад, наданням речі того ж роду та якості) або шляхом грошової компенсації» [9].

Висновки. Отже у римському праві шкода, заподіяна протиправними діями, підлягала відшкодуванню у всіх випадках. Навпаки, шкода, заподіяна правомірними діями, не підлягала відшкодуванню. Виходячи з цього, римськими юристами було зроблено спробу диференціювати підстави покладання відповідальності на особу, яка завдала шкоди, залежно від характеру дій заподіяння шкоди. Водночас вони звернули увагу також на необхідність визначення правових наслідків заподіяння шкоди правомірними діями.

У процесі рецепції та подальшого пристосування римського права до регулювання змінних економічних відносин у тій чи іншій мірі були сприйняті сентенції римської юриспруденції щодо відповідальності за завдану шкоду.

Певною мірою ці положення римської юриспруденції були сприйняті також український цивільним правом.

У міру формування української державності розширення зв'язків з країнами ЄС, право яких здебільшого базується на нормах римського права, приписи останнього про наслідки заподіяння шкоди проникають у правову систему українського цивільного права. Запозичення таких положень спостерігається у низці правових актів України. Саме цим пояснюється схожість правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, за нормами римського права та українського цивільного права.

Тому є вагомі підстави констатувати, що норми римського права заклали основу становлення, розвитку та вдосконалення правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, зокрема, в українському цивільному праві.

Література

1. Гринько С.Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007, № 1 (21). С. 90–96.

2. Голубенко І.І. Правові аспекти відшкодування шкоди та збитків, завданих фізичним та юридичним особам внаслідок збройної агресії російської федерації / Голубенко І. І., Шпак К. О. *Наукові перспективи*. – 2023. № 4(34). С. 384–396.

3. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: *монографія* / С.Д. Гринько; за наук. Ред. Є.О. Харитонова. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.

4. Куцин А. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди. Від римського приватного права до сучасного цивільного законодавства: основні поняття та визначення / А. В. Куцин // *Від римського приватного права до права Європи*: матер. 15-ої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав., 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2017. С. 45–48.

5. Основи римського приватного права: навч. посіб. – [вид. 2 ге, допов.] / В. С. Макарчук. К.: Атіка; Х. Право. 2015. 256 с.

6. Основи римського приватного права: навчально-методичний посібник / Є. О. Харитонов, І. В. Давидова, О. І. Сафончик та ін.; за ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс. 2019. 296 с.

7. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. / О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов. 2-ге вид. К. Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

8. Римське приватне право: підруч. / А. Р. Калюжний, В.М. Вовок. К. «МП Леся». 2014. 240 с.

9. Римське приватне право [Електронний ресурс]: компл.навч.-метод. забезп. дисц. Для здобувачів ступеня бакалавра за освіт. програмою «Право» спец. 081 Право / уклад.: О.Н. Владикін; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ. КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2025. 164 с.

10. Digesta. English. The digest of Justinian / transl. ed. by Alan Watson. Nicholas Bacon Law Society. URL: https://bit.ly/3nVZSDE.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.3:004]:332.15:004]
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.11

Б. В. Шуба
доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
orcid.org/0000-0003-2906-7842

В. О. Джунь
доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського та трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
orcid.org/0009-0007-6871-5167

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ

Цифрове впровадження в галузі права стало одним з основних шляхів розвитку юриспруденції, яке викликане світовим використанням автоматизацій та поєднанням інформаційних технологій у правозастосуванні.

Завдяки електронному суду, юридичним технологіям, штучному розуму та автоматизованим системам управління правовими справами стає легше організувати роботу юристів, швидше розглядати справи в судах і зробити правосуддя більш доступним. Але з цифровізацією виникають нові труднощі: проблеми з правом, захистом даних, кібербезпекою, дотриманням конфіденційності особистої інформації; етичність використаних алгоритмів та забезпечення рівних можливостей для учасників у цифровому просторі.

Стаття розглядає основи впливу цифрового розвитку на бізнес відносини, підкреслюючи зв'язок цього процесу з двома важливими етапами зрілості компанії: перетворенням даних та автоматизацією а також цифровим розвитком і змінами.

Обов'язковою умовою отримання договором юридичної сили є виконання певних вимог закону. Основними правилами, що управляють процесом і особливостями укладення електронних господарських угод є Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон про електронну комерцію та Закон про електронні документи.

Електронний вид угоди має багато добрих сторін, як використання електронного підпису, що дає надійний захист даних в документі та не змінює їх. Для покращення роботи правового управління таких угод і зменшення ризиків їх скасування, доцільно внести потрібні зміни до Господарського кодексу України.

Пропонується зробити окрему частину «Електронний бізнес-договір: як підписувати і укладати», що міститиме пояснення терміна електронний бізнес-договір, а також встановлюватиме вимоги до його змісту, форми та способів укладання.

Ключові слова: електронна комерція, цифрова технологія, електронний господарський договір, господарська діяльність, підприємство.

Shuba B. V., Dzhun V. O. **DIGITALIZATION OF BUSINESS ACTIVITY AND LEGAL ASPECTS OF ELECTRONIC CONTRACTS**

Digitalization in the legal field has become one of the main ways of developing jurisprudence, which is caused by the global use of automation and the combination of information technologies in law enforcement.

Thanks to the electronic court, legal technologies, artificial intelligence and automated legal case management systems, it becomes easier to organize the work of lawyers, consider cases in courts faster and make justice more accessible. But with digitalization, new difficulties arise: problems with law, data protection, cybersecurity, compliance with the confidentiality of personal information; the ethics of the algorithms used and ensuring equal opportunities for participants in the digital space.

The article examines the basics of the influence of digital development on business relations, emphasizing the connection of this process with two important stages of a company's maturity: data transformation and automation, as well as digital development and change.

A prerequisite for a contract to gain legal force is the fulfillment of certain requirements of the law. The main rules governing the process and features of concluding electronic business contracts are the Commercial Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Law on Electronic Commerce, and the Law on Electronic Documents.

The electronic form of the contract has many advantages, such as the use of an electronic signature, which provides reliable protection of data in the document and does not change it. To improve the legal management of such agreements and reduce the risks of their cancellation, it is advisable to make the necessary amendments to the Commercial Code of Ukraine.

It is proposed to create a separate section «Electronic Business Agreement: How to Sign and Conclude», which will contain an explanation of the term electronic business agreement, as well as establish requirements for its content, form and methods of conclusion.

Key words: electronic commerce, digital technology, electronic commercial contract, economic activity, enterprise.

Постановка проблеми. У сучасному світі цифрові трансформації відіграють важливу роль у забезпеченні швидкого, ефективного та безпечного формування цілісної правової системи. Цифрові технології охопили всі сфери суспільного життя, у тому числі, і правову. Україна, відповідаючи сучасним тенденціям впровадження цифрових технологій забезпечує доступне судочинство, змінюючи усталені підходи до правозастосування та юридичної аналітики.

Важливу роль цифрові технології та послуги відіграють у господарській діяльності та підприємництві, серед яких : Інтернет речі, штучний інтелект, машинне навчання та інші.

Цифрові технології повністю змінюють свідомість людини. Вже зараз, цифрові технології активно використовуються у розвитку національної економіки, змінюючи як процес виробництва, так і повністю підхід до ведення господарської діяльності.

Проблема впровадження цифрових технологій у правничу діяльність на думку Д. Хоуса має два важливих аспекти, один із них є впровадження нових нормативно-правових актів, що регулюють процес такого впровадження, другим є вплив цифрових технологій на правотворчу діяльність, що відіграє важливу роль у її зміні та гнучкості [1].

У сучасній вітчизняній науці дослідження здебільшого орієнтовані на висвітлення окремих, порівняно вузьких аспектів досліджуваних об'єктів, що сприяє збагаченню доктринальних знань. Аналіз правових явищ, які тісно пов'язані із світовим розвитком технологічних інновацій, суттєво впливають на суспільство, відкриває додаткові можливості для глибшого вивчення цієї теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику функціонування віртуальних організацій в Україні детально аналізували О.М. Вінник, О.С. Орлова, Б.С. Тетерятник та О.В. Шаповалова. Правовому забезпеченню електронної торгівлі присвятили свої дослідження Я.В. Петруненко, М.В. Сиротко й В.В. Тройніков, тоді як напрями розвитку правового регулювання віртуальних активів висвітлювали у своїх працях Т.С. Гудіма, Б.В. Дерев'янко, Р.А. Джабраілов, В.Г. Олюха, О.П. Подцерковний, В.А. Устименко та О.С. Черних.

Питання вдосконалення електронних договорів розкривали О.А. Беляневич і В.С. Мілаш. Теоретичне осмислення господарських правовідносин проводили у своїх працях А.Г. Бобкова, О.П. Віхров, С.О. Віхров, А.М. Захарченко, М.П. Руденко, Н.О. Саніахметова й В.С. Щербина. Проте варто зазначити, що особливості розвитку господарських правовідносин в умовах активної цифровізації економіки залишаються недостатньо дослідженими та потребують глибшої уваги з боку науковців.

Мета статті. Стаття спрямована на детальний аналіз процесу цифровізації господарської діяльності в умовах сучасного економіко-правового середовища. Основна увага приділяється особливостям оформлення, укладення та виконання електронних договорів.

Особливий акцент зроблено на вивченні юридичної природи електронного договору, його ролі в системі цивільного та господарського права, а також на питаннях правової сили електронного підпису та методах автентифікації сторін.

У статті детально проаналізовані актуальні нормативно-правові акти, міжнародні стандарти та перспективи розвитку цифрового правового середовища в Україні.

Завдання дослідження полягає не лише в теоретичному осмисленні заявленої теми, але й у напрацюванні практичних рекомендацій для представників бізнесу, державних установ і юристів щодо правомірного та ефективного використання електронних договорів у господарській діяльності.

Виклад основного матеріалу. Розвиток цифрових технік сильно змінює правову обстановку, діючи не лише як ефективний засіб для застосування права, але й як предмет глибокого наукового вивчення. Технічні нововведення відкривають нові напрямки соціальної взаємодії які ведуть до появи незвичайних правових питань що потребують оновлених механізмів регулювання.

Швидка цифровізація серйозно змінила природу соціальних зв'язків, ставлячи перед юристами завдання переосмислення основних концептів регуляторної політики. У зв'язку з цим важливість розробки нових юридичних підходів, які можуть забезпечити адаптивну і ефективну реакцію на цифрові виклики, постійно росте У сучасному світі цифровізація визнана ключовим двигуном економічного розвитку.

Вона допомагає автоматизувати процеси, зменшити витрати, поліпшити продуктивність праці та підвищити ефективність управління державою. Перенесення діяльності в цифровий вимір охоплює як особистий так і публічний сектори, включаючи всі рівні економічного та управлінського процесів. Очікується що протягом наступного десятиліття цифрова зміна стане ключовим чинником глобального економічного росту.

Девід Террар, голова компанії Agile Elephant, говорить що цифрова змінаце не тільки введення

технологій але і зміна думки та способів роботи через поєднання цифрових, мобільних, хмарних та соціальних інструментів в бізнес-процесах. Цей крок містить перегляд структур в організації, підштовхування до творчості, створення нових форм управління , покращення ресурсів в цифровому вигляді а також укріплення зв'язків з усіма учасниками – працівниками, клієнтами , постачальниками і партнерами. Хоча межа між словами «цифровізація» та «цифрова зміна» залишаєтья предметом суперечки ці явища тісно пов'язані і є основними частинами розвитку сьогодення.

Хоча межа між дефініціями «цифровізація» і «цифрова трансформація» є предметом дискусії; ці явища тісно зв'язані і є основними частинками сучасного розвитку. Під впливом швидкого росту цифрових технологій та активної цифровізації суспільства, спостерігається формування так званої «цифрової економіки», яка грає важливу роль у стимулюванні еволюції сучасного правового регулювання.

На рівні державної політики це знайшло своє відображення в затвердженій урядом концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на період 2018-2020 рік. Головна мета цього документа полягає у прискоренні прогресу країни шляхом активного впровадження нових цифрових технологій, що можуть істотно підвищити дієвість роботи економічних процесів і соціальної структури держави.

В межах цієї думки планується ввести багато дій, націлених на перехід до нової моделі росту, що буде відповідати загальним трендам цифрових змін та забезпечить змагання України на світовій сцені. Процес створення кіберфізичного простору українськими підприємствами варто розглядати як неоднозначний адже його вплив на господарські правовідносини може проявлятися в різними формами.

На думку С.М. Петька, можна виділити кілька головних стадій цифрової зрілості підприємство:

1. Оцифрування – це перехід від паперових матеріалів до цифрових форм роботи.

2. Автоматизація – це введення комп'ютерних апаратів та програм у бізнес-дії.

3. Цифровізація – покращення вже існуючих автоматичних систем шляхом з'єднання сучасних цифрових технологій індустрії 4.0

4. Цифрова зміна це велика реформа яка має на увазі повний перехід організації до цифрового етапу розвитку, радикальне оновлення її будови і процесів [3].

Підхід, що його запропонував автор, може бути корисною основою для визначення впливу цифрових процесів на правові аспекти діяльності підприємств. У рамках аналізу змін господарських відносин під впливом технологій доцільно розподілити етапи розвитку підприємства на дві основні групи: перша охоплює оцифрування та автоматизацію, друга – цифровізацію і трансформацію. Варто враховувати що господарські відносини діють як на горизонтальному так і на вертикальному рівнях мають внутрішній і зовнішній характер. Вони формують складну інтегровану систему з спільними ознаками та структурним поділом.

Цифрові технології мають своє правове використання у сфері бізнесу завдяки впровадженню розумних контрактів [4, с. 167]. У контексті виконання укладених угод, наприклад постачальницьких угод, є особливі ризики для двох сторін. Постачальник (продавець) не може гарантувати, що отримає оплату за доставлений товар, тоді як покупець не має впевненості, що отриманий товар відповідатиме всім суттєвим умовам договору.

Смарт-контракти можуть сильно змінити теперішні способи виконання обов'язків та показати великий вплив на прогрес цивільних правових відносин. Введення смарт-договорів тісно пов'язано з активним застосуванням технології блокчейн. Ця нова технологія дає шанс зберігати і працювати з різною інформацією, включаючи дати народження людей, дані про гроші переміщення, відбитки пальців, а також забезпечує міцне збереження документів як дипломи, посвідчення, паспорти та водійські права

Бо не можна роздрукувати укладений договір і подати його як доказ до суду, захист порушених прав з таким договором у суді може бути можливим лише якщо є класичний письмовий контракт, що повторюєумови, які впроваджені в комп'ютерній програмі. У цьому випадку контракт є повним у вигляді комп'ютерної програми. Одна з мов программування для створення смарт-договорів в екосистемі Ethereum це Solidity.

Ця мова має деяку схожість з JavaScript и дозволяє робити, наприклад смарт контракти для автоматичного проведення голосувань в громадських організаціях де процес голосування і підрахунок результатів проходять автоматики.

С. Черкашин і В. Мілаш звертають увагу на те, що закон про електронні документи між людьми, які мають угоду, потребує покращення; це також вказує на потребу нових досліджень у області електронних бізнес договорів [5, с. 50].

По словам В. Маньгори, зростання інформаційно-телекомунікаційних систем завжди триває, а це потребує впровадження нових правил та норм [6, с. 71].

В. Мілаш вважає важливим кроком у правовому забезпеченні процесів цифровізації в сфері господарсько-договірних відносин законодавче закріплення терміна «смарт-контракт» і внесення відповідних положень про цей вид електронного договору до Господарського кодексу України та Закону України «Про електронну комерцію» [7, с. 40].

Господарський кодекс України не скажи прямо про можливість укладати угоди в електронній формі. Але частина 7 статті 179 ГК України говорить, що господарські угоди робляться за правилами, які визначає Цивільний кодекс України, з урахуванням особливостей для різних типів угод [8].

Відповідно до частини 2 статті 639 ЦК України, договір, укладений за допомогою інформаційно-комунікаційних систем за взаємною згодою сторін, вважається таким, що має письмову форму [9].

З прийняттям Закону України «Про електронну комерцію» був офіційно визначений порядок укладення електронних договорів [10].

Згідно з пунктом 5 частини 1 статті 3 цього закону, електронний договір є домовленістю між двома або більше сторонами, спрямованою на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, яка оформлюється в електронному вигляді.

Згідно зі статтею 11 Закону України «Про електронну комерцію», електронний договір, окрім визначених у Цивільному кодексі України істотних умов для відповідного виду договору, може містити такі положення:

1. Технологію або порядок укладення договору.
2. Процедуру створення та накладання електронних підписів сторонами договору.
3. Можливість і порядок внесення змін до умов договору.
4. Спосіб і порядок прийняття пропозиції укласти електронний договір (акцепт).
5. Порядок обміну електронними повідомленнями та інформацією між сторонами під час виконання їхніх зобов'язань.
6. Технічні засоби ідентифікації сторін договору.
7. Порядок виправлення помилково відправленого акцепту на пропозицію укласти електронний договір.
8. Посилання на умови договору, які включаються шляхом перенаправлення на інший електронний документ, а також порядок доступу до такого документа.
9. Спосіб зберігання, пред'явлення електронних документів, повідомлень та іншої інформації в електронній формі, а також умови доступу до них.
10. Умови виготовлення та отримання паперових копій електронних документів.
11. Можливість вибору мови, що використовуватиметься під час укладання та виконання договору.
12. Інші необхідні відомості [10].

На основі вищевказаного, електронні угоди мають таку ж законну силу, як і угоди, укладені в письмовому вигляді. Це значить, що внаслідок їх укладання можуть з'являтися схожі права та обов'язки які є для звичайних письмових документів.

На наш погляд, електронні угоди слід виокремити в окрему групу, бо їхнє складання має особливі риси і відрізняється від усних та письмових згод. Такий спосіб дозволить ясно вказати важливі умови угоди, і значно зменшить ризик визнавати угоду неукладеною або недійсною.

Ми згодні з висновками С. Губарєва і О. Лув'як, що угоди, зроблені з використанням електронного цифрового підпису, який передається адресату через мережу даних, мають високий рівень захисту від несанкціонованого доступу неправильного , спотворення чи знищення змісту. Це пояснюється тим що такий підпис створюється в результаті криптографічної обробки набором електронних даних [11].

Як бачимо, електронна форма угоди має великі плюси, адже електронний підпис дає гарантію цілісності і незмінності даних що є в електронному документі.

Висновки. Підсумовуючи результати вивчення про використання електронних технологій у правовій області, слід помітити наступне.

Цифрові машини мають особливість організовувати себе, що допомагає перетворенню не тільки економіки та правових справ, але і інших частин життя людей, роблячи їх більш продуктивними й легшими для використання.

Активний ріст цифрових технологій викликав появу цифрової економіки, правове управління якої стало важливим завданням для України, Європейського Союзу та міжнародної спільноти в цілому.

Сучасна діяльність вимагає впровадження нових ідей та цифрових рішень не тільки на папері, а також на ділі що важливо для прогресу цифровізації та створення цифрового простору. Зростання нових технологій підтримує зусилля держави щодо реалізації економіки, яка дбає про людей в Україні.

Цифровізація всіх частин життя суспільства включно з правом і економікою стала важливою частиною сучасного розвитку. Електронний договір, якщо дотримуватися правил закону про електронний підпис, автентичність та збереження даних має таку ж юридичну силу як і його паперові копії. Водночас у практичному значенні залишаються ряд труднощів пов'язаних із технічною безпекою рівнем довіри до цифрових систем та необхідністю підвищення правової знатності учасників господарських відносин.

Тож, цифрова зміна у бізнесі вимагає всебічного підходу від бізнесу та держави. Лише за належного закону, хорошої технічної підтримки і розвитку цифрових знань можна досягти успішного введення електронних угод у практику, а також

отримати стабільність і прозорість бізнес відносин в цифровому середовищі.

Література

1. Howes D. e-Legislation: Law-Making in the Digital Age, 2001. URL: 7513733-47.1.Howes.pdf (дата звернення: 24.07.2025).

2. Про концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства в Україні: Указ Президента України № 372/2020 від 29.06.2020 р. // Офіційний вісник Президента України. 2020. № 14. С. 21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2020 (дата звернення: 24.07.2025).

3. Петько С.М. Теоретичні основи про-цесу цифрової трансформації суб'єк-тів господарювання. Економіка та сус-пільство. No 47. 2023. URL.: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2129/2058 (дата звернення: 24.07.2025).

4. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості викори стання смарт-контракту у договірних відносинах. Історико-правовий часопис. URL: Мамчур Л. – Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах, Недибалюк О. (2018) (дата звернення: 24.07.2025).

5. Черкашин С., Мілаш В. Окремі аспекти укла дення електронного договору. *Право і суспільство.* 2016. № 3. С. 87–91.

6. Маньгора В. Особливості правового регулю вання електронних господарських договорів в Україні. *Інформація і право.* 2019. № 4. С. 68–72.

7. Мілаш В. Електронні договори як правова основа електронної комерції (торгівлі) в укра їні. *Актуальні проблеми права: теоріяі практика.* 2022. № 1. С. 33–41.

8. Господарський кодекс України : від 16.01.2003 р. № 436-IV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15 (дата звернення: 24.07.2025).

9. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 15 квіт. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15# (дата звернення: 24.07.2025).

10. Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII : станом на 19 листоп. 2022 р. URL: Про електронну комерцію | від 03.09.2015 № 675-VIII (дата звернення: 24.07.2025).

11. Губарєв С., Лов'як О. Електронний підпис як складова електронних правочинів. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : *Юридичні науки.* 2022. № 4. С. 18–22.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.12

М. І. Зубрицький
доктор юридичних наук,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права,
директор
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
orcid.org/0009-0001-0226-0776

О. М. Ганечко
доктор юридичних наук
orcid.org/0000-0003-0933-216X

ПОЗАСУДОВІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних питань позасудових способів захисту трудових прав, серед яких виокремлено захист за допомогою керівника вищого рівня, комісії з трудових спорів, професійних спілок та їх об'єднань, Державної служби України з питань праці, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Національної служби посередництва і примирення, медіатора. Значну увагу було приділено загальній характеристиці кожного способу позасудового захисту прав працівників, виокремлено їх переваги та недоліки, зокрема у порівнянні з судовим способом захисту. Авторами запропоноване власне бачення позитивних та негативних проявів відсутності закріпленого законодавцем чіткого переліку способів позасудового захисту трудових прав та констатовано, що такі прояви пов'язані з особливостями міжособистісних трудових відносин. Також акцентовано увагу на важливості звернення до керівника вищого рівня як способу позасудового захисту, що є особливо характерним для органів з чіткою ієрархічною структурою, та упущеннях щодо визначення комісій з трудових спорів як обов'язкових. В статті окреслено шляхи захисту трудових прав професійними спілками та їх об'єднаннями, визначено обмеження щодо захисту трудових прав вказаними спілками, зроблено припущення щодо подальшого розвитку зазначеного способу позасудового захисту. В статті розглянуто захист трудових прав Державною службою України з питань праці та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини як захист державно-примусового характеру, визначено переваги звернення сторони трудового конфлікту до таких адміністративних органів через призму обов'язковості врахування їх рішень в площині вирішення конфлікту. Дослідження містить посилання на такі способи захисту трудових прав як звернення до спеціального органу – Національної служби посередництва і примирення, а також медіаторів, вивчення їх недоліків та переваг застосування. Також у досліджені приділено увагу необхідності побудови соціального діалогу між працівником та роботодавцем, зокрема шляхом медіативних процедур.

Ключові слова: трудові права, трудовий спір, позасудові способи захисту, адміністративні способи, медіація.

Zubritsky M. I., Ganechko O. M. **OUT-OF-COURT METHODS OF PROTECTING LABOR RIGHTS: PROBLEMS IN THEORY AND PRACTICE**

The article is devoted to the study of theoretical and practical issues of extrajudicial means of protecting labor rights, among which the following are highlighted: protection with the help of a higher-level manager, labor dispute commissions, trade unions and their associations, the State Labor Service of Ukraine, the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, the National Mediation and Reconciliation Service and mediators. Considerable attention was paid to the general characteristics of each method of extrajudicial protection of employees' rights, highlighting their advantages and disadvantages, in particular in comparison with judicial protection. The author offers his own view of the positive and negative manifestations of the absence of a clear list of methods of extrajudicial protection of labor rights established by the legislator and emphasizes the importance of appealing to a higher-level manager as a method of extrajudicial protection and the omission of defining labor dispute commissions as mandatory. The article outlines ways in which trade unions and their associations protect labour rights, identifies restrictions on the protection of labour rights by these unions, and makes assumptions about the further development of this method of extrajudicial protection. The article examines the protection of labour rights by the State Labour Service of Ukraine and the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights as protection of a state-enforced nature, and identifies the advantages of appealing to such administrative bodies through the prism of the mandatory consideration of their decisions in the context of conflict resolution. The study contains reminders about such methods of protecting labour rights as appealing to the National Mediation and Conciliation Service and mediators, and examines their advantages and disadvantages. The study also focuses on the need to build social dialogue between employees and employers, in particular through mediation procedures.

Key words: labor rights, labor dispute, extrajudicial remedies, administrative remedies, mediation.

Постановка проблеми. Забезпечення належного рівня життя та власних потреб, як правило, нерідко залежить від реалізації особою своїх трудових прав. При цьому, як і будь-які інші пра-

ва, трудові права особи можуть бути порушені, у зв'язку з чим особливої уваги потребують способи захисту таких прав.

Чинне законодавство України дозволяє виокремити два види захисту трудових прав: судовий та позасудовий. При цьому, якщо судовий захист прав є відомим, звичним та зрозумілим на рівні загальної правосвідомості, то позасудові заходи захисту нерідко викликають чимало питань та недовіри, зокрема через відсутність належної обізнаності стосовно переваг та недоліків їх функціонування. Враховуючи викладене, а також те, що застосування позасудових заходів захисту трудових прав слугує, зокрема, налагодженню необхідного соціального діалогу, тема даного дослідження не перестає бути актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над дослідженням проблем позасудових заходів захисту трудових прав працювало чимало теоретиків та практиків, висвітлюючи окремі питання як сукупності таких способів, так і кожного окремого способу. Серед зазначених діячів варто виокремити надбання Амелічевої Л.П., Бойка В.Б., Бутинської Р.Я., Бурака В.Я., Вавженчука С.Я., Гоц-Яковлєвої О.В., Лагутіної І.В., Назарової Г.В., Падалки А.О., Пилипенка П.Д., Ратушної Б.П., Харчук Р.С. та ін. Проте, викладене нижче бачення теоретичних та практичних нюансів позасудових способів захисту прав працівників концептуально доповнює вже існуючі напрацювання з даного питання та слугує платформою для збагачення теоретичної бази знань з обраної теми дослідження.

Метою вказаної статті є дослідження теоретичних та практичних питань стосовно позасудових заходів захисту трудових прав.

Виклад основного матеріалу. Судовий спосіб захисту передбачає звернення особи, чиї трудові права порушені, оспорені або не визнані, до судових органів відповідної юрисдикції. Основною перевагою вказаного способу захисту слід вважати те, що такий спосіб є загальновідомим, а рішення, прийняті в результаті судового розгляду (після проходження всіх можливих інстанцій, зокрема Європейського суду з прав людини), є остаточними та не можуть бути переглянуті в позасудовому порядку.

Разом з тим, судовий спосіб захисту має і чимало недоліків, серед яких:

– довготривалість, що, в свою чергу, пов'язана з встановленими процесуальними строками для вчинення певних дій, загруженістю суду, забезпеченням явки учасників справи, тощо;

– дороговартісність, що у більшості випадків проявляється у необхідності сплати судового збору за звернення до суду, витратами на відправлення відповідних процесуальних документів сторонам по справі та суду, витрати на правову допомогу, тощо.

Альтернативою судовому захисту трудових прав виступають позасудові заходи, що на відміну від захисту в межах багатьох інших видів правовідносин, характеризуються наявністю значного вибору способів вирішення трудових конфліктів. При цьому, одним значним недоліком таких способів є існування можливості у випадку незадоволення однієї із сторін трудового спору подальшого її звернення з того ж самого приводу до суду, тобто вирішення конфлікту позасудовими способами може бути не остаточним.

Переліку способів позасудового захисту трудових прав чинне законодавство України не містить. Даний факт має як позитивний, так і негативний прояв. Так, позитивним моментом відсутності такого вичерпного переліку є те, що сторони трудових відносин на власний розсуд та/або за взаємною домовленістю можуть вдаватись до будь-яких не заборонених законодавством способів врегулювання конфліктів, тобто обирати найбільш прийнятний та доступний спосіб захисту. Негативна сторона питання полягає тому, що відсутність переліку в чітко сформованій нормі права, яка б містилась в одному загально відомому нормативно-правовому акті з питань праці (наприклад, Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП), знижує рівень обізнаності населення, зокрема працівників, про існуючі способи позасудового захисту. Таким чином, для того аби зробити вибір на користь будь-якого альтернативного позасудового способу захисту, особі попередньо необхідно з великого масиву нормативно-правових актів зібрати інформацію про наявні способи вирішення трудового конфлікту чи іншого захисту прав працівника. Враховуючи викладене, з огляду на описаний вище позитивний прояв, вважаємо за необхідне звернути увагу українського законодавця на необхідність розгляду питання внесення до КЗпП норми з невичерпним переліком позасудових способів захисту трудових прав.

В теорії трудового права не прийнято серед способів альтернативного вирішення трудових спорів виокремлювати звернення працівника, який вважає свої трудові права порушеними, до роботодавця – керівника вищого рівня. Разом з тим, зазначений спосіб має місце і може бути результативним за умови існування певної ієрархії в організаційній структурі роботодавця та у випадку, якщо трудовий конфлікт має незначні наслідки і причини. Зазначений спосіб подолання конфлікту слід вважати характерним в першу чергу для органів державної влади та органів місцевого самоврядування, оскільки в зазначених органах чітко виражена ієрархічна структура, при якій, наприклад, співробітник відділу може звернутись щодо вирішення трудового конфлікту до начальника координуючого управління/департаменту/служби, тощо.

Так, як вірно відзначила Б.П. Ратушна, захист передбачає діяльність не тільки уповноважених державних органів, а й самих суб'єктів трудових правовідносин у відновленні та оспорювані порушених трудових прав [1, с. 292].

Наступним способом позасудового вирішення трудового конфлікту, передбаченим статтею 221 КЗпП України, є звернення до комісії по трудовим спорам [2]. Відповідно до положень статті 223 КЗпП комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менш як 15 чоловік та згідно з положеннями статті 224 КЗпП є обов'язковим первинним органом по розгляду трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях, за винятком спорів, пов'язаних з трудовими правами суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини, та трудових спорів, що підлягають безпосередньому розгляду у місцевих загальних судах [2].

На думку авторів, упущенням законодавця є зазначення того, що такі комісії є обов'язковими первинними органами по розгляду трудових спорів, що може мати наслідком неоднакове застосування вказаної норми. Так, зокрема, можна дійти помилкового висновку, що особа, яка попередньо не звернулась до комісії з розгляду трудових спорів, позбавлена права звернутись до суду, що підсилюється зазначенням у ст. 231 КЗпП того, що місцеві суди безпосередньо розглядають трудові спори за заявами працівників підприємств, установ, організацій, при яких не обрано відповідну комісію [2]. При цьому, чіткої відповідальності за необрання комісії з трудових спорів чинне законодавство не містить, що, в свою чергу, створює умови для ігнорування вказаного положення КЗпП роботодавцем, отже обмежує працівника у виборі позасудових способів захисту.

До позасудових способів захисту прийнято зараховувати також звернення працівника до професійних спілок чи їх об'єднань. Так, відповідно до статті 19 Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок в державних органах та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян [3]. Особливістю даного способу захисту є те, що профспілки виступають посередниками між працівником, виступаючи на його боці, та роботодавцем, або можуть представляти інтереси робітника в інших органах при захисті його трудових прав, при цьому сама профспілка чи профспілкове об'єднання безпосередньо не вирішує трудовий конфлікт. Більш того, основна частина діяльності профспілок направлена не стільки на вирішення трудових конфліктів, скільки на запобігання їх виникненню шляхом контролю за дотриманням роботодавцем норм трудового права в цілому та трудових прав працівників.

Серед недоліків вказаного способу захисту варто виділити те, що профспілка може виступати представником в трудовому спорі лише тієї особи, яка є членом вказаної профспілки, а не будь-якого працівника, у зв'язку з чим такий спосіб є прийнятним для обмеженого кола осіб. Крім того, можна припустити, що дедалі частіше все менше роботодавців – приватних осіб будуть націлені на заохочення створення профспілок в межах власної організації, в той час як вже зараз попит вступу в такі профспілки у молодих працівників не можна характеризувати високим рівнем, у зв'язку з чим ймовірно в недалекому майбутньому профспілки та їх об'єднання втратать лідируючі позиції серед інших способів захисту трудових прав.

Ще одним недоліком вищевказаних двох способів захисту в межах вирішення трудових спорів з роботодавцем слід вважати наявність ризику необгрунтованого надання переваг при вирішенні таких конфліктів роботодавцю, оскільки члени комісії з трудових спорів та члени профспілки перебувають у трудових відносинах з роботодавцем, отже перебувають під його впливом.

Згідно з положеннями статті 5-1 КЗпП держава гарантує, зокрема, право на звернення до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю [2].

Відповідно до приписів пункту 1 Положення про Державну службу України з питань праці, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 96, одним з основних видів діяльності Державної служби України з питань праці (далі – Держслужба) є здійснення контролю за дотриманням трудового законодавства [4]. Зазначений контроль здійснюється, зокрема, шляхом проведення відповідних перевірок, які можна розглядати як превентивні методи захисту трудових прав, що направлені на мінімізацію існування умов, що сприятимуть порушенню трудових прав.

Крім того, захист трудових прав Держслужбою з питань праці може бути і прямим та забезпечуватись шляхом розгляду звернень працівника, трудові права якого порушені.

Особливістю та основною перевагою вказаного адміністративного способу захисту є його державно-примусовий характер, що полягає в зобов'язанні роботодавця усунути саме правопорушення, а також його наслідки і відновити порушені права. Адміністративні органи зобов'язують роботодавця до належного виконання своїх обов'язків

із забезпечення трудових прав працівників, припинити правопорушення, а також можуть застосувати до нього заходи примусового характеру у вигляді притягнення до юридичної відповідальності [5, с. 191].

До адміністративних способів захисту належить також звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), оскільки право на працю передбачене статтею 43 Конституції України, а парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений [6].

Видається, що визначення першочергових завдань Уповноваженого у сфері праці має бути підпорядковано завданню гармонічної взаємодії з іншими структурами для отримання позитивного результату в підтримці законності в трудових правовідносинах, а також для використання його ресурсів при подоланні прогалин у функціонуванні інших механізмів захисту трудових прав працівників [7, с. 10].

При цьому, так само як і Держслужба, Уповноважений здійснює превентивні заходи щодо захисту трудових прав шляхом, зокрема, надання рекомендацій та консультацій працівникам та роботодавцям, аналізу норм законодавства з питань праці та співставлення з їх реальним дотриманням таких норм, здійснення перевірок та розгляду звернень осіб з питань порушення трудових прав.

Можливість захистити трудові права існує також шляхом звернення до Національної служби посередництва і примирення. Так, відповідно до пункту 1 Положення про Національну службу посередництва і примирення, затвердженого указом Президента України від 17 листопада 1998 року № 1258/98, вказана служба є постійно діючим державним органом, створеним Президентом України для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів) [8].

Вказана служба виконує важливі медіаційні функції, тобто допомагає налагодити діалог між роботодавцем та працівником та вирішити трудовий конфлікт, але фактично не вирішує його.

Так, як вірно зауважила Гоц-Яковлєва О.В., при залученні до вирішення конфлікту Національної служби посередництва і примирення, рішення приймає саме вона (ч. 3 ст. 15 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»). І, хоч її рішення носять рекомендаційний характер, факт залишається фактом – сторони не самі виробляють рішення, а розглядають те, що їм запропонує посередник. До того ж, рекомендаційне рішення можна не виконувати, а це означає продовження конфлікту [9, с. 68].

Таким чином, звернення до Національної служби посередництва і примирення хоч і може бути реальним та ефективним способом вирішення трудового спору, кінцевого остаточного результату гарантувати не може.

Альтернативою звернення до Національної служби посередництва і примирення є залучення до вирішення конфліктів медіатора, оскільки частиною 1 статті 3 Закону України "Про медіацію" встановлено, що дія цього Закону поширюється на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі трудових [10].

Так само, як і для попереднього способу захисту, медіація за допомогою професійного медіатора носить рекомендаційний характер та не гарантує повторне вирішення питання іншими уповноваженими органами, однак згідно з пунктом 2 частини 1 статті 19 Закону України «Про медіацію» сторони медіації зобов'язуються виконувати угоду за результатами медіації в порядку і строки, встановлені такою угодою [10].

Поряд з недоліками, притаманними самій медіаційній процедурі, при залучені професійного медіатора до таких недоліків додається ще, як правило, й платність його участі, що є значною перешкодою для вибору такого способу захисту трудових прав за умови наявності значної кількості інших можливостей.

Непопулярність застосування медіаційних процедур, як з залученням Національної служби посередництва і примирення, так і професійного медіатора, при вирішенні трудових конфліктів пов'язана в першу чергу з низьким рівнем обізнаності працюючого населення про такі способи налагодження взаємодії та вирішення існуючих проблем при реалізації трудових прав, що може свідчити про низький рівень соціального діалогу, зокрема між працівником та роботодавцем.

Разом з цим, за словами Амелічевої Л.П., розповсюдження медіаційних практик у сфері трудових відносин є вчасним в умовах, коли відбуваються кризові явища у вітчизняній економіці через військову агресію російського загарбника проти нашої держави, зловживання роботодавцями своїми трудовими правами під час законного обмеження конституційних трудових прав працівників на період дії воєнного стану. Наразі вкрай важливим є формування у працюючого населення культури медіації, яка ефективно слугує перспективі співробітництва та взаємовигоді між конфліктуючими сторонами трудових відносин, зменшує рівень конфліктогенності у зазначеній сфері [11, с. 326].

Висновки. Якість реалізації своїх трудових прав напряму залежить від можливості здійс-

нення їх захисту у випадку порушення, оспорювання чи невизнання. Позасудові заходи захисту трудових прав існують на ряду з судовими і є не менш ефективними при правильному та вчасному їх застосуванні. При цьому, поруч з такими перевагами позасудових способів захисту як доступність та швидкість, існують і значні недоліки, серед яких основним варто вважати відсутність остаточності рішення, оскільки після прийняття рішення за допомогою будь-якого із способів позасудового вирішення трудового конфлікту вказаний конфлікт може бути продовжено, зокрема з переходом у судову площину. Крім того, проблемою також лишається і низький рівень обізнаності працівників про можливості та особливості позасудових процедур захисту трудових прав, що в свою чергу впливає і на роботу відповідних управнених суб'єктів захисту трудових прав через відсутність нагальної потреби у підтриманні іміджу конкретних проаналізованих вище позасудових способів.

Література

1. Ратушна Б.П. Форми правового захисту трудових прав в Україні. *Вісник Львівського торгівельно-економічного університету. Юридичні науки.* 2018. Вип. 7. С. 290–296.

2. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#top.

3. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text.

4. Положення про Державну службу України з питань праці : постанова від 11 лютого 2015 р. № 96 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text.

5. Бурак В.Я. Адміністративний захист трудових прав та законних інтересів працівників. *Університетські наукові записки.* 2016. № 59. С. 189–198. URL: https://old.univer.km.ua/visnyk/1571.pdf.

6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.

7. Лагутіна І.В. Захист Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини особистих немайнових прав працівників. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2014. № 10-1. Т.2. С. 10–13. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-1/part_2/juspradenc10_1-2.pdf#page=10.

8. Положення про Національну службу посередництва і примирення : Указ 17 листопада 1998 р № 1258/98 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1258/98#Text.

9. Гоц-Яковлєва О.В. Медіація як можливий спосіб вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). *Актуальні проблеми приватного та публічного права :* матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої 93-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. (21 травня 2022 року). Харків, 2022. С. 67–69. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c95fa387-4149-4d04-9e12-cb65780e325e/content.

10. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

11. Амелічева Л.П. Деякі проблеми правового регулювання медіації у сфері трудових відносин. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 34. С. 324–331. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/846/769.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.13

О. С. Нестерович
доктор філософії з права, доцент,
проректор з навчально-виховної роботи та соціального розвитку
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-7697-6750

ГАРАНТІЇ ОПЛАТИ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ СФЕРИ СПОРТУ

У статті досліджується проблема ефективності правового регулювання трудових відносин у спортивному секторі з акцентом на забезпеченні справедливої та своєчасної оплати праці. Автор підкреслює, що трансформація спорту у глобалізовану, висококомерційну галузь спричинила глибокі зрушення в структурі зайнятості: поряд із надзвичайно високооплачуваними «зірками» існує більшість працівників, які перебувають у вразливому становищі через фрагментованість контрактів, нестабільність доходів та обмеженість соціальних гарантій. Відзначено, що у професійному спорті поширені двоякі умови працевлаштування. Стаття ґрунтується на вітчизняному законодавстві (Закон України «Про оплату праці», Кодекс законів про працю, Галузева угода 2021–2025 рр., накази Мінмолодьспорту № 2097 та № 45) та на міжнародних дослідженнях, зокрема звіті UNI Global Union (2013), економічному аналізі Річарда Діснея (2007) та правовому дослідженні Дарріла Хейла (1994). У дослідженні розкривається, що національні нормативно-правові акти України хоч і передбачають базові гарантії заробітної плати, однак фактично не забезпечують їх належної реалізації: тарифна система надмірно жорстка, не враховує ринкових умов і специфіки роботи у спорті, механізм колективних переговорів залишається формальним, а воєнний стан додатково ускладнює ситуацію. На тлі цього аналізується європейський досвід, зокрема модель Франції (Convention collective nationale du sport), Німеччини (Tarifverträge des DOSB) та країн Скандинавії, де системи колективних угод, динамічна індексація заробітних плат, участь профспілок і багаторічні контракти з широким соціальним пакетом створюють умови для стабільної та гідної праці. Автор доходить висновку, що гарантії є важливим і необхідним інструментом реалізації задекларованих прав і свобод громадян у царині праці. А тому впровадження подібних підходів в Україні є критично важливим для професіоналізації спортивної сфери, збереження кадрового потенціалу та гармонізації національної правової моделі із міжнародними стандартами гідної праці, особливо під час дії правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: трудові відносини, сфера спорту, гарантії оплати праці, тарифна сітка, контракт, права працівників, ринок праці, роботодавець, працівник, соціальний захист.

Nesterovych O. S. **GUARANTEES OF PAYMENT FOR EMPLOYEES IN THE SPORTS SECTOR**
The article examines the issue of the effectiveness of legal regulation of labor relations in the sports sector, with an emphasis on ensuring fair and timely remuneration. The author emphasizes that the transformation of sport into a globalized, highly commercial industry has caused profound changes in the structure of employment: alongside extremely highly paid "stars", there is a majority of workers who are in a vulnerable position due to fragmented contracts, unstable incomes, and limited social guarantees. It is noted that dual employment conditions are common in professional sports. The article is based on domestic legislation (the Law of Ukraine "On Remuneration of Labor", the Labor Code, the Sectoral Agreement 2021–2025, Orders of the Ministry of Youth and Sports No. 2097 and No. 45) and on international studies, in particular the UNI Global Union report (2013), Richard Disney's economic analysis (2007), and Darryl Hale's legal study (1994). The study reveals that although Ukraine's national legislation provides for basic wage guarantees, in practice these are not properly implemented: the tariff system is overly rigid, does not take into account market conditions and the specific nature of work in sport, the collective bargaining mechanism remains formal, and the state of war further complicates the situation. Against this backdrop, the European experience is analyzed, in particular the models of France (Convention collective nationale du sport), Germany (Tarifverträge des DOSB), and the Scandinavian countries, where collective bargaining systems, dynamic wage indexation, trade union participation, and long-term contracts with extensive social packages create conditions for stable and decent work. The author concludes that guarantees are an important and necessary tool for the realization of the declared rights and freedoms of citizens in the field of labor. Therefore, the implementation of such approaches in Ukraine is critically important for the professionalization of the sports sector, the preservation of human resources, and the harmonization of the national legal model with international standards of decent work, especially during the legal regime of martial law.

Key words: labor relations, sports sector, wage guarantees, pay scale, contract, employee rights, labor market, employer, employee, social protection.

Вступ. В останні десятиліття трансформація спорту в глобалізовану, комерціалізовану галузь кардинально змінила трудові відносини в цьому секторі. Хоча професійних спортсменів часто сприймають як знаменитостей з високими зарплатами, реальність для більшості працівників спорту – від спортсменів у менш відомих лігах до персоналу команд та адміністративного персоналу – характеризується нестабільними контрактами, нестабільними зарплатами та обмеженим захистом прав працівників. Ці обставини викликають гострі дискусії щодо адекватності та забезпечення гарантій оплати праці на ринку праці у сфері спорту.

Сфера спорту займає унікальне місце в економіці праці, поєднуючи елементи розваг, висо-

копродуктивної праці та корпоративного підприємництва. На вершині піраміди оплати праці елітні спортсмени, так звані «суперзірки», отримують зарплату, яка визначається не стільки традиційними показниками праці, скільки ринковою привабливістю, індивідуальними показниками ефективності та медійною популярністю [2]. Це створює значні розбіжності навіть у професійних лігах, як зазначається в економічних моделях, що описують «ефект суперзірки» та важливість конкурентного балансу в командних видах спорту.

Однак, за межами цього верхнього ешелону, переважна більшість професійних спортсменів стикається з умовами зайнятості, які більше нагадують умови в інших нестабільних секторах. До них належать неповна зайнятість, сезонна робота або робота на умовах фрілансу, затримки з виплатою заробітної плати та відсутність належного соціального захисту, такого як пенсії або страхування від травм

У професійному спорті поширені двоякі умови працевлаштування: хоча профспілки гравців домовляються про мінімальні умови, індивідуальні контракти часто містять значні прогалини, особливо щодо гарантій доходу, понаднормової роботи та захисту після закінчення кар'єри.

Науковці, зокрема, Р. Дісней (Disney R.) [1] відзначають, що, хоча спортивні організації підпадають під дію національних трудових норм, таких як Закон про справедливі трудові стандарти в США або директиви ЄС про працю в Європі, цей сектор часто діє в спосіб, що ставить під сумнів послідовне застосування цих законів. На жаль, Україна не є виключенням.

Більше того, незважаючи на формальні структури колективних переговорів, фрагментований характер представництва, особливо серед спортсменів, які не є зірками, підриває єдині гарантії для всіх команд і ліг.

Ці висновки підкреслюють необхідність критичного перегляду гарантій оплати праці в спортивній галузі, особливо з огляду на зростаючу комерціалізацію, транскордонне працевлаштування та все більшу визнання спортсменів як працівників, які мають право на такий самий захист, як і працівники інших галузей економіки.

Метою статті є дослідити концептуальні основи, регуляторні механізми та практичні виклики, пов'язані із забезпеченням справедливої та своєчасної оплати праці працівників у сфері спорту.

Виклад основного матеріалу. У звіті, підготовленому на замовлення UNI Europa Sport [8], підкреслюється поширене невдоволення професійних спортсменів у всій Європі щодо дотримання основних трудових стандартів. У дослідженні виявлено системні проблеми, такі як затримка виплати заробітної плати, відсутність гарантованих контрактів та відсутність пенсійного забезпечення. Найбільш вражаючим є те, що гравці таких видів спорту, як баскетбол, гандбол, регбі та хокей на льоду, висловили переважну підтримку створенню галузевих колективних угод для встановлення мінімальних гарантій щодо винагороди, робочого часу, страхування та підтримки після завершення кар'єри.

Необхідно відразу зауважити, що система гарантій заробітної плати для працівників сфери спорту в Україні побудована на загальних правових засадах трудового законодавства та підкріплена спеціалізованими галузевими нормативно-правовими актами та угодами.

Так, відповідно до Закону України «Про оплату праці», всі працівники мають право на мінімальну заробітну плату, яка не може бути нижчою за встановлений законом мінімум, а роботодавці зобов'язані компенсувати будь-яку її недостачу. На додаток до цього, Кодекс законів про працю України гарантує право на справедливу та гідну винагороду, прямо забороняючи дискримінацію та незаконні відрахування із заробітної плати. Ці норми застосовуються універсально, охоплюючи всіх працівників, включаючи тих, хто працює в спортивних установах. Спеціально для спортивного сектору додаткові гарантії запроваджені через Галузеву угоду. Така Галузева угода була укладена між Міністерством молоді та спорту України та Всеукраїнською профспілкою спортсменів, працівників сфери фізичної культури і спорту, молодіжної політики та національно-патріотичного виховання на 2021–2025 роки [3]. Ця угода визначає мінімальні соціальні гарантії, включаючи стандарти компенсації та пільг для працівників, таких як тренери, інструктори та адміністративний персонал. Вона також передбачає, що індивідуальні та колективні трудові договори не можуть містити положень, гірших за ті, що закріплені в Угоді.

Окремо необхідно висвітлити питання правового регулювання оплати праці тренерам та інструкторам, які працюють у державних спортивних організаціях (наприклад, молодіжних школах та федераціях), підпадають під регульовану структуру оплати праці на основі Єдиної тарифної сітки. Їхня винагорода визначається тарифними розрядами, які присвоюються відповідно до їхньої освітньої кваліфікації та професійної акредитації.

Тобто правове регулювання оплати праці тренерів в Україні базується на структурованій тарифній системі, закріпленій наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту №2097 від 23 вересня 2005 року [4], який визначає тарифні розряди відповідно до посад тренерів і специфіки виду спорту. Згідно з цим нормативним актом, державні тренери отримують найвищі розряди – 19–20; головні тренери – 17–18; старші тренери та керівники команд – 15–16; тренери,

тренери-лікарі, реабілітологи – 14–15; допоміжні фахівці, зокрема масажисти – 13–14. Додатки до цього наказу також регламентують розряди для тренерів професійних ліг у межах 13–18, залежно від функціоналу та рівня змагань.

У свою чергу Порядок проведення атестації тренерів (тренерів-викладачів), який затверджений наказом Міністерства молоді та спорту Україні13.01.2014 № 45 визначає механізм проведення атестації тренерів (тренерів-викладачів) закладів фізичної культури і спорту для визначення їх професійної підготовленості, присвоєння відповідної кваліфікаційної категорії на основі результативних показників спортсменів, підготовку яких вони здійснювали. Атестація тренерів (тренерів-викладачів) – це система заходів, спрямованих на всебічне комплексне оцінювання ефективності їх діяльності, за якою визначаються рівень їх кваліфікації, відповідність займаній посаді у штатній команді національних збірних команд України з видів спорту та присвоюється кваліфікаційна категорія тренерам (тренерам-викладачам) закладів фізичної культури і спорту [5].

Маємо наголосити на тому, що освіта є ключовим фактором у визначенні тарифної категорії: наявність диплома спеціаліста в установі з акредитацією II–IV рівня дає підставу для призначення 10–11 розряду; володіння спортивними званнями («Майстер спорту України», «Міжнародний майстер спорту», «Заслужений майстер спорту») зазвичай передбачає підвищення тарифу до 11 розряду і вище. Це відображено у Додатку 6 до наказу Міністерства України у справах молоді та спорту 23.09.2005 № 2097 (у редакції наказу Міністерства молоді та спорту України 31.08.2017 № 3659) [4].

Таким чином, система оплати праці тренерів у спорті України – це багаторівнева, нормативно закріплена структура, яка прямо пов'язана з професійною кваліфікацією, освітою та посадою. На основі проведеного аналізу, можна дійти до висновку, що українська система оплати праці працівників спорту суттєво відстає від європейських моделей і загальносвітової практики, як за змістом, так і за механізмами соціального діалогу. Ми виділи ряд таких проблемних питань:

– тарифна сітка в Україні для тренерів жорстко фіксована та регулюється не ринковими чинниками, а інструктивно-адміністративним підходом [4];

– надбавки залежать від стажу, спортивного звання чи категорії, але вони не враховують сучасних викликів: конкурентного середовища, навантаження, психоемоційної праці, комерційної вартості тренера тощо;

– механізм колективного переговорного процесу малоефективний і часто формальний. Галузева угода (наприклад, 2021–2025 рр.) задає лише мінімальні стандарти, які не оновлюються системно.

– військовий стан погіршив ситуацію: частину гарантій для працівників бюджетної сфери (зокрема тренерів) призупинено, , деякі премії урізано.

Ми маємо відзначити, що європейська модель організації оплати праці у сфері спорту ґрунтується на розвинених інституційних механізмах соціального діалогу, колективного договору та правових гарантій, які забезпечують належний рівень трудових прав як спортсменам, так і тренерам. У Франції ключовим інструментом регулювання є національна колективна угода у сфері спорту (Convention collective nationale du sport), що встановлює обов'язкові мінімальні ставки заробітної плати за категоріями працівників, дозволяючи водночас ринкові надбавки залежно від попиту, рівня відповідальності та професійної кваліфікації. Згідно з чинним французьким законодавством, усі спортивні клуби, організації та навчальні заклади зобов'язані укладати з працівниками контракти CDI (безстрокові) або CDD (строкові), які передбачають повний соціальний пакет, включаючи страхування, оплачувані відпустки, внески до пенсійних фондів та охорону праці. Важливо, що профспілки мають інституціалізовану участь у щорічних переговорах щодо умов праці та оплати, а сам процес перегляду умов договору є відкритим, регламентованим і здійснюється на основі соціального партнерства, що унеможливлює одностороннє погіршення умов з боку роботодавців [6].

У Федеративній Республіці Німеччина соціально-трудові відносини у сфері спорту регулюються системою тарифних угод (Tarifvertrag), що укладаються між представницькими органами працівників і роботодавцями, зокрема через Німецький олімпійський спортивний союз (Deutscher Olympischer Sportbund, DOSB). Такі угоди є обов'язковими до виконання для всіх членів організацій-учасників і гарантують тренерам фіксовані умови оплати, зокрема стартову зарплату на рівні 2500–3000 євро на місяць для молодших тренерів у державних клубах, що значно перевищує українські показники. Важливу роль у забезпеченні трудових прав відіграє інститут виробничих рад (Betriebsrat), який забезпечує захист працівників у разі змін в організації праці, скорочення штату чи порушень з боку адміністрації [7].

У країнах Північної Європи, зокрема у Швеції, Данії та Фінляндії, переважає модель соціального партнерства з рівноправною участю профспілок у формуванні умов зайнятості. Трудові договори в спортивному секторі передбачають обов'язкове включення соціальних гарантій, таких як медичне страхування, виплати у разі травм, компенсації за раннє завершення кар'єри та навчальні програми з перекваліфікації [8].

Особливістю скандинавської моделі є динамічна індексація заробітної плати відповідно до інфляції, що гарантує збереження реального рівня доходів. Більше того, у цих країнах поширена практика укладення багаторічних контрактів, які містять положення про захист від необґрунтованого звільнення, а також фінансові зобов'язання клубу у разі хвороби або втрати працездатності. Емпіричні дослідження міжнародних організацій підтверджують ефективність таких моделей. Зокрема, у звіті UNI Global Union зазначено, що ключовими критеріями гідної праці у професійному спорті є прозорість контрактів, паритет у колективних переговорах, участь працівників у розподілі прибутку, а також гарантії соціального захисту на етапі завершення спортивної кар'єри. У свою чергу, наукова стаття Дарріла Хейла (Hale D.), опублікована в Marquette Sports Law Journal, містить аргументовану критику індивідуалізованої моделі переговорів про оплату праці, що домінує у комерціалізованих спортивних системах, та обґрунтовує необхідність впровадження колективно узгоджених шкал оплати (wage scales), які б дозволили уникнути надмірної диференціації між високооплачуваними зірками та менш захищеними рядовими спортсменами [9].

Таким чином, європейська практика демонструє, що стабільність, соціальна захищеність і прозорість в оплаті праці у спортивному секторі досягаються завдяки комплексному поєднанню колективного договірного регулювання, участі профспілок, гнучких контрактних механізмів та державного нагляду за дотриманням трудового законодавства.

Висновки. Існує нагальна необхідність забезпечення реального виконання та удосконалення гарантій оплати праці у сфері спорту в Україні. Незважаючи на формальне існування трудових норм та колективних угод, система гарантій для працівників спорту – як спортсменів, так і тренерів та допоміжного персоналу – вітчизняної правової моделі залишається фрагментованою, декларативною і такою, що не відповідає сучасним викликам та міжнародним стандартам. У порівнянні з європейськими моделями – зокрема, національною колективною угодою у Франції, системою тарифних угод у Німеччині та скандинавською моделлю соціального партнерства – український підхід залишається інструктивно-адміністративним, а не ринково-гнучким. Це проявляється у фіксованих тарифних сітках, залежності від формальних атестаційних критеріїв, а також у відсутності справжнього діалогу між працівниками і роботодавцями [10]. Міжнародна практика дедалі більше орієнтується на прозорість контрактів, захист трудових прав після завершення спортивної кар'єри, участь профспілок у розподілі прибутку та динамічну індексацію зарплат, тоді як в Україні залишається нерозв'язаною навіть базова проблема регулярних виплат і повного соціального пакету для більшості працівників спортивної галузі. В умовах воєнного стану, коли частину прав і надбавок тимчасово призупинено, дотримання гарантій оплати праці набуває особливої ваги як елемент трудової стабільності, соціальної справедливості та недопущення професійного вигорання у високостресових умовах праці в спорті.

Таким чином, забезпечення ефективних, прозорих і адекватних гарантій оплати праці – це не лише вимога трудового законодавства, а й ключовий чинник розвитку спорту як сфери зайнятості, його професіоналізації, конкурентоспроможності й відповідності міжнародним стандартам гідної праці.

Література

1. Disney, Richard. Remuneration of Sports Stars: Implications for Regulation. in The Regulation of Sport in the European Union / ed. Barbara Bogusz, Adam Cygan, Erika Szyszczak. – Cheltenham, UK & Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2007. P. 132–156. URL: https://www.researchgate.net/publication/228593090_Remuneration_of_Sports_Stars_Implications_for_Regulation (дата звернення: 21 липня 2025 р.) nals.com.uaResearchGate+2IDEAS/RePEc+2ResearchGate+2

2. Пижова М. О., Пижов О. М. Спорт як особлива сфера зайнятості: деякі питання. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2024. Вип. 1. С. 21–24. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2024/1/6.pdf (дата звернення : 21 липня 2025 р.)

3. Галузева угода між Міністерством молоді та спорту України та Всеукраїнською профспілкою спортсменів, працівників сфери фізичної культури і спорту, молодіжної політики та національно-патріотичного виховання на 2021–2025 роки. Міністерство молоді та спорту України. URL: https://mms.gov.ua/npas/ (дата звернення: 21 липня 2025 р.)

4. Про впорядкування умов оплати праці працівників сфери фізичної культури і спорту: наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту України від 23.09.2005№ 2097. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/256277___768608 (дата звернення: 22 липня 2025 р.)

5. Про затвердження Порядку проведення атестації тренерів (тренерів-викладачів): наказ Міністерства молоді та спорту України від 13.01.2014 № 45. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0180-14 (дата звернення: 21 липня 2025 р.)

6. Convention collective nationale du sport (France). Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr (дата звернення: 21 липня 2025 р.)

7. Tarifverträge im Sport. DOSB. URL: https://www.dosb.de (дата звернення: 21 липня 2025 р.)

8. An Analysis of Working Conditions of Professional Sports Players. 2 UNI Global Union. 2013. URL: https://uniglobalunion.org (дата звернення: 21 липня 2025 р.)

9. Hale, Darryl. Step Up to the Scale: Wages and Unions in the Sports Industry. Marquette Sports Law Journal. Vol. 5, Iss. 1 (Fall 1994). pp. 123–139. –URL: https://scholarship.law.marquette.edu/sportslaw/vol5/iss1/5 (дата звернення: 21 липня 2025 р.)

10. Пижова, М. О. Система гарантій реалізації прав працівників на справедливу оплату праці: актуальні питання. Держава та регіони. Серія: Право. 2020. № 3(69), том 2. С. 12–15.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.6:304
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.14

О. Г. Варгуляк
доктор філософії, доцент,
в.о. завідувача кафедри соціального адміністрування
та гуманітарних комунікацій
Чернівецького інституту Міжнародного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0003-2097-4681

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Статтю присвячено аналізу зобов'язань України щодо імплементації CRPD відповідно до її статті 33. Наголошується, що виконання CRPD є обов'язком не лише Міністерства соціальної політики чи Міністерства охорони здоров'я, а всіх органів виконавчої влади відповідно до їх функціональної компетенції. У статті детально висвітлено постатейну відповідальність центральних органів виконавчої влади за реалізацію конкретних положень CRPD. Зокрема найбільше статей закріплено за Мінсоцполітики, яке історично сприймалося як єдиний відповідальний орган, хоча забезпечення прав людей з інвалідністю – це обов'язок усіх органів влади в межах їх компетенції. Розглянуто роль таких міністерств, як Міністерство юстиції, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство освіти і науки, Міністерство цифрової трансформації, Міністерство економіки, Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Міністерство оборони, Міністерство розвитку громад та територій, а також низки інших владних інституцій, включно з Державною службою статистики. Підкреслюється нагальна потреба в запровадженні ефективного механізму моніторингу виконання CRPD із залученням незалежної інституції (наприклад, Уповноваженого ВРУ з прав людини), яка має бути організаційно та фінансово спроможною здійснювати контроль за дотриманням CRPD. У статті акцентовано на необхідності системного підходу до реалізації прав осіб з інвалідністю та важливості міжвідомчої співпраці для досягнення мети CRPD, а також на потребі у фінансовій, кадровій і організаційній спроможності для здійснення ефективного контролю. Вказано на необхідність усвідомлення владою важливості рівного розподілу зобов'язань за CRPD та включення осіб з інвалідністю в процес моніторингу.

Ключові слова: Конвенція про права осіб з інвалідністю, центральний орган виконавчої влади, відповідальність, право, моніторинг.

Varhuliak O. G. **THE ROLE OF CENTRAL EXECUTIVE AUTHORITIES IN THE IMPLEMENTATION OF THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE**

The article analyzes Ukraine's obligations to implement the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) in accordance with Article 33 of the Convention. It is emphasized that the implementation of the CRPD is the responsibility not only of the Ministry of Social Policy or the Ministry of Health, but also of all executive authorities in accordance with their functional competence. The article describes in detail the article-by-article responsibility of central executive authorities for implementing specific provisions of the CRPD. In particular, most of the articles are assigned to the Ministry of Social Policy of Ukraine, which has historically been perceived as the only responsible body, although ensuring the rights of people with disabilities is the responsibility of all authorities within their competence. The role of such ministries as the Ministry of Justice, the Ministry of Health, the Ministry of Education and Science, the Ministry of Digital Transformation, the Ministry of Economy, the Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine, the Ministry of Defense, the Ministry of Community and Territorial Development, and a number of other institutions, including the State Statistics Service, is considered. The author emphasizes the urgent need to introduce an effective mechanism for monitoring the implementation of the CRPD with the involvement of an independent institution (e.g., the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights), which should be organizationally and financially capable of monitoring compliance with the CRPD. The article emphasizes the need for a systematic approach to the realization of the rights of persons with disabilities and the importance of interagency cooperation to achieve the goals of the CRPD, as well as the need for financial, human and organizational capacity to exercise effective control. The author emphasizes the need for the authorities to realize the importance of equal distribution of obligations under the CRPD and the inclusion of persons with disabilities in the monitoring process.

Key words: Convention on the Rights of Persons with Disabilities, central executive body, responsibility, law, monitoring.

Вступ. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (далі – CRPD) є ключовим міжнародним документом, який визначає права та свободи людей з інвалідністю, а також зобов'язання держав щодо їх забезпечення. Втілення її положень сприяє не лише захисту прав мільйонів громадян з інвалідністю, а й розвитку демократичних інституцій, зміцненню правової держави та формуван-

ню культури недискримінації. Ратифікація та реалізація CRPD особливо важливі для України, яка прагне інтегруватися в європейське правове поле та побудувати інклюзивне суспільство. Успішна реалізація Конвенції потребує злагодженої роботи всіх гілок влади, міжвідомчої взаємодії та активної участі самих осіб з інвалідністю у прийнятті рішень, що їх стосуються.

Постановка завдання. Питанню виконання CRPD в нашій державі переважно приділяється увага громадянським суспільством. Водночас серед науковців ця тематика залишається вкрай фрагментарною. Враховуючи зазначене **метою** цієї статті є визначення ролі центральних органів виконавчої влади в реалізації в Україні CRPD.

Результати дослідження. На виконання статті 33 CRPD Україна зобов'язана:

1) відповідно до свого організаційного устрою призначити в уряді одну чи кілька інстанцій, що курують питання, пов'язані з виконанням цієї Конвенції, і належно вивчити можливість заснування або призначення в уряді координаційного механізму для сприяння відповідній роботі в різних секторах і на різних рівнях;

2) відповідно до свого правового й адміністративного устрою підтримувати, зміцнювати, призначати або засновувати в себе структуру, яка включає, де це є доречним, один чи кілька незалежних механізмів, для заохочення, захисту й моніторингу виконання CRPD [1].

Під час призначення або заснування такого механізму держави-учасниці беруть до уваги принципи, що стосуються статусу й функціонування національних установ, які займаються захистом і заохоченням прав людини [1].

Важливо зауважити, що виконання CRPD – це не тільки про Міністерство соціальної політики України та Міністерство охорони здоров'я України, як помилково сприймається суспільством, а також часто владою. Забезпечення прав людей з інвалідністю, зокрема й тих, які передбачені CRPD, є обов'язком усіх без винятку владних органів у межах їх компетенції.

Підтверджується зазначена думка положеннями розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2021 р. № 285-р «Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року», яким затверджено Перелік центральних органів виконавчої влади, відповідальних за виконання положень Конвенції про права осіб з інвалідністю [4].

З урахуванням зазначеного урядового рішення, а також змін у системі центральних органів виконавчої влади, постатейна відповідальність відповідних владних органів за виконання CRPD така.

Стаття 5 CRPD присвячена темі рівності осіб з інвалідністю перед законом і за ним, а також їх праву на рівний захист закону й рівне користування ним без будь-якої дискримінації. Виконання цієї статті – в полі компетенції Міністерства юстиції України. Крім того, за Мінюстом закріплено статті 12 – стосовно рівності осіб з інвалідністю перед законом, зокрема щодо їх прав на визнання правосуб'єктності, на правоздатність нарівні з іншими в усіх аспектах життя, 13 – стосовно ефективного доступу до правосуддя, 14 – стосовно права осіб з інвалідністю на свободу та особисту недоторканність, 15 – стосовно унеможливлення катування або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання людей з інвалідністю, 17 – стосовно права осіб з інвалідністю на повагу до фізичної та психічної цілісності нарівні з іншими, 18 – стосовно права осіб з інвалідністю на свободу пересування, на свободу вибору місця проживання та на громадянство нарівні з іншими, 22 – стосовно унеможливлення довільного чи незаконного посягання на недоторканність приватного життя особи з інвалідністю, її сім'ї, житла чи листування та інших видів спілкування або незаконних нападків на її честь і репутацію та 29 – стосовно політичних прав осіб з інвалідністю та можливості користуватися ними нарівні з іншими. Також Мінюст дотичний до виконання статті 10, присвяченої здійсненню особами з інвалідністю нарівні з іншими права на життя, та статті 23 щодо усунення дискримінації стосовно осіб з інвалідністю у всіх питаннях, що стосуються шлюбу, сім'ї, батьківства, материнства та особистих взаємин, нарівні з іншими.

Зазначене кореспондується із завданнями Мін'юсту стосовно: 1) забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; 2) контролю за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань; 3) забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації; 4) здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правничої допомоги та безоплатної вторинної правничої допомоги; 5) експертного забезпечення правосуддя; 6) забезпечення дотримання і виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з правових питань [10].

Найбільшу кількість статей CRPD закріплено за Міністерством соціальної політики України. Принагідно зазначимо, що донедавна взагалі панувало переконання серед владних та громадських інституцій, а також серед населення про те, що саме цей центральний органі виконавчої влади відповідальний за забезпечення всіх без винятку прав людей з інвалідністю, що не відповідає і ніколи не відповідало дійсності. Ба більше, три-

валий час у структурі Мінсоцполітики взагалі не було структурного підрозділу, який би займався питаннями зазначеної категорії населення. Такий департамент просто було ліквідовано в перший рік повномасштабного вторгнення в умовах суттєвого зростання рівня інвалідизації українського суспільства. І тільки в 2024 році роботу такого структурного підрозділу було відновлено. Припускаємо, що в такий спосіб соціальний державний орган намагався відмовитися від обов'язків та відповідальності перед найбільш соціально незахищеною категорією населення.

Повертаючись до CRPD, зазначимо, що Мінсоцполітики відповідальне за виконання статей 7 «Діти з інвалідністю», 16 «Свобода від експлуатації, насилля та наруги», 19 «Самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти», 20 «Індивідуальна мобільність», 23 «Повага до дому та сім'ї», 26 «Абілітація та реабілітація» (принагідно вважаємо, що в контексті статті 26 доречно також виокремити окремим її виконавцем Міністерство у справах ветеранів України), 28 «Достатній життєвий рівень та соціальний захист», 32 «Міжнародне співробітництво».

Крім того, зазначений центральний орган виконавчої влади визначений співвиконавцем за статтями 6 «Жінки з інвалідністю», 24 «Освіта» і 27 «Праця та зайнятість».

Особливо важливою є сфера відповідальності Мінсоцполітики за виконання статті 33. Принагідно значимо на положенні частини третьої вказаної статті, в якому закріплено принцип залучення та участі громадянського суспільства, зокрема осіб з інвалідністю й організацій, що їх представляють, у повному обсязі у процесі моніторингу виконання CRPD [1]. У рамках виконання цієї статті відповідними неурядовими організаціями практикується подання альтернативних звітів про виконання CRPD до Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю. Приміром, Коаліція громадських організацій осіб з інвалідністю представила в 2024 році Альтернативний звіт [11].

Наступним аналізованим центральним органом виконавчої влади є Міністерство охорони здоров'я України, яке забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах розвитку медичних послуг, забезпечення державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення, забезпечення населення якісними, ефективними та безпечними лікарськими засобами [8]. Воно відповідає лише за дві, проте надважливі статті – статтю 10 «Право на життя» та статтю 6 «Жінки з інвалідністю». Водночас цей центральний орган виконавчої влади є співвиконавцем статей 7 «Діти з інвалідністю», 17 «Захист особистої цілісності», 19 «Самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти», 20 «Індивідуальна мобільність», 23 «Повага до дому та сім'ї» та 26 «Абілітація та реабілітація».

Міністерство освіти і науки України відповідає за виконання статей 8 «Просвітно-виховна робота»» та 24 «Освіта», а також є співвиконавцем за статтями 7 «Діти з інвалідністю», 19 «Самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти» та 23 «Повага до дому та сім'ї». Така відповідальність кореспондується з його завданнями щодо забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах освіти та здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю закладів освіти, підприємств, установ та організацій, які надають послуги у сфері освіти або провадять іншу діяльність, пов'язану з наданням таких послуг [7].

Відповідальність за статтею 9 в контексті забезпечення доступності інформаційно-комунікаційних технологій та систем покладається на Міністерство цифрової трансформації України, яке в межах покладених на нього повноважень забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах цифровізації, цифрових інновацій та технологій, розвитку інформаційного суспільства, у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян, у сферах відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів, електронних комунікацій, у сфері надання електронних та адміністративних послуг, у сфері розвитку ІТ-індустрії тощо [3]. Також цей владний орган дотичний до виконання вимог статті 21 «Свобода висловлення думки та переконань і доступ до інформації».

Міністерство економіки України з урахуванням спрямованості його діяльності, окрім іншого, на формування та реалізацію державної політики у сфері праці, зайнятості населення, трудової міграції, трудових відносин, соціального діалогу [2], відповідальне за виконання статті 27 «Праця та зайнятість».

Відповідальність за статті 21 «Свобода висловлення думки та переконань і доступ до інформації» та 30 «Участь у культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку та заняттях спортом» покладено на Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. Водночас воно є співвиконавцем за статтею 8 «Просвітно-виховна робота».

Важливо також згадати про Міністерство розвитку громад та територій України, яке уповноважене на виконання статті 9 «Доступність» у частині доступності до об'єктів фізичного оточення (житлові будинки, заклади охорони здоров'я, освіти, соціального захисту), а також доступності до транспорту та зв'язку. Це міністерство є співвиконавцем за статтями 18 «Свобода пересування та громадянство», 19 «Самостійний спосіб життя

й залучення до місцевої спільноти» та 24 «Освіта». Саме Мінрозвитку забезпечує формування та реалізує державну політику у транспортній сфері та сферах будівництва, нормування у будівництві, містобудування, просторового планування територій та архітектури; у сфері архітектурно-будівельного контролю та нагляду; контролю житлово-комунального господарства тощо [9].

Своєю чергою на Міністерство оборони України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період [6], покладено відповідальність за виконання статті 11 «Ситуації ризику та надзвичайні гуманітарні ситуації» CRPD.

Відповідальність за реалізацію статті 31 «Статистика та збирання даних» покладено виключно на Державну службу статистики України, хоча відповідна інформація формується цим органом на основі відомостей, отримуваних від Мінсоцполітики, МОЗу та Пенсійного фонду України. Зокрема згідно з Положенням про Державну службу статистики України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2014 р. № 481, цей спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері статистики з урахуванням покладених на нього завдань: 1) збирає, зберігає, обробляє, аналізує, захищає та поширює офіційну державну статистичну інформацію щодо масових явищ і процесів, які відбуваються в економічній, соціальній, демографічній та інших сферах життя суспільства в Україні та її регіонах; 2) впроваджує новітні інформаційні технології у процеси виробництва та поширення офіційної державної статистичної інформації; 3) координує дії державних органів, органів місцевого самоврядування та інших юридичних осіб щодо організації діяльності, пов'язаної із збиранням та використанням адміністративних даних [5].

Дотичними до виконання деяких статей CRPD визначено також низку владних органів, які є виключно співвиконавцями, зокрема йдеться про Міністерство молоді та спорту України (статті 26 «Абілітація та реабілітація» та 30 «Участь у культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку та заняттях спортом»), Міністерство закордонних справ України (стаття 32 «Міжнародне співробітництво»), Міністерство фінансів України (стаття 28 «Достатній життєвий рівень та соціальний захист»), Міністерство внутрішніх справ України (статті 14 «Свобода від експлуатації, насилля та наруги» та 15 «Свобода від катувань і жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання»), Національну поліцію України (статті 14 «Свобода від експлуатації, насилля та наруги», 15 «Свобода від катувань і жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання» та 16 «Свобода від експлуатації, насилля та наруги»), Державний комітет телебачення і радіомовлення України (статті 8 «Просвітно-виховна робота» та 21 «Свобода висловлення думки та переконань і доступ до інформації»), Державна служба України з надзвичайних ситуацій стаття 11 «Ситуації ризику та надзвичайні гуманітарні ситуації»).

Підсумком зазначеного є **висновок** про необхідність впровадження ефективного механізму моніторингу виконання CRPD. Із цією метою потрібно регламентувати питання підзвітності повноважень на різних рівнях для реалізації CRPD; визначити єдиний орган (приміром, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини) інституцією, уповноваженою на контроль за виконанням CRPD; забезпечити належний рівень обізнаності фахівців відповідної інституції з питання інвалідності та забезпечити організаційно і фінансово його спроможність до виконання повноважень окресленого змісту.

Література

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

2. Питання Міністерства економіки : постанова Кабінету Міністрів України від 20 серп. 2014 р. № 459. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#Text

3. Питання Міністерства цифрової трансформації : постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text

4. Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року : розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квіт. 2021 р. № 285-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2021-%D1%80#Text

5. Про затвердження Положення про Державну службу статистики України : постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2014 р. № 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481-2014-%D0%BF#Text

6. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : постанова Кабінету Міністрів України від 26 листоп. 2014 р. № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text

7. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовт. 2014 р. № 630. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#Text

8. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України : постанова Кабінету Міністрів України від 25 берез. 2015 р. № 267. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF#Text

9. Про затвердження Положення про Міністерство розвитку громад та територій України : від 30 черв. 2015 р. № 460. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-%D0%BF#Text

10. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : постанова Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text

11. Joint NGO report «Situation on the Rights of Persons with Disabilities in Ukraine». URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/ Download.aspx?symbolno=INT%2FCRPD%2FCSS%2FUKR%2F58975&Lang=en

УДК 342.951:347.793(477)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.15

О. А. Волковинський
аспірант кафедри господарського та транспортного права
юридичного факультету
Навчально-наукового інституту управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету
orcid.org/0009-0003-1253-7403

ПРИСВОЄННЯ ТА ПІДТВЕРДЖЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЧЛЕНІВ ЕКІПАЖІВ СУДЕН ВНУТРІШНЬОГО ПЛАВАННЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ

Статтю присвячено дослідженню сучасних проблем та недоліків правового регулювання та практики присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Обґрунтовано, що приведення національного законодавства у сфері внутрішнього водного транспорту у відповідність до стандартів Європейського Союзу є необхідним і важливим процесом як для розвитку внутрішнього водного транспорту, так і реалізації євроінтеграційних прагнень України на шляху до повноправного членства у Європейського Союзі. Встановлено, що оновлення національного законодавства у сфері внутрішнього водного транспорту у частині присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання відбувається з урахуванням положень директиви Європейського Союзу від 12.12.2017 № 2017/2397 та Європейських стандартів кваліфікації у внутрішньому судноплавстві (ES-QIN).

Обґрунтовано, що через неможливість забезпечення практичного втілення положень Закону України «Про внутрішній водний транспорт» та Положення № 265, зокрема щодо утворення та сертифікація навчально-тренажерних закладів, розроблення відповідного функціоналу інформаційно-комунікаційної системи Адміністрації судноплавства у сфері підготовки та дипломування членів екіпажу суден, що дозволяє використання ідентифікаційного номеру члена екіпажу (CID EU) сформованого у базі даних членів екіпажу Європейського Союзу (ECDB) та ідентифікаційного номеру члена екіпажу (CID UA), перевірки практичних навичок з керування судном або використання суднового обладнання тощо, на теперішній час повністю унеможливлює присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Констатовано, що реформування системи присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання не повинно ставити під загрозу кадрове забезпечення внутрішнього водного транспорту до моменту повноцінного практичного впровадження норм і стандартів Європейського Союзу у національну практику.

Ключові слова: внутрішнє плавання, внутрішні водні шляхи, внутрішній водний транспорт, судно, судно внутрішнього плавання, член екіпажу, присвоєння кваліфікації, підтвердження кваліфікації, іспит, кваліфікаційний іспит, кваліфікаційні документи, Європейський Союз.

Volkovynskyi O. A. **ASSIGNMENT AND VERIFICATION OF QUALIFICATIONS OF INLAND WATERWAY VESSEL CREW MEMBERS: CONTEMPORARY ISSUES AND DEFICIENCIES IN LEGAL REGULATION AND PRACTICE**

The article is devoted to the study of modern problems and shortcomings of legal regulation and practice of assigning and confirming the qualifications of crew members of inland waterway vessels.

It is substantiated that bringing national legislation in the field of inland waterway transport into line with European Union standards is a necessary and important process both for the development of inland waterway transport and for the implementation of Ukraine's European integration aspirations on the path to full membership in the European Union. It is established that the updating of national legislation in the field of inland waterway transport in terms of assigning and confirming the qualifications of crew members of inland waterway vessels takes place taking into account the provisions of the European Union Directive No. 2017/2397 of 12.12.2017 and the European Standards for Qualification in Inland Navigation (ES-QIN).

It is substantiated that due to the impossibility of ensuring the practical implementation of the provisions of the Law of Ukraine «On Inland Water Transport» and Regulation No. 265, in particular regarding the establishment and certification of training and training institutions, the development of the appropriate functionality of the information and communication system of the Shipping Administration in the field of training and certification of ship crew members, which allows the use of the crew member identification number (CID EU) formed in the European Union crew member database (ECDB) and the crew member identification number (CID UA), testing practical skills in ship management or the use of ship equipment, etc., at present, it is completely impossible to assign and confirm the qualifications of crew members of inland waterway vessels.

It was stated that the reform of the system of assigning and confirming the qualifications of crew members of inland waterway vessels should not jeopardize the staffing of inland waterway transport until the full practical implementation of European Union norms and standards into national practice.

Key words: inland navigation, inland waterways, inland water transport, vessel, inland navigation vessel, crew member, qualification award, confirmation of qualification, examination, qualification examination, qualification documents, European Union.

Постановка проблеми. Внутрішній водний транспорт завжди займав важливе місце в транспортній системі Української держави, значення якого і на сучасному етапі розвитку не втрачає своєї актуальності в умовах правового режиму воєнного стану. Яскравим прикладом цього є набуття нового витку популярності в транспортній системі України та всієї Європи річки Дунай, яка вже іменується «шовковим шляхом» України [1].

У зв'язку з цим, кадрове забезпечення суден внутрішнього плавання в Україні є невід'ємною складовою збереження та подальшого розвитку системи внутрішнього водного транспорту. Таким чином, система присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання повинна відповідати сучасним викликам та умовам, з одного боку, а також вимогам профільних міжнародних актів та актів Європейського Союзу.

Враховуючи це, дослідження сучасних проблем та недоліків правового регулювання та правозастосовної практики присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання є актуальним напрямом наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблематики внутрішнього водного транспорту, у тому числі присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання досліджували такі вчені як Г.С. Алексеєвська, Н.П. Воронюк, О.Ю. Дубинський, С.С. Кузнєцов, Г.Ю. Кучерук та О. С. Лучко, С.О. Крамський, Г.Г. Мошук, А.В. Церковна та А.М. Рахімі та ін. Проте, присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання не досліджувалось. Окрім того, істотне оновлення профільного законодавства вимагає подальшого теоретичного опрацювання цієї проблематики. У зв'язку з цим, **метою** цієї статті є виокремлення та характеристика сучасних проблем та недоліків правового регулювання та практики присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям Верховною Радою України 03.12.2020 Закону України «Про внутрішній водний транспорт», який набрав чинності 01.01.2022, відбулось довгоочікуване істотне оновлення національного законодавства у сфері внутрішнього водного транспорту. Повідомляючи про набрання чинності зазначеним Законом Міністерство розвитку громад та територій України зазначало, що головними нововведеннями Закону є: встановлення єдиної термінологічної бази у галузі; консолідація норм у різних законодавчих документах; створення умов для залучення приватних інвестицій; встановлення необхідності прийняття Стратегії розвитку внутрішнього водного транспорту України [2; 3].

Як відомо, ефективне використання внутрішнього водного транспорту стимулює економічне зростання регіонів країни, підприємницьку активність і конкуренцію на ринку, а також приплив інвестицій, що сприяють розвитку інноваційних технологій, стримування міграційних процесів та збереженню кваліфікованих кадрів [4, с. 145]. Дійсно, для Української держави значення внутрішнього водного транспорту завжди було значущим, з огляду на кількість внутрішніх водних шляхів та їх впливу на економіку. Більше того, у контексті дії правового режиму воєнного стану у літературі підкреслюється перспективність перетворення внутрішнього водного транспорту на потужний національний актив, що обумовлено сучасним станом транспортно-логістичної системи в умовах воєнних дій на території України та прийнятих змінах у державній політиці, що впливають на функціонуванні галузі [5, с. 522].

Окрім цього, оновлення національного законодавства у сфері внутрішнього водного транспорту обумовлено адаптацією законодавства України до законодавства Європейського Союзу, оскільки по-перше, євроінтеграційні прагнення України вимагають приведення законодавства України у відповідність із законодавством Європейського Союзу в усіх сферах, та, по-друге, наявністю спільних внутрішніх водних шляхів в України та країн Європейського Союзу, які використовуються для руху пасажирів та товарів.

Незважаючи на те, що у ч. 1 ст. 136 Угоди про асоціацію від 27.06.2014 [6], ратифікованої Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII [7], передбачено, що забезпечення скоординованого розвитку та прогресивної лібералізації перевезень між Сторонами відповідно до їхніх взаємних комерційних потреб умови взаємного доступу на ринок, у тому числі для внутрішнього водного транспорту, будуть визначені можливими у майбутньому спеціальними угодами в цих галузях, у ст. 138 Угоди про асоціацію [6] визначено зобов'язання України узгоджувати своє законодавство з відповідними нормами, прийнятими Стороною ЄС, в тій мірі, в якій таке законодавче наближення сприятиме цілям лібералізації, взаємному доступу на ринки Сторін і руху пасажирів та вантажів.

Конкретні заходи щодо адаптації законодавства у цій сфері передбачено Планом заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106 [8] та Стратегією імплементації положень директив та регламентів Європейського Союзу у сфері міжнародного морського

та внутрішнього водного транспорту («дорожня карта»), затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.10.2017 № 747-р [9]. У відповідності до зазначений програмних документів імплементовано низку директив Європейського Союзу, зокрема від 09.11.1987 № 87/540/ЄЕС, від 19.11.1996 № 96/75/ЄС, від 07.09.2005 № 2005/44/ЄС, від 14.09.2016 № 2016/1629, а також дві директиви, які стосуються кваліфікаційних вимог до членів екіпажів та документи, які підтверджують відповідність ним: директиви від 23.07.1996 № 96/50/ЄС [10] та від 12.12.2017 № 2017/2397 [11]. Слід уточнити, що директива від 23.07.1996 № 96/50/ЄС, у відповідності до директиви від 12.12.2017 № 2017/2397, втратила чинність з 17.01.2022, а тому вже не діє.

Наступним етапом впровадження європейських стандартів у сфері внутрішнього водного транспорту та деталізація порядку присвоєння та підтвердження кваліфікацій осіб, які беруть участь в експлуатації суден, що плавають внутрішніми водними шляхами, стало затвердження наказом Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 29.03.2024 № 265 Положення про присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання [12] (далі – Положення № 265), у якому відбулась більш детальна імплементація вимог директиви Європейського Союзу від 12.12.2017 № 2017/2397. Охарактеризуємо цей порядок.

За загальним правилом, до зайняття посади члена екіпажу судна внутрішнього плавання допускаються особи, які мають відповідні професійні компетентності для безпечної експлуатації судна внутрішнього плавання (абз. 1 ч. 1 ст. 30 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2]), що підтверджується відповідними кваліфікаційними документами.

Перелік цих документів встановлюється положеннями Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2] та Положенням № 265 [12], які можуть бути поділені на загальні – вимагаються від усіх членів палубної команди судна внутрішнього плавання (наприклад, документ про освіту відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня або медична довідка) та спеціальні – вимагаються від окремих членів палубної команди судна внутрішнього плавання, тобто такі документи одразу встановлюються у залежності від того, яку посаду займає відповідний член палубної команди судна внутрішнього плавання (наприклад, кваліфікаційне посвідчення капітана (судноводія) судна внутрішнього плавання – для капітана (судноводія); кваліфікаційне посвідчення члена палубної команди судна внутрішнього плавання – для стернового, матроса першого класу, матроса, палубного матроса, практиканта; посвідчення суднового радіооператора – для капітана (судноводія) та стернового тощо) (п. 7 розділу І Положення № 265 [12]).

Важливими є положення, які стосуються визнання кваліфікаційних документів для цілей внутрішнього плавання. Йдеться про два випадки: 1) наявність чинних дипломів, що відповідають вимогам Конвенції про підготовку і дипломування моряків 1978 р. (абз. 9 ч. 1 ст. 30); 2) наявність кваліфікаційних документів членів екіпажів суден внутрішнього плавання, видані компетентними органами держав – членів Європейського Союзу (ч. 11 ст. 30 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2]).

У контексті визнання кваліфікаційних документів, які відповідають вимогам Конвенції про підготовку і дипломування моряків 1978 р. необхідно уточнити, що йдеться зокрема про капітанів (судноводіїв), які не зобов'язані отримувати спеціальний дозвіл для здійснення плавання морськими шляхами, віднесеними до переліку внутрішніх водних шляхів, що належать до категорії судноплавних. Такий перелік затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 09.02.2022 № 136 [13], у якій використано класність водного шляху відповідно до Європейської угоди про найважливіші водні шляхи міжнародного значення від 19.01.1996 [14], до якої Україна приєдналась відповідно до указу Президента України від 28.09.2009 № 767/2009 [15]. Необхідно погодитись із Г.Г. Мошак, який зазначає, що «визнання водних шляхів судноплавними та їх подальшої класифікації надає орієнтири для законотворчості на цю тему в Україні та інших країнах світу» [16, с. 304]. У випадку із визнанням чинності дипломів значення цієї класифікації є визначальним.

Слід відмітити, що положеннями Закону України «Про внутрішній водний транспорт» встановлено, що документи членів екіпажів українських суден внутрішнього плавання, що підтверджують кваліфікацію та надають право на управління суднами внутрішнього плавання видані до набрання чинності цим Законом, підлягають обов'язковому обміну до 31 грудня 2031 року включно (абз. 1 п. 2 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення»), і такі документи втрачають чинність лише з 01.01.2032, що є більш ніж достатнім періодом часу, необхідним для обміну зазначених документів [2].

Окрім того, прогресивним у контексті забезпечення плавного впровадження положень зазначеного Закону є й інше положення, відповідно до якого члени екіпажів українських суден внутрішнього плавання, для яких отримання документів, що підтверджують їхню кваліфікацію, до набрання чинності цим Законом не вимагалося, положення цього Закону стають обов'язковими з 01.01.2032 (абз. 2 п. 2 розділу XII «Прикінцеві

та перехідні положення» Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2]).

Проте, слід зазначити, що встановлення таких нетипово тривалих періодів часу, на які відтерміновується дія положень Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2] в частині кваліфікаційних документів обумовлена не тільки або, навіть, не стільки піклуванням про членів екіпажів, хоча це вочевидь теж враховувалось, а скоріше за все необхідністю надання додаткового часу для забезпечення практичного втілення положень, передбачених Законом України «Про внутрішній водний транспорт». Йдеться зокрема про створення державної кваліфікаційної комісії, утворення та сертифікація навчально-тренажерних закладів, розроблення відповідного функціоналу інформаційно-комунікаційної системи Адміністрації судноплавства у сфері підготовки та дипломування членів екіпажу суден, що дозволяє використання ідентифікаційного номеру члена екіпажу (CID EU) сформованого у базі даних членів екіпажу Європейського Союзу (ECDB) та ідентифікаційного номеру члена екіпажу (CID UA) тощо.

До прикладу, у відповідності до вимог директиви Європейського Союзу від 12.12.2017 № 2017/2397 обов'язковою є підготовка на навчальному тренажері або спеціально обладнаному судні. Зазначена проблема і досі не вирішена, оскільки вартість навчального тренажеру є достатньо високою (близько 700 тисяч євро) та його виготовлення вимагає часу, а використання спеціально обладнаного навчального судна ускладнено їх відсутністю в Україні (у наявності лише одне таке судно у Ізмаїльському морському торговельному порту), але складнощі виникають із його сертифікацією у Регістрі судноплавства України та відповідності вимогам ст. 7.06 ES-TRIN 2017/17 [17], у якій йдеться про навігаційне та інформаційне обладнання судна.

Внаслідок цього наразі проблемним стає питання присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання, оскільки відсутність механізму реалізації законодавчих приписів робить неможливим присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Загалом видача кваліфікаційних посвідчень здійснюється на підставі успішного складення іспиту, що передбачає перевірку теоретичних знань та/або виконання практичних завдань в обсязі та порядку, передбачених відповідними програмами підготовки (абз. 1 ч. 6 ст. 30 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2]), який проводиться державною кваліфікаційною комісією, у тому числі дистанційно. Насамперед, слід виокремити дві складові іспиту: перевірка теоретичних знань (теоретичний іспит) та виконання практичних завдань (практичний іспит).

Теоретичний іспит проводиться виключно шляхом проходження комп'ютерного іспиту у формі комп'ютерного тестування (абз. 1 п. 1 розділу VII Положення № 265 [12]). Цей іспит є обов'язковим для усіх членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Втім, лише 12.11.2024 наказом № 361 Державною службою морського і внутрішнього водного транспорту та судноплавства України було затверджено Перелік питань та відповіді на них [18], питання у якому викладені за темами та відповідними стандартами компетентності з чотирьома варіантами відповідей, серед яких одна є правильною.

Практичний іспит проводиться на спеціальному тренажері (або на судні) у межах кваліфікаційних вимог (абз. 1 п. 3 розділу VI Положення № 265 [12]) і згідно з абз. 5 п. 4 розділу VI Положення № 265 є обов'язковим лише для отримання окремих кваліфікаційних посвідчень членами екіпажів суден внутрішнього плавання, наприклад, кваліфікаційного посвідчення капітана (судноводія) судна внутрішнього плавання; члена палубної команди (стернового); фахівця з перевезень пасажирськими суднами. Примітно, що критерієм, за допомогою якого визначаються випадки обов'язкового складання практичного іспиту є не посада, яку займає член екіпажу суден внутрішнього плавання, а вид кваліфікаційного документу.

Також слід звернути увагу на передбачену можливість проведення іспиту дистанційно. Причому у положеннях абз. 1 ч. 6 ст. 30 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [2] відсутнє уточнення щодо складової іспиту, яку може бути проведено дистанційно, зокрема перевірки теоретичних знань чи виконання практичних завдань, а також визначення такого порядку проведення іспитів.

У свою чергу в п. 2 розділу VI Положенням № 265 передбачено, що у дистанційному форматі може бути проведено лише практичний іспит, як у навчально-тренажерних закладах за участю державної кваліфікаційної комісії, так і закладами освіти за участю державної кваліфікаційної комісії. Водночас, і у нормах Положення № 265 відсутній детальний порядок проведення іспиту в дистанційному форматі. З урахуванням того, що відповідно до абз. 1 п. 3 розділу VI Положенням № 265 практичний іспит включає перевірку практичних навичок з керування судном або використання суднового обладнання на спеціальному тренажері (або на судні) у межах кваліфікаційних вимог [12], стає очевидним, що у дистанційному форматі практичний іспит може бути проведено лише на спеціальному тренажері, оскільки його проведення на судні вимагає особистої участі.

Висновки. Таким чином, приведення національного законодавства у сфері внутрішнього вод-

ного транспорту у відповідність до стандартів Європейського Союзу є складним, тривалим і, нажаль, непозбавленим істотних недоліків, процесом.

Необхідність належного виконання Україною взятих на себе зобов'язань на шляху до повноправного членства у Європейського Союзі вимагає імплементації відповідних стандартів у тому числі у сфері внутрішнього водного транспорту. Обґрунтовано, що з прийняттям Закону України «Про внутрішній водний транспорт» та Положення № 265 у частині присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання відбувається впровадження положень директиви Європейського Союзу від 12.12.2017 № 2017/2397 та Європейських стандартів кваліфікації у внутрішньому судноплавстві (ES-QIN). Водночас, орієнтованість на довгострокову перспективу ставить під загрозу кадрове забезпечення внутрішнього водного транспорту до моменту повноцінного практичного впровадження норм і стандартів Європейського Союзу у національну практику присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Вважаємо, що через неможливість забезпечення практичного втілення положень Закону України «Про внутрішній водний транспорт» та Положення № 265, зокрема щодо утворення та сертифікації навчально-тренажерних закладів, розроблення відповідного функціоналу інформаційно-комунікаційної системи Адміністрації судноплавства у сфері підготовки та дипломування членів екіпажу суден, що дозволяє використання ідентифікаційного номеру члена екіпажу (CID EU) сформованого у базі даних членів екіпажу Європейського Союзу (ECDB) та ідентифікаційного номеру члена екіпажу (CID UA), перевірки практичних навичок з керування судном або використання суднового обладнання тощо, на теперішній час повністю унеможливлює присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання.

Література

1. Дунай – транспортна артерія України та екологічний виклик. Альянс Відновлення України. 21.03.2025. URL: https://www.ukrainerebuild.com.ua/dunaj-transportna-arteriya-ukrayiny-ta-ekologichnyj-vyklyk/ (дата звернення 15.04.2025).

2. Про внутрішній водний транспорт: Закон України від 03.12.2020 № 1054-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20#top (дата звернення 15.04.2025).

3. Закон «Про внутрішній водний транспорт»: що зміниться з нового року. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://mtu.gov.ua/news/33348.html (дата звернення: 15.04.2025).

4. Алексеєвська Г.С. Внутрішній водний транспорт як фактор економічного розвитку України. *Сучасні домінанти трансформації економіки з урахуванням повоєнних викликів*: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 14–15 вересня 2023 р. / ред. колегія: Буркинський Б.В. та ін.]. Одеса: ДУ «ІРЕЕД НАНУ», 2023. 181с С. 143–145. URL: https://impeer.org.ua/wp-content/uploads/2023/10/Zbirnyk-tez_14.09.pdf#page=143 (дата звернення 15.04.2025).

5. Церковна А.В., Рахімі А.М. Внутрішній водний транспорт України: проблеми та перспективи. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління.* 2023. Т. 21. Вип. 3 (52). С. 504–528. DOI https://doi.org/10.18524/2413-9998.2022.3(52).275828 (дата звернення 15.04.2025).

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. Дата оновлення: 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#Text (дата звернення 15.04.2025).

7. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII. Дата оновлення: 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2 (дата звернення 15.04.2025).

8. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106. Дата оновлення: 18.09.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text (дата звернення 15.04.2025).

9. Про схвалення Стратегії імплементації положень директив та регламентів Європейського Союзу у сфері міжнародного морського та внутрішнього водного транспорту («дорожньої карти»): розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.10.2017 № 747-р. Дата оновлення: 11.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/747-2017-%D1%80#Text (дата звернення 15.04.2025).

10. Council Directive 96/50/EC of 23 July 1996 on the harmonization of the conditions for obtaining national boatmasters' certificates for the carriage of goods and passengers by inland waterway in the Community. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31996L0050&qid=1745672949295 (дата звернення 15.04.2025).

11. Директива (ЄС) 2017/2397 Європейського Парламенту і Ради від 12 грудня 2017 року про визнання професійних кваліфікацій у внутрішньому судноплавстві та про скасування директив Ради 91/672/ЄЕС та 96/50/ЄС. Дата оновлення: 12.12.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-17#Text (дата звернення 15.04.2025).

12. Про затвердження Положення про присвоєння та підтвердження кваліфікації членів екіпажів суден внутрішнього плавання: наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 29.03.2024 № 265. Дата оновлення: 29.03.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0657-24#Text (дата звернення 15.04.2025).

13. Про затвердження переліку внутрішніх морських вод і внутрішніх водних шляхів, віднесених до категорії судноплавних: постанова Кабінету Міністрів України від 09.02.2022 № 136. Дата оновлення: 09.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2022-%D0%BF#top (дата звернення 15.04.2025).

14. Європейська угода про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення (УМВШ)

від 19.01.1996. Дата оновлення: 28.09.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_342#top (дата звернення 15.04.2025).

15. Про приєднання України до Європейської угоди про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення (УМВШ): Указ Президента України від 28.09.2009 № 767/2009. Дата оновлення: 28.09.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767/2009#Text (дата звернення 15.04.2025).

16. Мошак Г.Г. Правові особливості внутрішніх водних шляхів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право. 2024. Вип. 86. Ч. 5. С. 300-305. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.43 (дата звернення 15.04.2025).

17. European Standard laying down Technical Requirements for Inland Navigation vessels (ES-TRIN) Edition 2017/1. European Committee for drawing up Standards in the field of Inland Navigation (CESNI). URL: https://www.cesni.eu/wp-content/uploads/2017/07/ES_TRIN_2017_en.pdf (дата звернення 15.04.2025).

18. Про затвердження переліку питань та відповідей на них для комп'ютерного іспиту з метою перевірки теоретичних знань кандидатів на отримання кваліфікаційних документів членів екіпажів суден внутрішнього плавання: наказ Державної служби морського і внутрішнього водного транспорту та судноплавства України від 12.11.2024 № 361. URL: https://marad.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-pereliku-pitan-ta-vidpovidej-na-nih-dlya-kompyuternogo-ispitu (дата звернення 15.04.2025).

УДК 342.7:355.01
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.16

Н. В. Добрянська
кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
orcid.org/0000-0002-6319-0409

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: РЕАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Ця стаття спрямована на комплексне осмислення проблематики реалізації права на інформацію в контексті воєнного стану, що є надзвичайно актуальним у світлі сучасних викликів для України як демократичної держави. З урахуванням міжнародних стандартів та національних нормативно-правових актів, здійснено аналіз нормативно-правової бази, яка регулює це питання. Вказано на актуальні аспекти реалізації права на інформацію в умовах правового режиму воєнного стану, який встановлюється в Україні відповідно до Конституції та законодавства. Окремий акцент зроблено на балансі між забезпеченням права на інформацію та необхідністю захисту національної безпеки, що є ключовим викликом для правової системи України в умовах війни. Розглянуто юридичні механізми, які дозволяють мінімізувати ризики порушення права на інформацію, зокрема через застосування принципів пропорційності та обґрунтованості обмежень.

Констатовано, що в умовах воєнного стану держава може тимчасово обмежувати доступ до певних категорій інформації, зокрема тієї, що стосується військових операцій, розташування військових об'єктів, мобілізаційних заходів та іншої інформації, яка може бути використана ворогом. Такі обмеження повинні бути чітко регламентовані законодавством, мати тимчасовий характер і бути необхідними для досягнення конкретних цілей. Натомість, зроблено висновок про те, що право на інформацію, будучи фундаментальним правом людини, не може бути повністю обмежене навіть в умовах воєнного стану. Водночас його реалізація зазнає певних модифікацій через необхідність забезпечення державної безпеки, охорони громадського порядку та захисту стратегічно важливої інформації.

Особливу увагу приділено ролі медіа у період воєнного стану. З одного боку, вони відіграють ключову роль у забезпеченні доступу громадян до достовірної інформації, з іншого – повинні чітко дотримуватися правил щодо недопущення розголошення даних, які можуть становити загрозу безпеці держави. Важливим є запровадження механізмів співпраці між державними органами та медіа для забезпечення балансу між свободою слова та безпековими потребами. Також акцентовано увагу на необхідності підвищення правової культури населення щодо розуміння меж реалізації права на інформацію в умовах воєнного стану. Громадяни мають усвідомлювати важливість дотримання встановлених обмежень для збереження загальної безпеки та стабільності.

Ключові слова: інформація, право на інформацію, інформаційний потік, роль інформації, правове регулювання, інформаційна політика, обмеження інформаційних прав, воєнний стан.

Dobrianska N. V. **RIGHT TO INFORMATION: IMPLEMENTATION UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE**

This article is aimed at a comprehensive understanding of the issues of exercising the right to information in the context of martial law, which is extremely relevant in light of modern challenges for Ukraine as a democratic state. Taking into account international standards and national regulatory legal acts, an analysis of the regulatory framework regulating this issue is carried out. The relevant aspects of exercising the right to information in the conditions of the legal regime of martial law, which is established in Ukraine in accordance with the Constitution and legislation, are indicated. A special emphasis is placed on the balance between ensuring the right to information and the need to protect national security, which is a key challenge for the legal system of Ukraine in wartime. Legal mechanisms are considered that allow minimizing the risks of violating the right to information, in particular through the application of the principles of proportionality and justification of restrictions.

It is stated that in conditions of martial law, the state may temporarily restrict access to certain categories of information, in particular that relating to military operations, the location of military facilities, mobilization measures and other information that can be used by the enemy. Such restrictions must be clearly regulated by law, be temporary in nature and be necessary to achieve specific goals. Instead, it was concluded that the right to information, being a fundamental human right, cannot be completely restricted even in martial law. At the same time, its implementation undergoes certain modifications due to the need to ensure state security, protect public order and protect strategically important information.

Particular attention is paid to the role of the media during martial law. On the one hand, they play a key role in ensuring citizens' access to reliable information, on the other hand, they must strictly adhere to the rules on preventing the disclosure of data that may pose a threat to state security. It is important to introduce mechanisms for cooperation between state bodies and the media to ensure a balance between freedom of speech and security needs. Attention is also focused on the need to improve the legal culture of the population in understanding the limits of exercising the right to information in martial law. Citizens must realize the importance of observing the established restrictions in order to maintain general security and stability.

Key words: information, right to information, information flow, role of information, legal regulation, information policy, restrictions on information rights, martial law.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальних викликів та зростання ризиків, пов'язаних із військовими конфліктами, питання забезпечення права на інформацію набуває особливого значення. Інформація є ключовим ресурсом, який впливає на формування громадської думки, забезпечення прозорості діяльності органів державної влади та гарантування основоположних прав і свобод людини. Однак, у ситуації запровадження правового режиму воєнного стану реалізація права на інформацію стикається з низкою специфічних обмежень, спрямованих на забезпечення національної безпеки, громадського порядку та обороноздатності держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реалізації права на інформацію є доволі актуальною вже довгий період часу, що зумовлено роллю інформації, яку вона розпочала відігравати в сучасному суспільстві та житті людини. В умовах запровадження правового режиму воєнного стану право на інформацію отримало нового розуміння, що знайшло своє відображення у багатьох наукових розробках відомих вчених, зокрема: І. Арістової, О. Баранова, К. Бєлякова, М. Бліхар, Н. Бортник, М. Гуцалюка, І. Жиляєва, С. Єсімова, Р. Калюжного, Н. Мороз, А. Новицького, Н. Новицької, Н. Христинченко, В. Цимбалюка, М. Швеця та ін.

Мета цієї статті полягає у дослідженні особливостей реалізації права на інформацію в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах глобальних викликів та загроз, питання реалізації права на інформацію набуває вагомого значення, особливо в контексті правового режиму воєнного стану. Воєнний стан, є специфічним правовим режимом, який запроваджується з метою захисту суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки держави. За таких умов право на інформацію, як одне з фундаментальних прав людини, може піддаватися певним обмеженням, а це, у свою чергу, викликає необхідність детального аналізу правових аспектів його реалізації.

Як зазначає Н. А. Новікова, зростання обсягу інформаційного потоку та значення інформації у суспільному житті, а також підвищення швидкості й масштабів її поширення ставлять перед Україною завдання впорядкування інформаційних процесів. Неконтрольовані інформаційні потоки можуть спричинити суттєву шкоду як окремим громадянам, так і державі загалом. У цьому контексті виникає необхідність законодавчого врегулювання інформаційної сфери, центральним елементом якої є поняття інформації [1, с. 45].

Отже, передусім, варто підкреслити, що право на інформацію є одним із фундаментальних прав, закріплених у Конституції України та міжнародно-правових актах, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року [2] та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року [3]. Це право передбачає доступ кожного до інформації, її поширення та отримання без будь-яких необґрунтованих перешкод. Водночас, стаття 64 Конституції України [4] визначає можливість обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану, що породжує необхідність ретельного аналізу правових аспектів реалізації права на інформацію в таких умовах.

У цьому контексті доречно нагадати, що воєнний стан передбачає запровадження спеціального правового режиму, який включає комплекс заходів, спрямованих на захист держави від зовнішньої агресії та внутрішніх загроз. У рамках цього режиму можуть встановлюватися обмеження на діяльність медіа, доступ до певних видів даних, а також посилюватися контроль за поширенням інформації, що має стратегічне значення. Такі заходи часто викликають дискусії щодо їхньої правомірності, пропорційності та відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Натомість, право на інформацію в нашій державі закріплено в статті 34 Конституції України [4], яка гарантує кожному свободу думки і слова, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Це право є ключовим елементом демократичного суспільства, оскільки забезпечує прозорість діяльності органів державної влади, сприяє громадському контролю та формуванню об'єктивної громадської думки.

Однак реалізація права на інформацію в умовах воєнного стану має свої особливості. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII [5], держава може запроваджувати тимчасові обмеження конституційних прав і свобод громадян, включаючи право на інформацію. Основною метою таких обмежень є забезпечення національної безпеки та захист інтересів держави. Зокрема, з-поміж заходів правового режиму воєнного стану законодавцем визначено право «регулювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та медіа, а також використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри та друкарні для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; забороняти роботу приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачу інформації через комп'ютерні мережі» [5].

Відтак, у період воєнного стану доступ до певних видів інформації може бути обмежений. Це стосується, зокрема, даних про військові операції, переміщення військових підрозділів, стратегічні об'єкти інфраструктури тощо. Такі заходи спрямовані на запобігання витоку інформації, яка може бути використана противником для нанесення шкоди державі.

Водночас, згідно зі статтею 8 Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI [6], доступ до інформації може бути обмежений, якщо її розголошення може завдати шкоди національній безпеці. У період воєнного стану цей принцип набуває особливого значення, адже питання безпеки стає пріоритетним.

Окрім того, в умовах воєнного стану держава може запроваджувати певні заходи щодо медіа, які не дотримуються норм законодавства. У цьому контексті важливо зазначити, що Законом України «Про медіа» від 13 грудня 2022 року № 2849-IX, функції нагляду та контролю у сфері медіа, зокрема в частині дотримання законодавства, що стосується обмежень в умовах воєнного стану покладається на Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення [7].

Вказаний Закон встановив, що заходами державного нагляду та контролю є перевірки суб'єктів у сфері медіа та заходи реагування. Так, зокрема, порушення суб'єктами у сфері друкованих медіа вимог законодавства, за які Національна рада має право застосовувати заходи реагування, поділяються на: 1) незначні; 2) значні; 3) грубі [7].

У контексті нашого дослідження варто звернути увагу на грубі порушення, якими визнаються: «поширення закликів до насильницької зміни, повалення конституційного ладу України, розв'язування або ведення агресивної війни або воєнного конфлікту, порушення територіальної цілісності України, ліквідації незалежності України, інформації, яка виправдовує чи пропагує такі дії; поширення висловлювань, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, ґендерної ідентичності, інвалідності; поширення пропаганди або закликів до тероризму та терористичних актів, інформації, що виправдовує чи схвалює такі дії; поширення порнографічних матеріалів, а також матеріалів, що заохочують сексуальну експлуатацію та насильство над дітьми, демонструють статеві відносини дітей, використовують образ дітей (візуальний запис образу дітей) у видовищних заходах сексуального чи еротичного характеру; поширення інформації, що містить пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, а також символіку воєнного вторгнення російського тоталітарного режиму, крім випадків, передбачених Законом України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну»; поширення інформації, що висвітлює збройну агресію проти України як внутрішній конфлікт, громадянський конфлікт чи громадянську війну, якщо наслідком цього є розпалювання ворожнечі чи ненависті або заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності; поширення недостовірних матеріалів щодо збройної агресії та діянь держави-агресора (держави-окупанта), її посадових осіб, осіб та організацій, що контролюються державою-агресором (державою-окупантом), у разі якщо наслідком цього є розпалювання ворожнечі чи ненависті або заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності» [7].

Розглядаючи окреслену нами проблематику необхідно також зазначити, що у період воєнного стану ключову роль у забезпеченні права громадян на достовірну інформацію відіграють органи державної влади. Зокрема, вони повинні оперативно інформувати населення про ситуацію в країні, заходи безпеки та дії уряду. Недостатня комунікація або затримка в поширенні офіційної інформації може призвести до виникнення чуток і панічних настроїв. Хоча у цьому контексті важливим є використання офіційних каналів комунікації, таких як сайти державних установ, телебачення, радіо та соціальні мережі, однак держава повинна також протидіяти поширенню неправдивої інформації шляхом впровадження ефективних механізмів моніторингу та реагування.

Натомість, як зазначає І. О. Кульчій, одним із ключових факторів є забезпечення належного рівня інформування громадськості про діяльність органів державної влади. Науковець акцентує увагу на тому, що брак інформації про дії влади фактично нівелює основний конституційний принцип, згідно з яким «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5 Конституції України), та створює передумови для узурпації державної влади або її зловживання. Відкритість і доступність інформації щодо функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування є одним із ключових механізмів, що забезпечують можливість громадського контролю за їх діяльністю [8]. Безперечно, варто погодитись з науковцем, адже ця теза залишається актуальною завжди, тим більше під час воєнного стану.

Як зазначає О. К. Задувайло, засадничою цінністю права на доступ до інформації є принцип максимального розкриття, який забезпечує умови для відкриття всієї інформації, що перебуває у розпорядженні державних органів, за винятком випадків, коли її нерозголошення обґрунтоване необхідністю захисту більш вагомих державних інтересів, таких як національна безпека, приватність або міжнародні відносини. На думку дослідниці, цей принцип також передбачає впровадження дієвих механізмів, що дозволяють суспільству отримувати доступ до інформації через сучасні інформаційні технології, а також зобов'язання щодо обов'язкової публікації та поширення даних про діяльність органів виконавчої влади [9].

Безсумнівно, варто акцентувати й на тому, що реалізація права на інформацію в умовах воєнного стану повинна відбуватися з урахуванням міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини. Зокрема, стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [3] гарантує право кожної людини на свободу вираження думок, включаючи право шукати, отримувати і поширювати інформацію будь-якого характеру.

Однак цей Пакт допускає можливість обмеження права на свободу вираження думок у випадках, коли це необхідно для захисту національної безпеки або громадського порядку. Отож, міжнародне право визнає легітимність обмежень у період надзвичайних ситуацій, але наголошує на їх тимчасовому характері.

Аналізуючи визначення терміна «доступ до інформації», А. Марущак зазначає, що залежно від предмета правової регламентації питання доступу до різних видів інформації висвітлюються також у таких міжнародно-правових актах, як Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (від 25 червня 1998 року) [10], Конвенція про кіберзлочинність (від 23 листопада 2001 року) [11], Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення (від 29 травня 1993 року) [12], Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (від 11 грудня 1997 року) [13], Угода про міждержавний обмін науково-технічною інформацією (від 26 червня 1992 року) [14] та інших міжнародних договорах і угодах [15, с. 70].

На значну роль міжнародного права у забезпеченні права на доступ до інформації звертає увагу П. Д. Гуйван, вказуючи на широкий перелік міжнародних нормативно-правових актів, присвячених цьому питанню [16, с. 73–79].

Вочевидь, реалізація права на інформацію під час воєнного стану стикається з низкою викликів. З-поміж них першочерговими завданнями виступають необхідність дотримання балансу між забезпеченням свободи слова і захистом національної безпеки, боротьба з дезінформацією та фейками, а також забезпечення прозорості діяльності органів влади.

З огляду на це, вдосконалення механізмів реалізації права на інформацію полягають у розробці чітких процедур обмеження доступу до інформації, впровадженні сучасних технологій для моніторингу інформаційного простору та підвищенні рівня медійної грамотності населення.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що умови правового режиму воєнного стану створюють специфічні обставини для реалізації права на інформацію. Хоча держава має право запроваджувати тимчасові обмеження з метою захисту національної безпеки, ці заходи повинні бути пропорційними, законними та відповідати міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Це дає підстави зробити ключовий висновок про те, що право на інформацію, будучи фундаментальним правом людини, не може бути повністю обмежене навіть в умовах воєнного стану. Водночас його реалізація зазнає певних модифікацій через необхідність забезпечення державної безпеки, охорони громадського порядку та захисту стратегічно важливої інформації. Це відповідає принципу пропорційності, який передбачає баланс між забезпеченням прав людини та інтересами національної безпеки.

Водночас, забезпечення права на достовірну інформацію є важливим елементом стабільності суспільства в період кризи. Органи державної влади повинні діяти відкрито і прозоро, однак ефективно протидіючи загрозам інформаційного характеру. Лише за таких умов можна досягти балансу між свободою слова і безпекою держави в умовах воєнного стану.

Варто також підкреслити особливу роль медіа та журналістів у період воєнного стану. З одного боку, вони відіграють ключову роль у забезпеченні доступу громадян до достовірної інформації, з іншого – повинні дотримуватися правил щодо недопущення розголошення даних, які можуть становити загрозу безпеці держави. Важливим є запровадження механізмів співпраці між державними органами та медіа для забезпечення балансу між свободою слова та безпековими потребами.

Окрім того, важливим аспектом є необхідність підвищення правової культури населення щодо розуміння меж реалізації права на інформацію в умовах воєнного стану. Громадяни мають усвідомлювати важливість дотримання встановлених обмежень для збереження загальної безпеки та стабільності.

Відтак, ефективна реалізація права на інформацію в умовах воєнного стану можлива лише за

умови чіткого законодавчого регулювання, прозорості дій державних органів та активної участі громадянського суспільства у моніторингу дотримання прав людини. Держава повинна забезпечувати доступ до максимально можливого обсягу відкритої інформації, водночас захищаючи ті її аспекти, які мають критичне значення для національної безпеки.

Однак, варто пам'ятати, що хоча право на інформацію в умовах воєнного стану залишається важливим елементом демократичного суспільства, але його реалізація потребує врахування специфіки правового режиму і відповідного адаптування механізмів доступу до інформації.

Література

1. Новікова Н. А. Інформація в регулюванні правових відносин: проблеми дефініції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6–2. Том 1. С. 45–47.

2. Загальна декларація прав людини. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. *Голос України*. 10.12.2008. № 236.

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН A/RES/2200 A (XXI) (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (із змін. та допов.).

5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

6. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.

7. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 47–50. Ст. 120.

8. Кульчій І. О. Баланс між доступом до публічної інформації та захистом персональних даних в контексті реалізації повноважень органів державної влади України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 7. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1093

9. Задувайло О. К. Реалізація права на доступ до інформації, що містить державні секрети в світовій практиці. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2017. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1037

10. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) від 25 червня 1998 року. Конвенція ратифікована Законом України № 832-XIV від 06.07.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.

11. Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року. Конвенція ратифікована із застереженнями і заявами Законом України № 2824-IV від 07.09.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text

12. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365#Text

13. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від 11 грудня 1997 року. Кіотський протокол ратифіковано Законом України № 1430-IV від 04.02.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text

14. Угода про міждержавний обмін науково-технічною інформацією від 26 червня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_721#Text

15. Марущак А. Визначення поняття «доступ до інформації». *Правова інформатика*. 2006. № 3 (11). С. 69–74.

16. Гуйван П. Д. Міжнародне право про доступ до інформації. *Право та державне управління*. 2019. № 2(35). Том 1. С. 73–79.

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.17

В. С. Зільберт
аспірантка кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0004-4224-115X

ПОЛІТИЧНА НЕУПЕРЕДЖЕНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ: СУЧАСНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз правової природи та значення принципу політичної неупередженості в системі державної служби України. Особливу увагу приділено нормативному закріпленню даного принципу в чинному законодавстві, зокрема у Конституції України та Законі України «Про державну службу», де принцип політичної неупередженості визначений як один із ключових принципів організації та функціонування державної служби. Розкрито зміст політичної неупередженості як принципу, що забезпечує незалежність державного службовця від впливу політичних партій та рухів, недопущення демонстрації політичних уподобань під час виконання службових обов'язків, а також заборону використання службового становища у політичних цілях.

Проаналізовано співвідношення понять «політична неупередженість», «політична нейтральність» та «безпартійність», визначено їх сутнісні відмінності та сфери застосування. Обґрунтовується, що саме політична неупередженість забезпечує сталість та ефективність публічного адміністрування в умовах демократичного правопорядку. Акцентується увага, що особливої актуальності дана тематика набуває в умовах післявоєнного відновлення держави, коли зростає значення інституційної незалежності державної служби та дотримання стандартів доброчесності, підзвітності та прозорості.

Наголошується, що політична неупередженість має не лише правовий, а й глибокий етичний зміст, спрямований на зміцнення довіри до державних інституцій. У висновках обґрунтовано необхідність вдосконалення механізмів реалізації цього принципу на практиці, зокрема через розробку чітких процедур контролю, підвищення політичної культури держслужбовців і формування нової управлінської етики.

Ключові слова: публічне управління, державна служба, державні службовці, принципи державної служби, політична неупередженість, відповідальність.

Zilbert V. S. **POLITICAL IMPARTIALITY OF CIVIL SERVANTS: MODERN ASPECTS OF IMPLEMENTATION**

The article presents a comprehensive analysis of the legal nature and significance of the principle of political impartiality within Ukraine's civil service system. Special attention is devoted to its normative consolidation in current legislation, particularly in the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Civil Service" (2015), where it is recognized as one of the core principles guiding the organization and functioning of the public administration. The essence of political impartiality is revealed as a principle that guarantees the independence of civil servants from political parties and movements, prohibits the display of political affiliations while performing official duties, and forbids the use of public office for political purposes.

The study examines the correlation and differences between the concepts of «political impartiality», «political neutrality», and «non-partisanship», identifying their distinct applications in practice. It is argued that political impartiality serves as a safeguard for stability and effectiveness in democratic governance, ensuring that public administration operates independently of political fluctuations. This principle becomes especially relevant in the context of post-war reconstruction, where institutional integrity, accountability, and transparency are critical to restoring public trust and implementing large-scale recovery initiatives.

The principle is shown to have not only legal but also ethical dimensions, promoting adherence to democratic values and reinforcing citizens' confidence in government institutions. The conclusion outlines the need for improving implementation mechanisms, including the development of effective monitoring tools, the enhancement of civil servants' political culture, and the formation of a modern administrative ethics.

Key words: public administration, civil service, civil servants, principles of civil service, political impartiality, responsibility.

Постановка проблеми. Формування демократичної, соціальної та правової держави в Україні вимагає глибокого оновлення інституту державної служби, що, своєю чергою, зумовлює необхідність підвищення ефективності реалізації функцій держави у сфері забезпечення прав і свобод громадян. Одним із ключових напрямів адміністративної реформи залишається модернізація системи державної служби. Пріоритетність цього напряму підтверджується закріпленням засадничих принципів її функціонування на рівні законодавства, які виступають ідеологічною основою державного управління. В умовах трансформаційних процесів особливої значущості набуває осмислення змісту принципів державної служби та переосмислення підходів до їх реалізації. У цьому контексті принцип політичної неупередженості має особливе значення, оскільки не лише визначає характер державної служби як інституції, незалежної від політичного впливу, але й формує специфіку правового статусу державного службовця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання принципів державної служби в цілому, та принципу політичної неупередженості зокрема, були предметом вивчення багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців у різні часи, зокре-

ма В.Б. Авер'янова, А.І. Берлачем, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, С.Д. Дубенка, В.В. Зуя, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломоєць, Л.М. Корнути, В.К. Малиновського, О.Д. Оболенського, С.А. Федчишена, Н.В. Янюк та ін. У той же час дослідження, в яких принцип політичної неупередженості розглядалися б детально, із урахуванням законодавчих особливостей діючих норм та реформ, на сьогодні практично відсутні. Саме тому, ще й досі у вітчизняній науці відсутні комплексні дослідження принципу політичної неупередженості на державній службі, що отримав своє закріплення в окремій статті діючого Закону України «Про державну службу».

Метою статті є наукове осмислення принципів політичної нейтральності та політичної неупередженості як складових системи засад державної служби в Україні, що набуває особливої актуальності у контексті їх нормативного закріплення. Вивчення природи, змісту та механізмів реалізації зазначених принципів, що є необхідною передумовою для комплексного розуміння інституту державної служби, зокрема визначення його правової природи, функціонального призначення та особливостей правового статусу державного службовця. Адже саме принцип політичної неупередженості становить фундаментальну ідею, на якій базується концепція професійної, стабільної та інституційно незалежної державної служби.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до сучасного законодавства України, принципи державної служби визначають фундаментальні засади, які регулюють діяльність державних службовців та забезпечують ефективне функціонування державного апарату. Ці принципи закріплені в Конституції України [1] та в Законі України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року [2]. У першу чергу варто зазначити, що принципи державної служби – це основоположні ідеї та настанови, що відображають об'єктивні закономірності функціонування державної служби та визначають науково обґрунтовані напрями реалізації її завдань і функцій. Вони формуються із урахуванням правової культури, досвіду, основних положень правової системи та рівня розвитку законодавства. Згідно зі ст. 4 Закону України «Про державну службу», державна служба здійснюється на засадах верховенства права, законності, професіоналізму, патріотизму, доброчесності, ефективності, забезпечення рівного доступу до державної служби, політичної неупередженості, прозорості та стабільності. Неухильне дотримання принципів публічної служби вимагається як під час безпосереднього виконання покладеної на адміністративний орган компетенції, так і у час, вільний від такої діяльності [4, с. 607].

Особливе місце серед принципів державної служби займає принцип політичної неупередженості. Він передбачає недопущення впливу політичних поглядів на дії та рішення державного службовця, а також утримання від демонстрації свого ставлення до політичних партій під час виконання посадових обов'язків. Стаття 10 Закону України «Про державну службу» конкретизує цей принцип, встановлюючи, що державний службовець повинен неупереджено виконувати законні накази та доручення керівників незалежно від їх партійної належності та своїх політичних переконань. Крім того, державному службовцю забороняється: 1) бути членом політичної партії, якщо такий державний службовець займає посаду державної служби категорії «А». На час державної служби на посаді категорії «А» особа зупиняє своє членство в політичній партії; 2) обіймати посади в керівних органах політичної партії; 3) суміщати державну службу із статусом депутата місцевої ради, якщо такий державний службовець займає посаду державної служби категорії «А»; 4) залучати, використовуючи своє службове становище, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, працівників бюджетної сфери, інших осіб до участі у передвиборній агітації, акціях та заходах, що організовуються політичними партіями; 5) у будь-який інший спосіб використовувати своє службове становище в політичних цілях [2]. Також, у разі реєстрації державного службовця кандидатом у депутати Центральною виборчою комісією, виборчими комісіями, сформованими (утвореними) в установленому порядку, він зобов'язаний в одноденний строк письмово повідомити про це керівника державної служби [8, с. 206]. Окрім того державному службовцю за його заявою надається відпустка без збереження заробітної плати на час участі у виборчому процесі. Державний службовець не має права організовувати і брати участь у страйках та агітації [7, с. 42].

Принцип політичної неупередженості державної служби в цілому і державного службовця зокрема обумовлюється ст. 35 (свобода совісті) і ст. 36 (свобода об'єднання в політичні партії і громадські організації) Конституції України [1]. У діючому Законі «Про державну службу» принцип політичної неупередженості вперше передбачений щодо адміністративних державних службовців і спрямований на забезпечення ефективності й дієвості державної служби. При цьому слід звернути увагу на те, що й у чинному законодавстві, і в юридичній науці використовуються такі схожі поняття: «безпартійність», «політична нейтральність», «політична неупередженість» [6, с. 69]. Варто підкреслити, що важливим є розрізняти поняття політичної неупередженості та безпартійності. Безпартійність передбачає повну відмову від членства в політичних партіях, що характерно для службовців спеціалізованої та

мілітаризованої державної служби. Натомість політична неупередженість дозволяє державному службовцю бути членом політичної партії, але забороняє демонструвати свою політичну приналежність під час виконання службових обов'язків. Таким чином, принцип політичної неупередженості спрямований на забезпечення ефективності та дієвості державної служби, захист державних службовців від впливу політичних партій та збереження довіри громадян до органів державної влади [5, с. 8].

У той же час, Закон «Про політичні партії в Україні» визначив, що членами політичних партій не можуть бути судді, прокурори, поліцейські, співробітники Служби Безпеки України, військовослужбовці, працівники органів доходів і зборів, персонал державної кримінально-виконавчої служби України, працівники Національного антикорупційного бюро України [3]. На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в партії. Аналіз положень Закону «Про державну службу» дає можливість стверджувати, що державним службовцям не забороняється бути членом політичних партій, проте їх політичні переконання не повинні впливати на виконання ними своїх службових повноважень та обов'язків. Однак, беручи до уваги рівень етики та політичної культури державних службовців і політичних діячів, забезпечити належне виконання і контроль за дотриманням цього принципу на практиці є не простим завданням.

Принцип політичної неупередженості покликаний забезпечити незалежність державних службовців від зовнішнього політичного впливу, що дає змогу їм ефективно виконувати свої функції незалежно від змін політичного керівництва. Крім того, він створює запобіжники проти втрати посади через політичні мотиви, гарантує сталість професійної діяльності, а все, що пов'язує службовця з партійною приналежністю, має залишатися у сфері його приватного життя і не впливати на реалізацію державних функцій. Важливість цього принципу підкріплюється також тим, що він прямо включений законодавцем до елементів правового статусу державного службовця.

Принцип політичної неупередженості є надзвичайно важливим для процесу післявоєнного відновлення України, оскільки він забезпечує стабільність, об'єктивність та ефективність публічної адміністрації незалежно від політичної кон'юнктури. В умовах, коли країна проходить через глибоку трансформацію, відновлює зруйновану інфраструктуру, залучає міжнародну допомогу та впроваджує ключові реформи, зокрема у сфері антикорупційної політики, децентралізації та державного управління, неупередженість державного апарату виступає критичною передумовою для відновлення довіри громадян до влади. Політично нейтральна державна служба унеможливлює використання адміністративного ресурсу в інтересах окремих політичних сил, що особливо актуально у період повоєнного розподілу ресурсів та реалізації національних і регіональних програм відбудови. За відсутності політичної неупередженості існує ризик, що державні службовці можуть діяти за вказівкою політичних покровителів, спрямовувати фінансування не на основі потреб громад, а в інтересах окремих груп, що підриває засади справедливості й прозорості відновлювальних процесів.

Крім того, неупередженість дозволяє зберігати інституційну пам'ять державного управління – чиновники, які діють згідно з професійними, а не партійними стандартами, залишаються на посадах незалежно від політичних змін, що забезпечує безперервність публічної політики. Це особливо важливо в умовах великого обсягу міжнародної технічної та фінансової допомоги, коли партнери очікують стабільного й ефективного адміністрування. Нарешті, дотримання принципу політичної неупередженості зміцнює міжнародну репутацію України як правової та демократичної держави, що діє відповідно до стандартів ЄС і Ради Європи. Це підвищує шанси на повноцінну інтеграцію до європейського простору та залучення довгострокових інвестицій у процеси відбудови.

Висновки. Отже, дотримання політичної неупередженості запобігає використанню державної служби як інструменту політичного впливу, знижує ризики політичної дискримінації чи корупційного тиску, а також формує підґрунтя для підвищення довіри громадян до державних інституцій. Особливу роль цей принцип відіграє в контексті євроінтеграційного курсу України, оскільки відповідність стандартам доброчесності та незалежності державного управління є умовою ефективної співпраці з міжнародними партнерами. У процесі післявоєнного відновлення України принцип політичної неупередженості державної служби набуває особливої значущості як основоположний механізм забезпечення стабільності, об'єктивності та правової визначеності в діяльності органів виконавчої влади. Його дотримання є запорукою професійності, інституційної безперервності та політичної нейтральності державного апарату, що критично важливо в умовах реалізації масштабних програм відновлення, розподілу ресурсів та управління міжнародною допомогою.

Таким чином, принцип політичної неупередженості має розглядатися не лише як формальна вимога законодавства, а як системоутворюючий чинник професійної публічної служби, що забезпечує ефективну реалізацію стратегічних завдань держави в умовах політичної турбулентності та

відбудови. Його реальне впровадження потребує не лише нормативного закріплення, а й дієвого механізму контролю, моніторингу та формування відповідної етичної культури серед державних службовців.

Література

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19

3. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text

4. Кабаненко А.О. Характеристика принципів проходження публічної служби: нормативно-правовий аспект. *Право і суспільство.* 2024. № 2. С. 604–609. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/2_2024/88.pdf

5. Ківалов С.В. Принципи державної служби у новому Законі «Про державну службу». *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 1. С. 7–16. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4818/01.pdf?sequence= 1&isAllowed=y 125

6. Корнута Л.М. Принцип політичної неупередженості в системі принципів державної служби. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2016. № 5. С. 68–71.

7. Наливайко Л.Р., Орєшкова А.Ф. Принцип політичної неупередженості в системі державної служби. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. № 3 (1). С. 41–44.

8. Федчишин С.А. Питання участі державних службовців у політичній діяльності в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. № 2. С. 206–209.

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.18

Е. П. Іванченко
кандидат юридичних наук, професор
Української технологічної академії,
докторант
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України
orcid.org/0009-0006-2669-8592

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У МИТНІЙ СПРАВІ: ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню законодавства України, що регулює використання штучного інтелекту (ШІ) в митній справі, правовим підставам та результатам реалізації ШІ при здійсненні митного контролю та оформлення товарів.

Використання ШІ поступово змінює митну справу підвищуючи ефективність митного контролю, прискорюючи процеси та мінімізуючи людський фактор. В сучасному світі ШІ широко застосовується у процесі діджиталізації митних процедур, комерційного документообігу суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) та митних брокерів, аналізу митних ризиків і виконання контрольних функцій з боку митних органів тощо.

Україна є активним учасником у контексті підготовки до вступу до Європейського Союзу (ЄС) та виконання Додатка XV до Угоди про асоціацію, яким встановлено чіткий перелік заходів, які має виконати Україна з метою гармонізації митних процесів з європейськими стандартами. Автором статті доведено, що з приведенням митного законодавства України до митного законодавства ЄС перед нашою державою в тому числі постають питання щодо гармонізації правил відносно ШІ.

З приєднанням України до Рамкової конвенції Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права при запровадженні у митне законодавство використання ШІ в процесі митного контролю та оформлення товарів потребує додаткової уваги та виваженого підходу з боку Міністерства фінансів України та Державної митної служби України, на які безпосередньо покладається керівництво здійсненням митної справи та реалізація державної митної політики. Під час впровадження ШІ митні органи мають провести необхідні консультації з усіма безпосередньо заінтересованими сторонами: громадські ради, бізнес асоціації, об'єднання митних брокерів, міжнародних перевізників тощо.

Правові підстави для використання ШІ при здійсненні митного контролю та оформлення товарів мають суттєве значення як для внутрішнього процесу використання ШІ з боку посадових осіб митних органів, так і для успішної діяльності суб'єктів ЗЕД та митних брокерів з метою дотримання митного законодавства. Запровадження ШІ до митного законодавства України має здійснюватися поетапно без негативних наслідків для суб'єктів господарювання та митної безпеки України, адже під час дії правового режиму воєнного стану цей аспект набуває особливої важливості й відповідальності з боку законодавчих та виконавчих органів влади.

Ключові слова: штучний інтелект, інформаційні технології, митне законодавство, законодавство ЄС, митний контроль, митне декларування, митний брокер, суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності.

Ivanchenko E. P. **ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CUSTOMS: LEGAL BASIS AND IMPLEMENTATION**

The article is devoted to the study of the Ukrainian legislation regulating the use of artificial intelligence (AI) in customs, legal grounds and results of AI implementation in customs control and clearance of goods.

The use of AI is gradually changing the customs business by increasing the efficiency of customs control, speeding up processes and minimizing the human factor. In today's world, AI is widely used in the digitalization of customs procedures, commercial document flow processes of foreign economic operators and customs brokers, customs risk analysis and control functions of customs authorities, etc.

Ukraine is an active participant in the context of preparation for accession to the European Union (EU) and implementation of Annex XV to the Association Agreement, which sets out a clear list of measures to be taken by Ukraine with a view to harmonizing its customs processes with European standards. The author proves that with the harmonization of Ukraine's customs legislation with the EU customs legislation, our country faces, among other things, the issue of harmonization of rules regarding AI.

With Ukraine's accession to the Council of Europe's Framework Convention on AI, Human Rights, Democracy and the Rule of Law, the use of AI in the process of customs control and clearance of goods requires additional attention and a balanced approach on the part of the Ministry of Finance of Ukraine and the State Customs Service of Ukraine, which are directly responsible for managing customs affairs and implementing the State customs policy. When implementing AI, customs authorities should hold the necessary consultations with all directly interested parties: public councils, business associations, associations of customs brokers, international carriers, etc.

The legal basis for the use of AI in customs control and clearance is essential both for the internal process of using AI by customs officials and for the successful operation of foreign trade entities and customs brokers to comply with customs legislation. The introduction of AI into the customs legislation of Ukraine should be carried out in stages without negative consequences for business entities and customs security of Ukraine, as this aspect is of particular importance and responsibility of the legislative and executive authorities during the martial law regime.

Key words: artificial intelligence, information technology, customs legislation, EU legislation, customs control, customs declaration, customs broker, foreign economic operator.

Постановка проблеми. Досліджуючи питання використання штучного інтелекту (ШІ) в митній справі, слід звернути увагу що Україна приєдналася до Рамкової конвенції Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права [1]. Документ визначає принципи, яких держава має дотримуватися у формуванні законодавства та застосуванні ШІ-продуктів у публічному секторі: повага до людської гідності, прозорість, недискримінація, захист приватності, надійність і безпека.

Підписання Конвенції відбулося в м. Страсбург, Франція, під час Конференції EURODIG 2025. Конвенція набере чинності після її ратифікації Верховною Радою.

«Стандарти у сфері штучного інтелекту є питанням безпеки мільйонів українців. Скоро AI буде в Дії та Мрії, тому важливо вже визначати принципи безпечного використання цієї технології в наших продуктах. Під час формування вимог ми орієнтуємося на світові та європейські стандарти, оскільки Україна інтегрується в європейський цифровий простір», – зазначив Олександр Борняков [2].

Також раніше Конвенцію підписали 15 урядів, серед яких Велика Британія, США, Канада, ЄС, Ізраїль, Японія та інші технологічні держави. Конвенція набере чинності після її ратифікації Верховною Радою України.

Принципи Конвенції опосередковано поширюватимуться на бізнес: держава створюватиме ініціативи для приватного сектору, які допоможуть компаніям адаптувати принципи в розробку власних продуктів. Наприклад, Міністерства цифрової трансформації України запустить методологію HUDERIA від Ради Європи. Вона допоможе оцінювати AI-продукти на відповідність правам людини, демократії та верховенства права.

Також важливо, що Конвенція не поширюється на використання ШІ в обороні.

Документ розробляли протягом трьох років представники держав-учасників Ради Європи, інших країн, що долучилися до процесу, а також представники бізнесу та громадського сектору. Україна також активно брала участь у розробці Конвенції як учасниця Комітету зі штучного інтелекту Ради Європи.

Міністерство цифрової трансформації України опублікувало Білу книгу з регулювання ШІ в Україні. Вона описує, як держава готує бізнес до майбутніх стандартів у сфері ШІ, коли буде впроваджено профільний закон та які переваги для громадян, бізнесу й розвитку інновацій має обраний bottom-up підхід.

З приведенням митного законодавства України до митного законодавства ЄС перед нашою державою в тому числі постають питання щодо гармонізації правил відносно ШІ. Реалізація цього завдання вже запроваджується в Україні через схвалення Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. N 1556-р Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні та Плану заходів з її реалізації [3].

У жовтні 2023року Міністерством цифрової трансформації України була здійснена презентація Дорожньої карти з регулювання штучного інтелекту в Україні [4] в основі якої регулювання ШІ лежить через bottom-up підхід, що передбачає рух від меншого до більшого: спочатку бізнесу надаються інструменти для підготовки до майбутніх вимог, а після цього буде ухвалено закон. Підхід враховує інтереси всіх ключових стейкхолдерів і дає змогу знайти баланс між інтересами бізнесу та захистом прав громадян [5].

Доречно зауважити, що той самий принцип має бути застосований по відношенню до правовідносин: держава – бізнес і відповідно: митниця – декларант. З'ясування суті цих правовідносин і визначення правових підстав для використання ШІ при здійсненні митного контролю та оформлення товарів, його вплив і наслідки для митної безпеки України є **метою даного дослідження.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям вивчення проблематики використання ШІ в процесі здійснення митного контролю та оформлення товарів під час переміщення товарів через митний кордон України стали праці таких вчених, як: І. Г. Бережнюк [6], Ю. О. Драганчук [7], С. Б. Звягінцев [8], Л. М. Івашова [9], О. В. Микуляк, Р. І. Стефанишин [10], П. В. Пашко [11], Н. Б. Чернецька-Білецька, К. В. Сєврук [12] та інші. У роботах вищезазначених вчених та практиків розглядаються перспективи цифрової трансформації митної служби України, її роль у сприянні спрощенню митних процедур, приділено правовим аспектам впровадження інноваційних рішень, а також аналізу їх впливу на економічну інтеграцію України у світову торговельну систему. Але, оскільки запровадження ШІ в митній справі почалося доволі недавно, а практична правова реалізація її тільки досліджується, представлене дослідження в частині правового аналізу використання ШІ при здійсненні митного контролю та оформлення товарів, його вплив і наслідки для митної безпеки України є першим у вітчизняній господарсько-правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Використання ШІ поступово змінює митну справу підвищуючи ефективність контролю, прискорюючи процеси та мінімізуючи людський фактор. У світі вже є успішні кейси застосування ШІ, які демонструють його потужний потенціал [13]:

1. *Автоматизований аналіз ризиків*. Багато країн використовують ШІ для аналізу великих обсягів даних і прогнозування ризиків. Наприклад, митна служба США (CBP) застосовує алго-

ритми машинного навчання для аналізу даних та виявлення підозрілих транзакцій. Подібні системи допомагають митним органам визначати потенційні загрози та ефективно розподіляти ресурси.

2. *Розпізнавання зображень і сканування вантажів*. Великий прорив у митній справі забезпечило використання технологій комп'ютерного зору. У Китаї та Сінгапурі митні служби використовують ШІ-алгоритми для аналізу рентгенівських знімків вантажів, що дозволяє швидко виявляти контрабанду або небезпечні матеріали без потреби у фізичному огляді.

3. *Чат-боти та автоматизовані консультації*. Деякі країни, зокрема Великобританія, використовують ШІ для надання консультацій з митних питань. Чат-боти допомагають підприємцям та громадянам отримати актуальну інформацію про тарифи, правила імпорту/експорту та процедури оформлення товарів, зменшуючи навантаження на митних працівників.

4. *Передбачувальна аналітика та боротьба з шахрайством*. Франція та Канада активно застосовують передбачувальну аналітику, щоб запобігати митному шахрайству. Наприклад, аналіз торгівельних маршрутів і транзакційних партнерів допомагає виявляти підозрілі операції, що можуть вказувати на ухилення від сплати мит або відмивання грошей.

Перші офіційні повідомлення від Державної митної служби про запровадження ШІ у нову Автоматизовану систему управління ризиками (використання генеративного ШІ OpenAI від Microsoft; система бізнес-аналізу (BI) власної розробки) [14] та при автоматичному заповненні частини граф митної декларації на основі фото техпаспорта (розпізнавання характеристик автомобіля за VIN-кодом) [15], дають нам підстави стверджувати, що митні органи при прийнятті рішень щодо процедури здійснення митного контролю та оформлення товарів, покладаються (беруть до уваги) на результати роботи, висновки та/або рекомендації ШІ.

Використання інноваційних технологій, таких як ШІ та блокчейн, дозволяє підвищити ефективність митного контролю, забезпечуючи швидке виявлення потенційних ризиків та прозорість операцій. Зокрема, впровадження нових версій автоматизованих систем аналізу ризиків із елементами ШІ сприяє автоматизації перевірки даних у митних деклараціях, що значно зменшує час обробки інформації та мінімізує людський фактор. Наприклад, Державна митна служба України впровадила нову версію автоматизованої системи аналізу ризиків, яка використовує генеративні великі мовні моделі для автоматизації перевірки імен та прізвищ у митних деклараціях. ШІ здатен за лічені секунди виконати те, на що у людини йдуть десятки хвилин, автоматично виділяючи некоректні записи та залишаючи для ручної перевірки лише найбільш сумнівні варіанти.

Крім того, застосування технологій блокчейн у зовнішньоекономічній діяльності забезпечує децентралізацію, незмінність і прозорість систем, знижуючи ризики шахрайства та неефективності. Використання високотехнологічних засобів митного контролю, таких як відеоспостереження, зчитування номерних знаків, ваговий контроль та скануючі системи, дозволяє здійснювати комплексний аналіз даних у режимі реального часу, підвищуючи ефективність та безпеку митних процедури. Такий підхід зменшує адміністративне навантаження на бізнес, забезпечує ефективне застосування митних процедур та сприяє високому рівню безпеки міжнародної торгівлі. Розвиток смарт-митниці є першим кроком на шляху достворення високотехнологічної, інтегрованої та конкурентоспроможної митної системи, здатної відповідати сучасним глобальним викликам і сприяти економічному зростанню країни [16] .

Державна митна служба України інформує про використання ШІ поки що лише для «внутрішнього використання», де BI щоденно автоматично кластеризує попередні митні оформлення за певними критеріями та цільовими показниками, що дозволяє виділяти сукупності індикаторів ризику – комбінації характеристик, які свідчать про потенційні порушення та формують так звані «червоні кластери», а ШІ аналізує дані точково, але окремо його результати не завжди є достатньо достовірними для ухвалення рішень щодо митного контролю, тому використовуються як зауваження для додаткової уваги, але не як підстава для застосування форм контролю.

Отже, виходячи з вищевикладеного, можемо стверджувати, що результати роботи, висновки та/або рекомендації задіяного ШІ не є підставою для прийняття повноцінного правового рішення з боку посадової особи митного органу при здійсненні митного контролю та оформлення товарів і мають лише рекомендаційний характер.

У відповідності до Митного кодексу України (Кодекс) [17] митна справа здійснюється з використанням інформаційних технологій, у тому числі заснованих на системах, що забезпечують функціонування електронних інформаційних ресурсів митних органів, і засобів їх забезпечення, що функціонують на національному та/або міжнародному рівні (стаття 31 Кодексу).

Кодексом визначено, що провадження систем, які забезпечують функціонування електронних інформаційних ресурсів митних органів, здійснюється відповідно до законодавства. Під час їх впровадження митні органи проводять консультації з усіма безпосередньо заінтересованими сторонами. І хоча перелік усіх безпосередньо заінтересо-

ваних сторін митним законодавством не визначений, вбачається що це особи, які безпосередньо приймають участь у процесі здійснення митного контролю та оформлення товарів, такі як суб'єкти ЗЕД та митні брокери. Також, на наш погляд, це можуть бути: громадські ради, бізнес асоціації, об'єднання митних брокерів, міжнародних перевізників тощо.

Для виконання передбачених Кодексом митних формальностей використовується автоматизована система митного оформлення, що входить до складу єдиної автоматизованої інформаційної системи митних органів України.

Слід зауважити, що Кодексом не передбачено використання ШІ в роботі митних органів, тому мова йде лише про використання автоматизованої системи митного оформлення. Таким чином цей процес може розглядатися лише в перспективі внесення змін до митного законодавства, про що також інформує Державна митна служба, а саме в частині щодо оподаткування міжнародних поштових та експрес-відправлень. Оскільки традиційні методи управління ризиками, які застосовуються для митних декларацій у торговому обігу, можуть бути недостатньо ефективними саме для контролю повноти оподаткування таких відправлень, інтеграція ШІ та BI забезпечить якісно новий рівень достовірності митного контролю. Перший профіль ризику, розроблений на основі цього підходу, вже запущено в тестову експлуатацію. У разі позитивних результатів він буде впроваджений на постійній основі.

Вбачається, що при запровадженні у митне законодавство використання ШІ необхідно врахувати, яким чином посадова особа з правової точки зору може здійснити відмову у митному оформленні. Адже згідно статті 256 Кодексу відмова у митному оформленні – це письмове вмотивоване рішення митного органу про неможливість здійснення митного оформлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через невиконання декларантом або уповноваженою ним особою умов, визначених цим Кодексом.

У рішенні про відмову у митному оформленні повинні бути зазначені причини відмови та наведені вичерпні роз'яснення вимог, виконання яких забезпечує можливість митного оформлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення. Зазначене рішення повинно також містити інформацію про порядок його оскарження.

Тобто прийняття рішення про відмову у митному оформленні є компетенцією посадової особи митного органу, яка має дотримуватись чинного законодавства та посилатись тільки на норми права закріплені цим законодавством. І поки що важко собі уявити, яким чином посадова особа митного органу буде посилатися на результати роботи, висновки та/або рекомендації ШІ. Чи буде вона нести відповідальність в разі невірного прийняття рішення при використанні ШІ, наприклад, при визначенні коду товару або його митної вартості. Теж саме стосується особи (декларанта), яка заявляє товар для митного контролю та оформлення. Як, наприклад, визначити її відповідальність в разі допущення помилок при заповненні митної декларації, навіть часткової, за допомогою ШІ? Також постає питання: яким чином суб'єкти ЗЕД та митні брокери можуть оскаржити рішення прийняте митним органом за результатом роботи ШІ? Всі ці питання мають бути вирішені на законодавчому рівні для однозначного підходу щодо їх вирішення з боку посадових осіб державних органів, а також у застосуванні в суддівській практиці.

Вочевидь, необхідно застосувати принцип рівноправного доступу між посадовою особою митного органу, суб'єктом ЗЕД та митним брокером до результатів ШІ, які впливають на процес здійснення митного контролю та оформлення товарів щодо правильності заповнення митних декларацій та подання за ними необхідних документів. Це буде значною мірою сприяти якості митного оформлення та належного виконання обов'язків двох сторін задіяних у правовідносинах між собою, зменшить кількість відмов у митному оформленні. Виключення становлять випадки, коли ШІ використовується митними органами для аналізу ризиків митного оформлення, запобігання контрабанді та порушенням митних правил, в оперативно-розшуковій діяльності, коли інформація є конфіденційною та призначена тільки для службового використання.

Також, слід прийняти до уваги, що використання ШІ суб'єктом ЗЕД або митним брокером при здійсненні митного контролю та оформлення товарів законодавством не заборонено та не вимагає від них якихось регламентованих правових дій. Тому, в разі застосування результатів ШІ при заповненні митної декларації, визначенні митної вартості та коду товару, розрахунку митних платежів та інших видів операцій, декларант несе персональну відповідальність у відповідності до митного законодавства.

Висновки. Правові підстави для використання ШІ при здійсненні митного контролю та оформлення товарів мають суттєве значення як для внутрішнього процесу використання ШІ з боку посадових осіб митних органів, так і для успішної діяльності суб'єктів ЗЕД та митних брокерів з метою дотримання митного законодавства.

Запровадження ШІ в митне законодавство України потребує додаткової уваги та виваженого підходу з боку Міністерства фінансів України та Державної митної служби України, на які безпосередньо покладається керівництво здійсненням митної справи та реалізація державної митної політики. Під час впровадження ШІ митні орга-

ни мають провести необхідні консультації з усіма безпосередньо заінтересованими сторонами (громадські ради, бізнес асоціації, об'єднання митних брокерів та міжнародних перевізників тощо).

Також дане питання потребує додаткових спільних наукових розробок з боку Державної митної служби України, Міністерства цифрової трансформації України та спеціалізованих наукових установ для більш детального вивчення практичного досвіду з використання систем ШІ, які надалі будуть запроваджені в митному законодавстві, а також можливість використання ШІ при здійсненні митного контролю та оформлення товарів, його вплив і наслідки для митної безпеки України, адже під час дії правового режиму воєнного стану цей аспект набуває особливої важливості та відповідальності з боку законодавчих і виконавчих органів влади.

Література

1. Council of Europe. Council of Europe and Artificial Intelligence. URL: https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence.

2. Урядовий портал. Безпечний ШІ для мільйонів українців: Україна підписала Рамкову конвенцію про штучний інтелект та права людини. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/bezpechnyi-shi-dlia-milioniv-ukraintsiv-ukraina-pidpysala-ramkovu-konventsiiu-proshtuchnyi-intelekt-ta-prava-liudyny.

3. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. N 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.

4. Міністерство цифрової трансформації України. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. URL: https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%94%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0_%D0%B7_%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A8%D0%86_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_compressed.pdf.

5. Регулювання штучного інтелекту в Україні: Мінцифри презентувало дорожню карту. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rehuliuvannia-shtuchnoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfry-prezentuvalo-dorozhniu-kartu.

6. Бережнюк І. Г. Розвиток інституційної спроможності митної служби України. Нові реалії здійснення митної справи в Україні: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, 30 травня 2023 року (Ірпінь-Хмельницький). Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 9–13.

7. Драганчук Ю. Українська митниця в горизонті-2030. Мета – підготовка до вступу до Митного союзу та ЄС. 2024. New Voise. URL:https://nv.ua/ukr/ukraine/events/strategichni-kroki-ukrajini-do-vstupu-v-yes-modernizaciya-mitnoji-sistemi-do-2030-roku-50435058.html/1.

8. Звягінцев С.Б. Митна реформа: Як Україна планує наздогнати ЄС? Бізнес. 2024. URL: https://biz.nv.ua/ukr/experts/ukrajinska-mitnicya-sutzmin-ta-reform-chogo-chekati-vid-novogo-mitnogo-zakonodavstva-yes-50427081.html

9. Івашова Л. М., Кийда Л. І. Діджиталізація митних процедур: сучасний стан та перспективи розвитку митної справи. Публічне управління та митне адміністрування. 2019. No 3(22). С. 218–230.

10. Микуляк О. В., Стефанишин Р. І. Впровадження інформаційних технологій у митну практику України. Податки і фіскальна політика. 2019. No 4(61). С. 53–66.

11. Пашко П. В., Пашко Д. В. Майбутнє митниці в інформаційному середовищі. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми та перспективи підприємницьких структур за умов нестійких процесів розвитку економіки». 17 травня 2024 р. Київ : НАУ, 2024. 157 с. С. 77–79.

12. Чернецька-Білецька Н. Б., Сєврук К. В. Спрощення процедур митного контролю за рахунок широкого впровадження електронного декларування. Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. 2015. No 1 (218). С. 117–121.

13. Трусов С. Використання штучного інтелекту в митній справі: кращі світові практики. Daleth Group. URL: https://dalethgroup.com/vykorystannia-shtuchnoho-intelektu-v-mytniy-spravi-krashchi-svitovi-praktyky/.

14. Державна митна служба України. Держмитслужба інтегрувала ШІ та BI в АСУР для підвищення ефективності управління ризиками. URL: https://customs.gov.ua/news/it-transformatsiia-62/post/derzhmitsluzhba-integruvala-shi-ta-bi-v-asur-dlia-pidvishchennia-efektivnosti-upravlinnia-rizikami-2016.

15. Державна митна служба України. Держмитслужба впроваджує штучний інтелект для спрощення митного оформлення авто. URL: https://customs.gov.ua/news/it-transformatsiia-62/post/derzhmitsluzhba-vprovadzhuie-shtuchnii-intelekt-dlia-sproshchennia-mitnogo-oformlennia-avto-2025.

16. Рум'янцева, К. Є., Головай, Н. М., & Руденко, В. В. (2025). Розвиток інформаційних технологій у митній сфері. Актуальні питання економічних наук, (7). URL: https://a-economics.com.ua/index.php/home/article/view/199.

17. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.

УДК 004.056:343.9:351.74
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.19

Т. А. Латковська
доктор юридичних наук, професор
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-3159-5994

П. П. Латковський
кандидат юридичних наук, доцент
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-2406-766X

Т. І. Демчук
доктор філософії,
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-0955-1816

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: АСПЕКТИ КІБЕРБЕЗПЕКИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Стаття присвячена комплексному дослідженню сучасних викликів інформаційним ресурсам у правоохоронній діяльності, аспектам кібербезпеки, яка є одним із пріоритетів у системі національної безпеки будь-якої країни. Реалізація зазначеного пріоритету має здійснюватися шляхом посилення спроможностей національної системи кібербезпеки для протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі. Нові виклики несе зростання питомої ваги кіберзагроз у спектрі загроз національній безпеці країн, що в міру розвитку інформаційних технологій та їх конвергенції з технологіями штучного інтелекту в найближче десятиліття посилюватиметься. У статті акцентується увага на тому, що швидко змінюваний цифровий світ потребує формування більш збалансованої та ефективної національної системи кібербезпеки, яка зможе гнучко адаптуватися до змін безпекового середовища, гарантуючи громадянам безпечне функціонування національного сегмента кіберпростору, передбачати нові можливості для цифровізації всіх сфер суспільного життя.

Кожна країна прагне створити максимально відкритий, вільний, стабільний і безпечний кіберпростір, де враховуються права і свободи людини та громадянина, підтримуються соціальний, політичний і економічний розвиток. У статті відмічено складну взаємодію між технологічним прогресом, законодавчими рамками та оперативними викликами, які формують ефективність цифрових інструментів у правоохоронній діяльності та підкреслено, що глобальний характер кіберзагроз вимагає міжнародної співпраці для ефективного протидіяння транснаціональній кіберзлочинності.

Зроблено висновок про роль інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності, що виходить далеко за межі простого впровадження технологій. Вона вимагає комплексного підходу, який поєднує міжнародну співпрацю, постійну освіту та передові інновації для ефективного вирішення як поточних, так і майбутніх викликів.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, інформаційні ресурси, цифровізація, кібербезпека, кіберзагрози, кіберзлочини.

Latkovska T. A., Latkovskyi P. P., Demchuk T. I. **INFORMATION RESOURCES IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES: ASPECTS OF CYBERSECURITY AND CONTEMPORARY CHALLENGES**

The article is devoted to a comprehensive study of contemporary challenges to information resources in law enforcement, aspects of cybersecurity, which is one of the priorities in the national security system of any country. The implementation of this priority must be achieved by enhancing the capabilities of the national cybersecurity system to counter cyber threats in the modern security environment. New challenges arise from the increasing proportion of cyber threats within the spectrum of threats to national security, which will intensify over the next decade with the development of information technologies and their convergence with artificial intelligence technologies. The article emphasises that the rapidly evolving digital world necessitates the formation of a more balanced and effective national cybersecurity system capable of flexibly adapting to changes in the security environment, ensuring citizens' safe operation within the national segment of cyberspace, and anticipating new opportunities for digitisation across all spheres of public life.

Every country strives to create an open, free, stable, and secure cyberspace where the rights and freedoms of individuals and citizens are respected, and social, political, and economic development is supported. The article highlights the complex interplay between technological progress, legislative frameworks, and operational challenges that shape the effectiveness of digital tools in law enforcement. It further emphasises that the global nature of cyber threats necessitates international cooperation to effectively counter transnational cybercrime.

A conclusion has been drawn regarding the role of information resources in law enforcement, which extends far beyond the mere implementation of technologies. It necessitates a comprehensive approach that combines international

cooperation, continuous education, and cutting-edge innovations to effectively address both current and future challenges.

Key words: law enforcement activities, information resources, digitalisation, cybersecurity, cyber threats, cybercrime.

Постановка проблеми. Зростаюча залежність від інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності призвела до появи як можливостей, так і викликів, особливо у сфері кібербезпеки. Сучасна поліцейська та слідча діяльність тісно пов'язана з цифровими інструментами, базами даних та мережевими системами, які підвищують оперативну ефективність, але також роблять органи влади вразливими до кіберзагроз. Інтеграція передових технологій, таких як штучний інтелект, аналітика великих даних і хмарні обчислення, революціонізувала запобігання та виявлення злочинності, проте ці інновації одночасно створюють загрозу, якою можуть скористатися зловмисники. Кібербезпека в правоохоронних органах більше не є периферійним питанням, це центральний компонент підтримання довіри громадськості та забезпечення цілісності конфіденційних даних. Особливій увазі піддається характер інформації, яку обробляють правоохоронні органи, що часто включає персональні дані, кримінальні записи та спеціальну розвідку, яку ще називають класифікованою розвідкою – це збір та аналіз інформації, яка має особливу важливість і потребує захисту від розголошення.

Однією з основних проблем у цій сфері є постійне ускладнення кіберзагроз, що націлені на інфраструктуру правоохоронних органів. Кіберзлочинці використовують тактику, таку як атаки з вимогою викупу, фішингові схеми та розподілені атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS), щоб порушити роботу або викрасти критичну інформацію. Ці загрози посилюються через зростаюче використання кримінальними організаціями зашифрованих каналів зв'язку, що ускладнює законне перехоплення. Крім того, поширення пристроїв Інтернету речей (IoT) у поліцейській діяльності – від нагрудних камер до систем спостереження – розширює поверхню атаки, що вимагає надійних протоколів безпеки для зменшення ризиків. Динамічний характер кіберзагроз потребує постійної адаптації захисних стратегій, проте обмежені ресурси та бюрократична інерція часто перешкоджають своєчасному реагуванню.

Ще однією критичною проблемою є етичні та правові наслідки використання інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності. Хоча поліція, що базується на даних, підвищує точність і прозорість, це також викликає занепокоєння щодо порушень конфіденційності та алгоритмічної упередженості. Наприклад, використання інструментів прогностичної поліції критикували за збереження системних нерівностей через непропорційне націлювання на маргіналізовані спільноти. Збалансування безпекових імперативів із громадянськими свободами залишається суперечливим питанням, особливо в юрисдикціях із суворими нормами захисту даних, такими як Загальний регламент щодо захисту даних (GDPR). Політики та керівники правоохоронних органів мають долати ці складності, щоб гарантувати, що технологічний прогрес не підриває демократичні принципи та не підриває довіру громадськості.

Перетин кібербезпеки та правоохоронної діяльності також підкреслює важливість міжвідомчої співпраці та міжнародного співробітництва. Кіберзлочинність є за своєю природою транснаціональною, що вимагає узгоджених дій через кордони для ефективного протидіяння таким загрозам, як злочинні угруповання хакерів або державна шпигунська діяльність. Однак розбіжності в правових рамках і технічних можливостях між країнами часто перешкоджають спільним зусиллям. Отже, посилення глобальних партнерств із одночасним подоланням юрисдикційних викликів є необхідним для розвитку стійкої кібербезпеки в правоохоронній сфері. Оскільки цифрова трансформація прискорюється в усіх галузях, проактивні заходи – включаючи підготовку кадрів, модернізацію інфраструктури та гармонізацію політик – будуть вирішальними для захисту інформаційних ресурсів від нових загроз.

Метою статті є дослідження інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності в умовах воєнного стану, проблем їх використання, а також постійне ускладнення кіберзагроз.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція інформаційних ресурсів у правоохоронну діяльність стала наріжним каменем сучасного поліцейського функціонування, особливо у протидії кіберзлочинності та забезпеченні кібербезпеки. Слід відмітити складну взаємодію між технологічним прогресом, законодавчими рамками та оперативними викликами, які формують ефективність цифрових інструментів у правоохоронній діяльності. Найбільш помітною є зростаюча залежність від прийняття рішень на основі даних, що трансформувало традиційні методи розслідування. Правоохоронні органи нині використовують величезні масиви даних, від кримінальних записів до потоків даних у реальному часі з систем спостереження, для виявлення закономірностей та прогнозування потенційних загроз. Однак цей перехід до поліцейської діяльності, орієнтованої на даних, порушує критичні питання щодо їх точності, проблем конфіденційності та етичних наслідків застосування прогностичних алгоритмів.

Важливий виклик стосується вразливостей, властивих базам даних правоохоронних органів. Незважаючи на їхню корисність, ці системи часто стають мішенню кіберзлочинців, які прагнуть маніпулювати або викрадати конфіденційну інформацію. Випадки несанкціонованого доступу до поліцейських мереж підкреслюють нагальну потребу в надійних заходах кібербезпеки. Статистичні дані доводять, що багато установ досі покладаються на застарілі протоколи шифрування та недостатні механізми автентифікації, що робить їх вразливими до порушень. Крім того, стрімкий розвиток кіберзагроз вимагає постійного оновлення оборонних стратегій – вимоги, яка часто перевищує інституційні можливості через бюджетні обмеження та бюрократичну інерцію [1]. Ця розбіжність між складністю загроз і готовністю до оборони становить постійний ризик для цілісності операцій правоохоронних органів.

Ще однією критичною проблемою, яка випливає з даних, є правові та юрисдикційні складнощі, пов'язані з розслідуванням транснаціональних кіберзлочинів. Транснаціональний характер багатьох кіберзлочинів ускладнює збір доказів і кримінальне переслідування, оскільки різниця в національному законодавстві часто перешкоджає співпраці. Наприклад, розбіжності в політиках зберігання даних між юрисдикціями можуть обмежувати доступ до ключових цифрових доказів. Крім того, відсутність стандартизованих протоколів для міжнародної співпраці посилює затримки у вирішенні кіберінцидентів. Тож результати свідчать, що хоча такі механізми, як договори про правову допомогу, існують, їх практична реалізація залишається неузгодженою через політичні та процедурні бар'єри. Ця фрагментація не лише підриває ефективність розслідувань, але й заохочує кіберзлочинців, які використовують юрисдикційні прогалини.

Роль штучного інтелекту (ШІ) у правоохоронній діяльності також є ключовим предметом аналізу. Інструменти на основі ШІ дедалі частіше використовуються для таких завдань, як розпізнавання обличчя, виявлення аномалій у фінансових операціях та автоматизована оцінка загроз. Хоча ці технології пропонують значні переваги з точки зору швидкості та масштабованості, їхнє впровадження супроводжується суперечками. Було висловлено занепокоєння щодо алгоритмічної упередженості – коли певні демографічні групи можуть бути непропорційно цільовими через недоліки в навчальних даних та відсутності прозорості в процесах прийняття рішень. Відмітимо те, що без суворого нагляду та механізмів відповідальності системи штучного інтелекту ризикують увіковічнити системні нерівності в рамках кримінальної юстиції. Крім того, громадська недовіра до автоматизованих інструментів поліції може підривати співпрацю з громадою, яка є необхідною для ефективного запобігання злочинності.

Людський фактор також відіграє вирішальну роль у впровадженні інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності. Дефіцит навчання серед співробітників часто називали як перешкоду для оптимального використання технологій. Багато працівників не мають спеціалізованих навичок у кібербезпеці чи цифровій криміналістиці, що обмежує їхню здатність ефективно реагувати на складні кіберзагрози. Ускладнює цю проблему також опір організаційним змінам.

Публічно-приватні партнерства стали перспективним напрямом для підвищення можливостей правоохоронних органів у кіберпросторі. Співпраця з технологічними компаніями забезпечує доступ до передових інструментів та експертизи, які в іншому випадку можуть бути недоступними для установ. Наприклад, партнерства з кібербезпековими компаніями сприяли обміну інформацією про загрози в режимі реального часу та спільним діям у відповідь на масштабні кібератаки. Однак такі співпраці не позбавлені викликів; питання, пов'язані з правами власності на дані, конфліктом мотивів отримання прибутку з цілями суспільних інтересів та регуляторним наглядом, залишаються нерозв'язаними [2]. Досягнення балансу між використанням інновацій приватного сектору та забезпеченням публічної відповідальності буде ключовим для підтримки цих партнерств у довгостроковій перспективі.

Наведені тут результати висвітлюють як трансформаційний потенціал, так і внутрішні ризики, пов'язані з інформаційними ресурсами у правоохоронній діяльності. Хоча технологічний прогрес надає безпрецедентні можливості для запобігання злочинам та розслідування, їхнє впровадження потребує ретельного управління для пом'якшення етичних дилем та оперативних уразливостей.

Зростаюча залежність від цифрових інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності спричинила значні виклики у підтриманні кібергігієни та захисті конфіденційних даних. Однією з найактуальніших проблем є вразливість баз даних правоохоронних органів до складних кібератак [2], що може підірвати операційну цілісність і довіру громадськості. Недавні дослідження свідчать, що кіберзлочинці часто націлюються на поліцейські бази даних через високу цінність інформації, яку вони містять, включаючи кримінальні записи, дані спостереження та особисті ідентифікатори. Запорукою успішного розвитку країни є безпечний кіберпростір.

Ще однією критичною проблемою є зростаюча складність методів соціальної інженерії, які використовують зловмисники для експлуатації людських слабкостей у правоохоронних органах. Наприклад, фішингові кампанії стають все більш

індивідуалізованими, імітуючи офіційні повідомлення, щоб обманом змусити персонал розкрити облікові дані або завантажити шкідливе програмне забезпечення. Такі атаки особливо небезпечні, оскільки вони обходять технічні засоби захисту, використовуючи психологічні маніпуляції.

Програми навчання, спрямовані на підвищення обізнаності щодо цих тактик, показали перспективні результати, але їх реалізація залишається нерівномірною в різних юрисдикціях. Дослідження свідчать, що організації з обов'язковим кібербезпековим навчанням фіксують менше випадків крадіжки облікових даних, що підкреслює важливість постійної освіти. Однак стрімкий розвиток методів соціальної інженерії вимагає регулярного оновлення навчальних програм для ефективного протидії новим загрозам.

Інтеграція штучного інтелекту (ШІ) у діяльність правоохоронних органів створює як можливості, так і ризики в контексті кібербезпеки. Інструменти на основі ШІ можуть покращити прогностичне полювання та аналіз даних, але також створюють нові вектори атак за відсутності належного захисту. Наприклад, методи ворожого машинного навчання використовувалися для маніпулювання системами ШІ шляхом надсилання їм оманливих даних, що призводило до помилкових слідчих висновків. Крім того, централізація систем штучного інтелекту створює єдині точки відмови, які можуть бути використані для одночасного порушення роботи кількох операцій. Таким чином, необхідно урівноважувати інновації з управлінням ризиками, встановлюючи суворі стандарти безпеки для впровадження ШІ у правоохоронній діяльності. Це включає ретельне тестування на вразливості та забезпечення прозорості алгоритмічного прийняття рішень для підтримки відповідальності.

Міжвідомча співпраця є ще однією сферою, де кібербезпека стикається зі значними викликами. Хоча обмін інформацією між правоохоронними органами є важливим для боротьби з транснаціональною злочинністю, це також підвищує ризик кіберзагроз, якщо канали зв'язку недостатньо захищені. Зашифровані платформи та системи верифікації на основі блокчейну були запропоновані як потенційні рішення для забезпечення безпеки міжвідомчого обміну. Однак розбіжності в технологічних можливостях між установами часто перешкоджають єдиному впровадженню. Наприклад, менші відділи можуть не мати ресурсів для запровадження передових інструментів шифрування, що створює слабкі ланки в загальному ланцюгу безпеки. Для усунення цих розбіжностей необхідне цільове фінансування та технічна підтримка з боку національних урядів, щоб гарантувати, що всі установи відповідають базовим стандартам кібербезпеки.

Етичні наслідки кібербезпекових заходів у правоохоронній діяльності не можна ігнорувати. Хоча технології спостереження та інструменти збору даних є життєво важливими для запобігання злочинності, їхнє неправильне використання або недостатній захист можуть порушувати громадянські свободи. Довіра громадськості до правоохоронних органів залежить від прозорості щодо того, як збираються, зберігаються та захищаються дані – принцип, який має керувати всіма ініціативами з кібербезпеки у цій сфері.

Нарешті, глобальний характер кіберзагроз вимагає міжнародної співпраці для ефективного протидіяння транснаціональній кіберзлочинності, адже кіберзагрози виступають складовою загроз у сучасному світі [3]. Дослідники зазначають, що до ефективної кібербезпеки необхідно підходити комплексно, що вимагає скоординованих дій на національному, регіональному та міжнародному рівнях [5].

Правоохоронні органи стикаються з проблемами юрисдикції при переслідуванні злочинців, які діють із інших територій. Договори про правову допомогу та спільні оперативні групи зарекомендували себе як корисні інструменти, але часто зазнають ускладнень через бюрократичні затримки та суперечливі правові стандарти. Узгодження міжнародних законів з кібербезпеки та розвиток довіри між державами залишаються вирішальними кроками як на розвиток взаємної довіри для спільної відповіді на кібератаки і подолання кризових ситуацій у кібербезпеці, так і на суто практичну співпрацю: проведення спільних кібероперацій та розслідування міжнародних кіберзлочинів, регулярні кібернавчання та тренінги.

Висновки. Інтеграція інформаційних ресурсів у правоохоронну діяльність стала невід'ємною частиною вирішення сучасних викликів безпеки, особливо у сфері кібербезпеки. Швидка цифровізація критичної інфраструктури, разом із зростаючою складністю кіберзагроз, вимагає надійної системи управління та захисту інформаційних активів у поліцейській та слідчій роботі. Оскільки правоохоронні органи дедалі більше покладаються на цифрові інструменти – від криміналістичних баз даних до аналітики на основі штучного інтелекту – вразливості, притаманні цим системам, потребують ретельної уваги. Перетин кіберзагроз і злочинної діяльності створює динамічний ландшафт, у якому традиційні методи поліцейської роботи мають розвиватися, щоб протидіяти зловмисникам, які використовують технологічні досягнення для незаконних цілей.

Однією з найважливіших проблем є пошук балансу між доступністю та безпекою. Хоч вільний потік інформації підвищує оперативну ефективність, він також створює можливості для

витоку даних, несанкціонованого доступу та маніпуляцій з боку кіберзлочинців. Тож, правоохоронні органи мають запроваджувати суворі протоколи, щоб забезпечити захист конфіденційних даних без шкоди для оперативності розслідувань. Шифрування, багатофакторна автентифікація та системи постійного моніторингу мають стали невід'ємними компонентами зменшення ризиків, проте їхня ефективність залежить від регулярних оновлень і дотримання найкращих практик. Крім того, людський фактор залишається критичною вразливістю: недостатнє навчання або процедурні помилки серед персоналу можуть підірвати навіть найдосконаліші технологічні засоби захисту.

Роль інформаційних ресурсів у правоохоронній діяльності виходить далеко за межі простого впровадження технологій. Вона вимагає комплексного підходу, який поєднує реформування політики, міжнародну співпрацю, постійну освіту та передові інновації для ефективного вирішення як поточних, так і майбутніх викликів.

Література

1. Curtis, J., & Oxburgh, G. (2023). Understanding cybercrime in 'real world' policing and law enforcement. Criminal Justice and Behavior, 50(1), 3–25. https://doi.org/10.1177/0032258X221107584

2. Ferrante, D. J., & Holt, T. J. (2024). Assessing cyberattacks in response to police actions in physical space. Deviant Behavior. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/01639625.2024.2429730

3. Bezzubov, D., Ihonin, R., & Diorditsa, I. (2017). Cyberthreats as a component of threats in the contemporary world (a legal aspect). Journal of Advanced Research in Law and Economics, 8(7), 2086–2093. https://doi.org/10.14505/jarle.v8.7(29).04

4. Ilchenko, M., Uryvsky, L., & Osypchuk, S. (2021). The main directions of improving information and communication technologies in the global trends. In M. Ilchenko, L. Uryvsky, & L. Globa (Eds.), Advances in information and communication technology and systems (Lecture Notes in Networks and Systems, Vol. 152, pp. 1–10). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-58359-0_1

5. Svintsytskyi, A. V. (2022). The system of cybersecurity bodies in Ukraine. Revista Científica General José María Córdova, 20(38), 287–305. https://doi.org/10.21830/19006586.903

6. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури. Закон України від 27 березня 2025 року № 4336-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4336-20#Text

7. Зміни щодо кіберзахисту державних інформаційних ресурсів та критичної інформаційної інфраструктури, що вносяться до постанов Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2025 № 447. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-2025-%D0%BF#Text

8. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах. Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.20

О. Г. Погребняк
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0009-0009-2157-9318

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Актуальність професійного розвитку публічних службовців в Україні зумовлена потребою модернізації системи публічного управління, що має забезпечити її ефективність, стійкість і відповідність стандартам Європейського Союзу. Особливої ваги ця проблема набуває в умовах воєнного стану, коли держава стикається з викликами безпеки, управління кризовими ситуаціями та реалізацією післявоєнних стратегій відновлення. У такому контексті якісна професійна підготовка кадрів публічної служби визначається як один із ключових чинників формування державного апарату європейського рівня. Метою статті є проаналізувати моделі професійного розвитку публічних службовців у державах ЄС, зокрема Франції, Німеччині, Польщі та Італії, і на основі цього досвіду визначити перспективні орієнтири для вдосконалення української моделі публічної служби. У статті виокремлено три провідні концепції навчання: спеціалізовану, багатопрофільну та особистісно орієнтовану, а також системно розглянуто моделі освітньої підготовки у згаданих країнах, підкреслюючи їх практичну спрямованість, міждисциплінарність та інституційну сталість.

Обґрунтовано необхідність створення в Україні адаптивної, гнучкої та децентралізованої системи професійного розвитку публічних службовців із активним використанням цифрових технологій, чітким розмежуванням політичних і адміністративних функцій, а також гармонізацією з європейським законодавством. Запропоновані підходи сприятимуть не лише зміцненню кадрового потенціалу, а й ефективній інтеграції України до адміністративного простору ЄС.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, професійний розвиток, професійна підготовка, Європейський Союз, євроінтеграція.

Pogrebnyak O. G. **PROFESSIONAL TRAINING OF PUBLIC SERVANTS: EUROPEAN EXPERIENCE**

The relevance of professional development of public servants in Ukraine stems from the need to modernize the public administration system to ensure its efficiency, resilience, and compliance with European Union standards. This issue becomes particularly significant under martial law, as the state faces security challenges, crisis management tasks, and the implementation of post-war recovery strategies. In this context, high-quality professional training of civil service personnel is defined as a key factor in shaping a capable and sustainable state apparatus. The aim of this article is to analyze models of professional development of public servants in selected EU countries – namely France, Germany, Poland, and Italy – and, based on this experience, to identify promising directions for improving the Ukrainian public service model.

The article highlights three dominant training concepts: specialized, multidisciplinary, and personality-oriented learning. It also systematically examines the educational models implemented in the aforementioned countries, emphasizing their practical orientation, interdisciplinary approaches, and institutional sustainability. The study substantiates the need for Ukraine to develop an adaptive, flexible, and decentralized system of professional development for public servants. This system should incorporate digital technologies, ensure a clear separation between political and administrative functions, and align national legislation with European standards. The proposed approaches will not only enhance human resource capacity but also support Ukraine's effective integration into the European administrative space. Conclusions are drawn on the need to implement the foreign experience of partner countries in the issues of professional development of public servants in order to unify the norms of current legislation and further common historical development.

Key words: public service, civil service, professional development, professional training, European Union, European integration.

Постановка проблеми. Серед актуальних викликів, що постають перед системою публічного управління України, особливу увагу слід приділити питанню забезпечення якісної підготовки публічних службовців. В умовах воєнного стану, коли перед органами влади стоять завдання забезпечення стабільності, національної безпеки, ефективного адміністрування кризовими процесами та реалізації стратегій післявоєнного відновлення, проблема професійної підготовки кадрів набуває особливого значення. Адже, від рівня фахової спроможності службовців залежить не лише поточне функціонування державного апарату, а й здатність країни оперативно адаптуватися до надзвичайних умов та формувати довгострокову стратегію розвитку. З огляду на це, стратегічною метою державної кадрової політики України має бути формування високопрофесійного освітньо-кваліфікаційного потенціалу, який би забезпечував стійкість, гнучкість та ефективність системи публічної служби. У цьому контексті особливої значущості набуває дослідження та імплементація найкращих практик підготовки публічних службовців, що були апробовані в країнах

Європейського Союзу. Сучасний європейський досвід свідчить про важливість державної участі у формуванні політики професійного розвитку кадрів, що позитивно позначається на динаміці соціально-економічного розвитку. Варто детально аналізувати моделі освітньої підготовки публічних службовців у тих державах, де центральну роль у формуванні системи професійного навчання відіграє держава як гарант якості та ефективності кадрової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки публічних службовців були предметом вивчення багатьох українських та зарубіжних теоретиків та практиків. Зокрема, основні аспекти проблеми професійного навчання та підготовки державних службовців аналізуються у працях таких дослідників, як Ю. Битяка, В. Гриненка, С. Ківалова, Т. Коломоєць, Л. Корнути, В. Малиновського, О. Оболенського, М. Міненка, О. Слюсаренка та інших. У той же час комплексного дослідження проблеми підготовки публічних службовців у сучасних умовах, із урахуванням законодавчих перетворень та закордонного досвіду не проводилося.

Метою статті є провести аналіз та з'ясувати особливості основних концепцій та форм Європейського досвіду підготовки публічних службовців окремих країн, що може бути основою подальшого удосконалення та розвитку інституту публічної служби в Україні у період післявоєнної розбудови.

Виклад основного матеріалу. У першу чергу, актуальність визначення особливостей професійного розвитку публічних службовців в Україні зумовлена необхідністю підвищення ефективності публічного адміністрування, особливо в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення держави. Сучасні виклики вимагають від публічних службовців не лише глибоких фахових знань, а й здатності адаптуватися до змін, діяти в умовах невизначеності та приймати відповідальні рішення [3, с. 88]. Визначення та впровадження оптимальної моделі професійного розвитку є запорукою формування компетентного, доброчесного та інституційно сталого корпусу публічної служби, який здатен забезпечити реалізацію національних реформ і євроінтеграційного курсу України. Щодо законодавчого визначення, варто зазначити, що Закон України «Про державну службу» закріпив розуміння професійної освіти та підготовки, власне, державного службовця. Так, у ст. 48 законодавець закріпив розуміння та порядок підвищення рівня професійної компетентності державних службовців [1]. Щодо інших видів публічної служби питання законодавчого визначення залишається відкритим. Однак, не дивлячись на певне законодавче урегулювання, питання професійної підготовки перебуває на шляху свого становлення, Тому, вивчення та аналіз зарубіжного досвіду окремих Європейських країн, де система професійної підготовки публічних службовців діє злагоджено та дає хороші результати, є важливим та необхідним. Слід зазначити, що зарубіжний досвід в цілому виробив три концепції підготовки кваліфікованих кадрів на публічній службі: 1) концепція спеціалізованого навчання, орієнтована на сьогоднішній день або на найближче майбутнє і має відношення до відповідного робочого місця. Така підготовка є ефективною відносно нетривалий відрізок часу, але, з погляду, окремого публічного службовця, сприяє збереженню за ним робочого місця, а також підвищує відчуття власної гідності; 2) концепція багатопрофільного навчання є ефективною з економічної точки зору, оскільки підвищує внутрішньоорганізаційну і поза організаційну мобільність працівника. Проте остання обставина є відомим ризиком для організації, де працює публічний службовець, оскільки він має можливість вибору і тому менш прив'язаний до відповідного робочого місця; 3) концепція навчання, орієнтованого на особистість, має на меті розвиток людських якостей, закладених природою або придбаних у практичній діяльності. Ця концепція стосується насамперед публічних службовців, які мають схильність до наукових досліджень і талант керівника, педагога. Цілеспрямована підготовка кваліфікованих кадрів публічного адміністрування припускає тісний зв'язок і координацію вказаних концепцій навчання [6, с. 8].

Опрацьовуючи результати наукових досліджень та практику зарубіжних країн, доцільно погодитися з висновками науковців щодо виокремлення трьох провідних моделей професійної підготовки публічних службовців. Зокрема, йдеться про англійську модель, що базується на інтеграції бізнес-підходів із системою публічного управління; німецьку модель, в основі якої лежить юридична освіта, доповнена службовою підготовкою та системою підвищення кваліфікації для представників середньої та нижчої ланки публічної служби; а також французьку модель, що передбачає централізовану державну систему підготовки обмеженої кількості висококваліфікованих управлінців, ключову роль у якій відіграє Національна школа управління.

У процесі аналізу підходів до підготовки та професійного розвитку публічних службовців у зарубіжних країнах, також важливо звернути особливу увагу на досвід держав Східної Європи, який має значний потенціал для адаптації в українських умовах з огляду на подібність інституційних традицій, систем управління та правових засад публічної служби. Саме тому доцільним є глибоке дослідження моделей професійного навчання та підвищення кваліфікації, реалізованих у цих країнах, з метою формування ефективної,

цілісної та адаптивної системи публічного адміністрування в Україні, що особливо актуально в контексті посилення вимог до публічної служби в умовах воєнного стану та стратегічного курсу на європейську інтеграцію. У цьому контексті значний науковий інтерес становить модель професійної підготовки публічних службовців Французької Республіки. Зокрема, її правову основу становить Загальний статут державної служби, який гарантує службовцям право на постійне професійне навчання та передбачає можливість обов'язкового проходження підготовки впродовж кар'єри. Французька система державної служби функціонує за кар'єрною моделлю та характеризується високим ступенем централізації. Ключовим інституційним елементом виступає Головне управління державної служби (DGAFP), яке здійснює координацію державної політики у сфері підготовки кадрів та відповідає за формування вищого корпусу управлінців [5].

Система професійної підготовки у Франції охоплює широке коло навчальних інституцій, серед яких вирізняються такі профільні заклади, як Національна школа адміністрації (ENA), регіональні інститути адміністрації (IRA), а також спеціалізовані навчальні заклади у сфері податкової політики, митної справи, безпеки, охорони здоров'я, екології, будівництва, аграрного господарства та інших технічних напрямів. ENA та IRA перебувають у підпорядкуванні Міністерства державної служби, у той час як спеціалізовані школи координуються відповідними галузевими міністерствами [10, с. 55]. Підвищення кваліфікації працівників державних органів забезпечується не лише адміністративними школами, а й відомчими структурами, що реалізують освітні програми всередині органів публічної влади. Варто також відзначити активну участь приватного сектору у реалізації підготовки державних службовців шляхом укладання відповідних контрактів з органами державної влади.

Система професійного навчання у Франції зорієнтована на практичні навички, тоді як академічна база вважається передумовою для вступу до адміністративних навчальних закладів і перевіряється через конкурсний відбір. Вступні іспити мають вирішальне значення для зарахування до школи, після чого студенти набувають статусу державних службовців та отримують заробітну плату протягом навчання [2]. Заключне оцінювання за результатами програми є підставою для довготривалого перебування на державній службі. Таким чином, французька модель поєднує конкурсну відкритість із високими стандартами практичної підготовки, що може бути корисним прикладом для реформування системи підготовки державних службовців в Україні. До позитивних характеристик французької моделі освітньо-професійної підготовки державних службовців варто віднести системне розуміння стратегічних завдань публічної служби, таких як децентралізація, територіальна організація державних інституцій, налагодження комунікації між владними структурами та суспільством, підтримка місцевих громад, а також інтеграція до європейського адміністративного простору через співпрацю з інституціями Європейського Союзу [4, с. 156]. Особливої уваги заслуговує ефективне управління людськими ресурсами та орієнтація на екологічну модернізацію, що відповідає сучасним викликам сталого розвитку. Попри наявність значної кількості установ та центрів прийняття рішень у сфері кадрової підготовки, французька система зберігає високий рівень цілісності, оптимальну економічну доцільність та адміністративну ефективність. Саме тому ця модель вважається однією з найбільш розвинених у Європі й заслуговує на глибоке вивчення та адаптацію в контексті українських реалій. Водночас не можна не враховувати й системні обмеження, притаманні централізованим моделям: зокрема, низький рівень професійної мобільності, який хоча й компенсується високим соціальним статусом та чітко структурованою системою матеріального заохочення, все ж може призводити до зниження рівня відкритості, комунікативності та адаптивності службовців до змін.

Дані зосередимо увагу на Німецькій моделі проесійного розвитку та навчання. Німецька система освітньо-фахової підготовки управлінських кадрів, що також належить до моделей закритого типу, відзначається високим рівнем нормативної впорядкованості та інституційної багаторівневості. Вона охоплює як загальнонаціональні органи – Федеральну академію державного управління, Міністерство внутрішніх справ, Федеральну вищу школу муніципального управління, Академію Німецької спілки державних службовців, – так і регіональні вищі навчальні заклади, підпорядковані окремим землям. Основою функціонування системи є наявність обов'язкової професійної підготовки, диференційованої за рівнями управління, з особливим акцентом на стажуванні як ключовому елементі підготовки вищих публічних службовців [7, с. 206]. Основні форми підвищення кваліфікації включають: первинну професійну підготовку для новопризначених працівників; професійне навчання відповідно до займаної посади та напряму діяльності; програми підготовки для переходу на посади вищого рівня; а також спеціалізовані навчальні курси для управлінського персоналу. Зміст навчання поділяється на дві функціональні групи: перша – забезпечення базового рівня кваліфікації для усіх службовців, котрі вперше прийняті на посаду; друга – адаптивна, що спрямована на підтримання та оновлення професійних знань відпо-

відно до зміни умов та завдань управління. До безперечних переваг німецької моделі слід віднести збалансованість між теоретичною підготовкою та практичними навичками, що сприяє комплексному розвитку компетенцій публічного службовця [9, с. 741]. Водночас до системних недоліків належить жорстка орієнтація на юридичну освіту: особи, що не мають фаху юриста, зобов'язані проходити тривалу перепідготовку, що вказує на обмеження міждисциплінарної гнучкості цієї моделі.

Також варто вивчити досвід Польщі, котрий, беззаперечно, може бути корисним для України. Отже, система підготовки публічних службовців у Польщі є показовим прикладом послідовної модернізації публічного управління, який може слугувати орієнтиром для реформування української моделі публічної служби, зокрема в контексті євроінтеграційного курсу та поствоєнного оновлення інституційної спроможності держави. Трансформація польської державної служби здійснювалася відповідно до принципів прозорості, професіоналізму та функціонального поділу між політичною і адміністративною сферами. Зокрема, відповідно до польського законодавства, до Корпусу державної служби зараховуються лише ті посади, які перебувають у сфері повноважень Прем'єр-міністра. Водночас особи, які підпорядковуються іншим органам державної влади (наприклад, Конституційному трибуналу, Верховній контрольній палаті тощо), не входять до складу цього корпусу. Також не включаються до складу державної служби особи, які обіймають політичні посади – це міністри, заступники міністрів, воєводи та їх заступники, що гарантує чітке розмежування між політичним керівництвом та апаратом управління державною [11]. Організаційно польський корпус державної служби поділяється на дві основні категорії: працівників, які виконують службові обов'язки на основі трудового договору, та державних службовців, які займають посади на основі адміністративного призначення. Для осіб, що вперше вступають на державну службу, передбачено проходження підготовчої служби тривалістю до чотирьох місяців, яка завершується складанням кваліфікаційного іспиту, що є обов'язковою умовою для подальшого професійного зростання [8, с. 14]. Крім того, важливою складовою системи професійної підготовки в Польщі є багаторівнева система тренінгів. Центральні тренінги розробляються та координуються Главою державної служби і охоплюють загальнонаціональні питання професійного розвитку. Генеральні тренінги організовуються Офісом Генеральних директорів, який також відповідає за формування індивідуальних програм розвитку для членів Корпусу державної служби. Спеціалізовані тренінги орієнтовані на задоволення конкретних навчальних потреб окремих відомств або підрозділів і розробляються у тісній взаємодії з керівництвом відповідних установ [11].

В той же час, центральним елементом системи є діяльність Національної школи публічного адміністрування (Krajowa Szkoła Administracji Publicznej – KSAP), що функціонує як вищий інститут підготовки публічних службовців. Вступ до школи здійснюється виключно на конкурсних засадах, що забезпечує високий рівень добору кандидатів. Особи, які успішно завершили навчальну програму, автоматично зараховуються до складу публічної служби та мають можливість самостійно обирати одну з посад, запропонованих Прем'єр-міністром. Освітня програма KSAP має міждисциплінарний характер і охоплює підготовку майбутніх керівників, експертів і управлінців на центральному та регіональному рівнях. Крім підготовки нових кадрів, школа забезпечує підвищення кваліфікації чинних службовців. Вона організовує цільові курси, семінари та практикуми, що передбачають поглиблене вивчення законодавства, європейських і міжнародних відносин, економіки, іноземних мов та інших дисциплін, важливих для ефективної реалізації функцій публічного управління. Польська система професійної підготовки характеризується високим рівнем інституційної дисципліни, гнучкістю у реалізації освітніх програм та орієнтацією на безперервний розвиток персоналу публічної служби, що може бути надзвичайно цінним джерелом практик для подальшого вдосконалення системи публічної служби в Україні.

У доповнення до аналізу моделей професійної підготовки публічних службовців у Франції, Німеччині та Польщі, варто розглянути досвід Італії як приклад поєднання централізованого та децентралізованого підходів до формування кадрового потенціалу публічного адміністрування, що також може мати прикладне значення для України. Італійська модель професійної підготовки державних службовців функціонує на основі поєднання державної політики у сфері державної служби з високим рівнем автономії окремих адміністративних органів у питаннях кадрового забезпечення [2]. Центральну координаційну роль у формуванні політики професійного розвитку відіграє Департамент державної адміністрації при Раді Міністрів Італії, який розробляє стандарти, нормативи та індикатори якості для усіх видів професійного навчання.

Однією з ключових інституцій системи є Школа національного управління (Scuola Nazionale dell Amministrazione – SNA), яка виконує функцію національного провайдера навчальних програм для вищих державних службовців та кандидатів на управлінські посади. Навчання у школі орі-

єнтоване на стратегічні аспекти публічного адміністрування, цифрову трансформацію, боротьбу з корупцією, етичне врядування та політики сталого розвитку. Програми школи передбачають не лише лекційні модулі, а й симуляції, роботу з кейсами та міжвідомчу взаємодію, що сприяє розвитку практичних навичок. Особливістю італійської системи є реалізація концепції персоналізованого професійного розвитку, що передбачає індивідуальні траєкторії навчання для кожного службовця відповідно до його функціональних обов'язків та кар'єрного планування [10, с. 55]. Окрім цього, Італія активно впроваджує цифрові освітні платформи, які дозволяють державним службовцям проходити дистанційне навчання, що стало особливо актуальним в умовах пандемії COVID-19 і в подальшому – під час кризових ситуацій, пов'язаних з безпековими викликами. Таким чином, італійська модель демонструє ефективне поєднання державного регулювання, інституційної автономії та технологічних інновацій у сфері підготовки державних службовців, що може стати орієнтиром для розробки гнучкої та адаптивної системи професійного розвитку публічної служби в Україні.

Висновки. Виходячи з викладеного, варто зазначити, що дослідження особливостей професійного розвитку публічних службовців в умовах трансформаційних змін в Україні підтверджує стратегічну важливість адаптації найкращих європейських практик підготовки кадрів до вітчизняного нормативного, інституційного та соціального контексту. Зважаючи на виклики, спричинені воєнним станом, відбудовою держави та її прагненням до євроінтеграції, актуалізується потреба формування ефективної, гнучкої та стійкої моделі професійного розвитку публічної служби.

Аналіз зарубіжного досвіду (Франції, Німеччини, Польщі та Італії) дозволив виокремити універсальні елементи, які можуть бути імплементовані в українську систему. Йдеться про запровадження кар'єрних моделей, орієнтованих на постійне навчання, децентралізацію управління людськими ресурсами, міждисциплінарність програм, впровадження цифрових інструментів для дистанційної підготовки та підвищення кваліфікації, а також чітке розмежування політичних і адміністративних функцій у публічному управлінні. У цьому контексті важливо забезпечити гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами щодо безперервного професійного розвитку, прозорого добору кадрів, правового статусу службовців та ролі держави у гарантуванні освітніх прав. Вивчення і адаптація моделей професійного розвитку має стати дієвим механізмом не лише підвищення якості публічного адміністрування, а й потужним каталізатором відновлення держави, її модернізації та інтеграції до адміністративного простору Європейського Союзу.

Література

1. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19

2. Григор'єва С. Основні тенденції розвитку підготовки державних службовців в країнах Європи. URL: http://www.dridu.dp.ua

3. Корнута Л.М. Актуальні питання розвитку професійної компетентності державного службовця : зарубіжні практики та шляхи удосконалення в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні.* 2021. № 21. С. 88–93. URL: http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2021/21-2021/19.pdf

4. Корнута Л.М. Інновації в публічному управлінні : зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Наукові перспективи.* 2021. № 1 (7). С. 155–163. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/119/120

5. Початкова підготовка та безперервне навчання державних службовців у Франції : Франція в Україні (Посольство Франції в Україні). URL: www.ambafrance-ua.org

6. Серьогін С.М. Реформування професійного навчання державних службовців в Україні : проблеми та перспективи : монографія / С.М. Серьогін, Є.І. Бородін, Н.А. Липовська, Л.Л. Прокопенко, Т.М. Тарасенко, О.А. Харченко, І.І. Хожило, І.І. Шпітун. Київ, 2013. 286 с.

7. Титаренко Л. Підготовка управлінської еліти в Україні та зарубіжний досвід державного управління. Зб. наук. праць Одеського регіонального інституту державного управління. Вип. 1 (13). Одеса : ОРІДУ Вісн. УАДУ. 2003. С. 206–211.

8. Dubowik A. Organizacja i struktura służby cywilnej w świetle ustawy z 2008 r. Warszawa : PiZS. 2009. T. 6. S. 13–20.

9. Chevalier, J. Changing European States, Changing Public Administration: Public Administration in Statist France. У: Otenyo E.E. & Lind N.S. Comparative Public Administration. 2006. Vol. 15. Emerald Group Publishing Limited, C. 741–758.

10. Reichard, C. & Kickert, W. PhD Education in Public Administration and Management in Europe. У: Jenei, G. & Mike, K. Public Administration and Public Policy Degree Programmes in Europe: The Road from Bologna. 2008. P. 55–79.

11. The Civil Service in Poland. Peter Lang Verlag. URL: https://www.peterlang.com/document/1050386?utm_source=chatgpt.com

УДК 355.45:351.86(477)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.21

А. В. Пуздряк
військовослужбовець,
старший оператор першого загону
восьмого окремого центру
Сил спеціальних операцій «Захід»
orcid.org/0009-0003-4755-9354

Д. А. Біленець
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-0866-0698

РОЛЬ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз ролі Сил спеціальних операцій (ССО) у забезпеченні національної безпеки України в умовах трансформації сучасного безпекового середовища та зростання багатовекторних загроз.

Висвітлено ключові аспекти створення та становлення ССО як окремого роду Збройних Сил України, починаючи з 2016 року, що стало відповіддю на гібридну агресію Російської Федерації та потребу в адаптації до стандартів колективної безпеки НАТО. Обґрунтовано, що саме ССО стали носіями нової військової культури та тактики, здатної ефективно реагувати на загрози у кіберпросторі, в інформаційній сфері та у глибокому тилу противника.

У роботі проаналізовано нормативно-правову базу, яка регламентує функціонування ССО в Україні, зокрема Конституцію України, базові закони у сфері національної безпеки та оборони, акти Президента України.

Розкрито значення участі українських ССО у спільних багатонаціональних навчаннях, програмі Сил реагування НАТО (NRF) та оперативній взаємодії з партнерами по Альянсу як елементів інтеграції до євроатлантичного простору. Особливу увагу приділено бойовому досвіду підрозділів ССО у ході антитерористичної операції на сході України, збройного протистояння у 2022–2025 роках, а також здійсненню спеціальних, розвідувально-диверсійних, інформаційно-психологічних операцій.

Досліджено проблемні аспекти правового забезпечення діяльності ССО, зокрема наявність прогалин у чинному законодавстві, необхідність модернізації нормативної бази відповідно до сучасних умов ведення війни, а також потребу у вдосконаленні взаємодії ССО з іншими суб'єктами сектору безпеки. У статті наголошено на важливості технічної модернізації, кадрового забезпечення та впровадження інноваційних підходів до навчання особового складу. Аргументовано, що ССО сьогодні є не лише тактичним, а й стратегічним компонентом національної безпеки, спроможним діяти в умовах гібридних, кібернетичних та високотехнологічних конфліктів.

Підкреслено, що ефективна діяльність ССО є запорукою не лише стабільності й безпеки України, а й інтеграції до системи колективної безпеки західного зразка. Висловлено тезу про необхідність розширення функціональних можливостей ССО як реакції на новітні виклики у сфері національної оборони та безпеки держави.

Ключові слова: Сили спеціальних операцій, національна безпека, оборона, НАТО, розвідка, контррозвідка, спецоперації, військова стратегія, правове регулювання.

Puzdriak A. V., Bilenets D. A. **THE ROLE OF THE SPECIAL OPERATIONS FORCES IN ENSURING UKRAINE'S NATIONAL SECURITY**

The article presents a comprehensive legal and academic analysis of the role of the Special Operations Forces (SOF) in ensuring Ukraine's national security amid the transformation of the modern security environment and the intensification of multifaceted threats. The study highlights the key aspects of the establishment and institutional development of the SOF as a distinct branch of the Armed Forces of Ukraine since 2016, which emerged as a response to the hybrid aggression of the Russian Federation and the imperative to align with NATO's collective security standards. It is substantiated that the SOF have become carriers of a new military culture and operational doctrine, capable of effectively countering threats in cyberspace, the information domain, and deep behind enemy lines.

The research examines the regulatory and legal framework governing the functioning of the SOF in Ukraine, including the Constitution of Ukraine, fundamental laws in the field of national security and defense, and Presidential decrees. Particular emphasis is placed on the significance of Ukrainian SOF participation in joint multinational exercises, the NATO Response Force (NRF) programme, and operational cooperation with allied partners as integral components of Euro-Atlantic integration. Special attention is given to the combat experience of SOF units during the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine, the armed resistance between 2022 and 2025, and the conduct of special, reconnaissance-sabotage, and information-psychological operations.

The article also addresses critical legal issues related to the operational activity of the SOF, including existing gaps in current legislation, the need for modernization of the regulatory framework in accordance with contemporary methods of warfare, and the improvement of interoperability between the SOF and other national security actors. The importance of technical modernization, personnel development, and the implementation of innovative training

methodologies for SOF personnel is emphasized. It is argued that today the SOF constitute not only a tactical tool but also a strategic component of national security, capable of operating effectively in hybrid, cyber, and high-tech conflict environments.

Finally, the study underscores that the effective performance of the SOF is a prerequisite not only for Ukraine's internal stability and security, but also for its integration into a Western-style collective security system. The necessity of expanding the functional capabilities of the SOF is articulated as a critical response to emerging challenges in the realm of national defense and state security.

Key words: Special Operations Forces, national security, defense, NATO, intelligence, counterintelligence, special operations, military strategy, legal regulation.

Постановка проблеми. Сили спеціальних операцій України стали окремим родом військ Збройних Сил лише у 2016 році, що є порівняно недавнім кроком у межах широкої трансформації національного сектору безпеки й оборони. Водночас їх створення не було результатом поступової воєнної еволюції, а відповіддю на надзвичайну загрозу державному суверенітету, що виникла внаслідок агресії Російської Федерації. Із самого початку свого існування підрозділи ССО були залучені до виконання надскладних бойових, розвідувально-диверсійних та інформаційно-психологічних завдань, зокрема у зоні проведення АТО/ООС, а згодом і в умовах повномасштабної війни, що триває з 2022 року.

Попри значне навантаження та фактичне виконання критично важливих функцій у забезпеченні національної безпеки, законодавче забезпечення діяльності ССО залишається фрагментарним. Низка підзаконних актів і президентських указів лише частково регулюють правовий статус, порядок застосування, координацію з іншими силовими структурами та гарантії соціального захисту бійців ССО. Крім того, не до кінця імплементовані стандарти НАТО, що створює бар'єри для повноцінної інтеграції в систему колективної безпеки.

Постає об'єктивна потреба у цілісному науково-правовому осмисленні місця та ролі ССО в архітектурі національної безпеки, оцінці чинної нормативної бази, виявленні прогалин та суперечностей, а також формулюванні пропозицій щодо її оновлення з урахуванням новітніх викликів і євроатлантичних прагнень України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання діяльності Сил спеціальних операцій України переважно висвітлюються у межах загальних досліджень у сфері національної безпеки, оборонної політики та військової стратегії. При цьому спеціалізовані наукові публікації, що фокусуються виключно на ССО як окремому компоненті Збройних Сил України, є поодинокими. Основу нормативного забезпечення складають Конституція України, Закони України «Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про розвідувальні органи України», Стратегія воєнної безпеки України, Укази Президента України щодо створення та функціонування ССО. Окремі аспекти діяльності ССО, зокрема порядок їхньої взаємодії з іншими суб'єктами сектору безпеки, правові межі проведення спеціальних операцій та імплементація міжнародних стандартів у їхню діяльність, залишаються недостатньо дослідженими та потребують глибшого науково-практичного аналізу в умовах гібридних загроз і воєнного стану.

Метою статті є з'ясування змісту та правової природи ролі Сил спеціальних операцій у структурі сектору безпеки й оборони України, визначення їх функціонального значення у забезпеченні національної безпеки держави, а також аналіз нормативно-правових засад, організаційних моделей та сучасних викликів, що впливають на ефективність діяльності ССО у контексті трансформації воєнної стратегії та імплементації стандартів НАТО.

Виклад основного матеріалу. Національна безпека держави є складним системним поняттям, яке визначає стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечуючи умови для стабільного функціонування суспільства, соціально-економічного розвитку та збереження державності. У законодавстві України національна безпека визначена як стан захищеності життєво важливих інтересів при забезпеченні сталого розвитку України, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації реальних і потенційних загроз [9].

Забезпечення національної безпеки потребує ефективної роботи всіх секторів безпеки та оборони, до яких належить і Сили спеціальних операцій (ССО) Збройних Сил України. З урахуванням сучасних викликів, таких як гібридні загрози, інформаційно-психологічні операції, терористична діяльність, роль ССО є однією з ключових у забезпеченні стійкості держави. Саме вони мають можливість оперативно реагувати на кризові ситуації, забезпечуючи виконання спеціальних завдань в умовах багатопланових загроз [3].

Слюсаренко А. вказує, що сучасні тенденції розвитку військ (сил) спеціального призначення обумовлені переосмисленням їх ролі й місця в забезпеченні безпеки та реалізації воєнно-політичної стратегії розвинутих держав. Початок XXI ст. характеризується переходом до такого типу збройного протиборства, у якому вирішальна роль належить високоточній зброї та іншим нетрадиційним для «війн п'ятого покоління» засобам, зокрема військам спеціального призначення, які реформуються в інтегровані Сили спеціальних

операцій (ССО) як самостійний компонент воєнної організації держави або принаймні її Збройних сил. [13, с. 27].

Як відзначив М. Ткаченко: «Сили спеціальних операцій (ССО) – наймолодша і найсучасніша складова ЗСУ» [15, с. 82] і з цим важко не погодитися.

Теоретичне і доктринальне обґрунтування застосування ССО у багатосферних операціях визначає пріоритетне, але не виключне, їх значення у подоланні гібридних загроз, що виникають у тій чи іншій сфері, або в межах відповідних кластерів [2, с. 10].

Також науково обґрунтовано, що до основних завдань ССО належать проведення розвідувально-диверсійних та спеціальних операцій, інформаційно-психологічний вплив, протидія тероризму, участь у спільних діях із іншими структурами сектору безпеки та оборони [1]. Сучасна концепція національної безпеки передбачає, що ССО формують ядро багатокомпонентної системи захисту України.

Теоретичні засади національної безпеки та аналіз функціонального місця ССО дозволяють визначити їх як ключовий елемент у системі безпеки держави, здатний ефективно протидіяти новітнім загрозам і викликам.

Сили спеціальних операцій (ССО) як окремий рід військ Збройних Сил України були створені у 2016 році відповідно до Указу Президента України № 92/2016 «Про Стратегію розвитку Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» [12].

Необхідність формування ССО виникла у відповідь на нові виклики, пов'язані з агресією Російської Федерації, гібридними загрозами та терористичною діяльністю.

На початковому етапі розвитку ССО Україна враховувала досвід провідних держав-членів НАТО у сфері спеціальних операцій, зокрема США, Великої Британії, Польщі, Литви. Базові принципи формування та підготовки особового складу ССО були орієнтовані на максимальну гнучкість, мобільність, автономність дій, використання новітніх технологій та обладнання.

14 травня 2016 року у Хмельницькому відбувся перший випуск 29 інструкторів Сил спеціальних операцій ЗСУ, які пройшли піврічний курс підготовки за стандартами НАТО (США, Литва, Латвія, Естонія). Це стало першим в історії випадком, коли подібну сертифікацію провели в Україні, а не за кордоном. Як відзначили військові керівники, випуск став початком формування нової системи підготовки інструкторів та важливим кроком до інтеграції в євроатлантичний простір безпеки [6].

Важливим історичним етапом становлення ССО стало їх широкомасштабне застосування в антитерористичній операції на Сході України (2014–2018 рр.). Застосування підрозділів ССО в АТО мало ключове значення для звільнення населених пунктів Донбасу, хоча на початковому етапі воно супроводжувалося тактичними прорахунками та втратами. Саме ці бойові дії стали підґрунтям для усвідомлення необхідності інституціоналізації ССО як окремого роду військ і вдосконалення механізмів їх залучення [5].

У 2020 році Україна вперше долучиться до бойового чергування в складі Сил реагування НАТО (NRF), що стало можливим після успішної сертифікації 140-го центру Сил спеціальних операцій ЗСУ за стандартами Альянсу. Цей підрозділ став першим серед країн, не членів НАТО, який отримав право на участь у NRF, що є постійно готовим до реагування формуванням, здатним протягом п'яти днів проводити операції в кризових регіонах. Українські офіцери також беруть участь у міжнародних оцінюваннях інших підрозділів, зокрема хорватських, демонструючи високий рівень професійної інтеграції з партнерами по Альянсу [14].

Особливо важливою є діяльність ССО у 2022–2025 роках, коли підрозділи спеціальних операцій брали активну участь у відсічі збройної агресії проти України, виконували завдання зі знищення важливих об'єктів противника, забезпечення розвідувальної інформації та проведення інформаційно-психологічних операцій. Це свідчить про високий рівень бойової готовності та професіоналізму ССО, що дозволяє їм ефективно діяти в умовах багатокомпонентної війни.

Історія формування та розвитку ССО України демонструє, що вони стали важливою складовою системи національної безпеки держави, спроможною відповідати на сучасні та перспективні виклики.

Правові основи діяльності Сил спеціальних операцій (ССО) України формуються на основі Конституції України, законодавчих актів у сфері національної безпеки та оборони, нормативно-правових документів, що регламентують військову службу, а також міжнародних стандартів і зобов'язань.

Конституція України гарантує захист державного суверенітету та територіальної цілісності [4], що є основоположним для визначення завдань ССО у забезпеченні безпеки держави. Основним законом, який визначає засади функціонування сектора безпеки, є Закон України «Про національну безпеку України» [9], що закріплює принципи оборонної політики, склад сектору безпеки і оборони та завдання його складових.

Діяльність ССО безпосередньо регулюється також Законом України «Про Збройні Сили України» [7], який визначає статус, функції та структуру цього роду військ, та Законом України «Про оборону України» [10], що регламентує питання планування, управління та застосування сил оборони.

Значущу роль відіграють також Закон України «Про розвідку» [11] та Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» [8], які регулюють розвідувальну та контррозвідувальну діяльність у системі забезпечення національної безпеки, зокрема через механізми взаємодії між ССО, Службою безпеки України та іншими структурами.

У міжнародно-правовому контексті діяльність ССО враховує стандарти та практики НАТО, зокрема вимоги до організації, планування та проведення спеціальних операцій, а саме імплементацію стандартів НАТО у підготовку та управління ССО відбувається через участь у програмах партнерства та багатонаціональних навчаннях.

Правові засади діяльності ССО України забезпечують як національне, так і міжнародне підґрунтя для виконання завдань із забезпечення національної безпеки, формуючи систему нормативного регулювання, що відповідає сучасним викликам.

Сили спеціальних операцій (ССО) України виконують широкий спектр завдань, спрямованих на забезпечення національної безпеки в умовах зростаючих загроз.

Інформаційно-психологічні операції, що проводяться ССО, мають стратегічне значення у контексті загроз, спрямованих на дестабілізацію ситуації всередині країни та зниження морального духу суспільства.

ССО забезпечують оперативну та стратегічну перевагу України у сфері національної безпеки, діючи як ефективний інструмент для нейтралізації багатопланових загроз у сучасному безпековому середовищі.

Висновки. У ході проведеного дослідження було обґрунтовано, що Сили спеціальних операцій України є одним із ключових структурних елементів у системі національної безпеки та оборони, здатним ефективно реагувати на гібридні, асиметричні та високотехнологічні загрози. Особливості їх становлення та розвитку після 2016 року демонструють відхід від радянської моделі до інституцій, що відповідають сучасним стандартам ведення війни та євроатлантичної безпеки. Здобутий бойовий досвід, участь у міжнародних операціях та сертифікація підрозділів за стандартами НАТО підтверджують високу боєздатність і адаптивність ССО до змін безпекового середовища.

Практичне функціонування ССО в умовах воєнного стану виявило низку проблем у сфері правового забезпечення, зокрема відставання нормативної бази від реальних потреб підрозділів, фрагментарність правового регулювання та обмежену взаємодію з іншими структурами сектору безпеки. Досвід службової діяльності дозволяє стверджувати, що формування належного правового середовища, яке враховує специфіку ССО, є критично важливою передумовою для підвищення ефективності їх застосування. Потребує подальшого розвитку законодавче закріплення особливого статусу, завдань, повноважень та соціальних гарантій військовослужбовців ССО.

Перспективи розвитку ССО повинні базуватися на комплексному підході, що включає модернізацію технічної бази, впровадження інноваційних підходів до бойової підготовки, розширення міжнародної співпраці та адаптацію нормативного забезпечення відповідно до міжнародних стандартів і практик держав-членів НАТО. Такий підхід забезпечить спроможність Сил спеціальних операцій ефективно діяти в умовах динамічної трансформації безпекового середовища та посилюватиме їхню роль у гарантуванні національної безпеки України.

Література

1. Вєдєнєєв Д., Слюсаренко А. Сили спеціальних операцій: провідна сила війн майбутнього. Інтернет-видання Defence Express. 21.02.2020. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/sili_spetsialnih_operatsij_providna_sila_vijn_majbutnogo-200.html (дата звернення: 06.06.2025).

2. Вітер Д. Застосування сил спеціальних операцій у багатосферних операціях. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняховського. 2022. С. 6–12. URL: http://znp-cvsd.nuou.org.ua/article/view/274784 (дата звернення: 06.06.2025).

3. Герасимов А.П., Куплевацька О.І. Формування сил спеціальних операцій. Аналітична записка. 16.11.2017. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/formuvannya-sil-specialnikh-operaciy-analitichna-zapiska (дата звернення: 06.06.2025).

4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 06.06.2025).

5. Нашивочніков О. Застосування підрозділів сил спеціального призначення Збройних Сил України в антитерористичній операції на Сході України. Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Вип. 73, т. 2. С. 4–10. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-2-1 (дата звернення: 06.06.2025).

6. Перший випуск 29 інструкторів-спецпризначенців за програмою НАТО. Ukrainian Military Pages. 14.05.2016. URL: https://www.ukrmilitary.com/2016/05/pershij-vipusk-29-instruktoriv-speczpriznachenczіv-za-programoyu-nato.html (дата звернення: 06.06.2025).

7. Про Збройні Сили України : закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text (дата звернення: 06.06.2025).

8. Про контррозвідувальну діяльність : закон України від 26.12.2002 № 374-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text (дата звернення: 06.06.2025).

9. Про національну безпеку України : закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 06.06.2025).

10. Про оборону України : закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.

gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 06.06.2025).

11. Про розвідку : закон України від 17.09.2020 № 912-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text (дата звернення: 06.06.2025).

12. Про Стратегію розвитку Сил спеціальних операцій Збройних Сил України : указ Президента України № 92/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text (дата звернення: 06.06.2025).

13. Слюсаренко А. Сили спеціальних операцій як функціональний компонент Збройних Сил: перспективи наукового дослідження. Військово-історичний меридіан. 2017. № 2. С. 27–36. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.07.2017/pdf/VIM_16_2017-27-36.pdf (дата звернення: 06.06.2025).

14. ССО у 2020 році залучатимуть до Сил реагування НАТО. Новинарня. 28.10.2019. URL: https://novynarnia.com/2019/10/28/sso-u-2020-rotsi (дата звернення: 06.06.2025).

15. Ткаченко М., Кравченко С., Подвязніков С. Концепція оперативних сил та спроможностей НАТО як інструмент реформування та збільшення бойових спроможностей підрозділів спеціального призначення (Сил спеціальних операцій). Честь і Закон. 2022. № 4(83). С. 82–86. URL: https://chiz.nangu.edu.ua/article/view/272295 (дата звернення: 06.06.2025).

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.22

М. В. Серебро
кандидат юридичних наук, доцент, докторант
Ужгородського національного університету
orcid.org/0000-0002-9942-3876

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ УКРАЇНИ

Наукова публікація присвячена дослідженню адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності національних органів правопорядку.

Зазначається, що сучасні інформаційні технології здатні суттєво удосконалити механізм публічного адміністрування у сфері правоохоронної діяльності. Серед найбільш перспективних напрямів використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку названо: інформаційно-телекомунікаційні системи, інноваційні засоби виявлення та фіксації доказів у кримінальному проваджені, мобільні застосунки, програмне забезпечення для відстеження потенційно небезпечного контенту в Інтернет, системи зовнішнього відеоспостереження з функціями розпізнавання обличчя, інших характеристик особи та відстеження переміщення особи, технології штучного інтелекту.

Підкреслюється, що ключову роль в процесі удосконалення механізму публічного управління у сфері правоохоронної діяльності повинна відігравати технологія штучного інтелекту як найбільш перспективна та універсальна інформаційна технологія. Особливе значення має належна адміністративно-правова регламентація використання технології штучного інтелекту з метою встановлення чітких обмежень щодо сфер та способів її використання.

Звернуто увагу на необхідність адміністративно-правового регулювання використання робототехніки для патрулювання вулиць та реалізації інших завдань органів правопорядку.

Сформульовано висновок про необхідність розробки та схвалення нового Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку в умовах цифровізації суспільних відносин на період до 2035 року із визначенням чітких цілей щодо удосконалення механізму публічного управління у сфері правоохоронної діяльності.

Ключові слова: напрями удосконалення, інформаційні технології, правове регулювання, органи правопорядку, публічне адміністрування, інформаційно-телекомунікаційна система, цифровізація, штучний інтелект, робототехніка, мобільні застосунки, відеоспостереження.

Serebro M. V. **ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE**

The scientific publication is devoted to the study of the administrative and legal regulation of the use of information technologies in the activities of national law enforcement agencies.

It is noted that modern information technologies are capable of significantly improving the mechanism of public administration in the field of law enforcement activities. Among the most promising areas of use of information technologies in the activities of law enforcement agencies are: information and telecommunication systems, innovative means of detecting and fixing evidence in criminal proceedings, mobile applications, software for tracking potentially dangerous content on the Internet, external video surveillance systems with facial recognition functions, other personal characteristics and tracking the movement of a person, artificial intelligence technologies.

It is emphasized that a key role in the process of improving the mechanism of public administration in the field of law enforcement activities should be played by artificial intelligence technology as the most promising and universal information technology. Of particular importance is the proper administrative and legal regulation of the use of artificial intelligence technology in order to establish clear restrictions on the areas and methods of its use.

Attention is drawn to the need for administrative and legal regulation of the use of robotics for patrolling streets and implementing other tasks of law enforcement agencies.

A conclusion is formulated on the need to develop and approve a new Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law Enforcement Agencies in the Conditions of Digitalization for the Period Until 2035 with the definition of clear goals for improving the mechanism of public administration in the field of law enforcement activities.

Key words: areas of improvement, information technologies, legal regulation, law enforcement agencies, public administration, information and telecommunications system, digitalization, artificial intelligence, robotics, mobile applications, video surveillance.

Актуальність теми. Сучасна система органів правопорядку функціонує в умовах інформаційного суспільства, що активно розвивається. Інформаційні технології дозволяють суттєво удосконалити механізми публічного управління та адміністрування суспільних відносин.

На окрему увагу заслуговують актуальні питання цифровізації діяльності органів правопорядку, які використовують інформаційні технології для профілактики та протидії правопорушенням, встановлення та розшуку осіб, які їх вчинили, забезпечення дотримання правил безпеки дорожнього руху тощо.

Зокрема, актуальним питанням є належна адміністративно-правова регламентація використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку з метою стандартизації і захисту програмного забезпечення та інформації, яка використовується в службовій діяльності, а також з метою оперативного поширення пози-

тивного досвіду використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку.

Різні аспекти правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій природно знаходяться в центрі уваги науковців. Так, із останніх наукових праць слід виділити роботи В. Антонюка, М. Бабик, Д. Біленької, О. Берназюка, Д. Бондара, О. Гунбіної, Т. Ковальової, О. Комарова, А. Краковської, Н. Литвин, І. Лопушинського, К. Оксютенка, А. Омельченка, Р. Стефанчука, І. Тищенкової.

Окрему публікацію адміністративно-правовим засадам використання інформаційних технологій та інформаційних ресурсів у сфері правоохоронної та правозахисної функції держави присвятив О. Лебеденко [1].

Проте, актуальні напрями адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку України потребують окремого всебічного дослідження з огляду на теоретичну та практичну значимість даної теми, враховуючи появу нових інноваційних інформаційних технологій.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження актуальних напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку України.

Методологія даної публікації включає філософські (закони та прийоми діалектики: єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, принципи об'єктивності та історизму), загальнонаукові (системний та структурно-функціональний методи, прийоми логіки: аналіз, синтез, дедукція та індукція) та спеціально-юридичні методи дослідження (формально-юридичний метод як похідний від аксіоматичного методу дослідження, метод юридичного моделювання, а також методи порівняльного правознавства). Крім того, в процесі дослідження використовуються такі загальновідомі наукові підходи як інструментальний, цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Результати дослідження. Цифровізація механізму публічного управління в Україні дозволила значно розширити можливості органів публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод людини, досягнення публічних та приватних цілей правового регулювання суспільних відносин. Використання інформаційних технологій (цифрових інструментів) в діяльності органів публічної адміністрації призвело до суттєвої економії матеріально-технічних та фінансових ресурсів завдяки переходу на електронний документообіг, впровадженню розгалуженої системи надання адміністративних послуг в цифровому (електронному) форматі, використанню інформаційно-телекомунікаційних систем та електронних державних реєстрів.

Особливу роль інформаційні технології відіграють в процесі удосконалення діяльності національних органів правопорядку. Використання інформаційних систем та електронних баз даних, мобільних застосунків, цифрових систем зовнішнього відеоспостереження з функціями розпізнавання обличчя та інших характеристик особи (включаючи відстеження переміщення особи), інноваційних технічних засобів виявлення та фіксації доказів у кримінальному провадженні, програмного забезпечення для відстеження потенційно небезпечного контенту в Інтернет, технології штучного інтелекту та інших цифрових інструментів дозволило значною мірою удосконалити механізми профілактики, попередження та протидії правопорушенням, розшуку безвісті зниклих осіб та транспортних засобів, боротьби з міжнародною злочинністю тощо.

Перелічені вище цифрові інструменти мають суттєвий потенціал подальшого розвитку та удосконалення завдяки технології штучного інтелекту, яка здатна швидко та ефективно опрацьовувати величезні масиви інформації, систематизувати фактичні дані та надавати слушні рекомендації суб'єктам владних повноважень.

Використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку потребує належної адміністративно-правової регламентації, адже у відповідності до положень ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [2].

Серед інформаційних технологій, які використовують органи правопорядку в першу чергу слід звернути увагу на єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та перелік пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів, Положення про яку затверджено постановою Кабінету Міністрів України 14 листопада 2018 р. № 1024.

Так, у відповідності до вказаного Положення, єдина інформаційна система МВС – це інтегрована інформаційна система, що безпосередньо забезпечує реалізацію функцій її суб'єктів, інформаційну підтримку та супроводження їх діяльності і становить сукупність взаємозв'язаних функціональних підсистем, сервісів, програмно-інформаційних комплексів, програмно-технічних та технічних засобів електронної комунікації, які забезпечують логічне поєднання та інтеграцію електронних інформаційних ресурсів єдиної інформаційної системи МВС, обробку та захист інформації, внутрішню та зовнішню інформаційну взаємодію шляхом використання функціональної підсисте-

ми єдиної інформаційної системи МВС із спеціальними функціями [3].

Значний потенціал для удосконалення діяльності органів правопорядку мають мобільні застосунки, тобто спеціальне програмне забезпечення, яке встановлюється на звичайний смартфон чи персональний комп'ютер і дозволяє виконувати певні завдання щодо обробки даних, отримувати доступ до інформації, взаємодіяти з іншими користувачами застосунку тощо.

Так, за допомогою мобільних застосунків співробітники органів правопорядку можуть обмінюватися терміновими повідомленнями про події та осіб, які вчинили правопорушення, проводити оперативні наради, ділитися новелами законодавства, адміністративної та судової практики, інформацією про нові засоби криміналістичної техніки та методики розслідування злочинів, залучати до правоохоронної діяльності добровольців тощо.

Актуальним напрямом удосконалення механізму правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності правоохоронних органів є адміністративно-правове регулювання використання технології штучного інтелекту.

Кабінет Міністрів України розпорядженням від 02 грудня 2020 № 1556-р. затвердив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні.

Важливим кроком на шляху до всебічного правового врегулювання використання технології штучного інтелекту у сфері правоохоронної діяльності стало затвердження розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 травня 2025 р. № 457-р. Плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025–2026 роки [4].

Зазначеним Планом, серед іншого, передбачено: розроблення та подання Кабінетові Міністрів України законопроекту щодо правового врегулювання у сфері розвитку штучного інтелекту; розроблення рекомендацій з кібербезпеки; застосування технологій штучного інтелекту для проведення державними органами аналізу, прогнозування та моделювання розвитку системи державного управління у відповідних сферах, розрахунку показників ефективності; забезпечення прийняття міжнародних стандартів у сфері розвитку штучного інтелекту як національних стандартів [4].

Таким чином, одним із ключових завдань органів публічної адміністрації є розробка та прийняття перспективного Закону України «Про штучний інтелект» з урахуванням положень європейського закону про штучний інтелект – Artificial Intelligence Act, який набув чинності 1 серпня 2024 року.

Регламент (UE) Європейського Парламенту та Ради № 2024/1689 від 13 червня 2024 року (AI Act) встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту. Цей Закон є першим основним законодавчим актом у світі щодо штучного інтелекту, який передбачає не лише контрольні та регуляторні механізми, але й встановлює заходи для підтримки розвитку систем штучного інтелекту [5].

Закон про штучний інтелект запроваджує єдину структуру для всіх країн ЄС, засновану на далекоглядному визначенні штучного інтелекту та підході, заснованому на оцінці ризиків [6].

Наприклад, системи штучного інтелекту, які дозволяють урядам або компаніям «оцінювати соціальні показники», вважаються явною загрозою основним правам і свободам людини і тому заборонені. До таких особливо шкідливих випадків застосування технології штучного інтелекту віднесено: експлуатацію вразливостей осіб, маніпулювання та використання підсвідомих прийомів; індивідуальну предиктивну поліцію, що ґрунтується виключно на профілюванні людей; нецілеспрямований скрейпінг Інтернету або камер відеоспостереження для отримання зображень обличчя людей для створення або розширення баз даних; розпізнавання емоцій на робочому місці та в навчальних закладах, за винятком тих випадків, коли це необхідно з медичних причин або з міркувань безпеки; дистанційну біометричну ідентифікацію в режимі реального часу в загальнодоступних місцях правоохоронними органами (за певними винятками) [6].

Класифікація ризиків, згідно із вказаним Законом, ґрунтується на цільовому призначенні системи штучного інтелекту, відповідно до чинного законодавства ЄС про безпеку продукції. Так, системи штучного інтелекту можна віднести до категорії високого ризику у двох випадках: якщо система штучного інтелекту вбудована як компонент безпеки в продукти, на які поширюється чинне законодавство ЄС про безпеку продукції, або система ШІ є самою такою продукцією; якщо система штучного інтелекту призначена для використання в умовах високого ризику відповідно до Закону про штучний інтелект. Норми зазначеного Закону включають приклади використання технології штучного інтелекту в таких сферах, як освіта, міграція, працевлаштування, діяльність правоохоронних органів [6].

Отже, в європейському Законі про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act) прямо встановлені обмеження щодо використання технології штучного інтелекту в діяльності органів правопорядку, зокрема, для реалізації функцій індивідуальної предиктивної поліції, що ґрунтується виключно на профілюванні людей; нецілеспрямованого скрейпінгу Інтернет або камер відеоспостереження для отримання зображень обличчя людей для створення або розширення баз даних; дистанційної біометричної ідентифіка-

ції в режимі реального часу в загальнодоступних місцях правоохоронними органами (за певними винятками).

Таким чином, національним органам публічної адміністрації доцільно оперативно розробити та прийняти національний Закону України «Про штучний інтелект» з урахування положень вищезазначеного загальноєвропейського закону, що буде сприяти адаптації національного законодавства до права ЄС у сфері правового регулювання використання інформаційних технологій.

В перспективному Законі України «Про штучний інтелект» також необхідно чітко визначити та встановити обмеження щодо використання технології штучного інтелекту в різних сферах суспільних відносин, включаючи діяльність органів правопорядку. Враховуючи триваючий правовий режим воєнного стану на території України, доцільно встановити розширені повноваження правоохоронних органів щодо використання технології штучного інтелекту, адже в умовах повномасштабної війни та активної диверсійної діяльності агентів та спецслужб російської федерації важливо забезпечити дистанційну біометричну ідентифікацію осіб в режимі реального часу в загальнодоступних місцях правоохоронними органами з метою виявлення громадян та нерезидентів, які обґрунтовано підозрюються у роботі на ворога, підривній (диверсійній) діяльності на території України.

Крім того, позитивний зарубіжний досвід свідчить про ефективність використання комп'ютерних систем предиктивної поліції.

Так, М. Жолквер та К. Бенке зазначають, що в шести федеральних землях Німеччини поліція застосовує спеціальні комп'ютерні програми, які оцінюють ступінь кримінального ризику в окремих міських районах. В рамках експериментального застосування комп'ютерні системи Predictive Policing за допомогою різних алгоритмів намагаються передбачити, де і коли може бути скоєний черговий злочин.

Таким чином, Predictive Policing – це превентивна стратегія, що спирається на комп'ютерні розрахунки, за допомогою якої німецька поліція оцінює ступінь ризику тих чи інших злочинів в тих чи інших районах свого патрулювання. Її мета – за допомогою технічних засобів спробувати хоча би на крок випередити зловмисника.

Predictive Policing враховує найрізноманітніші дані. В систему завантажуються не тільки дані про минулі злочини і їхню частоту в різний час року та доби. Враховується також соціальний склад того чи іншого міського району, купівельна спроможність мешканців, їхній сімейний стан, наявність дітей, робочий час чоловіка та дружини і, відповідно, час їхньої відсутності вдома, стан доріг, близькість автостради, якою можна швидко поїхати з місця злочину, прогноз погоди тощо [7].

М. Жолквер та К. Бенке також відзначають, що відмінність німецької системи передбачення злочинів від існуючих в деяких інших країнах, зокрема США та Швейцарії, полягає у тому, що в Німеччині не збирають дані на конкретних осіб, яких можна було б вважати потенційними злочинцями. Комп'ютер тільки видає поліцейському патрулю карту району, в якому червоним кольором зафарбовані квартали, на які варто звернути особливу увагу [7].

Таким чином, комп'ютерна система не може передбачити вчинення конкретного злочину, проте вона здатна надати рекомендації поліцейським щодо необхідності проведення профілактичних заходів у певних районах у певний період часу, що стимулює співробітників поліції активізувати превентивну діяльність.

Правове регулювання використання інформаційних технологій у різних сферах суспільних відносин, включаючи сферу діяльності органів правопорядку, відноситься до компетенції Міністерства цифрової трансформації України.

Так, у відповідності до Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856, Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті; у сфері хмарних послуг [8].

Крім того, Мінцифри координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та державних господарських об'єднань, навчальних закладів з питань, що належать до компетенції Мінцифри, надає їм необхідну методичну допомогу [8].

Таким чином, адміністративно-правове регулювання використання інформаційних техноло-

гій в діяльності органів правопорядку доцільно здійснювати за результатами спільної нормотворчої діяльності Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Міністерства цифрової трансформації України.

На окрему увагу заслуговує питання адміністративно-правового регулювання використання роботизованої техніки в діяльності органів правопорядку, адже в зарубіжних країнах вже є позитивні приклади використання роботизованих технічних засобів, зокрема, для патрулювання вулиць населених пунктів, причому використовуються як наземні так і літальні безпілотні апарати.

Так, В. Ковтун наводить приклад КНР, де китайські патрульні отримали футуристичне підкріплення – сферичних роботів. Вони заявлені як пристрої-амфібії, з практично незнищенним захистом, нелетальним озброєнням й під управлінням штучного інтелекту.

Розробники заявляють, що схожий на кулю для боулінгу робот здатний ідентифікувати підозрюваних за допомогою функції розпізнавання облич і повідомляти поліцію про підозрілу активність. Його арсенал містить розпилювач сльозогінного газу, потужний гучномовець та сіткомет. Завдати якоїсь шкоди роботу проблематично: заявлена можливість витримувати удар силою до 4 т. Заряду батареї йому вистачає на 10 годин, він може розвивати швидкість в майже 34 км/год. Розробка отримала назву RT-G та була створена командою дослідників з Університету Чжецзян [9].

Таким чином, враховуючи негативну криміногенну ситуацію та загрози, пов'язані із повномасштабною війною російської федерації проти України, доцільно запозичити вищенаведений позитивний досвід використання роботизованих технічних засобів для патрулювання вулиць та виявлення осіб, які перебувають у розшуку.

Враховуючи інноваційний характер та з метою захисту прав і свобод людини використання роботів-патрульних повинно отримати детальну адміністративно-правову регламентацію на рівні спільних наказів МВС України та Міністерства цифрової трансформації України. Зокрема, необхідно чітко регламентувати сфери та способи застосування роботів-патрульних, перелік озброєння, яким будуть оснащені роботи, та підстави і порядок його застосування, а також інші аспекти, пов'язані із потенційними контактами робота-патрульного з фізичними особами (надання інформації зацікавленій особі, супроводження особи до відділку поліції, оголошення попередження про застосування спеціальних засобів тощо).

Не менш важливим завданням для центральних органів публічної адміністрації є визначення стратегії розвитку національної системи органів правопорядку в умовах активного формування інформаційного суспільства, цифровізації майже всіх сфер суспільних відносин. Враховуючи велику кількість нових викликів, перспектив та загроз, які несуть із собою інноваційні інформаційні технології, доцільно розробити та прийняти перспективний Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку в умовах цифровізації суспільних відносин на період до 2035 року.

Наразі чинним є Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 [10].

У вказаному документі серед іншого зазначається, що поглиблюється потреба в прискоренні цифровізації, забезпеченні максимальної оперативності й результативності роботи у державному секторі. Цей запит є більш ніж релевантним і для системи органів правопорядку, які повинні посилити свій стратегічний та операційний потенціал з метою належного виконання функцій, визначених законодавством України [10].

Стратегічним пріоритетом реформування органів правопорядку у Комплексному стратегічному плані названо комплексну цифрову трансформацію, яка включає в себе:

– здійснення консолідованої поетапної цифрової трансформації органів правопорядку та прокуратури на основі інструментів стратегічного менеджменту, які відповідають найкращим практикам ЄС;

– подальше впровадження в діяльність органів правопорядку та прокуратури інноваційних технологічних досягнень, що забезпечують гнучкість операційних процесів, ІТ-рішення, цифрову спроможність оперативно реагувати на події та зміни й здобувати результат, орієнтований на інтереси суспільства;

– поетапне впровадження електронної системи управління кримінальними провадженнями шляхом комплексної заміни та модернізації обладнання, забезпечення сумісності ІТ-систем, безперебійності роботи, доступу усіх учасників кримінального провадження та інтероперабельності;

– підвищення ефективності діяльності органів правопорядку та прокуратури через забезпечення більшої доступності й повноти інформації, розроблення і впровадження сервісів на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг;

– впровадження заходів безпеки і захисту персональних даних відповідно до стандартів ЄС;

– удосконалення та впровадження більш безпечних, гнучких, спроможних і доступних систем зв'язку між усіма органами правопорядку та іншими екстреними службами (включаючи циф-

рове радіо: голосовий зв'язок і широкосмугове передавання даних);

– запровадження в усіх органах правопорядку та прокуратури уніфікованої системи особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення із поступовим забезпеченням її сумісності з європейськими системами. Широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів правопорядку і прокуратури штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень;

– оновлення операційних процесів за допомогою ІТ-систем, придатних для обміну даними з інституціями ЄС відповідно до стандартів ЄС;

- надання органам правопорядку та прокуратури для забезпечення виконання покладених на них функцій права на безпосередній спільний доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і баз даних, держателем (адміністратором) яких є інші державні органи [10].

Перспективний Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку в умовах цифровізації суспільних відносин на період до 2035 року повинен включати завдання щодо суттєвого технічного переоснащення органів правопорядку, враховуючи останні досягнення наукового прогресу та позитивний досвід зарубіжних країн у даній сфері суспільних відносин, зокрема: завдання щодо активізації та належного матеріально-технічного і фінансового забезпечення використання технології штучного інтелекту та робототехніки в діяльності органів правопорядку.

Висновки. Проведене дослідження актуальних напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку дозволяє зробити висновок про те, що використання цифрових інструментів в діяльності органів публічної адміністрації потребує належного адміністративно-правового регулювання у відповідності до закріпленого в Конституції України спеціально-дозвільного принципу (типу) правового регулювання.

Ключову роль в процесі удосконалення механізму публічного управління у сфері діяльності органів правопорядку повинна відігравати технологія штучного інтелекту як найбільш перспективна та універсальна інформаційна технологія. Особливе значення має належна адміністративно-правова регламентація використання технології штучного інтелекту з метою встановлення чітких обмежень щодо сфер та способів її використання.

Також є необхідність адміністративно-правового регулювання використання робототехніки в діяльності правоохоронних органів з метою недопущення порушення основних прав і свобод людини.

До актуальних напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку віднесено:

– прийняття Закону України «Про штучний інтелект», яким будуть врегульовані основні аспекти використання технології штучного інтелекту в різних суспільних відносинах, включаючи відносини публічного управління у сфері діяльності органів правопорядку, використання роботизованих технічних засобів під управлінням штучного інтелекту, а також застосування програмних засобів для профілактики та протидії злочинності, встановлення та розшуку осіб, які вчинили правопорушення тощо;

– розробку та схвалення нового Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку в умовах цифровізації суспільних відносин на період до 2035 року із визначенням чітких цілей щодо удосконалення механізму публічного управління у сфері правоохоронної діяльності, включаючи кардинальне технічне переоснащення органів правопорядку (впровадження технології штучного інтелекту та активне використання роботизованих технічних засобів).

Перспектива подальшого дослідження даної теми обумовлена необхідністю детального дослідження досвіду зарубіжних країн у сфері адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в діяльності органів правопорядку з метою виокремлення позитивного досвіду та визначення можливості і доцільності його впровадження в національне законодавство та юридичну практику.

Література

1. Лебеденко О.М. Адміністративно-правові засади використання інформаційних технологій та інформаційних ресурсів у сфері правоохоронної та правозахисної функції держави. *Право та державне управління.* 2024. № 3. С. 224–230.

2. Конституція України від 28.06.1996. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 12.04.2025).

3. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів: постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2018 р. № 1024. Дата оновлення: 26.02.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018-п#Text (дата звернення: 07.04.2025).

4. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 травня 2025 р. № 457-р. Дата оновлення: 09.05.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-р#Text (дата звернення: 10.05.2025).

5. Новий Регламент (ЄС) 2024/1689 від 13 червня 2024 року щодо штучного інтелекту. Пахаренко і партнери: патентно-правова фірма. URL: http://pakharenko.ua/novij-reglament-yes-20241689-vid-13-chervnya-

2024-roku-shhodo-shtuchnogo-intelektu/ (дата звернення: 02.02.2025).

6. Набув чинності Європейський закон про штучний інтелект. Про основні вимоги та зобов'язання при використанні штучного інтелекту. Міжнародні відносини. Liga zakon. Бізнесу. 08 серпня 2024 р. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/229699_nabuv-chinnost-vropeyskiy-zakon-pro-shtuchniy-ntelekt-pro-osnovn-vimogi-ta-zobovyazannya-pri-vikoristann-shtuchnogo-ntelektu (дата звернення: 02.02.2025).

7. Жолквер М., Бенке К. Predictive Policing: досвід прогнозування злочинів у ФРН. DW. Злочинність. 17.09.2018. URL: https://www.dw.com/uk/predictive-policing-як-в-німеччині-намагаються-спрогнозувати-злочини/a-45494134 (дата звернення: 05.04.2025).

8. Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 07.02.2025).

9. Ковтун В. Китайські поліцейські патрулюють вулиці зі сферичними роботами. LIGA.net. Технології. 12.12.2024. URL: https://tech.liga.net/ua/technology/novosti/kytaiski-politseiski-patruliuiut-vulytsi-z-sferychnymy-robotamy-video (дата звернення: 04.04.2025).

10. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023. Дата оновлення: 13.05.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text (дата звернення: 05.04.2025).

УДК 34:004+342.7]:347.9(477)(045)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.23

І. В. Солончук
старший викладач кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0001-6447-246X

ДО ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглянуто проблему поняття, змісту та особливостей інформаційних правовідносин у сфері судочинства в Україні. Визначено, що інформаційні правовідносини є окремим видом суспільних відносин, що врегульовані нормами права, які виникають між різними суб'єктами щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації та охороняються державою від порушень. Зосереджено увагу на тому, що єдність у розумінні даної юридичної категорії має важливе значення в контексті правового регулювання. Технологічні революції спровокували появу технократичних термінів, які набули широкого використання в праві. Акцентовано увагу на необхідності формулювання дефініцій таких термінів у правовій науці з позицій інтересів права, але зі збереженням технологічної сутності явища.

Зазначено, що інформаційні правовідносини в судочинстві потребують підвищеної уваги як законодавця, так і науковців, оскільки сьогодні існують певні дискусійні теоретичні положення. Наголошено, що сфера судочинства потребує особливої уваги, оскільки має виключну компетенцію – здійснення правосуддя. Досліджено динаміку проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави, яка призвела до появи найрізноманітніших нових явищ у різни сферах, зокрема в сферу судочинства.

Встановлено, що поняття інформаційних правовідносини у сфері судочинства в Україні охоплює комплекс суспільних відносин, які виникають під час судового провадження при створенні, отриманні, обробці, накопиченні, зберіганні, пошуку, розповсюдженні та споживанні інформації учасниками судового розгляду, а також в ході процесів створення і застосування інформаційних систем для організації судочинства.

У статті підкреслено важливість правового регулювання інформаційних відносин у сфері судочинства для якісного реформування судочинства з метою підвищення якості правосуддя, адже ефективне використання інформаційно-комунікаційних технологій надало б змогу вирішити питання перевантаження судів справами незначної складності.

Ключові слова: інформаційні правовідносини, інформація, інформаційне право, інформаційно-комунікаційні технології, правове регулювання, правосуддя, судочинство.

Solonchuk I. V. **THE CONCEPT OF INFORMATION LEGAL RELATIONS IN THE JUDICIARY OF UKRAINE**

The article examines the concept of information legal relations within the sphere of the judiciary in Ukraine. It defines information legal relations as a distinct type of social relations regulated by legal norms, which arise between various subjects concerning the creation, collection, receipt, storage, use, dissemination, and protection of information, and are safeguarded by the state against violations. The paper focuses on the critical importance of a unified understanding of this legal category in the context of legal regulation. Technological revolutions have prompted the emergence of technocratic terms that have become widely used in law. Attention is drawn to the necessity of formulating definitions for such terms within legal science from the perspective of the interests of law, while preserving the inherent technological (technical) essence of the phenomena.

It is noted that information legal relations require heightened attention from both legislators and legal scholars, as certain theoretical provisions remain subjects of debate. The article emphasizes that the sphere of the judiciary warrants special consideration due to its exclusive competence – the administration of justice. The study explores the dynamics of the integration of Information and Communication Technologies into all spheres of human, societal, and state life, which has led to the emergence of diverse new phenomena, particularly within the judiciary.

The research establishes that the concept of information legal relations in the sphere of the judiciary in Ukraine encompasses a complex of social relations that arise during judicial proceedings in the creation, receipt, processing, accumulation, storage, retrieval, dissemination, and consumption of information by participants in the legal process, as well as in the course of creating and implementing information systems for the organization of the judiciary.

The article underscores the importance of the legal regulation of information relations in the judicial sphere for the qualitative reform of the judiciary and the enhancement of the quality of justice. Effective use of ICT would help address the issue of courts being overburdened with cases of minor complexity.

Key words: information legal relations, information, information law, Information and Communication Technologies, legal regulation, justice, judiciary.

Постановка проблеми. Формування інформаційного права як галузі права, яке супроводжується активним розвитком уже врегульованих суспільних відносин [1, с. 33], обумовлює те, що розроблені наукові категорії все частіше використовуються іншими галузями знань. Технологічні революції спровокували появу технократичних термінів, які згодом набули активного використання в праві. Можемо констатувати, що, наприклад, такі терміни як «цифровізація судо-

чинства», «електронний суд», «електронні докази» та подібні увійшли в сферу повсякденного вжитку. В даному аспекті представляє науковий інтерес твердження О. А. Баранова, який зазначає, що досвід застосування технократичних термінів у правовій науці свідчить про необхідність формулювання дефініцій цих термінів, перш за все, з позицій інтересів права, але зі збереженням технологічної (технічної) сутності явища або об'єкта, що описується [2, с. 96].

В умовах активного технічного прогресу у всіх сферах життєдіяльності людини зростає рівень застосування інформаційно-комунікаційних технологій. На думку Т. М. Кронівець та В. С. Дорош сучасний світ пережив значний стрибок у сфері інформаційного розвитку, що спостерігається останніми десятиліттями [3, с. 133]. Завдяки надшвидкісним темпам цифровізації, спостерігається збільшення кількості інформаційних правовідносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства. У даному контексті сфера судочинства потребує особливої уваги, оскільки має виключну компетенцію – здійснення правосуддя. Цифрова трансформація судочинства вимагає адаптації існуючих правових норм до можливостей, які надають новітні технології. Зокрема, це стосується електронного документообігу, онлайн-трансляцій судових засідань та використання штучного інтелекту в судовому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження інформаційних правовідносин склали роботи таких науковців як О. В. Арістова, О. А. Баранов, В. М. Брижко, О. С. Дяковський, М. З. Згуровський, Р. А. Калюжний, В. Б. Кізляр, Л. П. Коваленко, Т. А. Костецька, Т. М. Кронівець, О. В. Кохановська, А. Ю. Нашинець-Наумова, В. Г. Пилипчук, О. Г. Радзієвська, Л. І. Рудник, О. В. Синєокий, В. М. Фурашев, В. С. Цимбалюк та ін. Застосування електронних засобів у судочинстві в Україні досліджені в працях науковців: В. В. Білоус, В. В. Борщенко, О. В. Бринцев, Н. Д. Квасневська, Н. В. Кушакова-Костицька, О. П. Кучинська, Н. М. Логинова, К. С. Лопушанська, В. В. Медведська, В. Б. Пчелін, Н. В. Шишка, В. Ф. Якутко та ін. Детальному дослідженню проблем інформаційного забезпечення кримінального провадження, досудового провадження в кримінальних справах, використання інформаційних технологій при формуванні судових доказів присвячені наукові роботи Є. Д. Лук'янчикова, Б. Є. Лук'янчикова, О. Б. Микитенко. Однак потребує підвищення рівень ґрунтовних досліджень проблеми інформаційних правовідносин в сфері судочинства та питання впливу сучасних інформаційних технологій на організацію та здійснення правосуддя в Україні.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу правового регулювання відносин у сфері судоустрою України визначити сутність поняття інформаційних правовідносин у судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини є юридичним виразом відносин у суспільстві, підставою виникнення яких є економічні, політичні, моральні, духовні, культурні, майнові та інші відносини, що врегульовані правовими нормами [4, с. 337]. Традиційно правовідносини відносять до фундаментальних категорій юриспруденції, детально визначених та розроблених. Така позиція була панівною до відносно недавнього часу, а саме до формування інформаційного права як окремої галузі права, спрямованої на врегулювання інформаційних відносин [5, с. 55]. Водночас, правовідносини є однією з найбільш складних проблем у загальнотеоретичній юридичній науці. Таке подвійне становище означає, що дослідження правовідносин в різних аспектах має здійснюватися постійно, з урахуванням вимог сьогодення. Як зазначає О. І. Лятіна, при дослідженні правових відносин й соціальних явищ можливість вільного застосування різних підходів сприяє виявленню найширшого спектру їх ознак і властивостей, а також встановленню об'єктивного й різностороннього уявлення щодо правового життя суспільства [6, с. 403]. Тому дослідження правовідносин потребує комплексного підходу, який враховує всі аспекти соціальних відносин у всіх сферах діяльності, зважаючи на їх особливості.

В сучасних наукових працях інформаційні правовідносини виокремлюються як відносини нового типу, поява яких спричинена стрімким поширенням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій [5, с. 56]. Підтримуємо думку про те, що інформаційні правовідносини є самостійним видом суспільних відносин, об'єктом яких є інформація. Інформаційні правовідносини виникають між різними суб'єктами щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації та охороняються державою від порушень [7, с. 35].

О. А. Баранов стверджує, що, значна динаміка проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави призвела до появи найрізноманітніших нових явищ у різни сферах. Водночас такі явища іноді демонструють появу нової соціальної якості, яка має різні рівень системності та рівень значення для певних сфер життєдіяльності соціуму. Але, саме в силу новизни, найчастіше тільки на них і концентрується увага дослідників, що призводить до гіперболізації досліджуваних явищ. Зазначені обставини призвели до поширення термінів, які адекватно не відображають системної сутності змісту процесів, що відбуваються [8, с. 32].

Новітні інформаційно-комп'ютерні та телекомунікаційні технології, як нове значуще явище,

викликали зміни в інформаційній сфері [9, с. 51]. Хмарні технології, технології типу Інтернету речей, які дозволяють зберігати, обчислювати та обробляти значні обсяги даних, вже давно стали електронно-інформаційним інструментом, який розширює можливості людини в обробці інформації, її відборі та у можливості прийняття рішень на основі безлічі різних відомостей та даних [9, с. 62]. Ідеєю концепції Інтернету речей, яку у 1999 р. сформував британський технолог Кевін Ештон, було впровадження таких механізмів, які б надавали можливість речам збирати, опрацьовувати та передавати дані без участі людини [10, с. 4]. Ці технології є своєрідним інтеграційним зв'язком двох світів: реального та віртуального, в якому здійснюється взаємодія та спілкування людей і техніки [10, с. 6]. Сфера судочинства є саме тією площиною, де завжди наявні поєднання автоматизованих процесів та людської діяльності. За висновком О. А Баранова технології Інтернету речей мають потенційні спроможності забезпечити прийняття рішень, які будуть максимально адекватними поточній ситуації в суспільних процесах завдяки можливості в режимі реального часу збирати та обробляти значні обсяги інформації (дані), зокрема інформацію щодо великої кількості об'єктів та суб'єктів, які задіяні в таких процесах, а також приймати чи пропонувати рішення, які виробляються на основі спеціальних математичних алгоритмів, зокрема алгоритмів штучного інтелекту [2, с. 42–43]. Т. М. Кронівець, В. С. Дорош зазначають, що при використанні штучного інтелекту, технології якого надають великі можливості, виникають і проблеми, зокрема, щодо забезпечення конфіденційності персональних даних. Науковці наголошують, що у цьому контексті слід зважати як на технічні аспекти забезпечення захисту персональних даних, так і на правові, етичні та соціальні питання, що пов'язані з використанням штучного інтелекту [3, с. 133–134]. О. А. Заярний вважає, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, зумовлює істотні зміни в усіх сферах суспільного життя, які відчувають не лише багато професій, але й видів суспільної діяльності [1, с. 36]. Т. М. Кронівець, Є. С. Тимошенко наголошують, що «нові технології майже завжди приносять із собою важливі міркування щодо конфіденційності» [11, с. 295].

На думку Я. Романюка змістовне наповнення поняття судочинства в його широкому розумінні не обмежується лише реалізацією судами повноважень у процесуальний спосіб, а виходить за формальні рамки процесу як такого та охоплює питання організації судової влади загалом, суддівського самоврядування, побудови судової системи, її функціонування та фінансування, взаємовідносин судів та органів судової влади з органами законодавчої та виконавчої влади, правил добору суддів, їх поведінки, відповідальності за проступки та звільнення тощо [12, с. 9].

Стаття 8 Цивільного процесуального кодексу України проголошує відкритість інформації щодо цивільної справи, що унеможливлює позбавлення особи права на інформацію про дату, час і місце розгляду її справи. Окрім того, ніхто не може бути обмежений у праві отримати в суді усної та письмової інформації про результати розгляду його судової справи. У порядку, встановленому Законом, будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень [13]. У кримінальному судочинстві серед засад судового провадження Кримінальний процесуальний кодекс України проголошує гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами (стаття 27), таємницю спілкування (стаття 14), невтручання у приватне життя (стаття 15), доступ до правосуддя (стаття 21) [14]. Кодекс адміністративного судочинства України закріплює відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (п. 3 статті 2), гласність судового процесу (п. 3 статті 2, стаття 10), відкритість інформації щодо справи (стаття 11) [15].

Окремої уваги в контексті регулювання інформаційних правовідносин у сфері судочинства потребують судові рішення. Закон України «Про доступ до судових рішень» в статті 2 проголошує, що всі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання [16]. З метою забезпечення загального доступу до судових рішень Державна судова адміністрація України здійснює ведення Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР) [17] – автоматизованої системи збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень. ЄДРСР є державною інформаційною системою, що входить до складу Єдиної судової інформаційної системи і забезпечує збирання, облік (реєстрацію), накопичення, зберігання, захист, пошук та перегляд інформаційних ресурсів Реєстру та їх образів [18]. Слід зазначити, що в ЄДРСР відображається не вся інформація щодо справи, зокрема не відображається інформація, яка за рішенням суду щодо розгляду справи у закритому судовому засіданні підлягає захисту від розголошення при судовому розгляді у закритому судовому засіданні. ЄДРСР є відкритим для безоплатного цілодобового доступу на офіційному веб-порталі судової влади України.

Ефективне застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій спрощує є технічні функціональні повноваження судових органів, зокрема, на нашу думку, може слугувати засобом

вирішення нагальної проблеми перевантаження судів. Також новітні технології надають широкий спектр можливостей для удосконалення організації органів судоустрою та обмеження впливу «людського фактору» у сферах, де втручання та зловживання є неприпустимими. Досвід впровадження штучного інтелекту у сферу судочинства є у зарубіжних країнах – Австралії, Китаї, Великій Британії, США. Для прикладу, в Австралії в 2014 р. створили перший «онлайн-суд», тобто функцію суду виконує штучний інтелект. Сьогодні вже функціонують: а) платформа для онлайн-слухань, б) мобільний додаток, який містить перелік «онлайн-судів», в) реєстр електронних повісток, г) електронний реєстр обвинувальних актів, д) електронна система організації колегії присяжних. Всі ці нововведення надають можливість австралійцям на судову процедуру витрачати не кілька годин, а кілька хвилин [19]. Китайський Верховний Народний Суд запровадив систему «подібних рішень для подібних справ» з метою забезпечення ефективного нагляду за діяльністю судів. Система судових рішень для подібних справ передбачає, що критерії вирішення справи узгоджуються між двома складовими: справою, яка зараз розглядається суддею, і подібними справами, які вже розглядалися раніше іншими судами. В Китаї діє «Механізм пошуку обов'язкових подібних випадків та звітності», який впроваджений завдяки великим даним (bid data) та штучному інтелекту: судді мають здійснювати пошук подібних та пов'язаних з ними справ, перш ніж ухвалювати рішення, тим самим забезпечивши узгодженість критеріїв оцінки подібних випадків [20]. Дослідники зі Стенфордського університету розробили алгоритм, який виконує функції асистента судді під час обрання запобіжного заходу підсудному: програма оцінює ризики та дозволяє тримати під вартою значно меншу кількість осіб, зберігаючи при цьому баланс громадської безпеки [21].

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи дане дослідження, доходимо висновку, що поняття інформаційних правовідносини у сфері судочинства в Україні охоплює комплекс суспільних відносин, які виникають під час судового провадження при створенні, отриманні, обробці, накопиченні, зберіганні, пошуку, розповсюдженні та споживанні інформації учасниками судового розгляду, а також в ході процесів створення і застосування інформаційних систем для організації судочинства. До інформаційних правовідносин у сфері судочинства належать: 1) відносини по забезпеченню відкритості інформації щодо судового розгляду справи; 2) відносини щодо повного фіксування судового процесу технічними засобами; 3) відносини, пов'язані з доступом до правосуддя; 4) відносини щодо невтручання у приватне життя; 5) відносини, пов'язані з електронним документообігом для комунікації між судами, іншими органами державної влади та учасниками процесу; 6) відносини щодо подання, оцінки та зберігання електронних доказів; 7) відносини щодо дистанційної участі учасника справи в судовому засіданні за допомогою відеоконференцзв'язку; 8) відносини, пов'язані з доступом до судових рішень та ін. Такі відносини є важливим елементом правового механізму забезпечення кожному права на справедливий суд та доступу до правосуддя.

Зберігає актуальність питання забезпечення захисту інформації від несанкціонованого доступу. Робота з даними учасників справи має ґрунтуватися на чіткому алгоритмі роботи з інформацією з обмеженим доступом. Штучний інтелект, який активно використовується у різноманітних видах суспільної діяльності, не лише значною мірою полегшує виконання визначених функціональних завдань, але і потребує детальної уваги представників правової науки з метою вдосконалення врегулювання даних правовідносин. Наразі вимоги життя такі, що соціальні зміни потребують негайної реакції законодавця у питанні правової визначеності конкретних процесів з метою їх врегулювання.

Література

1. Заярний О. А. Розвиток основних інститутів галузі інформаційного права у працях вчених-правників Київського національного університету імені Тараса Шевченка з 1991 року по 2021 рік. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (юридичні науки) № 3 (118). 2021 С. 32–37.

2. Баранов О. А. «Інтернет речей» як юридичний термін». *Юридична Україна*. 2016. № 5-6. С. 96–103.

3. Кронівець Т.М., Дорош В.С. Забезпечення конфіденційності персональних даних у трудових відносинах у зв'язку з поширенням використання технологій штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2024. № 1(48). С. 133–138.

4. Загальна теорія держави і права: підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 583 с.

5. Солончук І. В, Фурашев В. М. Інформаційні правовідносини в судочинстві України. *Інформація і право*. № 3 (30)/2019. С. 55 – 64.

6. Лятіна О.І. Поняття правовідносин у контексті законницької та юридичної доктрин. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 403–406.

7. Солончук І. В. Інформаційні правовідносини: поняття та охорона. Інформація і право. № 4(31)/2019. С. 28–36.

8. Баранов О. А. Правові проблеми «електронної демократії». *Інформація і право*. 2017. № 1 (20).

9. Брижко В. М., Фурашев В. М. Конвергенція новітніх технологій: стан і перспективи змін у інформаційних відносинах. *Інформація і право*. 2017. № 1(20). С. 51-67.

10. Інтернет речей»: Бібліографічний покажчик (Споживаємо розумно) / уклад. М. Маслова. Запоріжжя: ЗОУНБ. 2020. 72 с.

11. Кронівець Т.М., Тимошенко Є.С. Правові аспекти захисту приватності життя людини в контексті

використання штучного інтелекту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 295–297.

12. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства: Збірка європейських та міжнародних стандартів у сфері судочинства / Проект Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя», Проект ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні»: Київ, 2015. 708 с.

13. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 40–41, 42. Ст. 492.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон, Кодекс від 13 квітня 2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

15. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005, № 35–36, № 37. Ст. 446.

16. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006, № 15 Ст. 128.

17. Єдиний державний реєстр судових рішень. *Судова влада України : веб-сайт*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 21.06.2025).

18. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: рішення Вищої ради правосуддя від 19 квітня 2018 р. № 1200/0/15-18. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/en/v1200910-18?lang=ru#Text (дата звернення: 21.06.2025).

19. Електронне правосуддя у різних країнах світу: як все працює. Судово-юридична газета «СУД ІНФО». 7 серпня 2020 р. URL: https://sud.ua/ru/news/sud-info/175875-elektronne-pravosuddya-u-riznikh-krayinakh-svitu-yak-vse-pratsyuye (дата звернення: 21.06.2025).

20. Штучний інтелект в судовій системі: як це відбувається в Китаї. Future Now: Technologies & Science Blog. 23 квітня 2021 р. URL: https://futurenow.com.ua/shtuchnyj-intelekt-v-sudovij-systemi-yak-tse-vidbuvayetsya-v-kytayi/ (дата звернення: 21.06.2025).

21. Риков В. В. Штучний інтелект на допомогу правосуддю: дотримання прав людини. *Вища школа адвокатури НААУ : веб-сайт*. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/shtuchnyj-intelekt-na-dopomogu-pravosuddyu-dotrymannya-prav-lyudyny/ (дата звернення: 21.06.2025).

УДК 347.73:[004.77:316.324.8]
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.24

Л. В. Товкун
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-4769-9379

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТУ І ЦИФРОВИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто основні аспекти правового, технологічного, економічного та соціального регулювання цифрового контенту і зазначено, що саме юридична площина є критично важливою для забезпечення справедливості та захисту прав усіх учасників ринку цифрового контенту.

Особливу увагу було приділено аналізу європейського регулювання цифрового контенту, яке створює спільні стандарти для країн ЄС, забезпечуючи уніфікацію правил надання цифрових послуг і захисту прав споживачів, важливих для транскордонної торгівлі. Визначено, що у зв'язку з активним розвитком цифрової економіки, українське законодавство зазнало суттєвих змін, спрямованих на гармонізацію національних правових норм із міжнародними стандартами в сфері цифрового контенту. Проаналізовано особливості Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги», який став важливим кроком для усунення правових прогалин у цій сфері. Розглянуто зміст категорії «цифровий контент», підкреслено, що чітке його визначення дозволяє точно ідентифікувати, які саме матеріали підпадають під цю категорію, що в свою чергу полегшує процес укладання договорів і визначення прав і обов'язків сторін. Зазначено, що для користувачів це означає чітке розуміння своїх прав на використання певного контенту: чи це право на доступ, використання, чи модифікацію контенту. Для постачальників – дозволяє уникнути юридичних невизначеностей і сприяє правильному оформленню умов надання послуг. Зазначено відмінності «цифрового контенту» від «цифрових послуг». Підкреслено, що саме чітке розмежування цих понять є важливим для розвитку правового регулювання у сфері цифрових технологій. Воно дає змогу встановлювати чіткі умови для укладання договорів, захисту прав споживачів та авторських прав, а також для створення надійного і захищеного цифрового середовища. Таке розмежування також сприяє розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері, оскільки дає змогу країнам адаптувати національне законодавство до загальноприйнятих світових стандартів.

Ключові слова: фінансове право, цифровий контент, комп'ютерні програми, застосунки, відеофайли, аудіо файли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги, цифрові послуги, міжнародні угоди і стандарти у галузі цифрових технологій, цифрові платформи.

Tovkun L. V. **LEGAL FRAMEWORK FOR REGULATING DIGITAL CONTENT AND DIGITAL SERVICES IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY**

The article examines the main aspects of legal, technological, economic and social regulation of digital content and notes that the legal framework is critical for ensuring fairness and protecting the rights of all participants in the digital content market.

Particular attention was paid to the analysis of the European regulation of digital content, which creates common standards for EU countries, ensuring the unification of rules for the provision of digital services and consumer protection important for cross-border trade. It is determined that due to the active development of the digital economy, Ukrainian legislation has undergone significant changes aimed at harmonising national legal norms with international standards in the field of digital content. The author analyses the peculiarities of the Law of Ukraine 'On Digital Content and Digital Services', which became an important step towards eliminating legal gaps in this area. The author examines the content of the category of 'digital content' and emphasises that a clear definition of this category allows for precise identification of which materials fall under this category, which in turn facilitates the process of concluding contracts and determining the rights and obligations of the parties. It is noted that for users, this means a clear understanding of their rights to use certain content: whether it is the right to access, use, or modify content. For suppliers, it helps to avoid legal uncertainties and facilitates the correct execution of service terms and conditions. The differences between 'digital content' and 'digital services' are noted.

It is emphasised that a clear distinction between these concepts is important for the development of legal regulation in the field of digital technologies. It makes it possible to establish clear conditions for concluding contracts, protecting consumer rights and copyrights, and creating a reliable and secure digital environment. Such a distinction also facilitates international cooperation in this area, as it allows countries to adapt their national legislation to generally accepted global standards.

Key words: digital content, computer programs, applications, video files, audio files, music files, digital games and e-books, digital services, international agreements and standards in the field of digital technologies, digital platforms.

Постановка проблеми. Цифровий контент є одним з основних рушіїв розвитку сучасних інформаційних технологій та економіки в цілому. У зв'язку з динамічними змінами в сфері цифрових технологій, інтернету та електронної комерції, правове регулювання цифрового контенту стає необхідним для забезпечення балансу між правами авторів, користувачів та організацій, що створюють або розповсюджують цей контент. Це зумовлює необхідність детального аналізу правових засад та викликів, що стоять перед національними і міжнародними правовими системами у цій сфері, а також виявлення можливих шляхів удосконалення правового регулювання цифрового контенту.

Метою статті є аналіз поняття цифрового контенту та його правового регулювання в умовах сучасної цифрової економіки, а також дослідження основних правових викликів, пов'язаних з його створенням, розповсюдженням і використанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що питання цифрового контенту можна розглядати в різних площинах: технологічній, економічній, соціальній та юридичній. Технологічна площина зосереджена на аспектах, пов'язаних з інноваційними технологіями, що застосовуються для створення та розповсюдження цифрового контенту. Це включає розвиток блокчейн – технологій, штучного інтелекту, великих даних (Big Data), а також забезпечення безпеки і цілісності даних на цифрових платформах. Економічна площина охоплює дослідження впливу цифрового контенту на економіку, зокрема на розвиток нових бізнес-моделей, таких як платформи для онлайн-торгівлі, цифровий маркетинг, а також питання монетизації контенту та значення цифрових товарів у національних і глобальних ринках. Соціальна площина вивчає вплив цифрового контенту на суспільство, поведінку споживачів, культуру та соціальні відносини. Особлива увага в ній приділяється питанням етики, маніпуляцій у медіа, впливу фейкових новин і дезінформації на суспільні процеси та сприйняття інформації, а також соціальним аспектам застосування цифрових технологій у повсякденному житті.

Ці дослідження створюють нову реальність, в якій виникає потреба в правовому регулюванні, здатному оперативно адаптуватися до стрімких змін у цифровому середовищі. Юридична площина відіграє ключову роль у забезпеченні справедливості та захисту прав усіх учасників ринку цифрового контенту. Це зумовлено тим, що саме вона визначає правила дотримання міжнародних угод і стандартів у сфері цифрових технологій, регулює використання, розповсюдження та монетизацію контенту, а також забезпечує захист інтелектуальної власності, безпеку даних і права споживачів у цифровому середовищі. З огляду на це, зарубіжні та українські вчені активно досліджують правове регулювання цифрового контенту. Серед зарубіжних вчених можна відзначити Річарда Столца [1], Лоуренса Лессіга [2], Тіма Бернерс-Лі [3], які працюють над питаннями авторських прав, ліцензування та етики в цифровому середовищі. Їхні дослідження і ініціативи, зокрема у рамках таких проектів, як «Creative Commons», стали основою для розробки міжнародних стандартів у цій сфері. Вони демонструють важливість гармонізації правових підходів до цифрового контенту на глобальному рівні, що впливає на національні правові системи. Аналізуючи ці роботи, можна зрозуміти, як міжнародне законодавство реагує на виклики цифрової економіки. У свою чергу, українські вчені та правники, такі як Д. Бєлов, І. Переш, І. Покорба [4], К. Зеров [5], С. Сліпченко, А. Сліпченко [6] та інші зосереджуються на інтеграції цих міжнародних стандартів у національну правову систему, що є важливим етапом для адаптації українського законодавства до вимог цифрового світу. У цьому контексті особливу увагу приділено таким аспектам, як захист авторських прав, забезпечення безпеки даних, захист прав споживачів та інше.

Виклад основного матеріалу. Для України, яка рухається шляхом євроінтеграції, узгодження національного законодавства з європейськими правовими актами є не лише зобов'язанням за Угодою про асоціацію, а й стратегічним чинником цифрового розвитку. У зв'язку з цим виникла необхідність проаналізувати правову базу Європейського Союзу, що визначає засади функціонування цифрового середовища, зокрема у сфері розповсюдження цифрового контенту та надання цифрових послуг. Такий аналіз дозволяє не лише зрозуміти логіку побудови європейської цифрової екосистеми, а і допомагає визначити перспективи та виклики для України на шляху до її інтеграції в Єдиний цифровий ринок. Розглянемо деякі важливі міжнародні стандарти, які визначають правила створення, розповсюдження та використання цифрового контенту в ЄС. Одним з них є Директива 2019/770 Європейського Союзу, яка регулює умови надання цифрових послуг і контенту, встановлюючи вимоги щодо відповідності та якості цифрових продуктів, прав споживачів і обов'язків постачальників [7]. Цифрові платформи, наприклад, такі як «Steam» або «Google Play», застосовують принципи цієї Директиви для забезпечення того, щоб надані продукти – ігри, програми, електронні книги – відповідали заявленим характеристикам. Крім того, ці платформи забезпечують можливість повернення продуктів або компенсації у разі виявлення дефектів, що є важливим елементом для підтримки довіри споживачів. Проте, навіть з такими стандартами, важливо пам'ятати, що цифрова економіка – це не лише питання якості продуктів чи прав споживачів. Справжнім викликом є балансування інтересів постачальників послуг і кінцевих користувачів у умовах, коли технології змінюються швидше за правову базу. У цьому контексті вагомого значення набуває Регламент (ЄС) 2019/1150 [8], який вводить ще більш детальні вимоги щодо прозорості діяльності онлайн-платформ. Він вимагає від платформ, наприклад, таких як «Amazon» або «Airbnb», не лише надавати чіткі умови для постачальників і споживачів, але й розкривати алгоритмічні процеси, які визначають, як їх продукти або послуги розташовуються в результатах пошуку або як вони взаємодіють з іншими користувачами. Такий підхід не лише збільшує

прозорість, а й допомагає уникати ситуацій, коли алгоритми без пояснення можуть невиправдано обмежити видимість продуктів або змінити умови використання послуг для кінцевих користувачів.

Враховуючи важливість забезпечення справедливих умов на цифрових платформах, наступним ключовим елементом є Загальний регламент про захист даних (ДАЛІ – GDPR) [9], який набрав чинності в 2018 році і став основою для забезпечення прав користувачів в умовах швидко розвиваючої цифрової економіки. Як відомо, зростаюча кількість цифрових послуг і контенту неминуче пов'язана з обробкою великих обсягів персональних даних. Тому необхідність у правовому регулюванні обробки цих даних стала нагальною. GDPR встановлює жорсткі правила щодо того, як компанії повинні обробляти особисту інформацію своїх користувачів, забезпечуючи їхні права на конфіденційність і контроль над своїми даними. Наприклад, користувачам надається право на доступ до своїх персональних даних, а також можливість їх коригування, видалення або перенесення (право на забуття). Це одне з ключових прав, закріплених у ст. 17 Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR). Уведення такого права не лише посилює захист прав споживачів, а й стимулює компанії до впровадження прозорих механізмів обробки даних. Застосування GDPR можна спостерігати на прикладі таких платформ, як «Facebook» та «Google», які, через численні скарги і перевірки, змушені були вжити заходів для покращення своєї політики конфіденційності, зробивши умови використання даних більш доступними і зрозумілими для користувачів. Платформи повинні не лише повідомляти про збір та обробку даних, але й надавати користувачам можливість контролювати, які саме дані збираються і як вони використовуються.

Після встановлення чітких правових норм щодо захисту даних і прозорості на цифрових платформах, ще одним важливим елементом міжнародного правового регулювання є Конвенція про кіберзлочинність Ради Європи (Budapest Convention) [10], яка була прийнята в 2001 році. Ця конвенція стала першим міжнародним юридичним документом, який окреслив стандарти для боротьби з кіберзлочинністю та кримінальними правопорушеннями в цифровому середовищі. Враховуючи бурхливий розвиток цифрових технологій та зростання кількості кіберзагроз, Конвенція визначила ключові аспекти, пов'язані з кіберзлочинністю, і надала державам – членам Ради Європи рамки для співпраці та координації у боротьбі з кіберзлочинами. Застосування цієї Конвенції можна спостерігати, наприклад, у випадках боротьби з кіберзлочинністю, коли держави – члени Ради Європи співпрацюють у рамках кримінальних розслідувань щодо атак на комп'ютерні системи та розповсюдження шкідливого контенту в мережевому середовищі.

У зв'язку з активним розвитком цифрової економіки, українське законодавство зазнало суттєвих змін, спрямованих на гармонізацію національних правових норм із міжнародними стандартами в сфері цифрового контенту. Протягом тривалого часу серед правників точилися дискусії щодо визначення цифрового контенту. Це було зумовлено тим, що цифровий контент, з одного боку, охоплює широкий спектр продуктів – від програмного забезпечення до цифрових товарів, таких як музика чи електронні книги, а з іншого боку – відсутність чітких правових норм створювала труднощі у визначенні його правового статусу. Раніше нормативно-правові акти в Україні лише частково торкалися цих питань, зокрема через авторські права або електронну комерцію, однак не забезпечували комплексного підходу до регулювання цифрового контенту.

У зв'язку з цим, прийняття Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» (далі – Закон № 3321)[11] стало важливим кроком для усунення правових прогалин у цій сфері. Визначення цифрового контенту, закріплене в законі, стало основою для регулювання цієї категорії. Згідно з Законом № 3321, цифровий контент визначається як: дані, які створюються та надаються в цифровій формі. До цифрового контенту належать, зокрема, комп'ютерні програми, застосунки, відеофайли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги [11]. Кожен з цих видів контенту має свої унікальні характеристики та важливу роль у сучасному цифровому середовищі. Наприклад, комп'ютерні програми (Microsoft Office, Google Chrome, Zoom та ін), будучи невід'ємною частиною інфраструктури, що забезпечує виконання специфічних завдань на цифрових пристроях, охоплюють широкий спектр застосувань – від простих інструментів до складних програмних комплексів, які значно полегшують різноманітні процеси в нашому повсякденному житті. Однією з найбільш динамічно розвиваються категорій цифрового контенту є застосунки (мобільні додатки – Instagram, WhatsApp та ін.), які спеціально розроблені для мобільних пристроїв і дозволяють виконувати різноманітні функції: від спілкування в соціальних мережах до організації особистих фінансів і навіть розвитку ігор, забезпечуючи доступ до цифрових сервісів у будь-який час. Відеофайли, своєю чергою, стали основним засобом комунікації в різних сферах, від освіти та навчальних матеріалів до розважальних і рекламних відео. Завдяки можливості передавати візуальну інформацію відео контент робить її сприйняття більш ефективним і зрозумілим та інше.

Таким чином, чітке визначення цифрового контенту дозволяє точно ідентифікувати, які

саме матеріали підпадають під цю категорію, що, у свою чергу, полегшує процес укладання договорів і визначення прав та обов'язків сторін. Зокрема, для користувачів це означає чітке розуміння своїх прав на використання певного контенту: чи це право на доступ, використання або модифікацію. Для постачальників це, своєю чергою, дозволяє уникнути юридичних невизначеностей і сприяє правильному оформленню умов надання послуг. Така правова визначеність є важливою також з точки зору захисту авторських прав та інтелектуальної власності.

Крім того, Закон чітко розмежовує цифровий контент і цифрові послуги, встановлюючи їхні правові особливості. Зокрема, Закон визначає, що цифрова послуга – це послуга, що надає можливість споживачу створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також здійснювати будь-які інші дії з даними у цифровій формі, що були створені чи завантажені споживачем або іншими користувачами такої послуги. До цифрових послуг належать, зокрема такі, що дають змогу створювати, обробляти, отримувати доступ або зберігати дані в цифровій формі, включаючи хостинг файлів, обробку текстів або гри, які пропонуються в середовищі хмарних обчислень і соціальних мережах [11]. Найпопулярнішими цифровими послугами, на даний час, завдяки їхній зручності, популярності та інтеграції з іншими платформами, є: «Spotify» – один з лідерів у сфері стрімінгових послуг (онлайн-сервіси для перегляду або прослуховування контенту в реальному часі) для прослуховування музики, «Netflix» – популярна стрімінгова платформа для перегляду фільмів і телевізійних шоу, «Zoom» – популярний інструмент для відеоконференцій, який став важливим інструментом для дистанційної роботи, онлайн-навчання та проведення вебінарів та інше.

Важливим аспектом сучасного регулювання цифрових послуг є гарантії їх якості. Законодавство вимагає, щоб постачальник забезпечував доступність, функціональність і оновлення таких сервісів протягом визначеного строку. Якщо цього не дотримано – споживач має право вимагати усунення невідповідності, знижку або розірвання договору. Таким чином, цифрові послуги перестали сприйматись як правовий «вакуум» – вони підпадають під чітке регулювання, аналогічне до традиційних товарів і послуг, що забезпечує захист прав споживача.

Потрібно зазначити, що в Україні регулювання цифрового контенту та цифрових послуг є комплексним процесом, який охоплює різні аспекти використання, захисту, обміну та оподаткування таких продуктів. Тому, Закон України № 3321 є частиною більш широкої правової структури, яка включає такі ключові закони, як Закон України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон № 2811) [12], Закон України «Про електронну комерцію» [13], Цивільний та Податковий кодекси України та інші нормативно-правові акти. Ці нормативно-правові акти утворюють комплексну правову основу, яка регулює різні аспекти цифрового контенту та цифрових послуг. Так, Закон України № 2811 регулює права на інтелектуальну власність і є основним інструментом для захисту авторів цифрового контенту. Він визначає права авторів на створені ними твори, які можуть бути представлені в цифровому форматі, такі як музика, літературні твори, програмне забезпечення або відео. З прийняттям Закону про цифровий контент, виникли чіткі правила щодо використання та поширення контенту через цифрові платформи. Наприклад, користувачі платформ для стрімінгу, таких як «Spotify» або «YouTube», мають чітке уявлення про те, що вони придбавають ліцензію на використання контенту, а не права на власність, що узгоджується з положеннями Закону № 2811. Закон про електронну комерцію, в свою чергу, регулює питання поставки цифрових товарів і надання цифрових послуг через Інтернет. Оскільки більшість цифрового контенту (програм, ігор, музики, електронних книг тощо) продається онлайн, цей закон визначає правила для здійснення електронних транзакцій. Прийняття Закону № 3321 допомогло уточнити умови укладання електронних договорів, забезпечивши користувачів чіткими гарантіями у разі покупки цифрових товарів. Наразі користувачі, які набувають права доступу або використання цифрового контенту, або користуються відповідними послугами, можуть розраховувати на належний правовий захист, що, у свою чергу, сприяє підвищенню прозорості та передбачуваності у взаємовідносинах між постачальниками та споживачами.

Податковий кодекс України (далі – ПКУ) [14] передбачає оподаткування цифрового контенту та цифрових послуг відповідно до загальних правил оподаткування товарів та послуг, з урахуванням особливостей їх надання та прав споживачів, що визначені в Законі № 3321. Зокрема, Україна запровадила так званий «податок на Google» – спрощену модель реєстрації для іноземних компаній, що надають електронні послуги українським споживачам (зокрема Google, Amazon, Apple), з метою справедливого оподаткування та стягнення ПДВ. Цей механізм, запроваджений відповідно до статті 208-1 Податкового кодексу України, не лише забезпечує фіскальну рівновагу між українськими та іноземними компаніями, а й формує справедливі умови конкуренції на цифровому ринку. Окремим інструментом, що сприяє залученню цифрового бізнесу, є інститут електронного

резидентства, який дозволяє іноземним фізичним особам зареєструвати онлайн-бізнес в Україні, вести комерційну діяльність та виконувати податкові зобов'язання дистанційно, без фізичної присутності на території держави.

Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ) [15] регулює загальні правові відносини, такі як укладання договорів, права власності, захист прав споживачів та інші аспекти, що є важливими для цифрових послуг та контенту. Зокрема, він визначає загальні принципи для укладання електронних договорів, які є основою для транзакцій у сфері цифрового контенту та послуг. Оскільки цифровий контент надається через ліцензійні угоди, ЦКУ встановлює правові норми щодо ліцензування і передачі прав на використання цифрових продуктів, таких як програмне забезпечення, цифрові книги або музика. Після внесення змін до ЦКУ, зокрема введення ст. 179-1, було офіційно визначено, що об'єкти цивільних прав можуть існувати як у матеріальному, так і в цифровому середовищі. Таким чином, запровадження норм щодо цифрових речей і ліцензійних угод у Цивільному кодексі України забезпечило необхідну правову визначеність у сфері укладання договорів стосовно цифрового контенту. Це стало важливим етапом у становленні сучасного підходу до регулювання цифрових активів на рівні приватного права.

Узагальнюючи, варто зазначити, що вказані нормативно-правові акти формують комплексну правову основу, що сприяє розвитку цифрової економіки в Україні. Їх взаємодія дозволяє створити стабільну та послідовну правову базу для регулювання цифрового контенту, що зменшує правову невизначеність і забезпечує чіткість у відносинах між учасниками ринку. Це, в свою чергу, створює сприятливі умови для захисту прав споживачів, розвитку бізнесу в сфері цифрових технологій та забезпечення належного функціонування ринку цифрових послуг, що є важливим кроком для інтеграції України у світову цифрову економіку.

Висновки. Отже, цифровий контент виступає не лише як рушій сучасних інформаційних технологій, а й як ключовий елемент економіки XXI століття. Вивчення цього питання охоплює багато аспектів: від технологічних інновацій до економічних стратегій, соціальних змін та, звісно, правових викликів. Однак саме юридичний аспект є визначальним для забезпечення справедливості та балансу інтересів усіх учасників ринку цифрового контенту. Тому важливим для України є дослідження правової бази Європейського Союзу у сфері розповсюдження цифрового контенту та надання цифрових послуг і узгодження національного законодавства з європейськими правовими актами. У цьому контексті важливо не лише вдосконалювати національне законодавство, а й створювати правові механізми, що будуть сприяти розвитку та адаптації національної цифрової економіки до глобальних змін.

Література

1. Richard Stallman, «Free Community Science and the Free Development of Science». URL: https://journals.plos.org/plosmedicine/article?id=10.1371/journal.pmed.0020047

2. Lessig, L. The Creative Commons. URL: https://scholarworks.umt.edu/mlr/vol65/iss1/1/

3. Berners-Lee, T. The Semantic Web. URL: https://www.scientificamerican.com/article/the-semantic-web/

4. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. Цифрові права людини: доктринальні засади. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 4. С. 110–115. URL:https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/19.pdf

5. Зеров К. Цифрові речі, цифровий контент, NFT та авторське право: співвідношення в межах розширеного кола об'єктів цивільних прав. URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/zerov-k-o/articles/cifrovi-reci-cifrovii-kontent-nft-ta-avtorske-pravo-spivvidnosennia-v-mezax-rozsirenogo-kola-objektiv-civilnix-prav

6. Сліпченко С.О., Сліпченко А.С. Правовий режим цифрових речей в контексті вітчизняної концепції права власності. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 4. С. 216–223. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/52.pdf

7. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance.). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L0770

8. Regulation (EU) 2019/1150 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on promoting fairness and transparency for business users of online intermediation services. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R1150

9. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation – GDPR). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679

10. Convention on Cybercrime (Budapest Convention) of the Council of Europe. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/the-budapest-convention

11. Про цифровий контент та цифрові послуги. Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text

12. Про авторське право і суміжні права. Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text

13. Про електронну комерцію. Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text

14. Податковий кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

15. Цивільний кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.25

Р. М. Труба
доктор філософії в галузі права, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права
orcid.org/0009-0003-0971-8350

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Розкрито зміст ключових завдань забезпечення національної безпеки. Ключовими завданнями забезпечення національної безпеки запропоновано розуміти сукупність цілеспрямованих дій та стратегій, які реалізуються суб'єктами забезпечення національної безпеки з метою виявлення, попередження, нейтралізації та ліквідації загроз національним інтересам, суверенітету, територіальній цілісності та сталому розвитку держави. Завдання забезпечення національної безпеки визначають стратегічні напрями розвитку держави, забезпечують правову визначеність та уможливлюють стабільне функціонування держави, сприяючи соціальній згуртованості й підвищуючи спроможність країни протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без чіткого окреслення та реалізації цих завдань неможливо досягти високого рівня національної безпеки, необхідного для сталого розвитку України. До основних завдань забезпечення національної безпеки віднесено такі завдання: по-перше, комплекс завдань з формування нормативно-правової основи функціонування правового режиму забезпечення національної безпеки. По-друге, комплекс завдань, спрямованих на формування та реалізацію державної політики у сфері забезпечення національної безпеки, що передбачає: розробку системної, послідовної та обґрунтованої державної політики у сфері національної безпеки; створення умов для реалізації політики забезпечення національної безпеки та її практичного втілення тощо. По-третє, комплекс завдань, спрямованих на інституційне забезпечення національної безпеки. По-четверте, комплекс завдань, спрямованих на здійснення публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки, зокрема: розробка ефективної системи ухвалення рішень, спрямованої на забезпечення національної безпеки; створення дієвих систем координації та взаємодії між різними суб'єктами забезпечення національної безпеки. По-п'яте, комплекс завдань, спрямованих на створення, організацію та реалізацію комплексних заходів забезпечення національної безпеки, зокрема: розвиток і вдосконалення політичних, економічних, соціальних, військових та інших засобів забезпечення національної безпеки. По-шосте, комплекс завдань, спрямованих на попередження та реагування на потенційні й реальні ризики національної безпеки. У висновках до статті узагальнено результати наукової розвідки.

Ключові слова: забезпечення національної безпеки, завдання, напрями діяльності, національна безпека, публічне адміністрування.

Truba R. M. **THE MAIN TASKS OF ENSURING NATIONAL SECURITY**
The article is devoted to clarifying the content of the key tasks involved in ensuring national security. It proposes understanding these key tasks as a set of targeted actions and strategies implemented by the actors responsible for national security. The aim is to identify, prevent, neutralize, and eliminate threats to national interests, sovereignty, territorial integrity, and the sustainable development of the state as a whole. These tasks determine the strategic directions of state development, provide legal certainty, and allow for the stable functioning of the state. They promote social cohesion and increase the country's ability to resist internal and external threats. Without a clear definition and implementation of these tasks, achieving the high level of national security necessary for Ukraine's sustainable development is impossible. The main tasks of ensuring national security include: formation of the normative and legal basis (developing the legal framework for the functioning of the legal regime that ensures national security); formation and implementation of state policy (crafting and enacting policies in the field of national security); institutional provision of national security (establishing and maintaining an effective system of public administration in national security; creating actors and systems for ensuring national security and defense; and continuously improving their legal status); public administration in national security (developing an effective decision-making system aimed at ensuring national security; creating efficient systems of coordination and interaction among different actors responsible for national security); comprehensive measures to ensure national security (creating, organizing, and implementing comprehensive measures, particularly the development and improvement of political, economic, social, military, and other means of ensuring national security); prevention and response to risks (aiming at preventing and responding to potential and real risks to national security). The article's conclusions summarize the results of the scientific research.

Key words: ensuring national security, tasks, areas of activity, national security, public administration.

Постановка питання. Національна безпека є основоположним фактором сталого розвитку України як сучасної європейської держави. Це обумовлено тим, що саме національна безпека створює такі умови суспільного буття, за яких загрози правопорядку, державі як системі органів влади, а також суспільству та громадянам або відсутні, або мінімізовані. Таким чином, національна безпека і процеси її забезпечення відіграють ключову роль у вирішенні низки актуальних соціально-економічних завдань, захисті суверенітету держави, реалізації пріоритетних національних проєктів і зміцненні міжнародних позицій країни. Саме через перспективу національної безпеки створюються необхідні умови для забезпечення стабільності людиноцентричного розвитку держави, а також її спроможності підтримувати соціальне партнерство, громадянський мир і національну злагоду. Без цих складників неможливо уявити повноцінного розвитку ані особистості, ані суспіль-

ства, ані подальшого державотворення України як сучасної демократичної, правової та соціальної держави. Отже, можемо дійти висновку, що загалом забезпечення національної безпеки – це вияв забезпечувальної діяльності, у межах якої вирішується комплекс безпекових завдань. Причому поточні загрози національній безпеці України обумовили потребу перегляду сучасної доктрини забезпечення національної безпеки, одним з ключових концептуальних компонентів якої є завдання забезпечення національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст завдань забезпечення національної безпеки вже був предметом дослідження багатьох українських учених, серед яких: О. П. Баранов, О. В. Зюзя, В. О. Котляров, О. І. Курило, О. В. Нестеренко, В. А. Соколов, Р. С. Троцький, М. М. Шевченко та ін. Наукові напрацювання цих та інших учених становитимуть теоретичну основу для актуалізації та систематизації наукової думки стосовно сутності завдань забезпечення національної безпеки, беручи до уваги сучасний зміст поняття «національна безпека», поточні кризові явища у сфері національної безпеки України.

Отже, **метою** статті є уточнення змісту ключових завдань забезпечення національної безпеки. Для досягнення цієї мети слід виконати такі завдання: 1) окреслити практичне значення розуміння основних завдань забезпечення національної безпеки; 2) з'ясувати основні групи завдань забезпечення національної безпеки та проаналізувати їх зміст; 3) узагальнити результати наукової розвідки та сформулювати комплексне визначення поняття «завдання забезпечення національної безпеки».

Виклад основного матеріалу. Національна безпека як складне системне явище на сьогодні охоплює різні сфери її об'єктивного вираження, зокрема військову, економічну, продовольчу, інформаційну, соціально-політичну, екологічну, культурно-моральну тощо. Водночас попри те, що в умовах поточної повномасштабної війни основна увага приділяється зміцненню військово-стратегічного потенціалу країни для забезпечення національної безпеки, важливо розуміти, що зусилля суб'єктів забезпечення національної безпеки повинні відповідати сучасним підходам до цього питання. В означеному контексті необхідно враховувати, що національна безпека не повинна обмежуватися лише нарощуванням військово-стратегічного потенціалу та економічної складової, оскільки це дозволяє максимізувати обороноздатність країни, але недостатньо для комплексного забезпечення безпеки. У зв'язку з цим сучасне розуміння національної безпеки вимагає, щоб діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки була спрямована також на захист, охорону та відновлення інших важливих невійськових аспектів. Таким чином, ефективність їх діяльності залежить не лише від зміцнення військово-стратегічного потенціалу або прискорення соціально-економічного розвитку, а й від своєчасного вирішення таких питань, як соціально-економічна стабільність, інформаційна безпека, культурний та політичний захист, ігнорування яких може використовуватися агресором для послаблення України, що є неприпустимим. Отже, ключове значення в цьому питанні має своєчасне усунення суперечностей між суспільством і державою, а також здатність суб'єктів національної безпеки динамічно реагувати на зміни матеріальних і нематеріальних потреб суспільства. Рішення цих та інших завдань забезпечення національної безпеки стає основою сталого розвитку суспільства, який є наріжним каменем національної безпеки. У цьому контексті важливо визначити актуальні завдання забезпечення національної безпеки України відповідно до сучасного розуміння цього поняття.

З огляду на позиції учених стосовно завдань забезпечення національної безпеки та суб'єктів, які забезпечують національну безпеку [див., напр.: 1, с. 60–65; 2, с. 83–95; 3, с. 225–231; 4, с. 208–209; 5, с. 89–94; 6, с. 56–60; 7, с. 14–24], доходимо думки, що основними завданнями забезпечення національної безпеки за сучасних умов державотворення України є такі завдання:

1) комплекс завдань із формування нормативно-правової основи функціонування правового режиму забезпечення національної безпеки, зокрема:

– безпосередня розробка цілісної нормативно-правової бази адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки, у межах якої створюються та приймаються нормативно-правові акти, які регулюють і цілісно спрямовують (на досягнення мети) діяльність суб'єктів у сфері національної безпеки, а також у сфері забезпечення цієї безпеки. Отже, виконання цього завдання передбачає: розробку та затвердження концептуально-стратегічних і програмних актів у сфері національної безпеки; розробку і прийняття законодавчих та підзаконних актів, які вирішують проблеми національної безпеки, попереджають виникнення загроз та відновлюють національну безпеку; встановлюють чіткі правила та стандарти щодо реалізації концептуально-стратегічних актів у цій сфері, а також передбачають організацію інституційної основи забезпечення національної безпеки;

– постійний науково обґрунтований моніторинг ефективності нормативно-правової основи режиму забезпечення національної безпеки та її відповідності Основному Закону України, міжнародно-правовим зобов'язанням України і фактичним обставинам, що визначають стан національ-

ної безпеки. Слід мати на увазі, що законодавство у сфері національної безпеки є відносно стабільним, адже забезпечує правове підґрунтя для існування держави і суспільства, яке відповідає критеріям безпеки. Водночас слід пам'ятати, що безпека є відносним поняттям, яке залежить від заходів, спрямованих на попередження і ліквідацію безпекових ризиків. Ураховуючи, що забезпечення національної безпеки досягається діями та рішеннями, які відповідають ч. 2 ст. 19 Конституції України, законодавство, яке регулює підстави, умови і порядок забезпечення національної безпеки, повинно відповідати меті й завданням цієї сфери публічно-правових відносин. Варто зазначити, що моніторинг достатності законодавства у сфері забезпечення національної безпеки в широкому значенні є частиною діяльності із забезпечення безпеки, що включає як суб'єктів владних повноважень, так і суб'єктів громадянського суспільства;

– удосконалення нормативно-правової основи режиму забезпечення національної безпеки, що передбачає: оновлення нормативно-правової основи шляхом внесення змін до чинних актів або їх скасування; проведення комплексного аналізу наукових позицій вітчизняних і зарубіжних науковців щодо проблематики нормативно-правового забезпечення національної безпеки та врахування цих позицій під час процесу правотворення; забезпечення адекватності нормативно-правової основи режиму забезпечення національної безпеки з потребами національної безпеки;

– розмежування на нормативно-правовому рівні особливих правових статусів суб'єктів, що мають загальний адміністративно-правовий статус суб'єкта забезпечення національної безпеки, зокрема в частині їх компетенційного блоку правового статусу;

– забезпечення правової визначеності як основоположної основи панування права, що є ключовою умовою належного забезпечення національної безпеки у правовій і демократичній державі, що орієнтується на європейські та євроатлантичні стандарти в процесі свого державотворення. Слід констатувати, що реалізація цього завдання виражається в діяльності, спрямованій на формування нормативно-правової та інституційної основи, що є зрозумілою та передбачуваною і включає набір правил, якими можуть керуватися суб'єкти у сфері національної безпеки;

2) комплекс завдань, спрямованих на формування та реалізацію державної політики у сфері забезпечення національної безпеки. Ураховуючи позиції науковців щодо змісту політики національної безпеки та її забезпечення, можна дійти висновку, що це комплексне завдання передбачає:

– розроблення системної (узгодженої в структурі та з принципами права й нормами законодавства), послідовної та обґрунтованої державної політики у сфері національної безпеки України. Виконання цього завдання включає передусім розроблення послідовної та продуманої політики національної безпеки, яка досягається, зокрема, шляхом: проведення критичного аналізу наявних і потенційних ризиків у сфері національної безпеки, стратегічного аналізу пріоритетів безпеки та моделювання ключових напрямів їх захисту; складання концепції національної безпеки, яка визначає основні принципи діяльності в цій сфері, її мету, завдання, обов'язки суб'єктів громадянського суспільства, шляхи вдосконалення адміністративно-правового режиму в контексті безпекових викликів; розробку та прийняття комплексного концептуально-стратегічного акта, у якому зазначені цілі та стратегії досягнення національної безпеки з урахуванням прийнятої концепції; забезпечення узгодженості політики держави в різних сферах з метою та завданнями політики забезпечення національної безпеки;

– створення умов для реалізації політики забезпечення національної безпеки та її практичного втілення, що включає перетворення цілей і завдань, сформульованих у концепції та стратегії національної безпеки, у реальні практичні заходи для захисту національних інтересів у сфері безпеки. Виконання цього завдання передбачає розробку та затвердження планів дій для поступової реалізації стратегії; формування фінансової, кадрової, матеріально-технічної та інформаційної бази для реалізації стратегії, а також розподіл відповідних ресурсів; створення і підтримку механізму моніторингу реалізації стратегії з метою відповідності поточним та потенційним загрозам і викликам національної безпеки;

– систематична контрольно-наглядова діяльність щодо формування і реалізації політики національної безпеки, спрямована на: періодичне та своєчасне оцінювання ефективності режиму забезпечення національної безпеки і процесів його вдосконалення для запобігання викликам і ризикам, що стосуються соціальної, технологічної та геополітичної безпеки; отримання та аналіз інформації від науковців, експертів, суб'єктів громадянського суспільства та міжнародних організацій щодо достатності адміністративно-правового режиму забезпечення національної безпеки; визначення ключових напрямків і методів підсилення національної безпеки, узгоджених із результатами контрольно-наглядової діяльності;

– обґрунтування політики забезпечення національної безпеки та її коригування, що включає: чітке та аргументоване визначення мотивів, на основі яких створюються умови для функціонування адміністративно-правового режиму національної безпеки та приймаються політичні рішен-

ня в цій сфері; забезпечення зв'язку політики національної безпеки з іншими національними інтересами; забезпечення активної участі суб'єктів громадянського суспільства у плануванні, організації та реалізації політики забезпечення національної безпеки;

– визначення напрямів, форм і засобів ефективного захисту публічних інтересів у політиці національної безпеки, включаючи територіальну цілісність, економічне зростання та сталий розвиток, а також окреслення кола суб'єктів, відповідальних за виконання завдань забезпечення національної безпеки на національному та міжнародному рівнях;

3) комплекс завдань, спрямованих на інституційне забезпечення національної безпеки. Наявні наукові позиції стосовно сутності інституційного забезпечення національної безпеки, яке ще перебуває в процесі свого формування [див., напр.: 8, с. 113–117; 9, с. 188–192], дають змогу дійти висновку, що виокремлене комплексне завдання полягає в таких цільових завданнях:

– створення та забезпечення ефективної системи публічного адміністрування у сфері національної безпеки, що є широким за своїм змістом завданням, яке включає, зокрема: оцінювання достатності системи суб'єктів національної безпеки, їх адміністративно-правового статусу та умов реалізації їх правового статусу; моделювання ефективної системи публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки (створення планів удосконалення адміністрування у сфері безпеки, оптимізація управлінської системи на основі критеріїв своєчасного реагування на виклики тощо); забезпечення ефективного розподілу ресурсів, спрямованих на забезпечення національної безпеки;

– створення суб'єктів і систем забезпечення національної безпеки й оборони, а також постійне вдосконалення їх правового статусу, напрямів, форм і засобів їх діяльності;

– створення та забезпечення функціонування міжвідомчих координаційних механізмів між суб'єктами національної безпеки, зокрема шляхом розвитку механізмів співпраці органів публічної служби із суб'єктами громадянського суспільства для забезпечення демократизації цієї сфери; моделювання міжвідомчих взаємодій і протоколів, що покращують координаційні навички персоналу органів публічної служби;

– впровадження інноваційної технологічної інтеграції у сфері публічного адміністрування національної безпеки, зокрема шляхом інвестування в передові технології для ефективного збору, обробки та розшифровування розвідувальних даних, забезпечення безпечної комунікації суб'єктів національної безпеки, а також зміцнення кібербезпеки держави; інтеграція штучного інтелекту в процеси прийняття рішень, з урахуванням прав і свобод громадян тощо;

– організація та впровадження ефективної кадрової політики в колективних суб'єктах, що забезпечують національну безпеку;

4) комплекс завдань, спрямованих на здійснення публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки, основними з яких є такі завдання:

– розроблення ефективної системи ухвалення рішень, спрямованої на забезпечення національної безпеки. Це завдання передбачає, зокрема, сприяння своєчасності та обґрунтованості процесів прийняття рішень суб'єктами, які залучені до діяльності із забезпечення національної безпеки, а також накопичення, зберігання, оптимальний розподіл і використання ресурсів відповідно до стратегічних цілей забезпечення національної безпеки;

– створення дієвих систем координації та взаємодії між різними суб'єктами національної безпеки з метою посилення загальної спроможності та ефективності їх дій для забезпечення національної безпеки;

– формування і розвиток культурного та ідейного підґрунтя для здійснення ефективного публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки;

5) комплекс завдань, спрямованих на створення, організацію та реалізацію комплексних заходів забезпечення національної безпеки. На основі аналізу різних наукових позицій щодо сучасних заходів забезпечення національної безпеки [див., напр.: 10, с. 266–272; 11, с. 49–55; 12] можна дійти висновку, що виокремлений комплекс завдань охоплює такі завдання:

– розвиток і реформування політичних засобів забезпечення національної безпеки шляхом гармонізації стратегічної політики у сфері національної безпеки з її цілями та ключовими завданнями, а також забезпечення її адаптивності для швидкого реагування на реальні та потенційні загрози безпеці;

– удосконалення економічних засобів забезпечення національної безпеки через мобілізацію економічних ресурсів для підтримки програм і ініціатив у сфері забезпечення безпеки та забезпечення стабільного фінансування процесів, що мають вирішальне значення для підтримки національної безпеки;

– розвиток соціальних механізмів забезпечення національної безпеки шляхом підвищення рівня інформованості громадськості про актуальні питання національної безпеки та підтримки соціальної згуртованості, заснованої на колективній відданості меті забезпечення безпеки;

– удосконалення військових інструментів забезпечення національної безпеки через підви-

щення обороноздатності держави та інтеграцію новітніх технологічних досягнень для забезпечення національної безпеки у військовій сфері;

– розвиток та оптимізація науково-технічних засобів забезпечення національної безпеки через підтримку інновацій у сфері науково-технічного забезпечення, зокрема кібербезпеки, з метою підвищення здатності протистояти сучасним загрозам у кіберпросторі;

6) комплекс завдань, спрямованих на попередження та реагування на потенційні й реальні ризики національної безпеки, а саме:

– запобігання потенційним і реальним ризикам національної безпеки через організацію та впровадження профілактичних заходів, а також реалізацію превентивних програм, спрямованих на зменшення ймовірності виникнення загроз і ризиків для національної безпеки;

– виявлення потенційних і реальних ризиків національної безпеки шляхом їх ранньої ідентифікації, що дозволяє уникнути їх посилення, а також через організацію системи моніторингу для виявлення відхилень від норми безпеки у сфері забезпечення національної безпеки;

– ліквідація або мінімізація негативних ефектів від потенційних і реальних ризиків (загроз) національної безпеки;

– своєчасне й ефективне реагування на потенційні та реальні загрози національній безпеці через оперативну мінімізацію їхнього впливу на життєво важливі інтереси держави, суспільства та індивіда, а також використання адаптивних стратегій забезпечення національної безпеки, які враховують специфіку кожного окремого ризику чи загрози.

Висновки. З огляду на викладене вище, слід зауважити, що завданнями забезпечення національної безпеки слід розуміти сукупність цілеспрямованих дій та стратегій, які реалізуються суб'єктами забезпечення національної безпеки з метою виявлення, попередження, нейтралізації та ліквідації загроз національним інтересам, суверенітету, територіальній цілісності та сталому розвитку держави. Сутність цих завдань полягає у створенні системних умов для захисту життєво важливих інтересів індивіда, суспільства та держави, що закономірно, адже ці завдання охоплюють широкий спектр дій: від формування нормативно-правової бази та державної політики до інституційного забезпечення і оперативного реагування на безпекові загрози. Таким чином, завдання забезпечення національної безпеки: по-перше, слугують фундаментом для формування завдань діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, а також її реалізації, зокрема координації діяльності всіх суб'єктів забезпечення безпеки, сприяючи узгодженості їхніх дій та ефективному використанню ресурсів, які використовуються задля досягнення мети забезпечення національної безпеки. По-друге, завдання забезпечення національної безпеки визначають стратегічні напрями розвитку держави, забезпечують правову визначеність і стабільність функціонування держави, сприяють соціальній згуртованості та підвищують спроможність країни протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без чіткого окреслення та реалізації цих завдань неможливо досягти високого рівня національної безпеки, необхідного для сталого розвитку України.

Література

1. Баранов О. П. Передумови створення Державної спеціальної служби транспорту та її завдання в системі національної безпеки України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. Вип. 3. С. 60–65.

2. Зюзя О. В. Функції та завдання системи забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах європейської та євроатлантичної інтеграції. *Вісник НАДУ. Серія: Державне управління*. 2020. № 2 (97). С. 83–95.

3. Котляров В. О. Особливості державної системи стратегічного планування національної безпеки в умовах інформатизації суспільства. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Т. 7. № 4. С. 225–231. doi:10.36887/2415-8453-2022-4-33.

4. Нестеренко О. В. Мета та завдання забезпечення національної безпеки і оборони України. *Право.ua*. 2018. № 3. С. 205–209.

5. Соколов В. А. Класифікація, функції та завдання аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 16. С. 89–94.

6. Троцький Р. С., Курило О. І. Зміст і сутність повноважень та завдань Національної гвардії України при виконанні функцій із забезпечення державної безпеки. *Честь і Закон*. 2023. № 3 (86). С. 56–60

7. Шевченко М. М. Функції та завдання системи забезпечення національної безпеки України в сучасних умовах. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2014. № 3–4. С. 14–24.

8. Бабіченко К. Ю. Інституційне забезпечення національної безпеки України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. С. 113–117.

9. Швидкий Я. Ю. Інституційне забезпечення національної безпеки органами протидії корупції. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 5–6. С. 188–192. doi: 10.32702/2306-6814.2020.5-6.188.

10. Мелих О. Ю. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*. 2013. Вип. 12. Ч. 2. С. 266–272.

11. Павлютін Ю. М. Політична безпека в системі заходів із забезпечення національної безпеки України. *Честь і закон*. 2020. № 4 (75). С. 49–55.

12. Хіміч О. М. Забезпечення екологічної безпеки адміністративно-правовими заходами, які застосовуються міліцією : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 174 с.

UDC 342.9:351.862:614.8
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.26

K. O. Chepkova
Candidate of Legal Sciences,
Doctoral Student at the Scientific and Organizational Department
Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv
orcid.org/0000-0002-5219-093X

PROTECTIVE CIVIL DEFENSE STRUCTURES AS ONE OF THE MECHANISMS FOR ENSURING A SECURE ENVIRONMENT FOR CHILDREN DURING ARMED CONFLICT

Children during armed conflict are the most vulnerable part of the civilian population and require more attention from both society and the state, represented by authorized bodies. Armed conflict does not suspend children's rights enshrined in international legal treaties and national legal acts. On the contrary, the period of armed conflict creates increased risks to the life and health of children. Considering the modern types of military equipment and weapons, such risks are possible for every child anywhere in the state. That is why the state should try its best to ensure a secure environment for every child in such circumstances. One of such mechanisms is the creation of an adequate fund of civil defense protective facilities. The author of the article analyzes the legal framework for the creation and maintenance of civil defense facilities: The Civil Protection Code of Ukraine, the Procedure for Creation, Maintenance of the Protective Civil Defense Structures Fund, Inclusion of Objects in and Exclusion of Such Objects from the Protective Civil Defense Structures Fund and Keeping its Records, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 138, etc.

The author focuses on the possible types of civil defense protective structures, the procedure for their maintenance and control over their proper functioning.

Furthermore, the article analyzes the steps taken by the authorized state bodies to improve the provision of the population with a sufficient number of civil defense protective facilities. Thus, the Cabinet of Ministers of Ukraine has approved the Strategy for the Development of the Fund for Civil Defense Protection Facilities for the period up to 2034, and the Verkhovna Rada of Ukraine has introduced administrative and criminal liability for owners and balance holders of civil defense protection facilities for violation of the requirements for their maintenance and operation.

Key words: children, armed conflict, security environment, civil defense protective structures.

Чепкова К. О. **ЗАХИСНІ СПОРУДИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ОДИН ІЗ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ**

Діти під час збройного конфлікту є найвразливішою частиною цивільного населення і потребує більшої уваги як зі сторони суспільства, так і зі сторони держави, в особі уповноважених органів. Збройний конфлікт не припиняє дію закріплених і в міжнародно-правових договорах, і в національних нормативно-правових актах дитячих прав. Навпаки, період збройного конфлікту породжує підвищені ризики для життя і здоров'я дітей. Враховуючи сучасні види військової техніки і озброєння такі ризики можливі для кожної дитини в будь-якій точці держави. Саме тому держава повинна намагатися як найкраще за таких умов забезпечити безпекове середовище для кожної дитини. Одним із таких механізмів є створення належного фонду захисних споруд цивільного захисту. Автором статті проаналізовано нормативно-правове регулювання у сфері створення та утримання об'єктів захисних споруд цивільного захисту : Кодекс цивільного захисту України, Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту, включення об'єктів до складу та виключення таких об'єктів з фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 № 138, тощо.

Автором статті приділено увагу можливим видам захисних споруд, порядку їх утримання та здійснення контролю за їх належним функціонуванням.

Крім того, у статті проаналізовано кроки, які реалізують уповноважені державні органи, для удосконалення забезпечення населення достатньою кількістю захисних споруд цивільного захисту. Так, Кабінет Міністрів України затвердив Стратегію розвитку фонду захисних споруд цивільного захисту на період до 2034 року, а Верховна Рада України запровадила адміністративну та кримінальну відповідальність для власників та балансоутримувачів захисних споруд цивільного захисту за порушення вимог щодо їх утримання та експлуатації.

Ключові слова: діти, збройний конфлікт, безпекове середовище, захисні споруди цивільного захисту.

Any armed conflict always means a change in the usual way of life, the emergence of increased risks to the life and health of the entire civilian population. The characteristic features of modern armed conflicts are: a significant increase in the capabilities of weapons and military equipment; the spread of the spatial scale and dynamism of the armed struggle, a change in its logical and temporal structure; the transfer of the main efforts of military operations into air and space; integration of means of reconnaissance, control and destruction in reconnaissance and fire systems; growing importance of the information factor; globalization of management and intelligence systems; growing role of coalition and multinational forces and increasing the role of special operations forces; wide application of functional structures [1, p. 10].

It is also inherent in the possibility of an enemy striking at any corner of the country at any time, regardless of where the direct line of contact is located. One of the main types of weapons used in modern armed conflicts is missiles and rockets

represent advanced weapons systems capable of precision targeting. This category includes surface-to-air missiles, ballistic missiles, and guided munitions, which enhance a military's capability to strike crucial targets with accuracy and efficiency. Collectively, these weapons systems form the backbone of modern military operations, ensuring effectiveness and adaptability in diverse combat environments [2].

The experience of the conflicts of the twenty-first century shows the use of such military equipment as unmanned aerial vehicles. UAV's are characterized by such advantages over manned aircraft as: no need for a crew and its life support systems, airfields; relatively low cost and low costs for their creation, production and operation [3, p. 84].

60574 air raid alarms were heard throughout Ukraine from February 24, 2022 to June 11, 2025, which were sounded at any time of the day [4].

Any armed conflict increases the risks to the security environment for the population of the state. Particular attention should be paid to the children's population, considering their age group and specific characteristics. A child is every human being under the age of 18, unless under the law applicable to the person concerned, he or she reaches the age of majority earlier (Article 1 of the Convention on the Rights of the Child [5], Article 1 of the Law of Ukraine "On Protection of Childhood" [6]).

The rights of children, which are enshrined in both international legal treaties and national legal acts, do not cease to be valid for the period of armed conflict. On the contrary, the state faces an even greater challenge to create a secure environment[1] for every child during armed conflict.

The Russian-Ukrainian armed conflict has demonstrated the need to create a secure environment for both the population as a whole and children as a separate category of the population, taking into account their physiological and psychological characteristics.

One of the mechanisms for ensuring a secure environment for children is the formation of a fund of protective civilian defense structures.

Additional Protocol I to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relative to the Protection of Victims of International Armed Conflicts, defines the concept of "civil defense" as the performance of some or all of the following humanitarian tasks aimed at protecting the civilian population from danger and helping them to eliminate the immediate effects of hostilities or disasters, as well as creating the conditions necessary for their survival. One of these tasks is the provision of shelters and their arrangement (Article 61) [7].

In the Ukrainian legal framework, the issue of civil protection is enshrined in a number of legal acts.

The main one is the Civil Protection Code of Ukraine [8][2], which defines both the conceptual apparatus and the authorized bodies. Thus, Article 2 of the said Code defines protective civil defense facilities as engineering structures designed to protect the population from the impact of hazards arising from emergencies, military operations or terrorist acts[3].

The implementation of the state policy in the sphere of civil protection is ensured by the unified state system of civil defense, which consists of functional[4] and territorial subsystems[5] [9].

Sheltering of the population is provided by the fund of protective civil defense structures, which are of strategic importance for ensuring the protection of the population and belong to the means of collective protection.

During a special period, the fund of protective civil defense facilities is built up through the construction of civil protection structures, dual-purpose structures and the manufacture (installation) of primary (mobile) and simple shelters, as well as (if necessary) the restoration of damaged (destroyed) objects of the civil protection fund.

Subjects responsible for the functioning of the fund of protective civil defense structures:

– The Cabinet of Ministers of Ukraine [10] and the National Security and Defense Council of

[1] A secure environment is the creation of favorable conditions for development that eliminate or minimize possible risks and threats.

[2] Civil protection is a set of measures implemented on the territory of Ukraine in peacetime and in a special period and aimed at protecting the population, territories, environment, property, material and cultural values from emergencies and other dangerous events, preventing the occurrence of such situations and events, eliminating their consequences, providing assistance to victims, and exercising state supervision (control) in the field of fire and industrial safety.

[3] Emergency is a situation on a separate territory or a business entity on it or a water body characterized by a violation of normal living conditions of the population caused by a catastrophe, accident, fire, natural disaster, epidemic, epizootic, epiphytotic, use of destruction means or other dangerous event, that has led (may lead) to a threat to the life or health of the population, a large number of deaths and injuries, significant material damage, as well as the inability of the population to live in such territory or facility, or to conduct economic activity there.

[4] A functional subsystem is an integral part of the unified state civil protection system, which includes the management bodies of the functional subsystem and the civil protection forces subordinated to them, as well as business entities performing civil protection tasks.

[5] The territorial subsystem of the unified state civil protection system is an integral part of the unified state civil protection system that is created in the Autonomous Republic of Crimea, oblast, and the cities of Kyiv and Sevastopol, and which includes units of the territorial subsystem, governing authorities and their subordinate civil protection forces, and relevant business entities performing civil protection tasks.

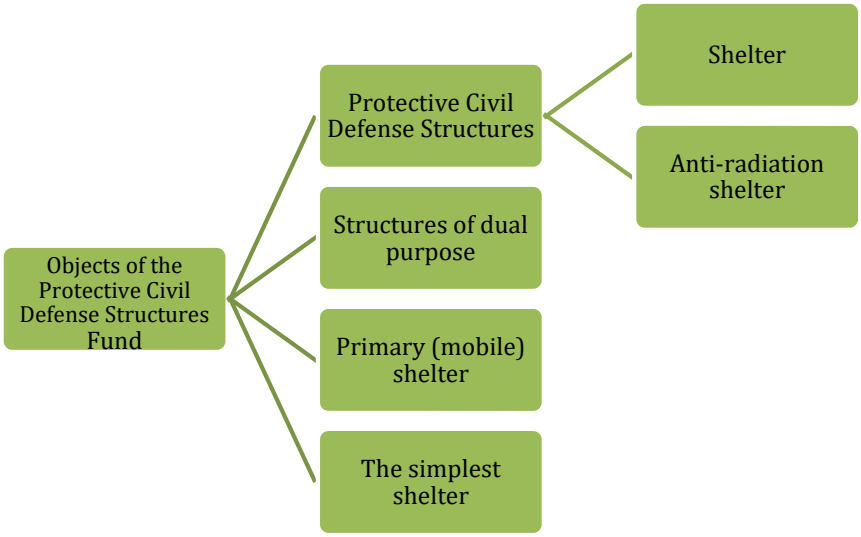

Fig. 1

Ukraine [11] coordinate the activities of executive authorities in the field of civil protection within their respective powers;

– The Ministry of Internal Affairs of Ukraine [12] is the main body in the system of central executive authorities that ensures the formation of state policy in the sphere of civil protection, protection of the population and territories from disasters and prevention of their occurrence, liquidation of emergencies, rescue, firefighting, fire and industrial safety, activities of emergency services, and hydrometeorological activities;

– The State Emergency Service of Ukraine [13] is the central executive body that implements the state policy in the field of civil protection, protection of the population and territories from emergencies and prevention of their occurrence, elimination of the consequences of emergencies, rescue, firefighting, fire and industrial safety, activities of emergency services, and hydrometeorological activities;

– balance holders – owners, users, legal entities on whose balance sheet are objects of the protective structures fund (including those that were not included in their authorized capital in the process of privatization (corporatization).

Under Ukrainian law, protective civil defense facilities may be state-owned, municipally owned or privately owned depending on the type of construction in question.

Also, the Civil Protection Code of Ukraine enshrines the principle of early creation of the fund of protective civil defense structures to shelter the population, and this obligation is imposed on central executive authorities, other state authorities, local self-government bodies, business entities and other legal entities (Article 32).

The procedure for creating and maintaining the fund of protective civil defense structures[6] [14], including objects in and excluding such objects from the civil defense fund, and keeping its records is determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The maintenance of objects of the fund of protective civil defense structures in readiness for their intended use is carried out by their balance holders.

The locations of the objects of the fund of protective structures should ensure the possibility of quick access to them by the population (employees) from the most remote location, taking into account the radius of pedestrian accessibility to such objects, which is accepted no more than :

300 meters – for multi-storey buildings, high-rise buildings and high-rise buildings, as well as for business entities classified as civil defense;

500 meters – for mid-rise and low-rise buildings.

For the purpose of inspection, central and local executive authorities, other state authorities, local self-government bodies, business entities under whose management (ownership) the respective object (building, structure, premises) is located, shall form permanent or temporary commissions, which, upon request, shall involve officials of the State Emergency Service (its territorial bodies) and

[6] The fund of protective structures is a set of all collective protection means (protective structures, dual-purpose structures, primary (mobile) shelters and simple shelters) that can be used to shelter the population and are registered in accordance with the requirements set forth in the Procedure for the Creation, Maintenance of the Fund of Civil Protection Structures, Inclusion of Objects in the Fund and Exclusion of Such Objects from the Fund of Civil Protection Structures and Keeping its Records, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 138 dated 10.03.2017 [14].

other necessary specialists within their powers. The chairman of the commission is appointed by the body forming the respective commission.

Based on the results of the inspection, an inspection report of the object (building, structure, premises) regarding the possibility of its use for sheltering the population is drawn up in the form prescribed by the requirements for keeping records of the fund of protective structures. If the possibility of using an object as a dual-purpose structure is established, the inspection report shall contain recommendations for further inclusion of such an object in the fund of protective structures based on the results of a technical inventory without reconstruction (overhaul) or after reconstruction.

The balance holder shall ensure that the objects of the protective structures fund are maintained in the condition necessary to bring them into readiness for their intended use in accordance with the requirements for the maintenance, arrangement and operation of the objects of the protective structures fund, except for objects that must be in constant readiness.

All types of protective structures which are included in the fund of protective civil defense structures must be entered into the Information System "Accounting and Visualization of the Fund of Civil Protection Facilities".

The need for the fund of protective civil defense structures [15] is determined based on the need to shelter all categories of the population at their place of work and place of residence, as well as other categories of the population at their place of temporary stay, in cases defined by law.

The requirements for all types of protective structures are stipulated in the SBC B.2.2-5:2023 "Protective Civil Defense Structures" [16].

However, according to the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the Results of Operational Inspections of the Protective Civil Defense Structures and the Solution of Problematic Issues Regarding Sheltering the Population" of 23.06.2023 [17], the state of readiness of the civil protection facilities in Ukraine is such that it does not provide 100% of the population with proper shelters. The work on ensuring the readiness of the civil protection facilities of the civil protection fund for their intended use in Zaporizhzhia, Sumy regions, Zhytomyr district of Zhytomyr region, Bila Tserkva district of Kyiv region, Konotop district of Sumy region, the cities of Kyiv, Zaporizhzhia, Kherson, Chernihiv, Kharkiv, Mykolaiv, Odesa, Sumy, Dnipro, Konotop, Bila Tserkva was recognized as unsatisfactory.

In March 2025, the Government of Ukraine approved the Strategy for the Development of the Fund of Protective Civil Defense Structures for the period up to 2034 and approved an operational plan for its implementation [18]. The Strategy is a long-term programmatic document aimed at creating a protected environment for the civilian population by creating a network of civilian protective facilities to protect life and minimize civilian casualties in the event of the enemy's use of modern means of destruction, which creates conditions for further economic and social development of the state.

The Strategy states that as of December 2024, the total number of objects of the civil protection fund on the territory of Ukraine controlled by the Government of Ukraine is 62655 objects that provide shelter for 48.8 percent of the population, with 19541 objects being civil protection and dual-purpose structures, and the remaining 42443 objects being simple shelters. The capacity of civil defense and dual-purpose protective structures provides shelter for approximately 17.5 percent of the population, and the capacity of the simplest shelters – 31.3 percent, which in total can shelter approximately half of the population.

In 2024, almost 60 thousand attacks were recorded using artillery, mortar ammunition, missiles, and other munitions. The key feature of the modern weapons used by the enemy is their destructive power, which is increasing.

The losses among civilians and civilian infrastructure are significant. In such circumstances, stepping up efforts to minimize the risk of casualties and protect people from shelling is a key task not only for the present but also for the future.

Therefore, the issue of providing civilians with collective protection means at their places of residence and in the most essential areas of public life, namely, taking measures to increase the number of objects in the civil defense facilities fund, is particularly relevant.

All of this is the basis for understanding that the available collective defense means for sheltering civilians during martial law and the current need for them are insufficient.

The Strategy states that one of the state's top priorities is the need to build an effective system of protection of the population from current security challenges and threats. The Strategy cites the experience of Israel, Finland and Sweden as examples.

In Israel, shelters in protected spaces, which are created to protect the population in residential, administrative and industrial buildings, as well as in places of mass gathering on the ground, are widespread. In the Swiss Confederation, a human-centered approach to civilian sheltering dominates, which implies that shelters (sealed structures) are created in all residential, public and administrative buildings, even in private buildings, and the actual capacity of all shelters far exceeds the population

of the state. The Republic of Finland has created a sufficient number of shelters (sealed structures) to shelter the majority of the population. Today, the capacity of existing shelters provides shelter for almost 100 percent of the population in urban areas and the vast majority of the population in rural areas. The development of the network of shelters began after the end of World War II and continues to this day, which ensures the possibility of sheltering the civilian population from almost all possible risks of a special period (military (combat) operations).

The Strategy also designates the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as responsible for formulating the state policy in the field of civil protection and the State Emergency Service of Ukraine as responsible for implementing the state policy in the field of civil protection, in particular, for the creation, development and maintenance of the fund of protective civil defense structures.

No one has canceled the duty of children to complete secondary education during the armed conflict, as defined by Article 53 of the Constitution of Ukraine [19]. Therefore, it is necessary to create a secure environment during the day when they are in educational institutions. The Ministry of Education and Science of Ukraine in the Procedure for obtaining general secondary education during martial law [20] established that obtaining general secondary education in full-time (daytime) form, including with the use of blended learning, is organized if there are objects of the fund of civil defense structures in the educational institution or at a distance of no more than 500 meters from it, which are suitable for sheltering participants in the educational process and to which they have unimpeded access.

At the same time, on the territory of Dnipropetrovska, Donetsk, Zaporizka, Luhanska, Mykolaivska, Odesa, Sumska, Kharkivska, Khersonska, Chernihivska oblasts (except for the temporarily occupied territories of these oblasts), general secondary education in full-time (daytime) form, including mixed learning, still requires 1) a decision of the regional defense council and/or an order of the head of the relevant regional military administration on the implementation of educational activities by educational institutions in full-time (daytime) form, including mixed learning and 2) the decision of the pedagogical council of the educational institution to conduct educational activities in full-time (daytime) form, including the use of blended learning, enacted by the order of the head of such an institution.

Educational institutions that do not meet the established requirements for the objects of the fund of civil protection facilities organize general secondary education in a distance form [21].

It is also necessary to create a secure environment for children in healthcare facilities. In 2023, the Ministry of Health of Ukraine initiated an inspection of health care facilities for the availability/suitability of protective civil defense structures [22]. The results of the inspection revealed that healthcare facilities were insufficiently provided with protective civil defense structures. As a result, in 2025, the Government of Ukraine approved the Procedure and Conditions for Providing Subventions from the State Budget to Local Budgets for the Arrangement of Safe Conditions in Health Care Facilities [23].

Furthemore, the parliament introduced administrative and criminal liability for balance holders and owners of protective civil defense structures for violation of the requirements for their maintenance and operation by introducing a number of amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses (Articles 175-3, 185-14, 223) and the Criminal Code of Ukraine (Article 270-2) [24].

Summarizing the above, it can be stated that one of the mechanisms for ensuring a secure environment for children during armed conflict is the creation of an adequate fund of protective civil defense structures. Given the modern military equipment and weapons, such a fund of protective civil defense structures should function in proper condition throughout the state.

Bibliography

1. Каштелян С. До аналізу світових тенденцій сучасної збройної боротьби. Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2023. № 79. С. 7–12. https://doi.org/10.17721/2519-481X/2023/79-01.

2. Understanding the Various Types of Military Equipment. Military Equipment and Gear. July 13, 2024. URL: https://totalmilitaryinsight.com/types-of-military-equipment/.

3. Tachinina O., Lysenko A., Kutiepov V. Classification of Modern Unmanned Aerial Vehicles. Electronics and Control Systems. 2022. № 4 (74). Pp. 79–86. https://doi.org/10.18372/1990-5548.74.17354.

4. Air-alarms.in.ua. Статистика повітряних тривог. URL: https://air-alarms.in.ua/#statistic.

5. Convention on the Rights of the Child : United Nations 20.11.1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child.

6. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

7. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів : Протокол від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.

8. Кодекс цивільного захисту України : Кодекс України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.

9. Типове положення про функціональну підсистему єдиної державної системи цивільного захисту : постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2015

№ 101. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/101-2015-%D0%BF#n57.

10. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text.

11. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80/ed20230729#Text.

12. Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text.

13. Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF#Text.

14. Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту, включення об'єктів до складу та виключення таких об'єктів з фонду захисних споруд цивільного захисту та ведення його обліку, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 10.03.2017 № 138.

15. Методичні рекомендації щодо визначення потреби у фонді захисних споруд цивільного захисту : наказ Державної служби з надзвичайних ситуацій від 18.03.2025 № 318. URL: https://dcz.cg.gov.ua/web_docs/969/2025/03/docs/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B8%20%D1%83%20%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B4%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83.pdf.

16. ДБН В.2.2-5:2023 "Захисні споруди цивільного захисту" : наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 10.08.2023 року № 702. URL: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3521663278331725778.

17. Щодо результатів оперативних обстежень об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту та вирішення проблемних питань щодо укриття населення : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23.06.2023, введено в дію Указом Президента України від 26.06.2023 № 353/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0032525-23#Text.

18. Стратегія розвитку фонду захисних споруд цивільного захисту на період до 2034 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.03.2025 № 183-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-2025-%D1%80#Text.

19. Конституція України : Основний Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

20. Порядок та умови здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні : наказ Міністерства освіти і науки України від 07.08.2024 № 1112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-24#Text.

21. Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 08.09.2020 № 1115. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#n22.

22. Про утворення Комісії з перевірки захисних споруд цивільного захисту підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Міністерства охорони здоров'я України : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 02.06.2023 р. № 1007. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MOZ34547.

23. Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на облаштування безпечних умов у закладах охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 02.04.2024 № 374. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-2024-%D0%BF#Text.

24. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо запровадження відповідальності за порушення вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту : Закон України від 09.01.2025 № 4200-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4200-IX#Text.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.27

І. П. Шумейко
доктор філософії за спеціальністю 081 Право,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету
orcid.org/0009-0001-5510-841X

ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРАХ БУДІВНИЦТВА І ТРАНСПОРТУ

Статтю присвячено дослідженню законодавства України про фінансову відповідальність у сферах будівництва і транспорту. Законодавчою базою фінансової відповідальності у сферах будівництва і транспорту є норми 5 Законів України, що встановлюють склади правопорушень та розміри санкцій, а також положення підзаконних актів, які врегульовують підставу накладення штрафів. Переважною моделлю штрафу в досліджуваних сферах є абсолютно-визначена фіксована модель, проте в певних випадках застосовується пропорційна модель штрафу з прив'язкою до показника тяжкості правопорушення. Звільнення від фінансової відповідальності в цих сферах здійснюється лише на підставі спливу строку давності. У зв'язку з тим, що відносно-визначена модель штрафу в цих правовідносинах не передбачена, закони не встановлюють переліків пом'якшуючих і обтяжуючих обставин. Суб'єктами правопорушень у цих сферах є: автомобільні перевізники; суб'єкти містобудування; суб'єкти господарювання, які здійснюють міжнародні пасажирські перевезення; судновласники; власники річкових портів; суб'єкти господарювання, які виконують роботи із обслуговування суднового ходу; суб'єкти, відповідальні за цільове використання коштів від портових зборів. Склади більшості правопорушень є формальними. Для деяких правопорушень характерна умисна форма вини, проте в більшості випадків форма вини значення для правової кваліфікації діяння не має. Застосування заходів фінансової відповідальності в цих сферах належить до компетенції Укртрансбезпеки, виконавчих органів місцевих рад, структурних підрозділів з питань державного архітектурно-будівельного контролю Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, Державної інспекції архітектури та містобудування України, Держприкордонслужби та Адміністрації судноплавства. Застосування штрафів здійснюється на підставі акта перевірки чи протоколу про правопорушення, а за результатами розгляду справи виноситься постанова, яка є виконавчим документом. Можливість адміністративного оскарження передбачена лише для постанов Укртрансбезпеки. Натомість, як правило, в досліджуваних сферах постанова про накладення штрафу може бути оскаржена лише в судовому порядку.

Ключові слова: автомобільний транспорт, адміністративно-господарські санкції, внутрішній водний транспорт, міжнародні пасажирські перевезення, містобудівна діяльність, морські порти, фінансова відповідальність, штраф.

Shumeiko I. P. **FINANCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONSTRUCTION AND TRANSPORT SECTORS**
The article is devoted to the study of Ukrainian legislation on financial responsibility in the areas of construction and transport. The legislative framework for financial responsibility in the field of construction and transport includes provisions of 5 Laws of Ukraine establishing corpus delicti and the amount of sanctions, as well as provisions of by-laws regulating the grounds for imposing fines. The predominant model of fines in the areas studied is an absolute-fixed model, but in certain cases a proportional model of fines is applied, linked to the severity of the offence. Exemption from financial responsibility in these areas is only possible on the basis of the expiry of the statute of limitations. Due to the fact that a relatively-defined fine model is not provided for in these legal relations, the laws do not establish lists of mitigating and aggravating circumstances. The subjects of offences in these areas are: road carriers; urban development entities; business entities engaged in international passenger transportation; shipowners; river port owners; business entities engaged in ship traffic maintenance; entities responsible for the targeted use of port dues. Most of the offences are formal. Some offences are characterised by an intentional form of fault, but in most cases the form of fault is not relevant for the legal qualification of the act. The application of financial responsibility measures in these areas falls within the competence of the State Service of Ukraine for Transport Safety, executive bodies of local councils, structural units for state architectural and construction control of the Kyiv and Sevastopol city state administrations, the State Inspectorate of Architecture and Urban Development of Ukraine, the State Border Guard Service and the Shipping Administration. Fines are imposed on the basis of an inspection report or an offence report, and the results of the case are reflected in a resolution, which is an enforcement document. The possibility of administrative appeal is provided only for resolutions of the State Service of Ukraine for Transport Safety. As a rule, in these areas, a resolution imposing a fine can only be appealed in court.

Key words: administrative-economic sanctions, financial responsibility, fine, inland waterway transport, international passenger transport, road transport, seaports, urban development.

Актуальність проблеми. Еволюційний розвиток правової системи України призводить до зростання кількості сфер суспільних відносин, охорона яких здійснюється засобами фінансової відповідальності. Однак кількісні зміни самі по собі не означають переходу у якість: прийняття численних законів із запровадженням в них адміністративних санкцій грошового характеру, на жаль, не має системного характеру, а розбіжності між правовими конструкціями законодавчих актів про фінансову відповідальність достатньо рідко стають предметом наукових досліджень. Упорядкування існуючої сукупності заходів фінансової відповідальності має базуватися на

їхньому осмисленні правовою доктриною, з застосуванням методів наукового пізнання, спрямованих на систематизацію та узагальнення існуючих даних про цей вид юридичної відповідальності. Проте велика кількість законодавчих актів, які встановлюють фінансову відповідальність, зумовлює доцільність їхнього поділу на групи в цілях ретельного наукового опрацювання окремих груп. Однією з таких груп законодавчих актів є ті, що врегульовують сфери суспільного виробництва, котрі характеризуються високим рівнем потенційної небезпеки, а саме – будівництво і транспорт. В цих сферах дія великої кількості техніко-юридичних норм забезпечується заходами фінансової відповідальності, передусім для суб'єктів господарювання, але як виняток, також і для фізичних осіб без статусу суб'єктів господарювання. Задля забезпечення дієвого стримуючого характеру цих санкцій, їхньої пропорційності та належної правової процедури їх застосування, існує потреба в комплексному науковому дослідженні фінансової відповідальності у сферах будівництва і транспорту.

Мета статті – дослідити законодавчу базу фінансової відповідальності у сфері будівництва і транспорту, з'ясувати переважну модель фінансових санкцій у цих сферах, дати характеристику елементам складів правопорушень, а також підставам для звільнення від відповідальності, з'ясувати обставини, що впливають на розмір стягнення, визначити компетенцію органів, уповноважених застосовувати штрафи, охарактеризувати підстави та порядок накладення штрафу, а також особливості процедури оскарження та виконання прийнятих постанов про правопорушення в цих сферах.

Нормативну підставу фінансової відповідальності у сферах будівництва і транспорту становлять положення п'яти Законів України – «Про автомобільний транспорт» (Закон № 2344-III), «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» (Закон № 208/94-ВР), «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень» (Закон № 2920-III), «Про внутрішній водний транспорт» (Закон № 1054-IX) і «Про морські порти України» (Закон № 4709-VI). Ці закони закріплюють 48 складів правопорушень, з яких 47 складів прості та 1 – кваліфікований. За вчинення цих правопорушень законодавство передбачає лише штрафи; пеня в досліджуваних правовідносинах не застосовується. Характерною властивістю законодавства в цих сферах є те, що 2 з 5 досліджуваних Законів України присвячені виключно питанням фінансової відповідальності та не встановлюють самих правил, за порушення яких настає така відповідальність, що, як правило, не є характерною ознакою законодавчої техніки при запровадженні заходів фінансової відповідальності.

Досліджувані закони не відрізняються широким вибором ***моделей*** штрафних санкцій. В чотирьох з п'яти законів застосовується абсолютно-визначена фіксована модель штрафу, вираженого в кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (абзаци другий-тринадцятий ч. 1 ст. 60 Закону № 2344-III, а також всі санкції Закону № 1054-IX) або в кількості прожиткових мінімумів для працездатних осіб (всі санкції Закону № 208/94-ВР окрім п. 3, 4 ч. 2 і п. 4 ч. 3 ст. 2, а також всі санкції Закону № 2920-III). Другою, менш поширеною, моделлю штрафу в досліджуваних законах є пропорційна модель. Зокрема, санкція ч. 6 ст. 22 Закону № 4709-VI встановлює пропорційну модель штрафу з прив'язкою до показника тяжкості правопорушення, а саме штраф у розмірі 200 % використаної не за цільовим призначенням суми портових зборів [1], що, до речі, є єдиною фінансовою санкцією, закріпленою в цьому Законі. Також пропорційна модель штрафу застосована в абзацах чотирнадцятому-сімнадцятому ч. 1 ст. 60 Закону № 2344-III, в яких закріплені різні розміри штрафів за перевищення встановлених законодавством габаритно-вагових норм, залежно від відсотка такого перевищення (від 5 % до 10 % включно; понад 10 %, але не більше 20 %; понад 20 %, але не більше 30 %; понад 30 %) [2]. Крім того, пропорційна модель штрафу встановлена в п. 3, 4 ч. 2 і п. 4 ч. 3 ст. 2 Закону № 208/94-ВР, де розмір штрафу залежить від класу наслідків (відповідальності) об'єкта будівництва (СС1, СС2 чи СС3) [3].

Аналіз складів досліджуваних правопорушень почнемо з ***суб'єкта правопорушення***. До суб'єктів правопорушень досліджувані закони відносять автомобільних перевізників (ч. 1 ст. 60 Закону № 2344-III) [2], суб'єктів містобудування, а саме – тих, що: здійснюють проектування об'єктів та експертизу проектів будівництва; є замовниками будівництва або виконують функції замовника і підрядника одночасно; виконують будівельні роботи; виготовляють будівельні матеріали, вироби та конструкції; залучаються до проведення перевірок; надають технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта будівництва (ч. 1-8 ст. 2 Закону № 208/94-ВР) [3], підприємства (їх об'єднання), установи, організації та фізичні особи – підприємці, які здійснюють міжнародні пасажирські перевезення (ч. 1 ст. 1 Закону № 2920-III) [4], судновласників; власників річкових портів (терміналів); суб'єктів господарювання, які виконують роботи із обслуговування суднового ходу (ч. 1–3 ст. 74 Закону № 1054-IX) [5], суб'єктів, відповідальних за цільове використання коштів від портових зборів (ст. 22 Закону № 4709-VI) [1]. Особливістю фінансової відпові-

дальності у сфері будівництва є те, що її суб'єктами можуть виступати, в тому числі, фізичні особи, які не здійснюють підприємницької діяльності, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», суб'єктами містобудування є органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, **фізичні** та юридичні особи [6]. В свою чергу, фінансова відповідальність у сфері транспорту застосовується лише до суб'єктів господарювання.

Родовим ***об'єктом*** правопорушень, відповідальність за які встановлена досліджуваними законодавчими актами, є охоронювані нормами публічного права суспільні відносини у сфері належної та безпечної експлутації автомобільного [2] та внутрішнього водного [5] транспорту, здійснення міжнародного перевезення пасажирів [4], справляння портових зборів у морських портах України [1], а також у сферах проектування, експертизи проектів будівництва, виконання підготовчих та будівельних робіт, здійснення авторського і технічного нагляду, ведення виконавчої документації у будівництві, виготовлення будівельних матеріалів, виробів та конструкцій, надання технічних умов [3]. Правопорушення посягають, зокрема, на: права пасажирів на пільгове перевезення; встановлений порядок перевезення вантажів та пасажирів, в тому числі безпеку перевезень; дозвільну систему у сфері пасажироперевезень; безпечні умови праці на транспорті; встановлений порядок контролю у сфері транспорту [2; 4; 5]; дозвільну систему у сфері будівництва; безпеку будівництва; порядок ведення містобудівної документації; встановлений порядок сертифікації будівельних матеріалів; встановлений порядок архітектурно-будівельного контролю [3]. Спільною рисою об'єктів правопорушень у сфері будівництва та транспорту є здійснення посягань на безпеку, а також дозвільну систему та встановлений порядок контролю. Діяльність у сферах будівництва і транспорту характеризується високим рівнем потенційної небезпеки, що і зумовило встановлення в цих сферах дозвільної системи та численної кількості техніко-юридичних норм.

Об'єктивна сторона правопорушень характеризується активними діями (такі як перевезення пасажирів на маршруті протяжністю понад 500 кілометрів одним водієм [2], виконання будівельних робіт без отримання дозволу на їх виконання [3], завантаження судна внутрішнього плавання понад вантажну марку [5] тощо) або бездіяльністю (наприклад, невиконання приписів органів державного контролю щодо усунення порушень транспортного законодавства [2], незабезпечення замовником здійснення технічного чи авторського нагляду [3], невиконання обов'язку перевірити перед початком міжнародного пасажирського перевезення наявність у пасажира паспортного документа, візи або інших документів, необхідних для в'їзду до держави прямування або транзиту [4]). Склади досліджуваних правопорушень переважно є формальними, однак існують також і матеріальні склади – вони передбачені ч. 1 ст. 1 Закону № 2920-III (наслідком правопорушення є перевезення чи спроба перевезення пасажира через державний кордон України без документів) [4], а також ч. 3 ст. 74 Закону № 1054-IX (наслідком правопорушення є збільшення габаритів суднового ходу понад розміри, встановлені договором (контрактом) на виконання робіт із забезпечення габаритів суднового ходу) [5]. У першому випадку для наявності складу правопорушення має існувати прямий причинно-наслідковий зв'язок між невиконанням обов'язку перевізника перевірити наявність документа перед початком перевезення, та перевезенням (чи спробою перевезення) такого пасажира через державний кордон, а в другому випадку – прямий причинно-наслідковий зв'язок між порушенням законодавства про водний транспорт та збільшенням габаритів суднового ходу. Інших обов'язкових ознак об'єктивної сторони правопорушень в досліджуваних законодавчих актах виявлено не було.

Суб'єктивна сторона досліджуваних правопорушень характеризується виною, форма якої (що є характерним для всієї фінансової відповідальності загалом) здебільшого не має правового значення для кваліфікації діяння. Однак існують випадки, коли хоча форма вини прямо не вказана, однак виходячи зі змісту диспозиції правової норми, для наявності складу правопорушення вимагається саме умисна форма вини. Зокрема, такі правопорушення як безпідставна відмова від пільгового перевезення пасажира [2], недопущення посадових осіб органів державного архітектурно-будівельного контролю на об'єкти будівництва, підприємства будівельної галузі для виконання покладених на них функцій [3], вихід у рейс судна внутрішнього плавання без надання інформації або з наданням недостовірної інформації [5] – можуть бути вчинені лише з наявністю умислу, який виявляється в тому, що суб'єкт правопорушення усвідомлює безпідставність відмови в перевезенні; усвідомлює наявність у посадової особи повноваження проводити захід контролю; усвідомлює, що інформація, надана для виходу в рейс, не відповідає дійсності.

Досліджуване законодавство не передбачає широкого переліку підстав для ***звільнення від фінансової відповідальності***. Водночас зі змісту положень Законів №№ 2344-III та 1054-IX вбачається, що фінансова відповідальність, закріплена в цих законах, належить до адміністративно-господарських санкцій, а тому на ці два закони поши-

рюється положення про строки давності застосування адміністративно-господарських санкцій. Крім того, фінансові санкції, передбачені Законом № 208/94-ВР, хоча й не належать до адміністративно-господарських санкцій, але передбачають спеціальний строк давності: так, у відповідності до ч. 11 ст. 2 цього Закону, штраф може бути накладено на суб'єктів містобудування протягом шести місяців з дня виявлення правопорушення, але не пізніш як через три роки з дня його вчинення [3]. Отже, сплив давності є єдиною підставою для звільнення від фінансової відповідальності в досліджуваних сферах. Наведені вище закони не передбачають можливості звільнення від фінансової відповідальності за правопорушення, вчинене вперше; внаслідок виконання припису про усунення порушення; у зв'язку з малозначністю діяння чи у зв'язку з обставинами воєнного стану.

Переходячи до аналізу ***обставин, які впливають на розмір стягнення***, відзначимо, що відсутність відносно-визначеної моделі штрафів у досліджуваних законах виключає дискрецію адміністративних органів при виборі розміру фінансової санкції, а відтак і виключає можливість встановлення в законах загальних переліків обставин, що обтяжують чи пом'якшують фінансову відповідальність. В тих випадках, коли застосована пропорційна модель штрафу, його розмір визначається: розміром перевищення встановлених габаритно-вагових норм [2], розміром суми портових зборів, використаних не за цільовим призначенням [1], класом наслідків об'єкта будівництва, щодо якого вчинено правопорушення [3]. Також в ч. 1 ст. 2 Закону № 208/94-ВР передбачено розмежування розміру штрафу залежно від суб'єкта правопорушення: проектна організація сплачує більший розмір штрафу ніж експертна організація [3]. Кваліфікований склад правопорушення, що міститься у ч. 9 ст. 2 Закону № 208/94-ВР – утворений за критерієм повторності вчинення правопорушення протягом року після накладення стягнення, що має наслідком подвоєння розміру штрафу [3].

Аналізуючи компетенцію ***органів, що застосовують санкції***, відзначимо, що розгляд справ про накладення фінансових санкцій згідно з досліджуваними законодавчими актами віднесено до компетенції: центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на наземному транспорті (ч. 5 ст. 60 Закону № 2344-III) [2] – тобто Державної служби України з безпеки на транспорті (Укртрансбезпеки); виконавчих органів з питань державного архітектурно-будівельного контролю сільських, селищних, міських рад; структурних підрозділів з питань державного архітектурно-будівельного контролю Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду (ч. 1 ст. 3 Закону № 208/94-ВР) [3] – тобто Державної інспекції архітектури та містобудування України (ДІАМ); органів охорони державного кордону України (ч. 1 ст. 2 Закону № 2920-III) [4] – тобто Державної прикордонної служби України (Держприкордонслужби); центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері внутрішнього водного транспорту (ч. 5 ст. 74 Закону № 1054-IX) [5] – тобто Державної служби морського і внутрішнього водного транспорту та судноплавства України (Адміністрації судноплавства). Що стосується штрафу, встановленого ч. 6 ст. 22 Закону № 4709-VI, то цією ж нормою визначено, що контроль за цільовим використанням коштів від портових зборів здійснює національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту [1]; водночас, наразі такого органу не створено, хоча певний час на розгляді в парламенті перебував законопроект № 3927 про його створення [7]; отже, маємо констатувати відсутність органу, який би здійснював накладення штрафу, передбаченого ч. 6 ст. 22 Закону № 4709-VI.

Підставами початку адміністративного провадження з застосування заходів фінансової відповідальності в досліджуваних сферах є: акт, складений при виявленні в ході рейдової перевірки транспортного засобу порушення вимог законодавства про автомобільний транспорт (п. 13 Порядку проведення рейдових перевірок (перевірок на дорозі), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 року № 1567, далі – Порядок № 1567) [8], протокол про правопорушення у сфері містобудівної діяльності (п. 9 Порядку накладення штрафів за правопорушення у сфері містобудівної діяльності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1995 року № 244, далі – Порядок № 244) [9], протокол про правопорушення, пов'язане зі здійсненням перевізником міжнародних пасажирських перевезень (п. 3 наказу Адміністрації Державної прикордонної служби України від 04 квітня 2011 року № 203, далі – Наказ № 203) [10], протокол про порушення вимог законодавства про внутрішній водний транспорт (додаток 1 до Порядку стягнення штрафу за порушення законодавства про внутрішній водний транспорт, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 559, далі – Порядок № 559) [11].

Особливістю багатьох з досліджуваних законів та підзаконних актів є встановлення переліку ***підстав, що виключають провадження*** у справі про застосування заходів фінансової відповідальності. До таких обставин віднесено: відсутність події

правопорушення (пп. 1 п. 8 Порядку № 244, п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону № 2920-III, п. 1 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [9; 4; 5], відсутність складу правопорушення (пп. 1 п. 8 Порядку № 244, п. 1 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [9; 5], втрату чинності положенням закону, яке передбачає відповідальність (пп. 2 п. 8 Порядку № 244, п. 2 ч. 1 ст. 4 Закону № 2920-III, п. 2 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [9; 4; 5], закінчення на момент розгляду справи строку давності (пп. 3 п. 8 Порядку № 244, п. 3 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [9; 5], наявність за тим самим фактом щодо того ж суб'єкта постанови про накладення штрафу або про закриття справи (пп. 4 п. 8 Порядку № 244, п. 4 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [9; 5], ліквідацію юридичної особи (пп. 5 п. 8 Порядку № 244, п. 3 ч. 1 ст. 4 Закону № 2920-III, п. 5 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [9; 4; 5], смерть фізичної особи – підприємця п. 3 ч. 1 ст. 4 Закону № 2920-III, п. 6 ч. 14 ст. 74 Закону № 1054-IX) [4; 5], перебування юридичної особи у стані припинення шляхом ліквідації, державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця (пп. 5 п. 8 Порядку № 244) [9].

Процесуальною підставою фінансової відповідальності в досліджуваних сферах є: постанова про застосування адміністративно-господарського штрафу (абзац другий п. 19 Порядку № 1567) [8], постанова про накладення штрафу за правопорушення у сфері містобудівної діяльності (пп. 1 п. 22 Порядку № 244) [9], постанова у справі про правопорушення, пов'язане зі здійсненням перевізником міжнародних пасажирських перевезень (додаток 2 до Наказу № 203) [10], постанова про застосування адміністративно-господарських санкцій (штрафів) (п. 3 Порядку № 559) [11]. Спільною ознакою цих адміністративних актів є те, що всі вони приймаються у формі постанови.

Можливість ***адміністративного оскарження*** постанов про застосування заходів фінансової відповідальності у досліджуваних сферах – врегульована лише п. 25 Порядку № 1567 (строк оскарження – 10 календарних днів, орган оскарження – Укртрансбезпека, подання скарги зупиняє виконання постанови) [8], тобто порядок адміністративного оскарження в досліджуваних законодавчих актах передбачено лише для справ про правопорушення на автомобільному транспорті.

В свою чергу, ст. 5 Закону № 208/94-ВР передбачає можливість лише судового оскарження постанови про накладення штрафу за правопорушення у сфері містобудівної діяльності [3]; пунктом 29 Порядку № 244 встановлено, що таке оскарження зупиняє її виконання до набрання законної сили відповідним рішенням суду [9]. Подібним чином норма ч. 20 ст. 74 Закону № 1054-IX встановлює можливість лише судового оскарження постанови [5]; водночас, ні цим Законом, ні Порядком № 559 – не врегульовано, чи зупиняється виконання постанови на час її судового оскарження. Так само, лише судове оскарження передбачене ст. 13 Закону № 2920-III, при цьому виконання постанови зупиняється до прийняття рішення судом. Щоправда, цим Законом передбачено, що скарга подається начальнику органу охорони державного кордону України, який виніс постанову у справі про правопорушення, передбачене статтею 1 цього Закону; скарга, що надійшла, протягом трьох діб надсилається разом із справою до місцевого суду [4], що суперечить встановленому КАС України порядку подання позовних заяв безпосередньо до суду та створює простір для перешкоджання в реалізації права на оскарження постанови.

Примусове виконання постанов про накладення фінансових санкцій в досліджуваних сферах не вимагає попереднього звернення адміністративного органу до суду із позовом про стягнення сум несплачених штрафів. Норми Законів №№ 208/94-ВР, 2920-III, 1054-IX, 2344-III передбачають примусове виконання постанов, не виконаних в добровільному порядку, органами державної виконавчої служби, як виконавчих документів.

Висновки. Законодавчою базою фінансової відповідальності у сферах будівництва і транспорту є норми 5 Законів України, що встановлюють склади правопорушень та розміри санкцій, а також положення підзаконних актів, які врегульовують підставу накладення штрафів. Переважною моделлю штрафу в досліджуваних сферах є абсолютно-визначена фіксована модель, проте в певних випадках застосовується пропорційна модель штрафу з прив'язкою до показника тяжкості правопорушення. Звільнення від фінансової відповідальності в цих сферах здійснюється лише на підставі спливу строку давності. У зв'язку з тим, що відносно-визначена модель штрафу в цих правовідносинах не передбачена, закони не встановлюють переліків пом'якшуючих і обтяжуючих обставин.

Суб'єктами правопорушень у цих сферах є: автомобільні перевізники; суб'єкти містобудування; суб'єкти господарювання, які здійснюють міжнародні пасажирські перевезення; судновласники; власники річкових портів; суб'єкти господарювання, які виконують роботи із обслуговування суднового ходу; суб'єкти, відповідальні за цільове використання коштів від портових зборів. Об'єктом правопорушень є врегульовані нормами публічного права суспільні відносини у сферах експлуатації транспорту, міжнародного перевезення пасажирів, справляння портових зборів, проектування, експертизи проектів будівництва, виконання підготовчих та будівельних робіт, здійснення авторського і технічного нагляду, ведення виконавчої документації у будівництві, виготовлення будівельних матеріалів, виробів та конструкцій, надання технічних умов. Скла-

ди більшості правопорушень є формальними, за винятком двох матеріальних складів, для яких обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є наявність негативних наслідків правопорушення. Для деяких правопорушень характерна умисна форма вини, проте в більшості випадків форма вини значення для правової кваліфікації діяння не має.

Застосування заходів фінансової відповідальності в цих сферах належить до компетенції Укртрансбезпеки, виконавчих органів місцевих рад, структурних підрозділів з питань державного архітектурно-будівельного контролю Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, Державної інспекції архітектури та містобудування України, Держприкордонслужби та Адміністрації судноплавства. Встановлено відсутність органу, який би здійснював накладення штрафу, передбаченого ч. 6 ст. 22 Закону № 4709-VI. Застосування штрафів здійснюється на підставі акта перевірки чи протоколу про правопорушення, а за результатами розгляду справи виноситься постанова, яка є виконавчим документом. Можливість адміністративного оскарження передбачена лише для постанов Укртрансбезпеки. Натомість, як правило, в цих сферах постанова про накладення штрафу може бути оскаржена лише в судовому порядку. Виявлено невідповідність між порядком звернення до суду, визначеним ст. 13 Закону № 2920-III, і нормами КАС України, в тій частині, що Закон № 2920-III передбачає не безпосереднє звернення до суду, а через орган, який виніс постанову.

Література

1. Про морські порти України: Закон України від 17 травня 2012 року № 4709-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text.

2. Про автомобільний транспорт: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2344-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text.

3. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14 жовтня 1994 року № 208/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/94-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень: Закон України від 10 січня 2002 року № 2920-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2920-14#Text.

5. Про внутрішній водний транспорт: Закон України від 3 грудня 2020 року № 1054-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20#Text.

6. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text.

7. Проект Закону про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту від 22 липня 2020 року № 3927. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69593.

8. Про затвердження Порядку проведення рейдових перевірок (перевірок на дорозі): постанова Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 року № 1567. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1567-2006-%D0%BF#Text.

9. Про затвердження Порядку накладення штрафів за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 06 квітня 1995 року № 244. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-95-п#n191.

10. Про застосування Закону України «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень»: наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 04 квітня 2011 року № 203. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0203621-11#Text.

11. Про затвердження Порядку стягнення штрафу за порушення законодавства про внутрішній водний транспорт: постанова Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 559. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/559-2022-%D0%BF#n24.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.2–058.4:355.1
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.28

А. О. Гавловська
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
orcid.org/0000-0002-7973-7560

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ-ПРАВОПОРУШНИКА, ЩО СКОЮЄ СЗЧ, В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано динаміку та характер кримінальних правопорушень, пов'язаних із самовільним залишенням військової частини або місця служби (далі – СЗЧ), що є одним із значних викликів для забезпечення встановленого порядку несення військової служби в сучасних умовах. Визначено, що проблема СЗЧ набула особливої гостроти в період повномасштабної збройної агресії рф проти України, демонструючи суттєве зростання кількості облікованих випадків. Підкреслено, що такий рівень СЗЧ призводить до руйнування внутрішньої згуртованості військових колективів, зниження рівня взаємної довіри та дисципліни, що є критично важливим для обороноздатності держави та її спроможності протистояти зовнішній воєнній агресії. Здійснено дослідження кримінологічного портрета осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ на основі порівняльного статистичного аналізу характеристик цієї категорії правопорушників в умовах дії воєнного стану. Виявлено, що у віковій структурі осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ, відбулися зміни, зокрема, спостерігається тенденція до «старіння» контингенту підозрюваних, зі зростанням частки правопорушників середнього працездатного віку, які становлять основу мобілізаційного ресурсу. Проаналізовано гендерний розподіл осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ та встановлено, що абсолютна більшість підозрюваних у СЗЧ є чоловіками, а кількість жінок у кримінальній статистиці є незначною. Розглянуто освітній рівень осіб, яким повідомлено про підозру у скоєнні СЗЧ, що дало змогу зробити висновок про переважання серед них осіб з базовою середньою, профільною середньою або професійною (професійно-технічною) освітою. Досліджено стан зайнятості осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ та виявлено, що значна частка підозрюваних належить до категорії військовослужбовців, призваних під час мобілізації. Узагальнено, що кримінологічний портрет особи, яка скоює СЗЧ, є динамічним феноменом, що відображає складну взаємодію соціально-демографічних, психологічних та правових факторів, особливо загострених в умовах збройної агресії рф та вказує на наявність глибоких соціально-психологічних викликів і необхідність цілеспрямованих міжвідомчих зусиль для розробки і впровадження ефективних превентивних, реабілітаційних та правових заходів, спрямованих на підтримку військової дисципліни і зміцнення правопорядку в оборонній сфері.

Ключові слова: самовільне залишення частини або місця служби, кримінологічний портрет, військовослужбовець,кримінальне правопорушення, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби.

Havlovska A. O. **CRIMINOLOGICAL PORTRAIT OF A OFFENDER-OFFENDER WHO COMMITS THE HSC, IN THE CONDITIONS OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR**

The article analyzes the dynamics and nature of criminal offenses related to the unauthorized abandonment of a military unit or place of service (hereinafter referred to as the HSF), which is one of the significant challenges to ensure the established order of military service in modern conditions. It is determined that the problem of the HRS has gained special severity during the period of full -scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, demonstrating a significant increase in the number of cases accounted. It is emphasized that this level of HRC leads to the destruction of internal cohesion of military teams, a decrease in mutual trust and discipline, which is critical for the state's defense capability and its ability to withstand external military aggression. The investigation of a criminological portrait of persons was reported who was reported suspicion of committing an HRS on the basis of a comparative statistical analysis of the characteristics of this category of offenders in the face of martial law. It was found that in the age structure of persons who have been informed of the suspicion of committing the HRS, there was a change, in particular, there was a tendency to «aging» the contingent of the suspects, with the increase in the proportion of offenders of average working age, which form the basis of mobilization resource. The gender distribution of persons who have been suspected of committing the HSF and found that the vast majority of suspects in the HCP are men, and the number of women in criminal statistics is insignificant.The educational level of persons who were informed about the suspicion of committing the HRS was considered, which made it possible to conclude that persons with basic secondary, profile secondary or professional (vocational-technical) education were considered. The state of employment of persons who have been informed about the suspicion of committing the HSF and found that a significant proportion of suspects belongs to the category of servicemen called during mobilization. It is generalized that the criminological portrait of a person who commits the HSC is a dynamic phenomenon that reflects the complex interaction of socio-demographic,

psychological and legal factors, especially exacerbated in the conditions of armed aggression of the Russian Federation and indicates the presence of deep social and psychological challenges and the need for purposeful, and the necessity Legal measures aimed at supporting military discipline and strengthening law and order in the defense sphere.

Key words: unauthorized leaving of a part or place of service, criminological portrait, serviceman, criminal offenses, criminal offenses against the established order of military service.

Постановка проблеми. Одним із видів кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень) визначених у Розділі XIX Кримінального кодексу України (далі – КК України) є СЗЧ, яке передбачене статтею 407 КК України – «Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця» [1].

За даними Офісу Генерального прокурора загалом з початку повномасштабного вторгнення рф по червень 2025 р. кількість СЗЧ склала 183 255 облікованих кримінальних правопорушень (у 2022 р. – 6 183, у 2023 р. – 16 515, у 2024 р. – 66 240, за період січень-червень 2025 р. – 94 317) [2]. Отже, з початку повномасштабного вторгнення рф по червень 2025 р. загальна кількість облікованих кримінальних правопорушень у формі СЗЧ демонструє експоненціальне зростання з 6 183 у 2022 р. до 94 317 за І півріччя 2025 р, що свідчить про значне загострення проблеми СЗЧ та вимагає негайного комплексного реагування задля збереження боєздатності війська і зміцнення правопорядку в оборонній сфері.

Слід також зауважити, що зазначений стан речей має суттєвий негативний вплив на психологічний стан і мотивацію особового складу ЗСУ, адже зростання кількості випадків СЗЧ при зниження ефективності притягнення до кримінальної відповідальності за його вчинення може призводити до формування у частини військовослужбовців відчуття несправедливості та безкарності, що, у свою чергу демотивує сумлінних військовослужбовців, створюючи дисонанс між їхньою відповідальною поведінкою та відсутністю належної реакції на ухилення від служби з боку відповідних державних органів. Саме принцип невідворотності покарання забезпечує дієвість правової системи, стримуючи потенційних правопорушників від вчинення кримінальних правопорушень та підтримуючи довіру суспільства до справедливості й ефективності правосуддя.

Крім того, масове поширення випадків СЗЧ з потенційною безкарністю може сприяти руйнуванню внутрішньої згуртованості військових колективів, знижувати рівень взаємної довіри та дисципліни, що є критично важливим для забезпечення боєздатності в умовах російсько-української війни. Для особи, що розглядає можливість вчинення або скоює СЗЧ, такий стан речей лише посилює деструктивні поведінкові патерни, такі як уникнення відповідальності, поглиблення психологічних проблем та подальша соціальна дезадаптація, що ускладнює їхню реінтеграцію як у військове, так і в цивільне середовище у подальшому.

Отже, необхідність дослідження кримінологічного портрета військовослужбовця-правопорушника, що скоює СЗЧ, зумовлена значним зростанням кількості таких правопорушень в умовах повномасштабного вторгнення росії, що підриває боєздатність війська та вимагає негайного комплексного реагування для збереження правопорядку в оборонній сфері.

Мета статті полягає у дослідженні кримінологічного портрету військовослужбовця-правопорушника, що скоює СЗЧ, в умовах російсько-української війни на основі статистичних даних щодо осіб які повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, аналіз статистичних даних щодо відомостей про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, зокрема СЗЧ, дозволяє визначити ключові закономірності та тенденції, що характеризують кримінологічний портрет військовослужбовця-правопорушника, який скоює СЗЧ, а також оцінити ефективність існуючих превентивних заходів і спрогнозувати потенційні ризики в сфері превенції військових злочинів загалом, та СЗЧ зокрема. Результати статистичного аналізу дають змогу ідентифікувати типові соціально-демографічні характеристики осіб, схильних до СЗЧ, виявити зміни у динаміці та структурі таких правопорушень (зокрема, в умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України), що відображає вплив зовнішніх факторів, а також обґрунтувати необхідність змін у військовій політиці, підготовці кадрів та системі правосуддя для ефективнішого запобігання СЗЧ і підтримання військової дисципліни.

Представлені на офіційній сторінці Офісу Генерального прокурора статистичні дані дозволяють провести порівняльний аналіз характеристик осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ, у довоєнний 2021 р. (для порівняння) та під час дії воєнного стану за період 2022р. – І півріччя 2025 р. (табл. 1).

Результати дослідження статистичних даних щодо відомостей про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, зокрема СЗЧ, дозволило нам дійти наступних висновків:

Таблиця 1

Статистичні дані про осіб, яким повідомлено про підозру у самовільному залишенні частини або місця служби, за окремими характеристиками (за матеріалами Офісу Генерального прокурора)

		2021	2022	2023	2024	І півріччя 2025
Кількість осіб, яких повідомлено про підозру		977	1661	2199	7507	3310
Вік на час вчинення кримінального правопорушення	18-28 років	520	594	499	1242	657
	29-39 років	236	517	570	2626	1232
	40-54 років	186	342	570	1672	829
	55-59 років	14	25	42	113	43
	60 років і більше	1	0	0	1	0
Освіта на час вчинення кримінального правопорушення	вища і фахова передвища	88	187	223	391	408
	професійна (професійно-технічна)	376	437	546	1510	764
	базова середня та профільна середня	491	849	1098	3729	1583
	початкова	2	3	9	21	8
	без освіти	не обліковувалося	2	0	2	1
Жінки		13	31	9	21	8
Громадяни України		957	1478	1876	5652	2763
Стан зайнятості під час вчинення кримінального правопорушення	Студент ЗВО	1	0	0	0	1
	Працездатні, які не працюють і не навчаються	1	0	0	0	6
	Державна прикордонна служба	3	57	35	62	59
	Нацполіція	0	0	1	1	1
	Служба безпеки	0	0	0	2	
Військовослужбовці	офіцерський склад	20	46	52	78	61
	прапорщики (мічмани)	5	4	не обліковувалося	не обліковувалося	не обліковувалося
	сержантський (старшинський) склад	не обліковувалося	не обліковувалося	60	322	207
	військової служби за контрактом	850	1199	908	448	264
	військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період	не обліковувалося	не обліковувалося	504	4053	1918
	строкової військової служби	31	112	144	17	3
	у часники АТО, ООС, бойових дій, пов'язаних з агресією рф проти України, бойових дій, пов'язаних з агресією рф проти України	286	304	290	581	436
Раніше вчиняли кримінальні правопорушення		19	74	78	146	61
Судимість не знята і не погашена		8	35	40	61	38

1. Загальна динаміка повідомлень про підозру. Кількість осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ, демонструє значне зростання його показників протягом досліджуваного періоду (2021 р. – 977 осіб, 2022 р. – 1661 осіб, 2023 р. –2199 осіб, 2024 р. – 7507 осіб, І півріччя 2025 р. – 3310 осіб), що свідчить про суттєве збільшення кримінальної активності щодо вчинення СЧЗ в умовах воєнного стану – майже у 7,7 разів (рис. 1).

2. Вікові характеристики осіб, яким повідомлено про підозру у вчинення СЗЧ. Аналіз вікових характеристик осіб, яким повідомлено про підозру, виявляє суттєві зміни у структурі злочинності протягом 2021 р. – І півріччя 2025 р. Найбільшу частку у 2021 р. складала вікова група 18-28 років (520 осіб, або 53.2% від загальної кількості), проте її відсоткове співвідношення до загальної кількості зменшилося у наступні роки (35.8% у 2022 р., 22.7% у 2023 р., 16.5% у 2024 р. та 53.3% у І півріччі 2025 р., де цей показник становить 657 осіб). Натомість, вікова категорія 29-39 років продемонструвала стабільне та значне зростання як в абсолютних цифрах, так і в процентному співвідношенні, збільшившись з 24.1% у 2021 р. до 35.0% у 2024 р., при цьому у І півріччі 2025 р. ця група склала 26.9% (3310 осіб) від загальної кількості повідомлень про підозру у вчиненні СЗЧ (1232 особи), що може свідчити про суттєве показників зменшення інших вікових категорій. Група 40–54 років також показала зростання з 19.0% у 2021 р. до 22.3% у 2024 р., а старші вікові групи (55–59 років та 60 років і більше) стабільно становили незначний відсоток від загальної кіль-

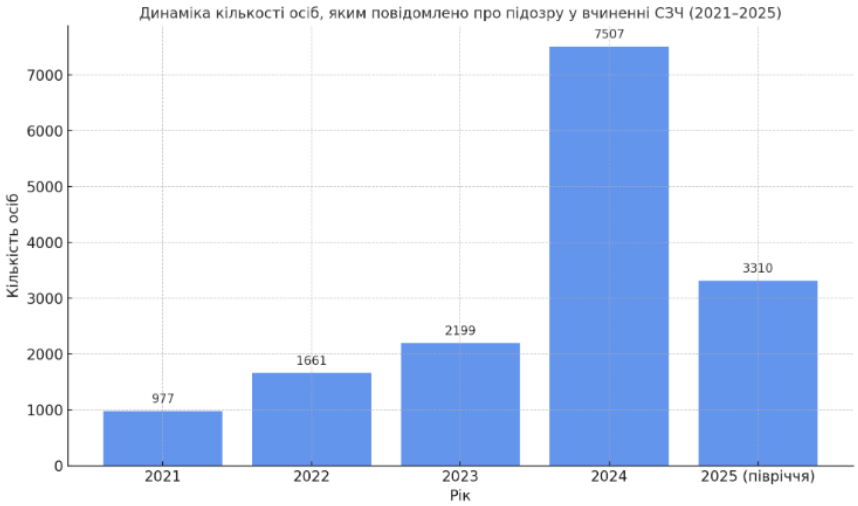

Рис. 1. Динаміка кількості осіб, яким повідомили підозру про вчинення СЗЧ (2021 – І півріччя 2025 р.)

кості, не перевищуючи 1.9%. Отже, загалом спостерігається тенденція до «старіння» контингенту осіб, яким повідомлено про підозру, зі зростанням частки правопорушників середнього працездатного віку, серед яких переважна більшість підозрюваних у СЗЧ – це особи до 39 років (понад 73%) які становлять основу мобілізаційного ресурсу (рис. 2).

3. Гендерний розподіл осіб, яким повідомлено про підозру у вчинення СЗЧ. Кількість жінок, яким повідомлено про підозру у скоєні СЗЧ, є незначною порівняно із загальною кількістю осіб (13/1.3% осіб у 2021 р., 31/1.9% у 2022 р., 9/0.4% у 2023 р., 21/0.3% у 2024 р., та 8 (0.2%) у І півріччі 2025 р.), що свідчить про абсолютну більшість чоловіків серед підозрюваних у вчиненні СЗЧ (рис. 3).

4. Освітній рівень осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ. Аналіз освітнього рівня осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ вказує, що найбільшу частку складають особи з базовою середньою та профільною середньою освітою, а також з професійною (професійно-технічною) освітою. У відповідності до категорій освіти визначених у статистичних даних Офісу Генерального прокурора щодо осіб які вчинили кримінальні правопорушення статистичні показники характеризується наступним: 1) особи з вищою і фаховою перед вищою освітою: 88 осіб у 2021 р. (9.0%), 187 у 2022 р. (11.3%), 223 у 2023 р. (10.1%), 391 у 2024 р. (5.2%), та 408 у І півріччі 2025 р. (12.3%); 2) особи з професійною (професій-

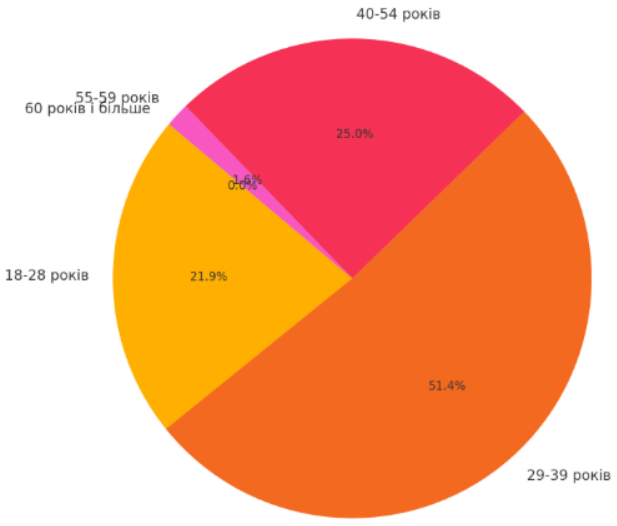

Рис. 2. Вікові характеристики осіб, яким повідомлено про підозру у вчинення СЗЧ

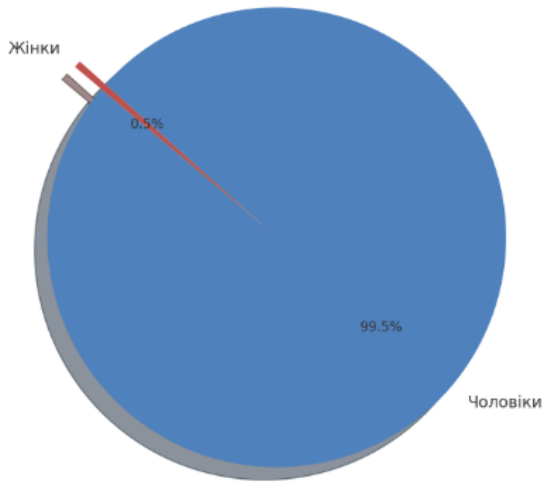

Рис. 3. Гендерний розподіл осіб, яким повідомлено про підозру у вчинення СЗЧ

но-технічною) освітою: 376 осіб у 2021 р. (38.5%), 437 – у 2022 р. (26.3%), 546 – у 2023 р. (24.8%), 1510 – у 2024 р. (20.1%), та 764 – у І півріччі 2025 р. (23.1%); 3) особи з базовою середньою та профільною середньою освітою: 491 особа у 2021 р. (50.3%), 849 – у 2022 р. (51.1%), 1098 – у 2023 р. (49.9%), 3729 – у 2024 р. (49.7%), та 1583 – у І півріччі 2025 р. (47.8%); 4) особи з початковою освітою: 2 особи у 2021 р. (0.2%), 3 – у 2022 р. (0.2%), 9 – у 2023 р. (0.4%), 21 – у 2024 р. (0.3%), та 8 – у І півріччі 2025 р. (0.2%); 5) особи без освіти: не обліковувалося у 2021 р., 2 особи у 2022 р. (0.1%), 0 – у 2023 р., 2 – у 2024 р.(0.03%), та 1 – у І півріччі 2025 р. (0.03%). Отже, ці дані свідчать про те, що найбільшу частку серед підозрюваних становлять особи з базовою та профільною середньою освітою, що підтверджує потенційний вплив недостатнього освітнього рівня на формування поведінки схильної до вчинення кримінальних правопорушень, в т.ч. і СЗЧ, натомість частка осіб з вищою освітою залишається відносно низькою, а повна відсутність освіти зустрічається вкрай рідко.

5. Громадянство осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ. Переважна більшість осіб, яким повідомлено про підозру, є громадянами України: 957 осіб у 2021 р. (97.9%), 1478 – у 2022 р. (89.0%), 1876 – у 2023 р. (85.3%), 5652 – у 2024 р. (75.3%), та 2763 – у І півріччі 2025 р. (83.5%), що в середньому складає 86.2% за цей період.

6. Стан зайнятості осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ під час вчинення кримінального правопорушення. Аналіз стану зайнятості осіб, яким повідомлено про підозру, свідчить про незначну частку студентів ЗВО та працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, у загальній структурі правопорушників, хоча у І півріччі 2025 р. спостерігається невелике зростання останньої категорії. Водночас, кількість осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ зростала серед співробітників Державної прикордонної служби (з 0.3% у 2021 р. до 1.8% у 2025 р.).

7. Військовослужбовці, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ. У відповідності до категорій військовослужбовців визначених у статистичних даних Офісу Генерального прокурора щодо осіб які вчинили кримінальні правопорушення статистичні показники характеризується наступним: 1) офіцерський склад – 20 осіб у 2021 р. (2.0%), 46 – у 2022 р. (2.8%), 52 – у 2023 р. (2.4%), 78 – у 2024 р. (1.0%), та 61 – у І півріччі 2025 р. (1.8%); прапорщики (мічмани) – 5 осіб у 2021 р. (0.5%), 4 – у 2022 р. (0.2%), за 2023–2025 роки дані не обліковувалися; сержантський (старшинський) склад – не обліковувалося у 2021–2022 рр., з 2023 р. зафіксовано 60 осіб (2.7%), 322 – у 2024 р. (4.3%), та 207 – у І півріччі 2025 р. (6.2%); військовослужбовці військової служби за контрактом – 850 осіб у 2021 р. (87.0%), 1199 – у 2022 р. (72.2%), 908 – у 2023 р. (41.3%), 448 – у 2024 р. (6.0%), та 264 – у І півріччі 2025 р. (8.0%); військовослужбовці служби за призовом під час мобілізації, на особливий період – не обліковувалося у 2021–2022 рр., з 2023 р. зафіксовано 504 особи (22.9%), 4053 – у 2024 р. (54.0%), та 1918 – у І півріччі 2025 р. (57.9%); військовослужбовці строкової військової служби – 31 особа у 2021 р. (3.2%), 112 – у 2022 р. (6.7%), 144 – у 2023 р. (6.5%), 17 – у 2024 р. (0.2%), та 3 – у І півріччі 2025 р. (0.09%); учасники АТО, ООС, бойових дій, пов'язаних з агресією рф проти України – 286 осіб у 2021 р. (29.3%), 304 – у 2022 р. (18.3%), 290 – у 2023 р. (13.2%), 581 – у 2024 р. (7.7%), та 436 – у І півріччі 2025 р. (13.2%). Отже, динаміка криміногенної ситуації серед військовослужбовців щодо вчинення СЗЧ в умовах воєнного стану свідчить про те, що хоча кількість підозр серед офіцерського складу і військовослужбовців військової служби за контрактом має відносно низьку та спадаючу тенденцію у відсотковому співвідношенні до загального числа, спостерігається значне зростання кількості осіб, яким повідомлено про підозру, серед сержантського (старшинського) складу, осіб, призваних під час мобілізації, частка яких зросла до понад 50% у 2024–2025 рр. А також, дані щодо учасників АТО/ООС також свідчать про їхню постійну присутність у кримінальній статистиці, складаючи 13.2% у 2023 та І півріччі 2025 р., та 7.7% у 2024 р.

8. Повторність вчинення кримінальних правопорушень та судимість у осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні СЗЧ. Відповідно до статистичних показників кількість осіб, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення склала 19 осіб у 2021 р. (1.9%), 74 – у 2022 р. (4.5%), 78 – у 2023 р. (3.5%), 146 – у 2024 р. (1.9%), та 61 у І півріччі 2025 р. (1.8%), а кількість осіб із судимістю не знятою і не погашеною становить 8 осіб у 2021 р. (0.8%), 35 – у 2022 р. (2.1%), 40 – у 2023 р. (1.8%), 61 – у 2024 р. (0.8%), та 38 – у І півріччі 2025 р. (1.1%). Отже, зазначені дані свідчать про наявність рецидивної злочинності, хоча її відсоток до загальної кількості підозрюваних залишається відносно стабільним на низькому рівні, що тим не менш підкреслює необхідність ефективних програм ресоціалізації та контролю за особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, для запобігання повторного.

На думку М.І. Фіалка «під кримінологічним портрет особистості злочинця розуміють опис

типових специфічних рис особистості,притаманних певному прошарку злочинців,і розкривають їх сутність як людей, що вчинили злочин певного характеру або схильні його вчиняти» [4, с. 169]. Враховуючи зауважене визначимо, що кримінологічний портрет особи, яка скоює СЗЧ – це комплексна характеристика типових ознак особистості правопорушника, що дозволяє виявити закономірності у його поведінці та чинники, які сприяють вчиненню цього виду військового злочину. Як зауважують І.А. Нестерова та О.В. Софілканич «найчастіше під час складання кримінологічного портрету правопорушника кримінологи виокремлюють такі його складові: соціально-демографічні, соціально-рольові, морально-психологічні, кримінально-правові ознаки» [5, с. 169]. Отже, кримінологічний портрет особи, яка скоює СЗЧ є багатогранним феноменом, що відображає складну взаємодію соціально-демографічних, психологічних та кримінально-правових факторів, особливо загострених в умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України. Переважна більшість підозрюваних у СЗЧ – це чоловіки віком до 39 років, які мають у більшості випадків базову середню, профільну середню або професійно-технічну освіту, є громадянами України та знаходяться на військовій службі за призовом під час мобілізації

Таким чином, кримінологічний портрет особи, яка скоює СЗЧ, є динамічним і відображає складну соціально-правову реальність періоду воєнних дій, що свідчить про наявність глибоких соціально-психологічних викликів та необхідність цілеспрямованих міжвідомчих зусиль для розробки і впровадження ефективних превентивних, реабілітаційних і правових заходів для підтримки військової дисципліни та зміцнення правопорядку в оборонній сфері в умовах російсько-української війни.

Висновки. У результаті аналізу проблеми СЗЧ встановлено, що вона становить значний виклик для забезпечення правопорядку та боєздатності Збройних Сил України в умовах повномасштабної збройної агресії рф, адже загальна динаміка облікованих кримінальних правопорушень у цій категорії демонструє суттєве зростання кількості СЗЧ, що призводить до підриву обороноздатності держави, послаблення її національної безпеки та загрожує державному суверенітету через скорочення людського ресурсу, необхідного для протидії агресору.

Поглиблений аналіз кримінологічного портрета осіб, які вчиняють СЗЧ в умовах воєнного стану, засвідчив формування певного типового соціального образу правопорушника, зокрема, в ході дослідження виявлено його сталі риси, серед яких переважає належність до чоловічої статі, вік до сорока років, переважно середній або професійно-технічний освітній рівень, статус громадянина України, проходження служби за призовом у межах мобілізаційної кампанії. Ці характеристики у своїй сукупності вказують на підвищений рівень вразливості окремих груп військовослужбовців до деструктивних моделей поведінки, обумовлених соціально-психологічними, інституційними та організаційними чинниками. Дослідження засвідчило, що фактори, які сприяють ухиленню від військових обов'язків, включають не лише особистісні особливості, але й структурні проблеми у сфері кадрового забезпечення, підготовки, адаптації мобілізованих та підтримки морального стану особового складу ЗСУ. Комплексне відтворення портрету правопорушника, який скоює СЗЧ, засвідчує, що ефективне запобігання цьому явищу вимагає глибшого розуміння взаємодії соціальних, освітніх, професійних та психологічних чинників, що в свою чергу, вимагає міжвідомчої взаємодії для удосконалення як профілактичних, так і реактивних заходів, спрямованих на превенцію СЗЧ.

Література

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875 (дата звернення: 12.05.2025).

2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Головного прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 25.06.2025).

3. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Офіс Головного прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 25.06.2025).

4. Фіалка М.І. Кримінологічна характеристика та кримінологічний портрет особистості злочинця: сутність і співвідношення понять. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2(21). С. 162–171. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d50d39ac-2b50-40fd-95a9-6ef34c80b7b0/content (дата звернення: 04.05.2025).

5. Нестерова І.А.,Софілканич О.В. Кримінологічний портрет особи, яка скоює кримінальні правопорушення у сфері надання туристичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 72: частина 2. С. 167–173. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/29-1.pdf (дата звернення: 10.05.2025).

UDC 343.15
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.29

O. M. Humin
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of International and Criminal Law
Institute for Law, Psychology, and Innovative Education
of Lviv Polytechnic National University
orcid.org/0000-0002-8016-945X

ETHICAL STANDARDS OF CONDUCT OF EMPLOYEES OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE

The article is devoted to the in-depth study of ethical standards of behavior of employees of the state penal service, which is one of the important requirements of reforming the system of execution of sentences in Ukraine based on international standards and world experience.

It is proved that ensuring compliance with ethical standards of behavior by employees of the state penal service of Ukraine involves: – continuing the implementation of reforms; – improving the current legislation in this area; – updating the ethical norms and standards of activity of employees of the state penal service of Ukraine, in accordance with international standards; – forming a stable moral and ethical climate and interaction between employees of the penal service of Ukraine; – preventing and overcoming professional deformation of employees, etc.; – ensuring unconditional observance of the rights and freedoms of persons serving sentences.

It is noted that it is important to prevent professional deformation of employees of penal institutions. The perception of convicts should not go into the subjective plane and be based on sympathy and antipathy. Demonstrating a dominant position, power, and superiority is a sign of violation of the rules for treating prisoners and disregard for their rights and freedoms.

Attention is drawn to the fact that the Code of Ethics and Official Conduct of the Personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine covers a wide range of issues of personal and official relationships. An important aspect is that the personnel of penal institutions must cooperate with the population and public organizations on the issues of resocialization of convicts, the formation of a legitimate value worldview in them. Such an approach allows avoiding absolute isolation from society and allows the convict to rethink his moral attitudes.

It is emphasized that it is important to adhere to the rules of conduct by the personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine when performing official duties and operational tasks, namely: unquestionable and unwavering respect for and protection of the rights and freedoms of man and citizen;

preventing manifestations of cruel or humiliating treatment of convicts and citizens, respect for their right to freedom of thought, conscience, self-expression, preservation of health, ownership of property, etc.

Key words: ethical standards, state penitentiary service, moral norms, convicts, professional deformation; rights of convicts.

Гумін О. М. **ЕТИЧНІ СТАНДАРТИ ПОВЕДІНКИ СПІВРОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ**

Стаття присвячена поглибленню дослідження етичних стандартів поведінки співробітників державної кримінально-виконавчої служби, що є однією з важливих вимог реформування системи виконання покарань в Україні на основі міжнародних стандартів та світового досвіду.

Доведено, що забезпечення дотримання етичних стандартів поведінки співробітниками державної кримінально-виконавчої служби України передбачає: – продовження впровадження реформ; – удосконалення чинного законодавства у даній сфері; – оновлення етичних норм і стандартів діяльності співробітників державної кримінально-виконавчої служби України, відповідно до міжнародних стандартів; – формування стійкого морально-етичного клімату і взаємодії між співробітниками кримінально-виконавчої служби України; – недопущення і подолання професійної деформації співробітників тощо; – забезпечення безумовного дотримання прав і свобод осіб, що відбувають покарання.

Зазначено, що важливо не допускати професійної деформації працівників установ виконання покарань. Сприйняття засуджених не повинно переходити в суб'єктивну площину і базуватися на симпатії та антипатії. Демонстрування домінуючої позиції, сили, зверхності є ознакою порушення правил поводження з ув'язненими і нехтування їх правами та свободами.

Акцентовано увагу на тому, що Кодекс етики та службової поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України охоплює широке коло питань особистісних і службових взаємовідносин. Важливим аспектом є те, що персонал установ виконання покарання повинен співпрацювати з населенням і громадськими організаціями з питань ресоціалізації засуджених, формування у них правомірного ціннісного світогляду. Такий підхід дозволяє уникнути абсолютної ізоляції від соціуму і дозволяє засудженому переосмислити свої моральні установки.

Наголошено, що важливо дотримуватися правил поведінки персоналом державної кримінально-виконавчої служби України під час виконання службових обов'язків, оперативно-службових завдань, а саме: безперечної і неухильної поваги та захисту прав і свобод людини і громадянина; недопущення проявів жорстокого або принизливого ставлення до засуджених та громадян, поваги до їх права на свободу думки, совісті, самовираження, збереження здоров'я, володіння майном тощо.

Ключові слова: етичні стандарти, державна кримінально-виконавча служба, норми моралі, засуджені, професійна деформація; права засуджених.

Statement of the problem. Full-fledged regulatory and legal regulation of social relations is not possible without the implementation of ethical norms and moral rules of behavior. In Ukraine, ethical norms are officially approved that regulate the activities of civil servants of all ranks, as well as law enforcement agencies.

The sphere of activity of employees of the state penitentiary service is characterized by special conditions of interpersonal communication. In such conditions, it is important to adhere to moral and ethical norms of interaction, which will allow fully ensuring the rights and freedoms of convicts.

Also, the issue of compliance with moral and ethical standards by employees of penal institutions during cooperation and communication with their colleagues is relevant. Today, it is important to develop ethical norms that would meet the requirements of the time and maximally cover all areas of the functioning of the penitentiary service.

Clear standards focused on social values will contribute to the correction and resocialization of convicts, and will also form the foundations of moral and ethical consciousness.

Analysis of recent research and publications. Certain aspects of this important and voluminous topic were partially considered by well-known legal scholars, whose theoretical and methodological potential became the basis for further research into the problems of compliance with ethical and moral standards in penal institutions, as well as ensuring and implementing the rights and freedoms of persons serving sentences in places of deprivation of liberty.

We can note the works of the following scholars: O. Duka, Yu. Matveeva, O. Konopatska, Yu. Kernyakevych-Tanasiychuk, O. Kolb and others.

Within the framework of the doctrinal understanding of the declared issues, it is advisable to use regulatory legal acts and international standards.

The purpose of the article is to deepen the study of the problems of ethical standards of behavior of employees of the state penal service.

Presentation of the main material. Reforming the penal system in Ukraine involves improving ethical standards of conduct of personnel on duty and off duty.

The main regulatory legal acts regulating the activities, in particular the ethical aspect, of the personnel of the State Penal Service of Ukraine are the Law of Ukraine "On the State Penal Service of Ukraine" and the Code of Ethics and Official Conduct of the Personnel of the State Penal Service of Ukraine.

It should be noted that the Rules of Ethical Conduct of Employees of the Ministry of Justice of Ukraine and its Territorial Bodies state that employees of the Ministry of Justice of Ukraine, when performing their official duties, are obliged to be guided by the following principles: service to the state and society; priority of interests; subordination; tolerance; decent behavior; integrity; political neutrality; transparency and accountability; conscientiousness [1].

These principles are the basis for the formation of norms of conduct for the personnel of penal institutions.

In particular, the legislation establishes requirements for the personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine, namely [2]:

– employees of the State Penitentiary Service of Ukraine are obliged to conscientiously comply with the legislation of Ukraine, act within the framework of professional ethics and show humanity in their attitude towards persons serving sentences or being detained. Any manifestations of cruelty, inhuman treatment or actions that degrade human dignity are incompatible with activities in penal institutions and pre-trial detention centers;

– representatives of the rank and file and management, as well as other employees of the penal service who have committed cruel treatment of prisoners or violated their human dignity, are liable in accordance with the current legislation.

The moral qualities of employees of penal institutions are the basis for the recognition by society of the authority of the service, which today, unfortunately, remains quite low. Often, the staff's neglect of ethical and cultural norms, insufficient morality of employees is the cause of their unsatisfactory work [3, pp. 120–128].

It is important to prevent professional deformation of employees of penal institutions. The perception of convicts should not become subjective and be based on sympathy and antipathy. Demonstrating a dominant position, power, superiority is a sign of violation of the rules of treatment of prisoners and neglect of their rights and freedoms.

The Code of Ethics and Official Conduct of the Personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine defines a list of principles and norms of behavior for personnel, namely [4]: moral values, obligations and principles of service in bodies, penal institutions, pre-trial detention centers;

professional and ethical requirements for official, extra-official and anti-corruption behavior; unity of beliefs and views in the field of professional ethics and official etiquette, oriented towards a professional and ethical standard of behavior;

regulation of professional and ethical problems of personnel relations that arise in the process of their joint activities; education of a highly moral personality of personnel, which meets ethical norms and principles, universal and professional morality; interaction with public organizations, the population, convicted persons, taking into account

the norms and principles of professional and service ethics.

In our opinion, the Code covers a wide range of issues of personal and service relationships. An important aspect is that the staff of institutions for the execution of punishment must cooperate with the population and public organizations on the issues of resocialization of convicts, the formation of a legitimate value worldview in them. Such an approach allows avoiding absolute isolation from society and allows the convict to rethink his moral attitudes.

We support the opinion that "an employee should not, under any circumstances, betray moral principles that meet the requirements of the state and the expectations of society, their strict adherence is a matter of honor and the duty of everyone. Impeccable fulfillment of moral obligations ensures the right of personnel to public trust, respect, recognition and support of citizens and convicts" [5, pp. 159–169].

Compliance with the norms of conduct established by this Code is the moral obligation of every person from among the personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine, regardless of the position held and special rank.

It is important that the personnel are required to familiarize themselves with the requirements of this Code and confirm their intentions to comply with it by their own signature. Signed copies of the Code are attached to the personal files of the personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine. Such an approach indicates an understanding of the importance of compliance by the personnel with moral and ethical norms.

The behavior of the personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine must always and under any circumstances be impeccable, meet high standards of professionalism and moral and ethical principles.

The norms of professional ethics require the personnel to:

decent, friendly and open, attentive and polite treatment of convicts and the public, evoking in the latter respect for the State Penitentiary Service of Ukraine and readiness for cooperation; constant control of one's own behavior, feelings and emotions, not allowing personal sympathies or antipathies, hostility, bad mood or friendly feelings to influence official decisions, the ability to foresee the consequences of one's actions and actions;

correct treatment of persons taken into custody and convicted regardless of the type of their punishment; respect and attention in relation to those older in age or rank; simplicity and modesty in communicating with colleagues, the ability to sincerely rejoice in the successes of colleagues and contribute to the successful fulfillment of official assignments by them [4].

It is important to observe the rules of conduct of personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine during the performance of official duties, operational-service tasks, namely: unquestionable and unwavering respect and protection of the rights and freedoms of man and citizen;

preventing manifestations of cruel or humiliating treatment of convicts and citizens, respect for their right to freedom of thought, conscience, self-expression, preservation of health, ownership of property, etc.

Employees of the State Penitentiary Service of Ukraine are strictly prohibited from: – making hasty decisions or disregarding legal and ethical norms; – carrying out provocative actions aimed at inciting or inciting – directly or indirectly – to commit offenses; – disclosing information about the personal lives of convicts or other persons that became known to them in the course of their official duties; – applying a biased or selective approach in the implementation of legal measures against convicts or persons taken into custody; – showing indifference, inaction or passivity in cases where it is necessary to prevent or stop the commission of an offense by a convict or another citizen.

Special attention must also be paid to preventing manifestations of corruption in accordance with the provisions of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption". Violation of these norms provides for criminal, administrative and disciplinary liability. Employees of the State Penitentiary Service of Ukraine are obliged to comply with all legally established restrictions and prohibitions stipulated by both anti-corruption legislation and the Law of Ukraine "On the State Penitentiary Service of Ukraine", as well as to avoid any actions that may arouse suspicion of committing corruption offenses [6].

Effective counteraction to crime requires the development of clear principles, effective mechanisms, as well as a coordinated strategy and tactics, which should be reflected in the relevant state concept. Such a document should perform not only a legal, but also a political function, since the implementation of legal measures largely depends on the use of political instruments [7, p. 11].

We emphasize that today work is underway to update the Code of Ethics for Employees of the State Penitentiary Service of Ukraine. A working meeting dedicated to these issues was held within the framework of the Council of Europe project "Further Support for Penitentiary Reform in Ukraine".

O. Sandakova notes that the development of the new draft Code involved specialists from the Council of Europe, Ukrainian experts, scientists and representatives of civil society. The aim of this work is to improve ethical aspects and ensure the active implementation of moral norms in the system of

execution of sentences to respect human rights and freedoms [8].

Conclusions. Thus, ensuring compliance with ethical standards of behavior by employees of the State Penitentiary Service of Ukraine involves: – continuing the implementation of reforms; – improving current legislation in this area; – updating ethical norms and standards of activity of employees of the State Penitentiary Service of Ukraine, in accordance with international standards; – forming a stable moral and ethical climate and interaction between employees of the Penitentiary Service of Ukraine; – preventing and overcoming professional deformation of employees, etc.; – ensuring unconditional respect for the rights and freedoms of persons serving sentences.

Bibliography

1. Правила етичної поведінки працівників апарату Міністерства юстиції України та його територіальних органів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1164-17#Text

2. Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 30, ст.409). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text

3. Дука О. А. Вимоги до персоналу державної кримінально-виконавчої служби України: професійний та морально-етичний аспекти. *Юридична психологія*. № 1. 2015. С. 120-128.

4. Кодекс етики та службової поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2017/02/Materiali-lektsij_Etika-yurista.pdf

5. Матвєєва Ю. О., Конопацька О. М. Засади службового етикету в діяльності працівника державної кримінально-виконавчої служби України. *Юридична психологія*. 2016. № 2(19). С. 159-169.

6. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. *Наказ* № 2823/5 від 28.08.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text

7. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика України: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.

8. Сандакова О. Новий Кодекс етики для персоналу державної кримінально-виконавчої служби. *Правозахисна асоціація «ФРІРАЙТС»*. URL: https://umdpl.info/news/novyj-kodeks-etyky-dlya-personalu-derzhavnoyi-kryminalno-vykonavchoyi-sluzhby/

УДК 344
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.30

Д. М. Навроцький
аспірант кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0009-0005-1540-9735

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КОМАНДИРІВ І ПІДЛЕГЛИХ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ВИКОНАННЯМ НАКАЗУ

У статті досліджується проблема кримінальної відповідальності військового керівництва країн-агресорів за воєнні злочини, пов'язані з віданням та виконанням незаконних наказів, у тому числі в контексті збройної агресії російської федерації проти України. Метою роботи є аналіз міжнародного законодавства та його імплементації в чинне кримінальне законодавство України щодо відповідальності за такі злочини. Розглядається історичний розвиток цього питання, починаючи з Гаазьких конвенцій та Нюрнберзького процесу, особливу увагу приділено положенням Римського статуту Міжнародного кримінального суду, ратифікованого Україною у 2024. Аналізується принцип «командної відповідальності» та його застосування, зокрема у контексті рішення ЄСПЛ у справі «Міланкович проти Хорватії». На основі проведеного дослідження встановлено, що міжнародне кримінальне право виокремлює три основні моделі регулювання відповідальності за воєнні злочини: доктрину неприпустимості посилання на наказ (Гаазькі конвенції) та принципи командної відповідальності і виконання наказів (Римський статут МКС). З урахуванням розвитку міжнародного кримінального законодавства та приєднання України до міжнародних актів у цій сфері, КК України було доповнено статтею 31-1 кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Вказаною статтею передбачається кримінальна відповідальність для осіб за кримінальні правопорушення передбаченні статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України.

У статті зроблено висновок про те, що імплементація міжнародно-правових доктрин щодо відповідальності за віддання та виконання наказів, які спричинили воєнні злочини, у національне законодавство України дозволяє притягувати командирів, що керували або безпосередньо вчинили такі злочини, до відповідальності як виконавців порушень законів і звичаїв війни, відповідно до статті 438 КК України.

Ключові слова: наказ, командна відповідальність, незаконний (злочинний) наказу, кримінальна відповідальність, військова сфера.

Navrotsky D. M. **INTERNATIONAL LEGAL APPROACHES TO COMMAND AND SUBORDINATE CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES RELATED TO ORDERS**

This article examines the issue of criminal liability for military leadership of aggressor states for war crimes related to the issuance and execution of unlawful orders, particularly in the context of the russian federation's armed aggression against Ukraine. The study aims to analyze international legislation and its implementation into Ukraine's current criminal law concerning accountability for such crimes.

The paper traces the historical development of this issue, beginning with the Hague Conventions and the Nuremberg Trials, with a particular focus on the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court, which Ukraine ratified in 2024. The principle of "superior responsibility" and its application are analyzed, notably in the context of the ECHR's decision in the "Milankovi v. Croatia" case.

Based on the research conducted, it is established that international criminal law distinguishes three primary models for regulating responsibility for war crimes: the doctrine of the inadmissibility of pleading superior orders (Hague Conventions) and the principles of superior responsibility and the execution of orders (Rome Statute of the ICC). Given the evolution of international criminal law and Ukraine's accession to relevant international acts, the Criminal Code of Ukraine was supplemented with Article 31-1, which addresses the criminal liability of military commanders, other individuals effectively acting as military commanders, and other superiors. This article stipulates criminal liability for offenses outlined in Articles 437-439, 442, and 442-1 of the Criminal Code of Ukraine.

The article concludes that the implementation of international legal doctrines concerning responsibility for issuing and executing orders that lead to war crimes into Ukraine's national legislation enables the prosecution of commanders who directed or directly committed such crimes as perpetrators of violations of the laws and customs of war, in accordance with Article 438 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: order, command responsibility, illegal (criminal) order, criminal responsibility, military sphere.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України призвела до різкої реакції українського законодавця на виклики, які постали перед країною, що призвело до стрімких законодавчих змін у період воєнного стану. Не виключенням стало й кримінальне законодавство, яке також потребувало оновлення, в тому числі із урахуванням міжнародного кримінального права щодо регулювання воєнних злочинів.

Історія розвитку міжнародного кримінального права показала, що воєнні злочини завжди підлягали засудженню з боку цивілізованого світу та міжнародної спільноти, а воєнні злочинці відповідного покарання згідно норм міжнародного права. Питання кваліфікації воєнних злочинів

скоєних на території України та притягнення винних осіб, обов'язково постане й українське законодавство має бути готово до цього. Відтак, існує необхідність у дослідженні імплементації норм міжнародного гуманітарного та кримінального права у чинному кримінальному законодавстві, особливо щодо відповідальності за воєнні злочини пов'язані із віданням та виконанням наказів.

Мета дослідження. Метою написання наукової статті є дослідження міжнародного законодавства, щодо встановлення відповідальності військового керівництва країн агресора за воєнні злочини пов'язані із віданням та виконанням наказів, а також їх регулювання згідно чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам кримінальної відповідальності за воєнні злочини, в тому числі щодо відповідальності командирів, науковці почали приділяти значну увагу починаючи з 2014 року. У подальшому у зв'язку із початком воєнного стану у 2022 році, дослідження цієї проблеми набули ще більшої актуальності.

Серед науковців, які досліджували дану проблему можна виокремити: Н. Антонюк, Ю.В. Баулін, С.І. Дячук, І. Колотуха, М.І. Карпенко, А. Мірошниченко, М. Пашковський, В. Руденко, М. Тимочко, С.О. Харитонов, М.І. Хавронюк, А. Яковлєв та інші науковці.

Не зважаючи на значну кількість проведених досліджень, більшість з них не враховують проблеми пов'язані із початком повномасштабного вторгнення у 2022 році та зміну кримінального законодавства в цілому. Додатковою слід звернути увагу на те, що не зважаючи на приєднання України до багатьох міжнародних договорів та Конвенцій у цій сфері, Римський Статут Міжнародного кримінального суду був ратифікований Україною лише 21.08.2024 року та набув чинності для України лише 01.01.2025 року, що створює додаткові зобов'язання для його імплементації у чинне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Наслідки Другої Світової Війни поставили перед міжнародною спільнотою дуже багато викликів, у тому числі щодо притягнення військово-політичного керівництва Німеччини до кримінальної відповідальності.

Першими міжнародно-правовими актами, які на юридичному рівні зачіпали питання війни можна вважати Гаазькі Конвенції 1899 та 1907 років, які були розроблені за матеріалами Брюссельської конференції (1874 року), де була здійснена перша спроба розглянути, класифікувати та юридично закріпити закони та звичаї війни [1].

Так, Гаазькою Конвенцією про закони і звичаї війни на суходолі (18.10.1907 року) та додатком до неї Положенням про закони і звичаї війни на суходолі були визначені певні критерії та правила ведення збройних конфліктів. У статті 1 цієї Конвенції визначено, що держави видають своїм сухопутним військам накази, які відповідають Положенню про закони і звичаї війни на суходолі, що додається до цієї Конвенції [2]. Тобто, можна зробити висновок про те, що усі накази, які віддаються військовим мають відповідати положенням законів та звичаїв війни. У свою чергу у ст.8 Положення про закони і звичаї війни на суходолі передбачено, що військовополонені підпорядковуються законам, правилам і наказам, чинним для армії держави, під владою якої вони знаходяться. Будь-який акт непокори з їхнього боку є підставою для застосування до них таких заходів суворості, які можуть вважатися за необхідні. Це перша згадка у міжнародному законодавстві про порядок відання наказів, їх виконання та відповідальності військових за їх не виконання.

Згадані положення міжнародного законодавства увійшли у подальшому в основу законодавчої регламентації Нюрнберзького процесу 1945 року. Нюрнберзький процес викрив перед світом злочини нацизму – вчинення злочинів проти миру, а також воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Уперше за історію людства як кримінальні злочинці були покарані державні діячі, винні у підготовці, розв'язанні й веденні агресивної війни.

У Статуті Міжнародного воєнного трибуналу та вироці надано правову кваліфікацію найтяжчим міжнародним злочинам: злочинам проти миру; воєнним злочинам; злочинам проти людяності. Це сприяло подальшому розвитку міжнародного публічного права і міжнародного кримінального права. Документи нюрнберзького процесу, спрямовані проти геноциду, расизму та расової дискримінації, набули розвитку в таких міжнародно-правових актах, як Конвенція про запобігання злочину геноциду та боротьбу з ним 1948 року, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 року. Принципи, визнані у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу і які знайшли своє втілення у його вироці, були підтверджені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1946 року і 27.11.1947 року, як загальновизнані принципи сучасного міжнародного права [3].

З урахуванням положень статті 8 Статуту Міжнародного воєнного трибуналу можна сформулювати принцип, який був покладений в основу майбутніх доктрин міжнародного права, а саме: виконання наказу уряду або начальника не звільняє від відповідальності … якщо фактично був можливий свідомий вибір [4].

Як зазначає В. Пилипенко, вказаний принцип є важливим у міжнародному праві та набув свого широкого застосування вже після Нюрнберзького

процесу, зокрема під час Міжнародних Трибуналів по колишній Югославії та по Руанді [5, с. 187].

Надалі вказаний принцип неприпустимості посилання на наказ знайшов своє відображення в Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку 1979 року [6], відповідно до яких жодна посадова особа з підтримки правопорядку не може посилатися на розпорядження вищих посадових осіб (наказ) чи інші виняткові обставини для виправлення тортур чи іншого покарання. Схожі за своїм змістом положення визначено у п.3 ст. 2 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарань від 10.12.1980 року [7].

Із розвитком міжнародного права та досягненням завдань ООН було засновано незалежний постійно діючий Міжнародний кримінальний суд, Статут якого визначав як юрисдикцію злочинів та безпосередньо самі злочини. Діяльність Міжнародного кримінального суду регулюється Римським статутом від 17.07.1998 року.

Вищезгаданий принцип було доповнено та на наш погляд удосконалено, шляхом чіткої регламентації відповідальності за виконання наказу. Так, у статті 33 Римського статуту «Накази начальника і припис закону», визначено, які дії на виконання наказу уряду або начальника, військового чи цивільного – не визнаються злочинними, а саме:

а) особа було юридично зобов'язана виконувати накази даного уряду або даного начальника;

б) ця особа не знало, що наказ був незаконним;

в) наказ не був явно незаконним.

У додаток до цього, накази про вчинення злочину геноциду або злочинів проти людяності є явно незаконними [8].

Окремо слід звернути увагу на положення статті 28 Римського статуту про відповідальність командирів та інших начальників. З урахуванням вказаних положень Римського статуту, М. Пашковський, аналізуючи командну відповідальність, зазначає, що в міжнародному кримінальному праві у XX ст. сформувалася концепція командної відповідальності або відповідальності начальника (англ. Superior Responsibility), що покладає на начальника (командира) відповідальність за бездіяльність, спрямовану на запобігання злочинним діям своїх підлеглих, що охоплює, з одного боку, пряму відповідальність за відсутність нагляду, а з другого – опосередковану відповідальність за злочинні дії інших осіб [9, с. 8].

Хоча на думку, Н. Антонюк та А. Мірошниченка, вказана концепція була визначена ще у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (пункт 2 ст. 86 Протоколу I).

На їх думку, низка положень, які закріплюють концепцію «командної відповідальності», міститься у ст. 87 «Обов'язки командирів» Протоколу I, яка вимагає від командирів не допускати порушення положень Конвенції і Протоколу підлеглими, у разі потреби припиняти ці порушення і повідомляти про це компетентні власті, ініціювати дисциплінарне чи кримінальне переслідування винних [9, с. 10].

Слід відмітити, що такі висновки були зроблені науковцями виходячи з того, що Римський статут, ще не був ратифікований Україною, оскільки його імплементація досить суттєво впливає на застосування міжнародного кримінального та національного законодавства.

Важливим для розуміння принципу (доктрини) «командної відповідальності» та його практичного застосування з урахуванням міжнародного законодавства є рішення ЄСПЛ у справі *Міланкович проти Хорватії (рішення від 20.01.2022 року)* [10]. Скаржник звертав увагу суду на ту обставину, що його засудження стосувалося військових злочинів, вчинених підрозділами поліції під його керівництвом щодо внутрішнього конфлікту та не є міжнародним збройним конфліктом. А тому, його притягнення до кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни не ґрунтувалося на законі.

Європейський суд з прав людини вирішив, що на момент вчинення відповідних дій принцип «командної відповідальності» «мав достатньо чітку основу в міжнародному праві», що поширювалася, зокрема, на неміжнародні військові конфлікти, тому заявник повинен був знати, що його неспроможність відвернути вчинення порушень підлеглими має зумовлювати його кримінальну відповідальність. На думку Н. Антонюк та А. Мірошниченко висновок у справі *Міланкович проти Хорватії* може бути застосовним щодо російсько-української війни [9, с. 11–12].

Законом України від 21.08.2024 року №3909-IX Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправок до нього було ратифіковано Україною [11].

На виконання вимог взятих Україною під час ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінально суду 09.10.2024 року Верховною Радою прийнято Закон № 4012-IX «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [12].

Так, Кримінальний кодекс України (далі – «КК України») було доповнено статтею 31-1 кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Вказаною статтею передбачається кримінальна відповідальність

для осіб за кримінальні правопорушення передбаченні статтями 437–439, 442 і 442-1 КК України.

У статі 438 КК України надано визначення воєнним злочинам під якими розуміється жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, **а також віддання наказу про вчинення таких дій** [13].

Такі науковці, як А. Яковлєва, М. Тимочко, В. Руденко зазначають, що принцип кримінальної відповідальності командирів та інших начальників за вчинення міжнародних злочинів їхніми підлеглими не треба сприймати як безумовну («автоматичну») відповідальність командирів або як колективну відповідальність вищого командування, оскільки йдеться лише про ті випадки, коли командири знають або мали б знати про те, що їхні підлеглі вчинили або мають намір вчинити злочин, і не вживають необхідних заходів для припинення або запобігання їх вчиненню [9, с. 12].

З урахуванням наявних у міжнародному кримінальному праві підходів щодо відповідальності за віддання, виконання наказів на підставі яких вчиняються воєнні злочини та імплементацією цих доктрин у національному законодавстві, погоджуємося із думкою науковців, які вважають, що командири, які керують вчиненням воєнних злочинів або ж безпосередньо їх вчиняють, відповідають як виконавці відповідних порушень законів і звичаїв війни, тобто за ст. 438 КК України [9, с. 13].

Висновки. На основі проведеного дослідження щодо відповідальності за воєнні злочини, пов'язані з віданням та виконанням наказів, можна констатувати, що у міжнародному законодавстві сформовано три основні підходи, якими урегульовано вказане питання: перша це Гаазькі конвенції «неприпустимості посилання на наказ», друга та третя закріплені у Римському статуті Міжнародного кримінального суду у статтях 28 «командна відповідальність» та 33 «накази начальника і припис закону». На сьогодні вказані міжнародні доктрини є імплементованими у національне кримінальне законодавство, а відтак дії підлеглих (військових) та командирів, які керують вчиненням воєнних злочинів або безпосередньо їх вчиняють, можуть бути притягнутими до відповідальності за статтею 438 КК України.

Література

1. Біленчук П. Д., Кочетков В. М., Міщенко В. Б. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907. *Енциклопедія Сучасної України, Том 5*. URL: https://esu.com.ua/article-27901 (дата звернення: 01.05.2025).

2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Конвенція Україна від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 01.05.2025).

3. Нипорко Ю. І. Нюрнберзький процес 1945 // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Нюрнберзький процес 1945 (дата звернення: 01.05.2025).

4. Статут № 998_201 від 08.08.1945 Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі | ZakonOnline – Право знати!. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950___140950 (дата звернення: 01.05.2025).

5. Пилипенко В. Відповідальність за вчинення воєнних злочинів на виконання наказу. *National law journal: teory and practice*. 2017. С. 186–189.

6. Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку : Резолюція Ген. Асамблеї ООН від 17.12.1979 № 34/169. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU79004R. (дата звернення: 01.05.2025).

7. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1984 : станом на 13 листоп. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 01.05.2025).

8. Римський Статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588/ed20240821#n273 (дата звернення: 01.05.2025).

9. Антонюк Н., Мірошниченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово національної школи суддів України*. 2024. Т. 1. С. 6–15.

10. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.04.2022 у справі № 33351/20. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B»itemid»:[«001-215180»]%7D (дата звернення: 01.05.2025).

11. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text (дата звернення: 01.05.2025).

12. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX : станом на 24 жовт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text (дата звернення: 01.05.2025).

13. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 01.05.2025).

УДК 343.9-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.31

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
та прав людини,
заступник директора з наукової роботи
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-3125-4655

ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті проаналізовано кримінологічну характеристику жіночої злочинності в Україні в умовах воєнного стану. Визначено, що тривала російсько-українська війна суттєво впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства, включаючи криміногенну ситуацію в державі. Підкреслено, що традиційно жіноча злочинність вважається менш поширеною та небезпечною порівняно з чоловічою злочинністю, проте в умовах війни спостерігається зростання кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, вчинених жінками, а також змінами у розподілі за видами правопорушень, тісно пов'язані з наслідками повномасштабного вторгнення росії, що вказує на трансформацію її традиційних ознак під впливом стресових факторів, соціально-економічної нестабільності та психологічних травм. Зауважено, що дослідження цих процесів визнано критично важливим для розуміння сучасних тенденцій жіночої злочинності, розробки ефективних превентивних заходів та адаптації правоохоронної діяльності до нових реалій зумовлених російсько-українською війною.

Визначено, що жіноча злочинність характеризується вищим рівнем латентності та нижчими абсолютними показниками у порівнянні із чоловічою злочинністю, домінуванням корисливих і насильницьких правопорушень побутового характеру, меншою суспільною небезпекою, а її мотивація часто пов'язана із соціально-економічною незахищеністю, особистими конфліктами чи психологічним тиском, на їхню протиправну поведінку можуть впливати психофізіологічні фактори, а також соціальні ролі та гендерні стереотипи, які змінюють структуру і динаміку жіночої злочинності. Акцентовано увагу на тому, що дослідження кримінологічної характеристики жіночої злочинності впливає на розуміння сучасних тенденцій злочинності загалом, розробку ефективних превентивних заходів та адаптацію правоохоронної діяльності до нових реалій, зумовлених воєнним станом в Україні.

Ключові слова: жіноча злочинність, кримінальне правопорушення, кримінологічна характеристика, кримінологія жіночої злочинності, воєнний стан, превенція.

Tsurkan-Saifulina Yu. V. **WOMEN'S CRIME IN UKRAINE: CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW**

The article analyzes the criminological characteristics of female crime in Ukraine in martial law. It is determined that the continued Russian-Ukrainian war has a significant impact on all spheres of life of society, including the criminogenic situation in the country. Emphasized that traditionally female crime is considered less common and dangerous than male crime, but in war, there is an increase in the number of serious and especially serious crimes committed by women, as well as changes in the distribution of offenses, closely related to the consequences psychological injuries. It is noted that the study of these processes is recognized as critically important for understanding the current trends of women's crime, the development of effective preventive measures and adaptation of law enforcement to the new realities of the Russian-Ukrainian war.It is determined that female crime is characterized by the highest level of latency and lower absolute indicators in comparison with male crime, dominance of selfish and violent domestic offenses, less social danger, and its motivation is often associated with socio-economic disadvantages, personalities. Factors, as well as social roles and gender stereotypes that change the structure and dynamics of female crime. It is emphasized that the study of criminological characteristics of female crime influences the understanding of current trends in crime, the development of effective preventive measures and adaptation of law enforcement to new realities caused by martial law in Ukraine.

Key words: female crime, criminal offense, criminological characteristics, criminology of female crime, martial law, prevention.

Актуальність дослідження. В умовах повномасштабної російсько-української війни, що триває з 24.02.2022 р., суспільство зіштовхується з безпрецедентними викликами, які суттєво впливають на всі сфери життєдіяльності, в т.ч. включаючи криміногенну ситуацію в країні. Традиційно жіноча злочинність розглядалася як менш поширена та менш небезпечна порівняно з чоловічою, однак, в контексті повномасштабної російсько-української війни, спостерігається зростання кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, вчинених жінками, що вказує на потенційну трансформацію традиційних ознак жіночої злочинності під впливом стресових факторів, соціально-економічної нестабільності та психологічних травм, спричинених війною. Зазначені чинники можуть призводити до зміни мотивації злочинної поведінки жінок, розширення спектру вчинюваних ними діянь та підвищення їхньої суспільної небезпеки, а тому, дослідження цих про-

цесів є критично важливим для розуміння сучасних тенденцій жіночої злочинності, розробки ефективних превентивних заходів і адаптації правоохоронної діяльності до нових реалій. Вивчення кримінологічної характеристики жіночої злочинності в умовах воєнного стану дозволить виявити її специфічні риси, детермінанти, особливості особистості злочинниць та типологію вчинюваних ними кримінальних правопорушень. А від так, актуальність дослідження даної теми зумовлена необхідністю глибокого наукового вивчення трансформаційних процесів жіночої злочинності, що відбуваються під впливом екстремальних умов воєнного стану та потребою розробки адекватних кримінологічних прогнозів, ефективних стратегій протидії і мінімізації негативних наслідків для національної безпеки та суспільного порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження кримінологічної характеристики жіночої злочинності в Україні, що включають роботи О.М. Броневицької [1], О.М. Гаргант-Українчук [2], М. Євдокімової [3], І.Р. Серкевич [1] та В.В. Федусика [4] та ін., зосереджені на вивченні цього соціального феномену та його динаміки. Зокрема,в працях науковці аналізують комплекс соціальних, психологічних, економічних та правових факторів, що детермінують протиправну поведінку жінок. Так, В.В. Федусик визначає кримінологію жіночої злочинності як спеціальну теорію, що досліджує її як соціальний процес, аналізує причини та розробляє заходи для обмеження кримінальної активності жінок [4], М. Євдокімова підкреслює актуальність виділення жіночої злочинності із загальної структури злочинності та приділення уваги причинам і умовам її виникнення [3], І.Р. Серкевич та О.М. Броневицька розглядають жіночу злочинність як значну соціальну проблему, що має додаткові негативні наслідки для суспільства [1], а О.М. Гаргант-Українчук виділяє сфери суспільного життя, де жінки найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення, такі як побут та професійна діяльність, пов'язана з доступом до матеріальних цінностей [2].

В цілому, дослідження підкреслюють необхідність подальшого вивчення трансформаційних процесів жіночої злочинності, що відбуваються під впливом екстремальних умов, спричинених воєнним станом в Україні.

Мета статті полягає у дослідженні кримінологічної характеристики жіночої злочинності в Україні в умовах воєнного стану.

Постановка проблеми. Кримінологія жіночої злочинності в Україні досліджує комплекс соціальних, психологічних, економічних та правових факторів, що детермінують протиправну поведінку жінок, а також її динаміку і структуру. Як зауважує В.В. Федусик «кримінологія жіночої злочинності є спеціальною кримінологічною теорією, що вивчає злочинність жінок як соціальний процес у його взаємозв'язках із суспільством і іншими видами девіантної поведінки; аналізує причини і розробляє заходи – для обмеження і нейтралізації жіночої кримінальної активності» [4, с. 16]. Предметом кримінології жіночої злочинності є дослідження та попередження як злочинності серед жінок, так і віктимізації жінок-жертв, що розглядається як особливі соціальні процеси, які охоплюють сукупність кримінальних правопорушень, вчинених жінками, а також сукупність жінок-правопорушниць і жертв кримінальних правопорушень. Як слушно підкреслює М. Євдокімова «зараз вчені виділяють жіночу злочинність із загальної структури злочинів та приділяють неабияку увагу дослідженню причин та умов виникнення такого негативного соціального явища» [3, с. 142].

Структурно кримінології жіночої злочинності поділяється на дві частини:

1. Загальна частина кримінології жіночої злочинності, що включає визначення жіночої злочинності, опис моделей криміналізації поведінки жінок, аналіз їхньої кримінальної та віктимної активності у конкретному культурному контексті, системно-структурний опис та взаємодію злочинності й віктимізації жінок, визначення методів дослідження, дослідження причин злочинності на макросоціальному рівні, прогнозування її стану та віктимізації, а також основи політики превенції жіночої злочинності.

2. Особлива частина кримінології жіночої злочинності присвячена більш детальному вивченню та попередженню злочинності серед жінок з пропозиціями щодо ефективних методик дослідження їх віктимізації у різних вікових та соціальних категоріях правопорушниць, (зокрема, дівчат-підлітків, дорослих жінок, жінок, які мають попередню судимість, жінок, які відбувають покарання у місцях несвободи та ін.) [4, с. 16].

У відповідності до загально-кримінологічного підходу до розуміння поняття «жіноча злочинність» такий вид злочинності розуміється, як сукупність кримінальних правопорушень, що вчиняються особами жіночої статті «на певній території за певний проміжок часу» [1, с. 323].

Жіноча злочинність є складним соціальним феноменом, що має свої особливості, відмінні від чоловічої злочинності, та які зумовлені комплексом соціально-психологічних, біологічних та культурних факторів. На думку І.Р. Серкевич та О.М. Броневицької «жіноча злочинність являє собою значну соціальну проблему, оскільки, крім рис, властивих злочинності загалом, має додаткові негативні наслідки для суспільства» [1, с.326].

Серед основних особливостей жіночої злочинності них можна виділити наступні:

– жіноча злочинність, як правило, характе-

ризується вищим рівнем латентності порівняно з чоловічою, тому значна частина кримінальних правопорушень вчинених жінками залишається нерозкритою або не реєструється офіційною статистикою;

– абсолютні показники жіночої злочинності є значно нижчими за чоловічі (в середньому до 25%);

– у структурі жіночої злочинності домінують корисливі кримінальні правопорушення та насильницькі кримінальні правопорушення побутового характеру, спрямовані проти життя і здоров'я членів сім'ї та близьких осіб;

– кримінальні правопорушення, які вчиняються жінками, є менш суспільно небезпечними у порівнянні зі кримінальними правопорушеннями, скоєними чоловіками, оскільки у меншій кількості випадків супроводжуються організованістю, рецидивом, застосуванням зброї або спричиненням тяжких наслідків;

– мотивація жіночої злочинності часто пов'язана з соціально-економічною незахищеністю, потребою у вирішенні матеріальних проблем, особистими конфліктами, психологічним тиском або помстою, в окремих випадках є наслідком складних життєвих обставин;

– жінки частіше беруть участь у кримінальних правопорушеннях у складі злочинної групи, при цьому нерідко відіграють підпорядковану, пасивну роль, виступаючи у якості посібників або виконавців під інших членів злочинної групи;

– рецидивна злочинність серед жінок спостерігається рідше, ніж серед чоловіків, що зумовлено меншою кримінальною стійкістю жінок, їх більшою схильністю до виправлення та ресоціалізації;

– на злочинну поведінку жінок можуть впливати психофізіологічні фактори, такі як гормональні зміни, емоційна лабільність, підвищена сугестивність (слід додатково зауважити, що такий фактор є допоміжним та не є визначальним);

– злочинність жінок часто корелює з їхніми соціальними ролями у суспільстві та традиційними гендерними стереотипами, а зміни у соціальних ролях жінок можуть впливати на структуру і динаміку жіночої злочинності. Як підкреслює О.М. Гаргант-Українчук сферами суспільного життя в яких жінки найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення є «...сфера побуту, де жінок здебільшого штовхають до злочину негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і суспільних відносин ... сфера, де жінка працює, виконує професійні функції, пов'язанні з можливістю вільного доступу до матеріальних цінностей» [2, с. 189].

Врахування статистики кримінальних правопорушень вчених жінками є критично важливим для формування і реалізації політики превенції жіночої злочинності, оскільки вона дозволяє точно ідентифікувати специфічні причини, фактори ризику та тенденції, що сприяють злочинності серед жінок. Аналіз статистичних даних за період з 2021 по січень – червень 2025 р., що охоплює довоєнний показник та показники етапу повномасштабного російсько-української війни, свідчить про відносну стабільність частки жінок (близько 11%), яким повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень, що корелює із загальною динамікою злочинності в Україні. Однак, найбільш помітною і потенційно загрозливою тенденцією є суттєве зростання кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, вчинених жінками (у період з 2021 по 2023 р.), що може вказувати на трансформацію характеру жіночої злочинності та підвищення її суспільної небезпеки в умовах воєнного часу. Водночас, кількість кримінальних проступків та нетяжких злочинів демонструє коливання, що може бути зумовлено змінами у правозастосовній практиці, міграційними процесами, соціально-економічними умовами та стресовими факторами, спричиненими війною, і вимагає подальшого поглибленого дослідження.

Зокрема, за показниками І півріччя 2025 р. % кримінальних правопорушень вчинених жінками в сфері домашнього насильства склав 20 % від загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень,% кримінальних правопорушень

Таблиця 1

Статистика жіночої злочинності за даними відомостей про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2021 – червень 2025 р. (Офіс Генерального прокурора в Україні [5])

		2021	2022	2023	2024	Січень – червень 2025
Кількість жінок які вчинили кримінальне правопорушення / % від загальної кількості осіб, яким повідомили про підозру						
Всього		12 269/11%	8 439/10%	11 734/11%	11 532/11%	5 187/11%
Кримінальні проступки		6 683/16%	3 489/12%	4 525/12%	4 719/12%	2 544/4%
Злочини	особливо тяжкі	217/6%	291/6%	405/8%	347/ 7%	140/ 6%
	тяжкі	1 683/6%	3 113/10%	4 984/11%	4 330/10%	1 451/8%
	нетяжкі	2 496/12%	11 78/10%	1 455/9%	1 817/10%	909/10%

стосовно жінок – 17% та неповнолітніх осіб – 14% [5]. Показники жіночої злочинності в цей період за кримінальними правопорушеннями визначеними у Особливій частині Кримінального кодексу України (далі – КК України) складає такий% від загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень: кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України 10% (91 жінка, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я – 13% (1282 жінки яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти волі, чесності та гідності особи – 10% (13 жінок, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи 2% (3 жінки, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина – 11% (133 жінки, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти власності – 6% (1 441 жінка, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності – 19% (107 жінок, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти довкілля – 2% (17 жінок, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти громадської безпеки – 3% (13 жінок, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва – 50% (1 жінка, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту – 9% (213 жінок, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності – 9% (87 жінки, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення – 9% (827 жінок, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації – 2% (39 жінки, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування,об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів – 20% (699 жінок, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку – 24% (75 жінок, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг – 12% (277 жінки, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти правосуддя – 6% (129 жінки, яким повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) – 1% (28 жінок, якій повідомлено про підозру), кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – 22% (33 жінки, яким повідомлено про підозру) [5].

Статистичні показники жіночої злочинності за перше півріччя 2025 р. відображають наступні ключові аспекти структури жіночої злочинності за окремими категоріями кримінальних правопорушень:

– жінки становлять значну частку серед осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень у сфері домашнього насильства (20% від загальної кількості облікованих правопорушень) та правопорушень проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та журналістів (20%);

– істотною є частка жінок у кримінальних правопорушеннях у сфері господарської діяльності (19%) та у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (24%);

– зафіксовано значну кількість жінок, яким повідомлено про підозру у кримінальних правопорушеннях проти життя та здоров'я (1282 жінки, що складає 13% від загальної кількості) та проти власності (1 441 жінка, 6%);

– хоча частка жінок у злочинах проти основ національної безпеки України становить 10% (91 жінка), проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – 22% (33 жінки), а військових кримінальних правопорушень – 1% (28 жінок), ці показники є значущими, враховуючи специфіку цих кримінальних правопорушень та контекст воєнного стану в Україні [5].

На нашу думку, динаміка та структура жіночої злочинності в Україні, зокрема, зростання тяжких та особливо тяжких злочинів, а також зміни у розподілі за видами правопорушень, тісно пов'язані з наслідками повномасштабного вторгнення росії, адже війна загострює соціально-економічні проблеми, психоемоційне напруження та може сприяти девіантній поведінці, що вимагає глибокого і всебічного аналізу для формування адекватної політики превенції. Зауважені, статистичні дані актуалізують необхідність детального вивчення детермінант зростання тяжких та особливо тяжких злочинів серед жінок, а також факторів, що впливають на загальну динаміку жіночої злочинності в Україні, особливо з урахуванням поточних соціально-економічних викликів, спричинених воєнною агресією росії.

Висновки. Кримінологічний аналіз жіночої злочинності в Україні в умовах воєнного стану

виявляє значні зміни у її проявах та характеристиках, зокрема, дослідження підтверджує, що жіноча злочинність, яка традиційно мала свої відмінні особливості, зазнає трансформації під впливом екстремальних умов повномасштабної російсько-української війни. Так, спостерігається зростання кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, вчинених жінками, що може бути пов'язано із стресовими факторами, соціально-економічною нестабільністю, психологічними травмами, спричиненими війною, що впливає на зміну мотивації злочинної поведінки жінок та розширення спектру вчинюваних ними протиправних діянь. Незважаючи на те, що абсолютні показники жіночої злочинності залишаються нижчими за чоловічі, а її латентність вищою, збільшення частки тяжких злочинів свідчить про підвищення її суспільної небезпеки. У структурі жіночої злочинності, як і раніше, домінують корисливі та насильницькі кримінальні правопорушення побутового характеру, однак, відзначається, що кримінальні правопорішення, вчинені жінками, у меншій кількості випадків супроводжуються організованістю, рецидивом або застосуванням зброї. Мотивація жіночої злочинності часто пов'язана з соціально-економічною незахищеністю, потребою у вирішенні матеріальних проблем, особистими конфліктами або психологічним тиском, а сферами суспільного життя, де жінки найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення, залишаються побутова сфера та професійна діяльність, пов'язана з доступом до матеріальних цінностей.

Отже, дослідження кримінологічної характеристики жіночої злочинності впливає на розуміння сучасних тенденцій злочинності загалом, розробку ефективних превентивних заходів та адаптацію правоохоронної діяльності до нових реалій, зумовлених воєнним станом в Україні.

Література

1. Серкевич І.Р., Броневицька О.М. Аналіз психологічної структури жіночої злочинності. *Часопис Київського університету права*, 2020. С. 323–327. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/310/295 (дата звернення: 04.06.2025).

2. Гаргант-Українчук О.М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія ПРАВО. Випуск 25, 2014. С. 189–191. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9372/1/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BE%D1%87%D0%BE%D1%97%20%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf (дата звернення: 14.06.2025).

3. Євдокімова М. Історичний аналіз жіночої злочинності. Підприємництво, господарство і право. № 3/2018. С. 140–142. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/3/27.pdf (дата звернення: 12.06.2025).

4. Федусик В.В. Жіноча злочинність в Україні (кримінально-правові та кримінологічні проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса : Одеська національна юридична академія, 2001. 24 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4d58bfca-ce77-4141-abc7-5ff09edf5f48/content (дата звернення: 11.06.2025).

5. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 25.06.2025).

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.32

К. С. Застрожнікова
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України
orcid.org/0009-0004-8987-7884

ДЕРОГАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ВИКЛИКИ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті здійснено комплексний правовий аналіз теоретичних засад та практичних механізмів обмеження прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимів, зокрема воєнного стану. Акцентовано, що початок третього десятиліття XXI століття супроводжується масштабним ускладненням глобальної безпекової ситуації, що спричиняє об'єктивну необхідність для держав вдаватися до тимчасового згортання певних конституційних гарантій з метою збереження суверенітету, державного ладу та публічної безпеки. У цьому контексті досліджується феномен дерогації, як інструменту правового реагування на надзвичайні ситуації, який дозволяє тимчасово відступати від зобов'язань у сфері прав людини відповідно до міжнародного права.

Проаналізовано міжнародно-правові акти, зокрема ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 15 Європейської конвенції з прав людини, Сіракузькі принципи 1984 року та відповідну практику Європейського суду з прав людини. З'ясовано, що право на дерогацію має обмежений характер і повинно відповідати критеріям правової визначеності, тимчасовості, пропорційності, недискримінаційності, а також не поширюватися на так звані недероговані права. Водночас підкреслено, що особливі правові режими не можуть слугувати підставою для довільного звуження змісту основоположних свобод.

Окрема увага приділена аналізу впливу воєнного стану на кримінальне провадження в Україні. Розкрито проблемні аспекти, пов'язані з обмеженням права на свободу та особисту недоторканність, ускладненням доступу до захисника, дистанційною участю в судовому засіданні без згоди обвинуваченого. Зроблено висновок, що чинна модель дерогації у сфері кримінальної юстиції потребує доопрацювання з метою узгодження з міжнародними стандартами та запровадження ефективних процедур контролю з боку правозахисних інституцій. Практична цінність результатів полягає у можливості їх застосування під час модернізації кримінального процесуального законодавства, удосконалення судової практики та формування збалансованої державної політики в умовах надзвичайних обставин.

Ключові слова: обмеження прав людини, дерогація, особливий правовий режим, воєнний стан, кримінальне провадження.

Zastrozhnikova K. S. **DEROGATION OF HUMAN RIGHTS IN TIMES OF WAR: INTERNATIONAL STANDARDS AND CHALLENGES FOR CRIMINAL PROCEDURE**

The article provides a comprehensive legal analysis of the theoretical foundations and practical mechanisms for restricting human rights and freedoms under special legal regimes, in particular martial law. It emphasises that the beginning of the third decade of the 21st century has been accompanied by a significant complication of the global security situation, which has created an objective need for states to resort to the temporary suspension of certain constitutional guarantees in order to preserve suverennity, state order and public safety. In this context, the phenomenon of derogation is examined as a legal response to emergency situations, allowing for a temporary departure from human rights obligations under international law.

International legal acts were analysed, in particular Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Article 15 of the European Convention on Human Rights, the 1984 Syracuse Principles and the relevant practice of the European Court of Human Rights. It has been established that the right to derogation is limited in nature and must meet the criteria of legal certainty, temporariness, proportionality, non-discrimination, and must not extend to so-called non-derogable rights. At the same time, it is emphasised that special legal regimes cannot serve as a basis for arbitrarily narrowing the content of fundamental freedoms.

Special attention is paid to analysing the impact of martial law on criminal proceedings in Ukraine. Problematic aspects related to restrictions on the right to liberty and personal integrity, difficulties in accessing a defence lawyer, and remote participation in court sessions without the consent of the accused are revealed. It is concluded that the current model of derogation in the field of criminal justice needs to be revised in order to bring it into line with international standards and introduce effective control procedures by human rights institutions. The practical value of the results lies in the possibility of their application during the modernisation of criminal procedural legislation, the improvement of judicial practice and the formation of a balanced state policy in extraordinary circumstances.

Key words: restrictions on human rights, derogation, special legal regime, martial law, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Початок третього десятиліття XXI століття характеризується глобальним ускладненням світової безпекової обстановки. Зростання масових заворушень, збройних

конфліктів з високою інтенсивністю уражень, системна терористична активність, а також різного роду гібридні загрози змушують держави дедалі частіше вдаватися до запровадження особливих правових режимів.

У науковій доктрині дедалі частіше акцентується увага на тому, що особливі правові режими поступово перетворюються на невід'ємний інструмент реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони. Функціонування таких правових механізмів обумовлюється об'єктивною потребою держави оперативно й ефективно реагувати на різноманітні виклики та загрози, що постають перед суспільством, конституційним ладом чи територіальною цілісністю країни. Йдеться передусім про ситуації, коли наявний арсенал повноважень органів публічної влади або традиційні засоби правового регулювання виявляються недостатнім для подолання наслідків надзвичайних чи воєнних ситуацій.

У зв'язку з цим постає ключове теоретико-практичне питання, яким чином державі можливо реалізувати своє право на дерогацію окремих прав людини відповідно до міжнародних стандартів, не порушуючи при цьому основоположних засад кримінального провадження? Проблема полягає в необхідності правового балансування між імперативом забезпечення національної безпеки й обороноздатності та збереженням життєздатності механізмів захисту особи у кримінальному провадженні. Таким чином, дослідження меж, форм і наслідків дерогації прав людини в умовах особливих правових режимів, зокрема воєнного стану, через призму кримінального процесу, потребує комплексного міждисциплінарного підходу, що поєднує стандарти міжнародного права, положення національного законодавства та реалії правозастосування в умовах збройного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ці питання вивчали Л. К. Байрачна, В. О. Голуб, Д. Д. Гриньо, Ю. О. Загуменна, С. О. Кузніченко, О. С. Лотюк, В. М. Маркєлова, О. В. Носенко, І. Ю. Хила та ін. Разом з тим дослідження національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Метою статті є комплексне дослідження правової природи та меж дерогації прав людини в умовах воєнного стану з урахуванням міжнародно-правових стандартів, а також аналіз впливу особливих правових режимів на кримінальне провадження в Україні для виявлення основних викликів у сфері забезпечення процесуальних гарантій і формулювання шляхів їх удосконалення в контексті публічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. У міжнародному праві як універсального, так і регіонального рівнів не передбачено усталеної термінології, яка б розкривала поняття «особливого періоду», проте детальне вивчення правозастосовної практики, положень законодавства зарубіжних країн та наукових підходів дозволяє виокремити низку правових категорій, які за своїм змістом та функціональним призначенням є максимально наближеними до цього поняття.

До числа таких категорій насамперед належать правові режими, у разі запровадження яких відбувається суттєве коригування загального порядку здійснення владних повноважень, зокрема й у сфері кримінального провадження, з метою забезпечення публічного порядку, національної безпеки та недопущення системних загроз конституційному ладу.

Поширеною категорією в цьому контексті є State of emergency (надзвичайний стан), передбачений у законодавствах деяких європейських та англомовних країн, таких як Болгарія, Велика Британія, Ірландія, Іспанія, Канада, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, США, Фінляндія, Франція тощо. Такий режим запроваджується зазвичай у разі виникнення стихійних лих, масових заворушень, епідемій, масштабних актів насильства або терористичних загроз, і характеризується розширенням повноважень виконавчої влади при тимчасовому обмеженні певних прав і свобод пересічних громадян.

Іншою близькою за змістом до особливого правового режиму є категорія State of war (воєнний стан), що передбачений у законодавствах таких країн, як Нідерланди, Болгарія, Велика Британія, Польща, Румунія, США та деяких інших. Воєнний стан може бути введений у разі наявності реальної загрози збройного нападу або відкритої зовнішньої агресії та супроводжується запровадженням суворого режиму безпеки, залученням армії до функцій внутрішньої безпеки та істотною перебудовою процедур правосуддя.

Окремо слід розглянути поняття Public emergency threatening the life of the nation (суспільна небезпека, яка загрожує життю нації), яка зазвичай використовується в міжнародних договорах, прикладом у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) (ст. 4) чи Європейській конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) (ст. 15), а також передбачено національним законодавством Італії, де дана подія стає обґрунтуванням для запровадження режиму тимчасового обмеження конституційних гарантій.

Схожою категорією також вважається State of siege (стан облоги), який переважно застосовується з метою формулювання та пояснення стану найвищого рівня загрози національній безпеці. Регулювання такого стану міститься в законодавствах Бельгії, Греції, Іспанії, Нідерландів, Португалії, Угорщини, Франції та ін. У разі виникнення такого стану військовим надається частина повнова-

жень цивільної влади, ураховуючи забезпечення громадського порядку, розгляд справ військовими трибуналами, обмеження свободи пересування та зібрань [1; 2, с. 60, 61; 3, с. 64].

Разом з тим у міжнародно-правовому полі найбільше вживаються «надзвичайний стан» та «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації», що також зазначається в ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ.

Важливо наголосити, що у випадку запровадження в будь-якій державі надзвичайного чи воєнного стану саме кримінальне провадження опиняється серед найбільш уразливих правових сфер, оскільки втрачає процесуальну стабільність під тиском надзвичайних загальнонаціональних подій. Саме ця сфера юрисдикційної діяльності, що зазвичай виконує функцію балансу між імперативом публічного обвинувачення та гарантованими правами особи, у критичний період стикається із загрозами підриву ефективності слідчих і судових дій та браком процесуальних гарантій на користь безпекових міркувань.

У зазначеному вище контексті кримінальне провадження постає як юридично вразлива сфера, у якій відображаються всі основні протиріччя між інтересами державної безпеки та принципами правової держави. Саме в межах цієї правової галузі виникають найгостріші дилеми щодо можливості збереження презумпції невинуватості за умов одночасного застосування примусових заходів без судового розгляду, допустимого обмеження права на захист у разі обмеження доступу до захисника та співвідношення стандартів доступу до правосуддя з процесуальними спрощеннями, зумовленими логікою воєнного стану. Інакше кажучи, особливий правовий режим призводить до перетворення кримінального провадження на зону підвищеного ризику чи юридичної деформації, що вимагає ретельного доктринального осмислення, ураховуючи потреби ефективного правозастосування, так і загрози правового свавілля. Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що в умовах особливого режиму, а саме воєнного стану, в кримінальному провадженні інституційно обмежуються права і свободи певних його учасників. За такого правового підходу відбувається тимчасове звуження обсягу реалізації певних конституційних та процесуальних гарантій у зв'язку з необхідністю забезпечення стабільності функціонування державних інституцій, національної безпеки та обороноздатності в період кризи.

У своїх наукових працях видатний німецький правознавець Йоганн Каспар Блюнчлі справедливо зауважував щодо пріоритету збереження державності в умовах екзистенційних загроз. Зокрема науковець наголошував, що з метою забезпечення існування держави, порятунок якої неможливий без тимчасового звуження окремих прав індивідів чи соціальних груп, уряд не повинен жаліти права і інтереси, наражаючи цим державу на загибель, непохитно слідувати принципу, що суспільне благо є вищим законом; за умов небезпеки суспільство має зробити все можливе для збереження та спасіння держави [4, с. 300]. Автор підкреслював, що правова система, яка віддає перевагу абстрактній незмінності індивідуальних прав та не зважає на специфіку надзвичайних умов, стає саморуйнівною. Таким чином, суспільство, прагнучи зберегти свою політичну спільноту, повинно розробити правовий інструментарій для реалізації необхідних заходів з метою забезпечення власного існування, навіть за умов використання заходів, які тимчасово і вимушено перевищують межі звичного режиму охорони прав та свобод людини.

Актуальні загрози, з якими сьогодні стикається Україна в умовах повномасштабної війни, переконливо доводять, що беззастережне абсолютизування прав і свобод людини поза врахуванням реальних загроз для існування держави не завжди узгоджується з легітимними інтересами національного виживання, публічної безпеки та збереження конституційного ладу. За надзвичайних обставин, зокрема в умовах збройного конфлікту, держава як носій суверенітету має шукати гнучкий, але юридично обґрунтований баланс між необхідністю захисту базових прав особи та об'єктивною потребою в забезпеченні обороноздатності, стабільності інституцій та правового порядку.

В. М. Маркєлова з цього приводу слушно зазначила, що абстрактні ідеали захисту прав людини повинні залишатися в минулому. На сьогодні, у результаті введення воєнного стану, баланс між інтересами національної безпеки та правами людини і громадянського суспільства суттєво змінився. Загальна потреба в порядку та безпеці стає вкрай гострою, а отже, переважує звичайні правові мотиви, що зумовлює тимчасове розширення повноважень владних суб'єктів та запровадження додаткових обмежень для фізичних і юридичних осіб [5, с. 36].

А. В. Денисова, досліджуючи дане питання зазначила, що обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану є вимушеним заходом, спрямованим на гарантування безпеки і стабільності держави в період загроз. Такі заходи мають тимчасовий характер і повинні бути співмірними із реальними обставинами, а також відповідати міжнародним стандартам прав людини [6, с. 140]. Л. К. Байрачна, О. В. Носенко та О. І. Євенчук вважають, що інститут обмеження не лише виконує завдання узгодження прав індивідів, а й його впроваджено для задоволення публічних інтересів. Забезпечення суспільного блага за своєю суттю вимагає певного обмеження свободи допустимих дій особи з метою гарантування суверенітету держави, національної безпеки, територіальної цілісно-

сті, громадського порядку, економічної стабільності, захисту життя і здоров'я інших людей [7, с. 58].

Проведений нами аналіз міжнародного та національного законодавства дозволяє стверджувати, що воно будується на зразок загальної парадигми: обмеження прав людини можливе лише в межах права, під контролем закону, з чітко окресленою легітимною метою та виключно в демократичному суспільстві. Так, відповідно до ст. 29 Загальної декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), будь-яке обмеження в здійсненні прав і свобод особи повинно переслідувати виняткова ті цілі, що пов'язані із забезпеченням належного визнання та поваги до прав інших, а також гарантуванням основоположних вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [8].

Зазначена правова позиція передбачена положеннями МПГПП, у якому конкретно визначено не лише дозволені межі втручання, а й установлено заборону на використання правових прогалин як інструменту легалізації дискримінаційних або свавільних обмежень. Зважаючи на зазначене, заслуговує уваги норма, згідно з якою жодне з положень МПГПП не може тлумачитися як таке, що надає право будь-якій державі, групі чи особі здійснювати діяльність або вчиняти дії, спрямовані на обмеження або знищення будь-яких прав і свобод людини, які вже гарантовані її національною правовою системою – навіть якщо такі права прямо не передбачені в самому МПГПП [9].

Цей підхід концептуально відображено в положеннях національного законодавства України. Так, у ч. 1 ст. 64 Конституції України передбачено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, за винятком випадків, прямо передбачених самою Конституцією.

Сьогодні в наукових колах точаться дискусії щодо сутності обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Так, Е. Дорошенко та О. С. Лотюк визначають обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану як передбачений Конституцією України та національним законодавством режим, під час якого тимчасово призупиняється чи звужується загальний або конкретно-індивідуальний обсяг визначених і гарантованих державою прав та свобод людини і громадянина, що запроваджується спеціально уповноваженими на це суб'єктами з метою забезпечення прав інших людей та національної безпеки [10, с. 249; 11, с. 12]. Д. Д. Гриньо розглядає такі обмеження прав як законне право на застосування публічними органами влади чітко обраного державою примусу в реалізації прав і свобод людини за встановленим законом правовим регулюванням з легітимною метою та дотриманням пропорційності в період дії воєнного стану, за винятком державного примусу до прав і свобод, передбачених ст. 64 Конституції України [12, с. 48]. Водночас така позиція науковця потребує певного уточнення, оскільки трактування обмеження як «права публічної влади» є концептуально некоректним. Термін «права» за своєю суттю означає свободу дії, тоді як механізм обмеження – це виняткова, тимчасова та об'єктивна можливість, яка може бути реалізована лише у випадках, передбачених Конституцією і міжнародними зобов'язаннями держави. У цьому контексті більш обґрунтованим виглядає підхід, відповідно до якого держава володіє не «правом», а вузько окресленими повноваженнями на тимчасове звуження реалізації окремих прав і свобод у разі виникнення загрози національній безпеці.

Зважаючи на зазначене обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану слід розуміти як тимчасове, нормативно регламентоване та об'єктивно зумовлене звуження обсягу реалізації окремих конституційних прав, що впроваджується органами публічної влади виключно в умовах офіційно встановленого особливого правового режиму з метою забезпечення цілісності держави, охорони громадського порядку, публічної безпеки, належного функціонування органів правосуддя та кримінальної юстиції.

Зауважимо, що обмеження прав та свобод людини в умовах дії воєнного стану відбувається щонайменше у двох ключових напрямах – загальносоціальному і процесуальному, що дозволяє розмежувати правові наслідки для різних груп суб'єктів. Така правова особливість обумовлена необхідністю адаптації правозастосовної практики до надзвичайних умов, викликаних збройною агресією або системною загрозою державній безпеці.

Перший напрям охоплює обмеження, що стосуються всіх громадян держави незалежно від їхнього процесуального статусу, і запроваджуються з метою мобілізації людських, матеріальних і технічних ресурсів у відповідь на екстраординарну загрозу. Такими обмеженнями, зокрема, є: примусове вилучення або використання приватного майна в інтересах оборони без попередньої згоди власника (з наступним відшкодуванням); залучення населення до трудової повинності для виконання критично важливих робіт оборонного чи рятувального характеру; обмеження свободи пересування, зібрань, висловлення думок, доступу до інформації тощо. Зазначені заходи, хоча й формально не належать до елементів кримінального провадження, але вони істотно впливають на загальний правовий контекст, у якому здійснюється досудове розслідування та судовий розгляд.

Інший, більш спеціалізований напрям становлять процесуальні обмеження, які застосовуються до осіб, безпосередньо залучених до кримінального провадження (підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків, захисників, прокурорів тощо). В умовах дії особливого правового режиму

допускається трансформація або звуження певних процесуальних гарантій, а саме: обмеження в праві на оперативний доступ до захисника; продовження строків тримання під вартою без фактичного розгляду матеріалів слідчим суддею; ускладнений доступ до матеріалів кримінального провадження або відкладення процесуальних дій у зв'язку з об'єктивними обставинами; заміна судових засідань дистанційними формами комунікації в разі загрози життю та здоров'ю учасників тощо.

Показовими в цьому контексті є положення ч. 4 ст. 183 КПК України, відповідно до яких під час дії воєнного стану слідчий суддя, суд при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, ураховуючи підстави та обставини, передбачені ст.ст. 177 та 178 КПК України, має право не визначити розмір застави в кримінальному провадженні щодо злочину, передбаченого статтями 109–114[2], 258–258[6], 260, 261, 402–405, 407, 408, 429, 437–442[1] КК України.

Зазначене нормативне положення суттєво звужує конституційні гарантії особи, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, а також право на справедливий суд, у частині доступу до альтернативного запобіжного заходу. Крім того, фактичне позбавлення можливості звільнення під заставу також порушує принцип пропорційності державного втручання та може вступити в колізію з позиціями Європейського суду з прав людини, який вимагає індивідуального обґрунтування застосування заходу тримання під вартою і вважає неприйнятним його автоматичне призначення.

Значимим аспектом також є питання щодо застосування дистанційного кримінального провадження, що передбачено ч. 2 ст. 336 КПК України. Відповідно до цієї норми суд має повноваження ухвалити рішення щодо проведення дистанційного судового засідання в режимі відеоконференції, незважаючи на наявність заперечень учасників кримінального провадження, у тому числі обвинуваченого. Застосування такої моделі, яка становить виняток із загальної засади безпосередності та публічності судового розгляду, зумовлюється об'єктивними викликами воєнного часу. Разом з тим реалізація даної норми потребує дотримання юридичного балансу між необхідністю забезпечення безперервності правосуддя та фундаментальним правом обвинуваченого на особисту участь у судовому засіданні. За таких умов правозастосовна практика стикається з досить складними завданнями, а саме гарантувати реальне, а не формальне дотримання процесуальних прав та зберегти функціонування судової системи в умовах особливого періоду.

Разом з тим доречно зауважити, що під час запровадження надзвичайного стану, за умов неможливості правовими засобами подолати кризові обставини, держави можуть скористатися правом «відступу від своїх зобов'язань» щодо гарантування прав і свобод людині. Такий механізм має назву «дерогація», тобто можливість держави тимчасово припиняти виконання окремих міжнародних зобов'язань щодо захисту прав людини під час надзвичайних ситуацій. Водночас дерогація не є абсолютною та не поширюється на всі гарантовані права та свободи [13, с. 40].

Ю. О. Загуменна вважає дерогацію прав людини в умовах воєнного стану важливим механізмом для забезпечення національної безпеки та підтримання громадського порядку. Зважаючи на сучасні загрози, передусім на військову агресію, дерогація надає державам можливість уживати необхідних заходів для захисту населення та критичної інфраструктури. У Конституції України та відповідних законах чітко встановлено правові рамки та умови для застосування дерогації, що дозволяє зберегти баланс між захистом національних інтересів та дотриманням основоположних прав людини [14, с. 76].

У міжнародних нормативно-правових актах чітко встановлено процедуру тимчасового відступу держави від зобов'язань щодо дотримання окремих прав людини, однак виключно за умов дотримання жорстких правових критеріїв. Так, відповідно до ст. 4 МПГПП у період надзвичайного становища в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і наявність даного факту офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть уживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом лише такою мірою, у якій це продиктовано гостротою становища, за умов, що дані заходи не протирічать їх іншим зобов'язанням за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [9]. Окремо зауважимо, що в умовах надзвичайного стану не підлягають обмеженню так звані непорушні права (non-derogable rights), а саме: право на життя (ст. 6), заборона катування чи жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання (ст. 7), заборона рабства, підневольного стану (п.п. 1, 2 ст. 8), позбавлення волі на тій лише підставі, що особа не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання (ст. 11), ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упущення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином (ст. 15), правосуб'єктність особи (ст. 16), свобода думки, совісті і релігії (ст. 18).

Згідно з підпунктами 51–57 Сіракузьких принципів строгість, тривалість і територіальне

поширення будь-яких заходів дерогації мають цілком відповідати реальній загрозі життю нації за їх природою і змістом. Визначення доцільності запровадження або продовження таких заходів покладається на компетентні національні органи влади, які зобов'язані щоразу оцінювати їх необхідність. Принцип суворої необхідності має застосовуватися об'єктивно. Кожний захід має спрямовуватися проти дійсної, чітко визначеної, існуючої небезпеки і в жодному разі не повинен ґрунтуватися на припущеннях чи побоюваннях щодо можливої небезпеки [15, с. 71].

За аналогічним принципом діє ст. 15 ЄКПЛ, яка дозволяє застосування заходів дерогації в разі війни або іншої суспільної небезпеки, що ставить під загрозу життя нації. Так, у п. 1 ст. 15 Конвенції передбачено, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка ставить під загрозу життя нації, будь-яка Висока Договірна Сторона має право вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, але лише в обсязі, необхідному для реагування на надзвичайну ситуацію і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням [16].

У пункті 2 ст. 15 ЄКПЛ визначено перелік прав, які не підлягають відступу від зобов'язань щодо їх забезпечення, навіть за умов надзвичайного стану. Зокрема, це право на життя (ст. 2), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій; заборона катувань (ст. 3); заборона рабства та примусової праці (п. 1 ст. 4); а також принцип ніякого покарання без закону (ст. 7). Інші права, від яких не можна відступати, закріплюються в додаткових протоколах до ЄКПЛ, а саме: скасування застосування смертної кари в мирний час і обмеження смертної кари під час війни (Протокол № 6, ст. 1); заборона застосування смертної кари за будь-яких обставин (Протокол № 13, ст. 1); недопустимість притягнення особи до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення (Протокол № 7, ст. 4) [16; 17, с. 17].

Важливо підкреслити, що офіційно задекларований державою відступ від окремих міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини не повинен сприйматися як юридичне визнання неспроможності державного механізму забезпечити реалізацію цих прав на своїй території. У більшості випадків така декларація не означає автоматичне або повне припинення дії механізмів захисту прав людини. Навпаки, цей крок слід тлумачити як юридично закріплений запобіжний інструмент, який дозволяє державі досягти балансу між вимогами публічної безпеки та принципами правової держави, водночас зберігаючи базові процесуальні та матеріальні гарантії у сфері прав людини.

Важливою особливістю міжнародного правового підходу до регулювання надзвичайних ситуацій є нормативне зобов'язання держави інформувати компетентні міжнародні органи (Генерального секретаря ООН або Ради Європи) про факт запровадження відповідного режиму та про характер і обсяг запроваджених обмежень. Даний механізм міжнародного інформування про відступ від зобов'язань виконує не лише інформативну чи декларативну функцію, а й становить дієвий інструмент міжнародного контролю за правомірністю державного відступу від своїх правозахисних зобов'язань. У межах кримінального провадження цей механізм має ключове значення, оскільки обмеження прав осіб, залучених до кримінального провадження, зокрема підозрюваних чи обвинувачених, можуть безпосередньо зачіпати сфери, що охоплюються міжнародними стандартами, зокрема ст. 7 (заборона катувань чи жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання), ст. 9 (право на свободу та особисту недоторканність), ст. 14 (гарантії справедливого і публічного розгляду справи судом) МПГПП.

Таким чином, офіційне інформування світової спільноти про введення обмежень виконує функцію запобіжника від можливих зловживань, зокрема у сфері кримінального провадження, та формує правову основу, у межах якої будь-які процесуальні відступи можуть вважатися правомірними лише за умови дотримання засад пропорційності, тимчасовості й офіційного публічного визнання.

Цікавим вважаємо науковий погляд І. Ю. Хили, яка на підставі аналізу міжнародної правозастосовної практики та емпіричних даних зробила спробу систематизувати перелік прав і свобод, які найбільше зазнають обмежень через відступ держав від своїх міжнародно-правових зобов'язань у період воєнного стану. Вона обґрунтовано зауважила, що на практиці найбільш піддаються тимчасовому обмеженню саме ті права, які безпосередньо стосуються контролю за пересуванням особи, її фізичною свободою, приватним життям та можливістю відкрито висловлювати свою громадянську позицію.

Зокрема, найбільшої уваги потребує право на свободу та особисту недоторканність, передбачене ст. 9 МПГПП, яке часто піддається обмеженням у зв'язку із запровадженням надзвичайних запобіжних заходів, розширенням підстав для взяття особи під варту та спрощенням процедурного контролю. Широко також застосовуються заходи, пов'язані з обмеженням права на вільний вибір місця проживання та вільне пересування в межах території держави (п. 1 ст. 12 МПГПП). Ці заходи реалізуються шляхом введення комендантської години, запровадження блокпостів та режиму перепусток або тимчасової евакуації населення. Крім того, держави-учасниці МПГПП іноді вдаються до обмежень права на недоторканність житла, приватного листування та іншої кореспонден-

ції, що передбачено ст. 17 Пакту. Зазначені дії, зазвичай, виконуються у зв'язку з потребою провести оперативно-розшукові дії, запобігти можливим терористичним актам або з метою придушення збройного заколоту [18, с. 110].

Отже, практика дерогації свідчить про наявність певної низки прав, які найчастіше підпадають під тимчасове обмеження з боку держави. Це, у свою чергу, вимагає проведення постійного моніторингу міжнародних інституцій, а також удосконалення механізмів правової відповідальності держав за зловживання правом на відступ від своїх зобов'язань.

Висновки. Дерогація прав людини в умовах воєнного стану є складним і багатовимірним правовим явищем, що вимагає дотримання балансу між публічними інтересами безпеки та базовими засадами прав людини. Запровадження особливих правових режимів, таких як воєнний стан, не скасовує, а лише тимчасово модифікує обсяг реалізації окремих прав і свобод, передбачених національним та міжнародним правом.

Особливу увагу слід приділяти сфері кримінального провадження, яка є однією з найуразливіших до впливу надзвичайного законодавства. Аналіз чинних норм кримінального процесуального законодавства України свідчить про наявність тенденцій до процесуального спрощення та обмеження низки гарантій, зокрема щодо тримання під вартою, права на захист, доступ до суду, безпосередньої участі в судовому засіданні. Указані зміни, хоча й мотивуються безпековими обставинами, створюють ризики звуження сфери дії основоположних прав учасників кримінального провадження.

Міжнародні стандарти, закріплені у ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ, визначають чіткі критерії допустимості дерогації, її правову визначеність, тимчасовість, пропорційність, недискримінаційність. Водночас національні підходи до реалізації права на дерогацію мають бути синхронізовані з цими стандартами, що вимагає відповідного перегляду або уточнення окремих норм кримінального процесуального законодавства.

Таким чином, задля забезпечення ефективного функціонування системи кримінальної юстиції в умовах воєнного стану необхідним є: чітке нормативне визначення меж допустимого звуження процесуальних прав у період дії особливих правових режимів; впровадження механізмів незалежного контролю за правомірністю обмежень під час кримінального провадження; забезпечення відповідності національних підходів міжнародним зобов'язанням України у сфері прав людини; формування стабільної судової практики щодо тлумачення та застосування процесуальних норм в умовах дерогації. Дотримання зазначених умов дозволить запобігти надмірному обмеженню прав учасників кримінального провадження та забезпечити легітимність дій держави в умовах особливого правового режиму.

Література

1. ETH Zurich. States of Emergency: Backgrounder. Center for Security Studies. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/14131/backgrounder_02_states_emergency.pdf?utm_source.

2. Кузніченко С. О., Голуб В. О. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель: монографія. Одеса: Гельветика, 2019. 244 с.

3. Ступак Д. Б. Адміністративно-правове забезпечення правового режиму воєнного стану: дис. ... д-ра філософії. К., 2024. 230 с.

4. Ткачук А. Актуальні питання конституційного захисту основних прав і свобод людини. *Право України*. 2010. № 11. С. 297–304.

5. Маркєлова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика : дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.

6. Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції : Колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. 508 с.

7. Байрачна Л. К., Носенко О. В., Євенчук О. І. Легітимність мети як умова правомірного обмеження реалізації прав людини: теорія та судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 56–60.

8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 № 995_015 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.73 № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

10. Дорошенко Е. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 247–253.

11. Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 9–15.

12. Гриньо Д. Д. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. Часопис Київського університету права. 2023. № 2. С. 45–48.

13. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.

14. Загуменна Ю. О. Дерогація прав людини в умовах воєнного стану: аналіз положень конституції України та практичні аспекти. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період*: матеріали наукового семінару (21 червня 2024 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 76–78.

15. Сиракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. *Вісник МГУ*. Серія «Право». 1992. № 4. С. 60–74.

16. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 02.10.2013 № 995_004 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

17. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини, Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2016, URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr.

18. Хила І. Ю. Конституційно-правові обмеження особистих прав і свобод людини: Україна та зарубіжний досвід : дис. ... д-ра філософії. Ужгород, 2021. 180 с.

УДК 343.195
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.33

І. В. Осадчий
здобувач ступеню доктора філософії
Національного авіаційного університету
orcid.org/0009-0005-6203-6273

РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ СУДОМ ПРИСЯЖНИХ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНОЮ

Мета статті полягає в дослідженні питання запозичення Україною досвіду Сполучених Штатів Америки в частині розгляду кримінальних проступків судом присяжних. На обґрунтування **актуальності** проблеми згадується право на судовий захист та його звуження обмеженою компетенцією суду присяжних. Розглядається розуміння кримінальних проступків в Україні та Сполучених Штатах Америки, зроблено висновок щодо ширшого розуміння кримінального проступку у Сполучених Штатах. **Результати:** Проаналізовано доступ громадян Сполучених Штатів Америки до суду присяжних у різних штатах. Виявлено, що в усіх 50 штатах суд присяжних може розглядати справи по кримінальним проступкам, при цьому в деяких штатах така можливість стосується лише кримінальних проступків, за які передбачене позбавлення волі. Закцентовано увагу на можливості розгляду справи судом присяжних і у випадку наявності значних позасудових негативних наслідків для обвинуваченого. На підставі порівняння розуміння кримінального проступку та критеріїв для розгляду справи судом присяжних в України та Сполучених Штатах зроблено висновок, що лояльність американського законодавця у питанні розгляду кримінальних проступків судом присяжних пояснюється іншим розумінням кримінального проступку лише частково. Згадано важливість суду присяжних в частині можливої нуліфікації норм права, що суперечать уявленням суспільства про справедливість.

Обговорення: Висловлено сумнів щодо економічної доцільності можливості розгляду усіх кримінальних справ судом присяжних. Запропоновано запозичити досвід Сполучених Штатів у розгляді кримінальних проступків судом присяжних з оглядом на наступні особливості: при внесенні змін у законодавство варто враховувати інші відмінності правового статусу суду присяжних в Україні та Сполучених Штатах (склад, компетенція і т.д.) та відмінності у розумінні кримінального проступку; досягнення мети має бути поетапним – знижувати «пороги» розгляду справ судами присяжних треба поступово, від тяжких злочинів до кримінальних проступків; не варто робити право на розгляд справи судом присяжних абсолютним, необхідні нижня межа суми штрафу, строку позбавлення волі, а також врахування інших, позасудових наслідків для обвинуваченого (наприклад, подальша неможливість знайти роботу, депортація і т.д.).

Ключові слова: кримінальний проступок, суд присяжних, присяжний, правопорушення, позбавлення волі.

Osadchyi I. V. **TRIAL OF CRIMINAL OFFENSES BY JURY IN THE UNITED STATES OF AMERICA: PROSPECTS OF BORROWING EXPERIENCE BY UKRAINE**

The **goal** of the article is to study the question of Ukraine borrowing the experience of the United States of America in terms of consideration of criminal misdemeanors by a jury. The right to judicial protection and its narrowing by the limited competence of the jury court are mentioned to substantiate the **urgency** of the problem. The understanding of criminal misdemeanors in Ukraine and the United States of America is considered, and a conclusion is drawn regarding a broader understanding of criminal misdemeanors in the United States. **Results:** The access of citizens of the United States of America to the jury trial in different states was analyzed. It found that in all 50 states, a jury can try misdemeanor cases, with some states only allowing misdemeanors that carry a prison sentence. Attention is focused on the possibility of a jury trial in the event of significant extrajudicial negative consequences for the accused. On the basis of a comparison of the understanding of criminal misdemeanor and criteria for trial by jury in Ukraine and the United States, it was concluded that the loyalty of the American legislator in the matter of trial of criminal misdemeanor by jury is only partially explained by a different understanding of criminal misdemeanor. The importance of the jury trial in terms of the possible nullification of legal norms that contradict society's notions of justice is mentioned.

Discussion: Doubts were expressed about the economic feasibility of the possibility of trial of all criminal cases by a jury. It is proposed to borrow the experience of the United States in the consideration of criminal misdemeanors by a jury with a view to the following features: when making changes to the legislation, it is necessary to take into account other differences in the legal status of the jury in Ukraine and the United States (composition, competence, etc.) and differences in the understanding of criminal misdemeanor; the achievement of the goal must be gradual - the «thresholds» for the consideration of cases by jury courts must be gradually lowered, from serious crimes to criminal misdemeanors; it is not necessary to make the right to a trial by jury absolute, the lower limit of the amount of the fine, the term of imprisonment, as well as taking into account other, extrajudicial consequences for the accused (for example, further inability to find a job, deportation, etc.) are necessary.

Key words: criminal misdemeanor, jury trial, juror, offense, deprivation of liberty.

Постановка проблеми та її актуальність Європейський суд з прав людини дотримується позиції, що суд присяжних не є невід'ємним аспектом справедливого розгляду справи у разі пред'явлення кримінального обвинувачення. [1] Однак залученість громадян у правосуддя є одним з індикаторів демократичності держави. Присяжний як людина, зацікавлена у справедливому та безпечному суспільстві, та, на відміну від судді, не схильна до професійної деформації, подекуди здатна розглянути справу з іншої точки зору, чим має вплинути на якість прийнятого рішення. З огляду на особливий

погляд присяжного, доцільним видається дослідити досвід країни, де присяжні можуть розглядати широкий спектр кримінальних справ – Сполучених Штатів Америки. Демократизація свідомості українського суспільства на тлі повномасштабного вторгнення призводить до переосмислення необхідності залучення громадськості до правосуддя через розгляд окремих категорій справ судом присяжних. Наразі якщо обвинуваченому не загрожує довічне позбавлення волі, то він позбавлений права розгляду справи судом присяжних, що, на нашу думку, однозначно звужує право на захист, гарантоване як Конституцією України, так і міжнародними актами, ратифікованими Верховною Радою України. Особливо чітко це прослідковується у порівнянні із законодавством Сполучених Штатів, де судом присяжних може розглядатись значно ширший спектр кримінальних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання розгляду кримінальних проступків та можливістю їх розгляду судом присяжних займались І.Р. Волоско. В. Бернам, Мірошниченко Н. А, Дмитрук М.Н. Однак, варто зазначити що не розглядалось питання запозичення американського досвіду розгляду кримінальних проступків судом присяжних.

Відтак, **метою цього дослідження** є дослідити розгляд кримінальних проступків судом присяжних у Сполучених Штатах Америки та при порівнянні з вітчизняним законодавством зробити висновки щодо перспектив запозичення такого досвіду Україною.

Виклад основного матеріалу. Нормативні передумови впровадження розгляду кримінальних проступків судом присяжних в Україні варто окреслити у двох аспектах – в частині визначення кримінального проступку та справ, які розглядаються судом присяжних.

Насамперед варто звернути увагу на відмінність українського та американського розуміння кримінального проступку. Так, відповідно до положень статті 12 Кримінального кодексу України кримінальний проступок є видом кримінального правопорушення, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі [2, с. 25–26]. Неоподатковуваний мінімум доходів громадян відповідно до пункту 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України становить 17 гривень, тож мова йде про 51 000 гривень [3].

Натомість у Сполучених Штатах Америки кримінальним проступком визнається правопорушення, відповідальність за яке не перевищує одного року позбавлення волі [4].

Відповідно до параграфу 3559 Кодексу Сполучених Штатів Америки кримінальні проступки поділяються на три види, залежно від відповідальності правопорушника:

– клас А – позбавлення волі строком від 6 до 12 місяців;

– клас В – позбавлення волі строком від 30 днів до 6 місяців;

– клас С – позбавлення волі строком від 5 до 30 днів.

Якщо позбавлення волі строком до 5 днів, то мова йде вже про «правопорушення», а не кримінальний проступок [5].

Тобто, законодавство Сполучених Штатів має ширший перелік кримінальних проступків. Далі поняття «кримінальний проступок» щодо законодавства Сполучених Штатів буде вживатися саме у цьому розумінні.

Щодо суду присяжних варто звернутись до статті 127 Конституції України, згідно з якою правосуддя здійснюється за участю присяжних у випадках, передбачених законом [6].

Наразі єдиний випадок зазначений у частині третій статті 31 Кримінального процесуального кодексу України – щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі [7].

Варто мати на увазі, що за складом та компетенцією суди присяжних України та Сполучених Штатів Америки суттєво відрізняються, що відобразилося і на досліджуваній проблематиці, однак є темою для іншого дослідження.

Шоста поправка до Конституції Сполучених Штатів Америки, зокрема, передбачає, що під час будь-якого кримінального переслідування (тобто, і щодо кримінального проступку) обвинувачений має право на швидкий і відкритий судовий розгляд неупередженим судом присяжних штату та округу, де мало місце вчинення правопорушення [8].

Основоположною в трактуванні цієї статті є справа «Дункан проти Луїзіани», у якій Верховний суд Сполучених Штатів постановив, що суд присяжних у кримінальних справах є фундаментальним для американської системи правосуддя, а тому гарантується право на суд присяжних у всіх кримінальних справах [9].

Ще станом на 1998 рік (а тенденції щодо розгляду судом присяжних кримінальних проступків майже незмінні) в усіх 50 штатах суд присяжних може розглядати справи по кримінальним проступкам. При цьому в деяких штатах така можливість стосується лише кримінальних проступків, за які передбачене позбавлення волі, в інших (до прикладу, Айдахо) – навіть щодо штрафів на суму понад 100 доларів.

Найбільш строгі рамки закладені у кримінальне законодавство штату Луїзіана – штат не надає право на суд присяжних, якщо штраф не перевищує 1000 доларів або позбавлення волі не перевищує шести місяців. Остання вказівка актуальна і для штату Небраска, Невада, Нью-Джерсі та дея-

ких інших. У штаті Мен також суд присяжних не розглядає справи щодо кримінальних проступків у сферах дорожнього руху та охорони навколишнього природного середовища [10].

Варто відмітити, що допуск до суду присяжних пов'язаний не лише із мірою відповідальності. Так, суди штатів продемонстрували готовність розширити право суду присяжних на справи, в яких підсудний, якщо його визнають винним, зіткнеться з суворішими побічними наслідками, ніж будь-яке пряме покарання. Найчастіше суди, які розглядають кримінальні проступки, що можуть призвести до депортації, визнають, що обвинувачені мають право на суд присяжних, навіть якщо максимальний потенційний термін ув'язнення становить менше шести місяців [11].

Навіть якщо розглядати згадані норми крізь призму українського розуміння кримінального проступку, то лише близько половини штатів допускають розгляд таких справ судом присяжних. Тож лояльність американського законодавця пояснюється іншим розумінням кримінального проступку лише частково.

Не можна не відмітити, що впровадження американського підходу в Україні має бути поступовим. Повністю погодимось із І.Р. Волоско, яка пропонує спочатку розповсюдити компетенцію суду присяжних на злочини, а потім – на кримінальні проступки [12].

Значимість запропонованих реформ не лише у забезпеченні права на справедливий суд. Однією із ознак суду присяжних у Сполучених Штатах є так звана «нуліфікація норми права». Суть цього положення полягає в тому, що присяжні у своїх рішеннях повинні керуватися нормами права та на підставі цього вирішувати справу (інакше рішення суду присяжних може бути скасоване суддею).

Однак згідно з положенням Конституції Сполучених Штатів неможливо скасувати виправдувальний вирок, навіть якщо він порушує закон. У судовій практиці Сполучених Штатів є випадки, коли присяжні приймають виправдувальний вирок, незважаючи на наявність прямих доказів вини, що і є нуліфікацією [13] Правовими наслідками нуліфікації може бути вплив суспільства на законотворчу діяльність та вдосконалення законодавства в цілому. Так, у разі неодноразового та систематичного винесення виправдувальних вироків присяжними за певними категоріями справ на підставі правила про нуліфікацію законодавець змушений переглянути положення закону через їхнє неприйняття суспільством.

Реалізацію такого правила та його наслідки можна побачити на прикладі справи Hoffman v Jones, де Верховний суд штату Флорида змінив правову норму про контрибутивну недбалість на норму щодо відносної недбалості, обґрунтувавши своє рішення думкою, що з правовою нормою, яка настільки не відповідає усталеним переконанням суспільства, щось точно не в порядку [14].

Тим не менш маємо висловити сумнів щодо розгляду усіх кримінальних проступків судом присяжних з огляду на економічну недоцільність. Зрозуміло, що коли від вироку залежатиме воля обвинуваченого на десятки років, то вести дискусії про вартість залучення присяжних як мінімум аморально. Втім, штраф у декілька тисяч гривень чи ув'язнення на декілька місяців не впливає на долю обвинуваченого настільки невідворотно, що потребує прискіпливого розгляду справи присяжними. Тож більш вдалим для запозичення нам видається досвід тих штатів, які встановлюють вищі вимоги до розгляду справ судами присяжних.

Висновки. Зважаючи на досліджений досвід Сполучених Штатів Америки можна дійти до висновку про можливість розгляду судом присяжних не лише справ щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, але й інших кримінальних справ. Впровадження згаданого досвіду можливе при дотриманні наступних умов.

По-перше, при внесенні змін у законодавство варто враховувати інші відмінності правового статусу суду присяжних в Україні та Сполучених Штатах (склад, компетенція і т.д.) та відмінності у розумінні кримінального проступку.

По-друге, досягнення мети має бути поетапним – знижувати «пороги» розгляду справ судами присяжних треба поступово, від тяжких злочинів до кримінальних проступків.

По-третє, не варто робити право на розгляд справи судом присяжних абсолютним, необхідні нижня межа суми штрафу, строку позбавлення волі, а також врахування інших, позасудових наслідків для обвинуваченого (наприклад, подальша неможливість знайти роботу, депортація і т.д.).

Література

1. Case of Isayev v. Russia, Application 24490/03, 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2224490/03%22],%22itemid%22:[%22001-100477%22]}

2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131.

3. Податковий кодекс України : Закон України від 02 грудня 2010 року № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13–14, № 15–16, № 17, ст. 112.

4. Black's Law Dictionary with Pronunciations, 6th Edition (Centennial Edition 1891-1991). West Group, 1991. 1657 p.

5. The Code of Laws of the United States of America, 2006 Edition, Supplement 5, Title 18 - Crimes and criminal procedure. Section 3559. URL : http://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:18%20section:3559%20edition:prelim)%20OR%20(granuleid:USC-prelim-

title18-section3559)&f=treesort&edition=prelim&num=0&jumpTo=true

6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88.

8. Constitution of the United States. URL: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm

9. Duncan v. Louisiana, 391 U.S. 145 (1968). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/391/145/

10. Brief Review of Right in 49 States to Jury Trial for Minor Crimes. Prepared by David L. Hemond. September 28, 1998. URL: https://www.cga.ct.gov/lrc/recommendations/1999%20recommendations/JuryTrial49StatesRpt.htm

11. King, John Derek, Juries, Democracy, and Petty Crime (July 2022). University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, Vol. 24, No. 4, 2022, p. 817–855. – p. 818.

12. Волоско І. Р. Суд присяжних в Україні: особливості формування та діяльності : дис. ... к.ю.н. 12.00.09. Львів, 2017. 244 с. – с. 82–83.

13. Бернам У. Правовая система США. 3-й вып. М., 2006. с. 175–177. – с. 175. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JwU_B&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=U=&S21COLORTERMS=0&S21STR=X8%287СПО%29-30

14. Hoffman v. Jones, 280 So. 2d 431 (Fla. 1973). URL: https://www.courtlistener.com/opinion/1704250/hoffman-v-jones/

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.34

А. Петренко
аспірантка
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
orcid.org/0009-0008-4165-2810

АНАЛІЗ ПОТЕНЦІАЛУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОДЕЛІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

У статті розглядається поточна та потенційна роль кримінальної медіації в рамках системи відновного правосуддя України. На тлі повномасштабного вторгнення Росії та триваючого приведення України у відповідність до правових стандартів ЄС, у дослідженні визначено п'ять стратегічних векторів розвитку медіації: удосконалення законодавства; правова освіта та інформування громадськості; інституційні реформи; імплементація норм Ради Європи та ЄС, та реагування на виклики воєнного часу та післяконфліктного періоду. Використовуючи змішану методологію, що поєднує доктринальний аналіз українських та європейських інструментів з порівняльним та соціально-правовим підходами, автор аналізує існуючі законодавчі положення та висвітлює нормативні невідповідності, що перешкоджають ефективній реалізації. Емпіричні дані статистики Верховного Суду показують, що майже п'ята частина кримінальних проваджень вже завершується примиренням, що підкреслює практичну життєздатність моделі. У статті стверджується, що подальший прогрес відновного правосуддя залежить від вирішення чинних проблем та закладання прогностичного підходу на майбутнього. Інтеграція медіації в кримінальне судочинство сприятиме більш гуманному та справедливому правосуддю. Сучасна модель кримінальної юстиції України вже не може обійтися без медіації. Кримінальна медіація розглядається як інструмент, здатний відновити соціальну справедливість. Її механізми покликані ресоціалізувати порушника та забезпечити усвідомлення ним свого проступку. З огляду на війну та її наслідки, медіація може виконувати важливу соціальну функцію: сприяти зниженню конфліктності у суспільстві, підтримувати процеси примирення в громадах, що зазнали травм. У перспективі кримінальна медіація здатна стати не лише засобом процесуального врегулювання, але й механізмом формування нової гуманістичної парадигми правосуддя. Таким чином, розвиток інституту медіації є необхідною умовою побудови справедливого й стійкого правового порядку в Україні.

Ключові слова: кримінальна медіація, відновне правосуддя, процесуальний статус медіатора, примирення сторін, перспективи розвитку медіації.

Petrenko A. **ANALYSIS OF THE MEDIATION POTENTIAL IN THE UKRAINIAN MODEL OF RESTORATIVE JUSTICE**

The article examines the current and potential role of criminal mediation within the restorative justice system of Ukraine. Against the backdrop of the full-scale Russian invasion and Ukraine's ongoing alignment with EU legal standards, the study identifies five strategic vectors for the development of mediation: improvement of legislation; legal education and public awareness; institutional reforms; implementation of Council of Europe and EU norms, and responding to wartime and post-conflict challenges. Using a mixed methodology that combines doctrinal analysis of Ukrainian and European instruments with comparative and socio-legal approaches, the author analyzes existing legal provisions and highlights regulatory inconsistencies that impede effective implementation. Empirical data from the Supreme Court statistics) show that almost a fifth of criminal proceedings already end in reconciliation, which emphasizes the practical viability of the model. The article argues that further progress of restorative justice depends on solving existing problems and establishing a predictive approach for the future. Integrating mediation into criminal proceedings would contribute to more humane and fair justice. The current model of criminal justice in Ukraine is no longer able to do without mediation. Criminal mediation is considered a tool capable of restoring social justice. Its mechanisms are designed to re-socialize the offender and ensure that they are aware of their offense. Given the war and its consequences, mediation can perform an important social function: to help reduce conflict in society and support reconciliation processes in communities that have suffered traumas. Potentially, criminal mediation can become not only a means of procedural settlement, but also a mechanism for shaping a new humanistic paradigm of justice. Therefore, the development of the mediation institution is a condition for building a fair and sustainable legal order in Ukraine.

Key words: criminal mediation, rehabilitation justice, procedural status of a mediator, reconciliation of the parties, development prospects of mediation.

Постановкою проблеми є системне дослідження потенціалу медіації в межах української моделі відновного правосуддя, виявлення проблем та обмежень її практичної реалізації у кримінальному процесі; обґрунтування можливих напрямів реформування законодавства та інституційної забезпечення відновного правосуддя. Актуальність дослідження зумовлена одночасним впливом кількох чинників. По-перше, формальне законодавче закріплення інституту медіації в Україні не супроводжується повноцінною практичною імплементацією. По-друге, у законодавстві України наявні нормативні колізії. Вони створюють правову невизначеність і ускладнюють практичне застосування відновного правосуддя. По-третє, в умовах війни та післявоєнного відновлення медіація втрачає суто правову функцію і набуває значення соціального регулятора. Тобто, така практика здатна сприяти примиренню сторін і ресоціалізації правопорушників.

Метою наукової роботи є системне дослідження потенціалу медіації в межах української моде-

лі відновного правосуддя, виявлення проблем та обмежень її практичної реалізації у кримінальному процесі. Крім того, метою статті є обґрунтування можливих напрямів реформування законодавства та інституційної забезпечення відновного правосуддя.

Сучасне українське суспільство перебуває на етапі суттєвої трансформації. Це обумовлено багатьма факторами. З одного боку, військові загрози та затяжна соціальна криза. З іншого – стійкий євроінтеграційний вектор розвитку. Усе це обумовлює питання гуманізації кримінальної юстиції. Інститут медіації функціонує в Україні, однак все ще стикається із низкою викликів. У цьому контексті аналіз потенціалу медіації в українській моделі відновного правосуддя стає практично необхідним кроком.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, зокрема логіко-нормативний, порівняльно-правовий, системний, історико-правовий методи. Їх поєднання дозволяє забезпечити багатовимірне вивчення досліджуваного явища, інтегруючи різні підходи. Теоретичну основу дослідження становлять праці українських і зарубіжних науковців, які досліджували питання кримінальної медіації. Серед них: І. Басова, Т. Часова, Н. Кравець, І. Ясиновський, О. Кацьора, В. Нор, О. Мазур та інші. Ці дослідники аналізували проблеми та колізії вітчизняного законодавства. Зарубіжні підходи відображено у роботах Б. Маана, Р. Ван Рі та К. Лаундри, Я. Ван Цвітена, що розкривають моделі впровадження відновного правосуддя та виклики правової культури у контексті його сприйняття.

Результати дослідження. Інтеграція примирення в український кримінальний процес розпочалася як відповідь на потребу гуманізації та наближення до європейських стандартів. Першим нормативним кроком у цьому напрямі став Кримінально-процесуальний кодекс України (далі – КПК України) від 2001 р. Його положення уперше за часи незалежної України передбачили можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням і відшкодуванням шкоди. Цей механізм пом'якшив каральний характер системи. Однак, при цьому, він надав потерпілому реальну участь у врегулюванні наслідків злочину. Тобто, можна стверджувати, що відбулося зміщення акценту із державного покарання на відновлення порушених прав [8].

Подальші події підтвердили сталість гуманістичного курсу. Завершенням першого етапу реформ стала нова редакція КПК України 2012 р., де в розділі «Особливі порядки кримінального провадження» офіційно закріплено договірні процедури, зокрема угоди про примирення. Так було закладено перехід від каральної до відновної процедури. Основний акцент було зроблено саме на компенсацію шкоди та ресоціалізацію правопорушника [11, с. 290–291]. У 2016 р. наказом Міністерства соціальної політики № 892 був затверджений державний стандарт посередництва, який уперше визначив медіацію як соціальну послугу з чітко регламентованою процедурою [5]. Цей акт впровадив практичні засади відновного правосуддя і закріпив право сторін самостійно вирішувати спір за допомогою кваліфікованого медіатора.

Реформування кримінальної юстиції відбувалася паралельно з прийняттям європейських рекомендацій. Рекомендація № R(99)19 Комітету міністрів Ради Європи пропонувала розглядати медіацію як конфіденційну та гнучку альтернативу судовому розгляду. Крім того, зазначена Рекомендація залишала за органами юстиції контроль за передачею справ та перевіркою результатів [26]. У Рекомендації CM Rec(2018)8 було встановлено обов'язок держав забезпечити доступність відновних програм на всіх стадіях кримінального провадження. Також Рекомендація вимагала від держав належного гарантування добровільності і безпеки учасників [25]. Україна адаптувала ці стандарти у власній правовій системі.

Кульмінацією нормативного оформлення стала поява Закону України «Про медіацію» 2021 р. Правовий акт визначає медіацію як добровільний, конфіденційний, позасудовий процес вирішення спору за участі нейтрального посередника, що завершується угодою сторін [14]. Закон дозволяє подавати угоду, досягнуту в результаті медіації, до суду. Водночас КПК України поки що не містить механізму її процесуального оформлення, що створює правовий вакуум. Закон України «Про медіацію» ширше трактує поняття конфіденційної інформації, ніж Закон України «Про інформацію» від 1992 р. [13]. Порівнюючи їхні положення можна відмітити, що Закон України «Про медіацію» надає учасникам додатковий захист від розголошення даних. Проте, серед його положень можна виокремити і недоліки. Зокрема, закон, не включив медіатора до переліку учасників кримінального процесу. Це унеможливлює його офіційне залучення до слідчих дій, доступ до матеріалів справи та гарантування конфіденційності під час розслідування [19, с. 126].

Наразі механізм примирення базується на трьох джерелах. Глава 35 КПК України регламентує укладення угоди про примирення між сторонами та визначає перелік злочинів, де вона може бути застосована [9]. Положення ст. 46 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачає звільнення від відповідальності за умови, що злочин невеликої тяжкості або злочин середньої тяжкості за необережності скоєно вперше і завдану шкоду повністю відшкодовано [8]. Закон «Про медіацію» встановлює загальні

правила, але не інтегрується у процесуальні норми КПК України [14]. У підсумку, одна ситуація може регулюватися двома різними правовими підходами. Зокрема, сторони спершу ініціюють укладення угоди про примирення, однак у разі її невдачі часто переходять до реалізації положень ст. 46 КК України, що породжує елемент правової непередбачуваності для учасників провадження.

Судова практика підтверджує ефективність інституту. Аналітичний огляд Верховного Суду за 2024 р. засвідчив, що 19,7% проваджень (щодо 3,8 тис. осіб) були завершені шляхом примирення [1]. Суди ретельно перевіряють добровільність та реальність відшкодування. Наприклад, у справі № 640/20302/18 суд скасував вирок через неповну згоду потерпілих, наголосивши, що примирення має охоплювати всіх постраждалих [12].

Українська дослідниця М. Федорчук виокремлює ще один проблемний аспект – відсутність чіткої інтеграції медіації в строки та стадії процесу. Закон «Про медіацію» допускає медіацію на будь-якому етапі, але при цьому не зупиняє перебігу кримінального провадження. У деяких країнах це врегульовано. В Україні ж відсутність такої процедури може призводити до практичних труднощів: слідчий не завжди знає, чи планують сторони примиритися, і змушений паралельно продовжувати слідство, щоб не пропустити строки [21, с. 66]. Тому постає потреба в чітких рекомендаціях або нормах, які б визначали механізм направлення справи на медіацію та зупинення процесу на час переговорів.

Український інститут кримінальної медіації поступово трансформувався з декларативного до функціонального. Проте, на сьогодні процедура все ще носить доволі фрагментарний характер. Хоча, ефективність відновного правосуддя у справах невеликої та середньої тяжкості вже доведена на практиці. Водночас подальша інтеграція медіації в кримінальний процес вимагає вирішення кількох системних проблем. Передусім, ми вважаємо необхідним закріпити процесуальний статус медіатора. Крім того, доцільно усунути правові колізії між різними формами примирення. Також відкритим залишається питання процесуальної паузи на період медіації. На нашу думку, без вирішення цих недоліків існує ризик, що відновне правосуддя залишиться допоміжним інструментом. Їх реалізація дозволить забезпечити узгодженість національного законодавства з міжнародними стандартами та остаточно закріпити відновний, гуманістичний вектор розвитку української кримінальної юстиції.

Оцінюючи загалом перспективи розвитку відновного правосуддя в України, ми виокремили п'ять напрямків розвитку: 1) безпосередньо, законодавчі зміни; 2) освіта та просвітницька діяльність; 3) інституційні та організаційні перспективи; 4) євроінтеграційний вимір; 5) нові виклики.

Виокремлення п'яти ключових напрямів розвитку медіації зумовлюється системною логікою розбудови стабільного правового інституту. Нормативно-правове поле надає процесам легітимність. Воно також забезпечує процедурну визначеність. Підготовка кадрів і розвиток освітніх програм усувають когнітивні бар'єри. Ці заходи формують стійкий попит на медіаційну практику. Інституційна інфраструктура гарантує операційну спроможність упровадження правових приписів. Зовнішній європейський вплив, закріплений у документах Ради Європи та ЄС, служить каталізатором модернізації. Він задає якісні орієнтири й частково визначає національну законодавчу базу. Повоєнні реалії та запити перехідного правосуддя актуалізують відновні підходи як засіб соціальної реінтеграції. Ці умови потребують адаптивності всіх попередніх компонентів. Взаємодія п'яти вимірів створює цілісну «екосистему медіації». Кожен елемент підсилює інші та забезпечує синергетичний результат.

Розглядаючи питання законодавчих змін, відмітимо, що вони вимагають комплексного підходу з метою усунення прогалин у законодавстві. Необхідно виокремити існуючі колізії та структуровано змінити неналежні правові норми. У рамках цієї статті ми не будемо детально зупинятись на цьому. Адже це велике питання, яке потребує глибокого аналізу в рамках окремої роботи. У цій статті ми лише виокремлюємо законодавчі зміни як один із перспективних напрямків розвитку інституту відновного правосуддя в Україні.

Другим напрямком є освітня діяльність. Наразі обізнаність українських юристів щодо медіації залишається обмеженою. Команда дослідників з ЄС та України досліджувала це питання та виявила, що експерти погано розуміють процедуру та не можуть запропонувати її сторонам. Як наслідок, багато практиків не сприймають медіацію як реальний інструмент вирішення спорів. Вони вважають її менш ефективною, ніж традиційний суд. Дослідники також зафіксували брак довіри до самої процедури та до медіаторів [9].

Американська дослідниця К. Лаундра вказує, що українські судді й адвокати часто мають хибні уявлення про медіацію. Вітчизняна правова культура історично тяжіє до каральної моделі правосуддя. Суддя звично виносить вирок, а не спрямовує сторони до діалогу. Деякі судді сприймають медіацію як загрозу власній авторитетності або як «м'який» механізм, що нібито не гарантує справедливості. Часом медіацію плутають із процедурою врегулювання спору за участю судді [22, с. 268]. Окремі адвокати також скептично дивляться на медіацію, вважаючи її зайвою [9]. Такі упередження істотно стримують ширше

впровадження медіації як альтернативного способу вирішення спорів.

Багато правників не усвідомлюють своєї потенційної ролі у процесі та тих переваг, що їх медіація може дати клієнтам і системі правосуддя. Для широкої громадськості медіація лишається маловідомою. Український дослідник О. Кацьора фіксує низький рівень поінформованості населення про можливості позасудового врегулювання конфліктів за посередництва медіатора [7, с. 21]. О. Мазур показує, що брак знань про процедуру призводить до небажання громадян користуватися нею [10, с. 106]. Інакше кажучи, чимало українців просто не знають, що навіть дрібний злочин чи побутовий спір можна вирішити шляхом добровільних перемовин із нейтральним посередником замість звернення до суду.

Широке інформування й системне навчання всіх учасників кримінального процесу та суспільства є ключовою передумовою успішного впровадження медіації. Переконливим прикладом слугує досвід Нідерландів. У цій країні медіація була новим інститутом, тому спершу брак поінформованості гальмував її розвиток. Держава вирішила проблему через тренінги та інформаційні кампанії для юристів. Саме це інтегрувало відновне правосуддя в систему кримінальної юстиції [24, с. 13]. Нідерландський дослідник Я. Ван Цвітен наголошує, що нині медіацію «добре сприймає суспільство, підтримують юристи та суди». Такий результат забезпечила багаторічна популяризація, державні інформаційні заходи та професійна підготовка фахівців. Упродовж 2000-х років уряд і професійні спільноти інвестували ресурси у просвіту населення щодо переваг медіації. Це сформувало як стабільний попит, так і довіру правничої спільноти. У підсумку медіацію сприймають як повноцінну альтернативу судовому розгляду [27].

В Україні, передусім, потрібне навчання правників. Серед працівників кримінальної юстиції поширене упередження, що угода про примирення рівнозначна зізнанню. Насправді відновне правосуддя не потребує формального визнання вини. Достатньо готовності сторін шукати вирішення конфлікту. Закон прямо фіксує, що участь у медіації не є ані визнанням вини, ані відмовою від правової позиції [17]. Подолання стереотипів потребує цілеспрямованого навчання:

1. Судді. Необхідне підвищення кваліфікації з відновного правосуддя. Судді мають розуміти мету медіації й скеровувати відповідні справи на примирення.

2. Прокурори. Їх слід навчати враховувати інтереси потерпілих і суспільні вигоди примирення. Це допоможе підтримувати угоди та використовувати медіацію як підставу для закриття провадження, коли це виправдано.

3. Адвокати. Потрібно роз'яснювати клієнтам переваги процедури, оскільки від позиції захисту залежить згода підозрюваного.

4. Слідчі та поліція. Варто інформувати сторони про можливість медіації ще на ранніх стадіях розслідування. Пілотні проєкти показали, що відсутність такої інформації знижує шанси на успішне примирення [17].

5. Медіатори. Слід забезпечити ґрунтовну підготовку з особливостей кримінальної медіації, адже їхня кваліфікація безпосередньо впливає на результат.

6. Широка громадськість. Потрібні інформаційні кампанії, аби підвищити правову обізнаність населення. Громадяни мають знати, що медіація – це підтримуваний державою спосіб врегулювання конфлікту. Особливу увагу слід приділити потерпілим від злочинів, які можуть ініціювати процедуру для відшкодування шкоди й відновлення справедливості.

Подолати брак знань і упереджень можливо через масштабне інформування як професійної спільноти, так і громадян. Ми рекомендуємо проводити широку просвітницьку кампанію про сутність і переваги медіації як альтернативи суду. За нідерландським прикладом, можна залучити ЗМІ, соціальні мережі, освітні заходи тощо. Окрім освітнього напрямку, третім перспективним вектором є інституційні й організаційні зміни. Лише нормотворчого регулювання для сталого розвитку медіації замало. Потрібна розгалужена інфраструктура та стійка інституційна підтримка. Ключові завдання тут охоплюють три блоки: створення мережі служб медіації, належне кадрове забезпечення та запровадження системи контролю якості послуг.

У 2022–2023 рр. Координаційний центр з надання правничої допомоги сформував Реєстр медіаторів, яких залучають центри безоплатної правової допомоги, і встановив порядок підтвердження їх спеціалізації у сфері відновного правосуддя. До переліку ввійшли фахівці з різним професійним досвідом [4]. Цей крок є позитивним, адже він забезпечує міждисциплінарний підхід і формує широку кадрову базу. Подальший етап передбачає створення постійно діючих центрів медіації. Такі підрозділи можна відкривати на базі чинних місцевих центрів юстиції або пробації. Крім того, слід визначити відповідальні інституції. Можливі дві моделі: розширити повноваження служби пробації або заснувати окрему службу примирення.

В організаційному контексті особливу увагу слід приділити кадровому ресурсу. Професія медіатора вимагає високого рівня компетентності. На початковому етапі в Україні ці обов'язки брали на себе небайдужі юристи та психологи, які діяли на волонтерських засадах. Для стабільного зростання

потрібні фахівці, які оберуть медіацію основним видом професійної діяльності [23, с. 64]. Доцільно запустити системну програму їхньої підготовки. У 2024 р. Рада Європи схвалила цільову програму навчання медіаторів у сфері дитячого відновного правосуддя [16]. Такі ініціативи слід масштабувати й закріпити у національній освітній системі, інтегрувавши їх у університетські курси та програми підвищення кваліфікації для юристів.

Запровадження відновного підходу в українській системі правосуддя є складовою ширшого процесу наближення до європейських стандартів. Рада Європи та ЄС уже багато років формують політику у сфері відновного правосуддя. У контексті свого європейського партнерства, Україна орієнтується на ці напрацювання. Тому четвертий вектор розвитку медіації ми окреслюємо саме в контексті євроінтеграції. Цей напрям тісно пов'язаний із гармонізацією законодавства й інституційними змінами. Україна активно співпрацює з Радою Європи. У 2020–2021 рр. у межах спільного проєкту проведено всебічний аналіз дитячого правосуддя. Серед ключових висновків – рекомендація ширше застосовувати медіацію [1].

Міжнародні зобов'язання у сфері прав людини також скерували Україну на відновний підхід. Національна стратегія 2018 р. з реформування юстиції щодо дітей передбачила розвиток програм примирення для неповнолітніх правопорушників [15]. Це відповідає позиції Ради Європи, яка вбачає у медіації інструмент реабілітації. Україна стала однією з перших пострадянських країн, що запустила загальнонаціональну програму дитячого відновного правосуддя у 2019–2020 рр. У 2023 році Офіс Ради Європи в Україні організував спеціалізовані тренінги «Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх» [16]. Вони спрямовані на підвищення кваліфікацію працівників цієї сфери і впровадження найкращих європейських практик.

Після здобуття статусу кандидата на вступ до ЄС Україна має імплементувати європейське законодавство у сфері правосуддя. Важливим актом є Директива 2012/29/ЄС про права потерпілих. Вона зобов'язує держави створити безпечні умови для тих, хто бажає брати участь у заходах відновного правосуддя [26]. Отже, розвиток медіації в кримінальній сфері є не лише внутрішньою потребою, а й міжнародним зобов'язанням. Він демонструє поступ України до європейських цінностей: гуманного ставлення до правопорушників і чуйності до потерпілих.

П'ятий стратегічний вектор стосується нових викликів: війни, післяконфліктної стабілізації й реінтеграції постраждалих. Повномасштабне вторгнення Росії 2022 р. спричинило значні втрати та ускладнило роботу правосуддя. Постало завдання відновити справедливість у справах воєнних злочинів, колаборації та масового насильства. Потрібно також налагодити суспільний діалог після глибоких травм. Відновне правосуддя не усуває карну модель, але здатне її підсилити. Дослідниці Т. Часова й Н. Кравець підкреслюють, що в умовах збройного конфлікту мирне врегулювання набуває особливої ваги [18, с. 154]. Теорія перехідного правосуддя наголошує на поєднанні кримінального переслідування та відновних процедур. Такі механізми спрямовано на примирення, повернення правопорушника до громади й полегшення травм потерпілих через діалог і визнання завданої шкоди [6]. Реалізація відновного підходу залежить від характеру правопорушень і ступеня їх тяжкості.

Проблемною залишається категорія злочинів, пов'язаних із війною. Тяжкі воєнні злочини належать до компетенції судів, що керуються міжнародним правом. Водночас численні нетяжкі правопорушення можна регулювати за допомогою примирення. Такі рішення знижують соціальну напругу. Ефект примирення інколи перевищує користь від короткострокового ув'язнення [3, с. 7]. Війна залишила тисячі травмованих цивільних і військових. Відновні методи мають увійти до програм психологічної та соціальної реабілітації. Психологічна травма може стати чинником повторних правопорушень. Коли особа пройшла лікування й готова до діалогу, потрібен безпечний майданчик для медіації.

Застосування відновного правосуддя у воєнному контексті потребує обережності. Деякі злочини викликають суспільне неприйняття примирення; тут пріоритетним залишається покарання. Проте навіть у таких справах окремі відновні елементи можуть бути корисні. Додатковий виклик – підготовка медіаторів до роботи з великими групами. Класичну форму «потерпілий – правопорушник» слід адаптувати до групових сесій. Це потребує спеціальних навичок.

Отже, війна загострила важливість відновного правосуддя. Постконфліктна стабілізація неможлива лише за допомогою каральних інструментів. Суспільству потрібні примирення й соціальне відновлення. Медіація допоможе повернути до конструктивного життя тих, хто оступився в умовах війни. Це масштабне завдання для державних структур, судів, правозахисників і медіаторів. Саме тому його розглянуто як самостійний напрям розвитку медіації в Україні.

Висновки. Загальні перспективи відновного правосуддя залишаються позитивними. Держава усвідомлює необхідність таких змін і вже має перші успіхи. Утім, необхідно розвивати культуру примирення, готувати кадри й розширювати інфраструктуру. П'ять означених векторів розвитку формують системну рамку. Нормативна база надає процедурну визначеність і легітимність. Освітні програми, що охоплюють суддів, прокурорів, адво-

катів, поліцію та медіаторів, руйнують когнітивні бар'єри й формують професійний попит.

Інституційна інфраструктура створює робочі механізми, здатні переводити законодавчі норми у щоденну практику. Європейська інтеграція задає стандарти якості й прискорює гармонізацію національного законодавства з актами Ради Європи та ЄС. Воєнні й постконфліктні виклики відкривають нові сфери застосування відновного підходу, зокрема у справах нетяжких правопорушень, пов'язаних із війною, та в програмах реабілітації травмованих громад.

Поєднання цих вимірів визначає успіх реформи. Жоден компонент не може діяти ізольовано. Так, наприклад, правова визначеність без інституційної підтримки буде декларативною. Інфраструктура без підготовлених кадрів залишиться неефективною. А освіта без європейських стандартів втратить актуальність. Водночас війна зробила потребу в відновному правосудді очевидною для суспільства, а політична воля держави відкрила можливість для швидких змін. Подальший розвиток вимагатиме цільових програм фінансування, інформаційних кампаній і постійного моніторингу результатів. Формування культури примирення буде тривалим, але зрештою воно підвищить довіру громадян до судів і сприятиме сталій суспільній безпеці.

Література

1. Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2024 році. Відомості Верховного суду України 21.03.2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/Analyz_zdijsnenna_pravosydda_2024.pdf. (дата звернення: 01.06.2025).
2. Аналіз системи правосуддя щодо неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом, в Україні: звіт за результатами дослідження/ Т. Бугаєць та ін. Київ: 2023. 108 с.
3. Басова І. Медіація в умовах воєнного стану. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки,* 2024. № *2*(70). С. 5–9.
4. В Україні затверджено програму відновного правосуддя за участю неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених. Безоплатна правнича допомога. 2024. URL: https://surli.cc/ylegvt (дата звернення: 02.06.2025).
5. Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації): Наказ Міністерства соціальної політики України № 892 від 17.08.2016.
6. Ірпманн-Вітцак Р. Відновне (реабілітаційне) правосуддя в Україні: (відсутність) дослідження радянської несправедливості з 1991 року до сьогодні: пілотний проєкт. URL: https://nachkriegsukraine.de/wp-content/uploads/2025/03/Working-Paper-Nr-2A-Robert-Uerpmann-Wittzack_ukrainisch-Uebersetzung.pdf#:~:text=,%D0%A3%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83 (дата звернення: 01.06.2025).
7. Кацьора О. Проблеми та стан розвитку медіації в Україні. *Науково-теоретичний альманах Грані,* 2021. № *24*(7-8). С. 21–25.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05.04. 2001.
9. Маан Б., Ван Рі Р., Сергєєва А., Сергєєва С., Романадзе Л., Родченко В. Gap-Аналіз впровадження інституту медіації в Україні. 27.07.2020. URL: https://surli.cc/oolsma (дата звернення: 01.06.2025).
10. Мазур О. Використання медіації в органах місцевого самоврядування України. *Аспекти публічного управління*, 2023. № 4. С. 104–111.
11. Нор В. Т. Сучасний науково-практичний посібник «Процесуальні документи у кримінальному провадженні. Зразки. Роз'яснення». Вісник кримінального судочинства, 2015. № 1. С. 290–291.
12. Постанова Касаційного Кримінального Суду Верховного Суду у справі 640/20302/18 від 24.01.2023.
13. Про інформацію: Закон України № 2657-XII від 02.10.1992.
14. Про медіацію: Закон України № 1875-IX від 16.11.2021.
15. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р від 18.12.2018.
16. Рада Європи продовжує навчання в рамках спеціалізованої підготовки медіатора «Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх». Офіс Ради Європи в Україні. 08.11.2024. URL: https://v.gd/7nCxup (дата звернення: 03.06.2025).
17. Дорожня мапа впровадження присудової медіації в Україні / Л. Романадзе та ін. Київ, 2022. 37 с.
18. Часова Т. О., Кравець Н. В. Медіація як виклик сучасної правової системи. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2023. № 1. С. 153–155.
19. Ясиновський І. Імплементація процедури медіації в українське законодавство: теоретико-правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. Ясиновський. Київ, 2016. 295 с.
20. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25.10.2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj/eng. (дата звернення: 03.06.2025).
21. Fedorchuk M. Mmediation in criminal cases: Comparative legal analysis. Mediation: Training and Society Transformation, 2021. № 1. P. 63–68.
22. Laundra K. Restorative justice in Ukraine: understanding practices and challenges. *The International Journal of Restorative Justice, 2022.* № *5*(2) P. 263–280.
23. Pascal da Rocha J. The International Mediator: A Handbook: – Lap Lambert Academic Publishing, 2017. 212 p.
24. Kool, R. S. B., van Stokkom, B., & Wolthuis, A. Mediation in strafzaken: Nieuwe uitdagingen. *Tijdschrift voor. Herstelrecht*, 2019. № 1.
25. Recommendation CM/Rec(2018)8 of the Committee of Ministers to member States concerning restorative justice in criminal matters. 2018. URL: https://surl.li/xcjwnk. (дата звернення: 03.06.2025).
26. Recommendation No. R(99)19 of the Committee of Ministers to member States concerning mediation in penal matters. Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016806 2e02b%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20 Descending%22]}. (дата звернення: 03.06.2025).
27. Van Zwieten J. Як зробити так, щоб медіація працювала? *Higher School of Advocacy*, 2021. URL: https://surl.li/kxuujz. (дата звернення: 03.06.2025)

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.35

С. М. Тарасюк
доктор філософії,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
orcid.org/0000-0003-1165-5398

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖ ПРИМУСОМ І ГАРАНТІЯМИ

У статті здійснено ґрунтовне теоретико-правове дослідження проблеми правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини під час кримінального провадження. Акцентовано увагу на тому, що процесуальний примус, незважаючи на його функціональну необхідність для реалізації завдань кримінального провадження, має потенційно репресивний характер, що потребує посиленого нормативного регулювання і надійного контролю. Доведено, що будь-яке обмеження прав учасників кримінального провадження повинно відповідати ключовим критеріям: законності, пропорційності та необхідності, які є основоположними як у національній правовій системі, так і у практиці Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що ефективне здійснення кримінального провадження потребує балансу між публічними інтересами держави у сфері протидії злочинності та захистом фундаментальних прав особи, а також, що втручання в особисту сферу учасників кримінального провадження можливе лише за умов, коли інтереси правосуддя не можуть бути реалізовані іншими, менш обтяжливими засобами. Визначено мету обмеження прав та свобод під час кримінального провадження, умови, підстави та процедури обмежень, суб'єктів, які відповідно до закону зобов'язані забезпечувати конституційні права особи й водночас мають право на їх обмеження, а також виокремлено суб'єктів права яких можуть бути обмежені під час проведення процесуальних дій.

На підставі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства автором пропонується теоретична модель стандартів правомірності обмежень конституційних прав і свобод, яка включає норми нормативного регулювання, практичного застосування, контролю за обмеженнями та особливі гарантії при втручанні владних суб'єктів в конституційні права. Звертається увага на проблему зловживання дискреційними повноваженнями органів розслідування, ризики довільного правозастосування внаслідок правових колізій та суперечностей у судовій практиці. Обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення засади пропорційності в КПК України, а також запропоновано зміст відповідної норми та необхідні зміни до чинного законодавства. Окрему увагу приділено підставам щодо припинення обмежень прав та свобод певного учасника кримінального провадження.

Ключові слова: обмеження прав і свобод, кримінальне провадження, процесуальний примус, пропорційність, органи розслідування.

Tarasiuk S. M. **THEORETICAL AND LEGAL BASIS FOR THE RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: BETWEEN COERCION AND GUARANTEES**

The article provides a thorough theoretical and legal analysis of the issue of lawful restrictions on constitutional rights and freedoms during criminal proceedings. It emphasises that procedural coercion, despite its functional necessity for the implementation of criminal proceedings, is potentially repressive in nature, requiring enhanced regulatory control and reliable supervisory oversight. It has been proven that any restriction of the rights of participants in criminal proceedings must meet the key criteria of legality, proportionality and necessity, which are fundamental both in the national legal system and in the practice of the European Court of Human Rights. It has been substantiated that the effective conduct of criminal proceedings requires a balance between the public interests of the state in the fight against crime and the protection of fundamental human rights, and that interference in the personal sphere of participants in criminal proceedings is possible only when the interests of justice cannot be achieved by other, less burdensome means. The purpose of restricting rights and freedoms during criminal proceedings, the conditions, grounds and procedures for restrictions, the entities that are required by law to ensure the constitutional rights of individuals and at the same time have the right to restrict them, as well as the entities whose rights may be restricted during procedural actions, have been defined.

Based on an analysis of current criminal procedural legislation, the author proposes a theoretical model of standards for the legitimacy of restrictions on constitutional rights and freedoms, which includes norms of regulatory control, practical application, control over restrictions, and special guarantees in cases of interference by authorities in constitutional rights. Attention is drawn to the problem of abuse of discretionary powers by investigative bodies, the risks of arbitrary law enforcement due to legal conflicts and contradictions in judicial practice. The author substantiates the expediency of legislating the principle of proportionality in the Criminal Procedure Code of Ukraine and proposes the content of the relevant norm and necessary changes to the current legislation. Particular attention is paid to the grounds for terminating restrictions on the rights and freedoms of a particular participant in criminal proceedings.

Key words: restrictions on rights and freedoms, criminal proceedings, procedural coercion, proportionality, investigative authority.

Постановка проблеми. У сучасному демократичному суспільстві питання допустимості обмеження конституційних прав і свобод особи під час кримінального провадження набуває особливої актуальності. З одного боку, держава зобов'язана забезпечити ефективне розслідування та протидію злочинності, з іншого неухильно дотримуватись засад верховенства права, захисту прав людини

й недопущення надмірного втручання в особисту сферу особи. Особливо гостро ця проблема постає в умовах воєнного стану, коли механізми правового регулювання зазнають суттєвого навантаження та трансформації.

Кримінальне провадження, у своїй природі, пов'язане з примусовими заходами, які можуть тимчасово обмежувати права особи. Водночас такі обмеження повинні відповідати критеріям законності, пропорційності й необхідності, визначеним як національним, так і міжнародним правом. Недостатність чітких стандартів або їх неналежне застосування на практиці створює ризики правового свавілля, послаблює довіру до органів розслідування, суду та ускладнює реалізацію справедливого судочинства.

У цьому контексті актуальним є формування науково обґрунтованих підходів до визначення правомірності обмеження прав і свобод особи у кримінальному провадженні, з урахуванням не лише норм чинного законодавства, але й практики його застосування, а також міжнародних стандартів у сфері прав людини. Розроблення чітких теоретико-правових засад обмеження прав, що базуються на принципі балансу між публічними інтересами та правами особи, має ключове значення для правового розвитку України та підвищення ефективності кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ці питання вивчали І. Л. Беспалько, С. Г. Братель, Е. Р. Дорошенко, О. М. Дуфенюк, Т. Є. Зелькіна, В. М. Маркєлова, І. Ю. Хила, М. Є. Шумило та ін. Разом з тим дослідження національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Метою статті є формулювання теоретико-правового підходу до визначення правомірності втручання в реалізацію прав і свобод особи у кримінальному провадженні, з'ясування загальних і спеціальних цілей таких обмежень, умов, підстав та меж їх застосування, а також обґрунтування необхідності нормативного закріплення критеріїв законності, пропорційності й легітимності відповідних процесуальних дій з урахуванням національного законодавства та міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Виклад основного матеріалу. З позиції правової доктрини саме в рамках реалізації примусового процесуального впливу держава стикається з викликом одночасного забезпечення ефективності кримінального провадження та недопущення надмірного втручання в особисту сферу громадянина. Враховуючи, що будь-яке обмеження прав у кримінальному провадженні має потенційно репресивний характер, ключове значення мають питання допустимості та доцільності обмеження конституційних прав і свобод, оскільки вони є інструментами забезпечення балансу між інтересами держави, суспільства та правами особи. Допустимість визначає, наскільки конкретне обмеження прав відповідає чинному законодавству, ураховуючи Конституцію, КПК України та міжнародні стандарти прав людини. У кримінальному провадженні може застосовуватися лише правомірне, законодавчо обґрунтоване обмеження. Допустимість обмеження прав та свобод у кримінальному провадженні формується за такими критеріями, як законність, пропорційність та необхідність. Законність означає, що будь-яке обмеження прав і свобод особи повинно застосовуватися на чітко визначених правових підставах, передбачатися законодавством і відповідати вимогам доступності, зрозумілості й передбачуваності.

Критерій пропорційності виявляється в співмірності обмеження між обсягом втручання в права особи та його суспільною необхідністю. Обмеження не повинно бути надмірним, необґрунтованим, або застосовуватися без урахування альтернативних способів досягнення результату. Під час визначення засобів та способів проведення чи застосування процесуальних дій владний суб'єкт зобов'язаний обирати лише такі, що унеможливлюють у конкретній ситуації непропорційне обмеження прав особи. Слід погодитися з думкою О. М. Дуфенюка, що пропорційність полягає в обмеженні дискреції правоохоронних органів та імперативному обов'язку застосовувати лише такі заходи і засоби, які вкрай необхідні в демократичному суспільстві. Слідчі судді та судді звертаються до концепції пропорційності за випадків: розгляду клопотань про дозвіл на проведення обшуку, коли з'ясовувався факт обґрунтованості втручання в особисте та сімейне життя, а також чи для контролю дій правоохоронних органів дії з метою виявлення неналежного втручання; розгляду питання про арешт майна; розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчих, коли з'ясовувався факт обмеження права доступу до суду; розгляду питання про конфіскацію майна, коли з'ясовувався факт справедливої рівноваги між інтересами держави (суспільства), пов'язаними з втручанням, та інтересами особи, яка так чи інакше страждає від втручання [1, с. 221–224]. Наслідками порушення вимоги пропорційності є надмірне втручання в права й свободи осіб, необґрунтоване обмеження приватних інтересів чи навіть повне їх ігнорування, що призводить до свавілля, незахищеності, дисбалансу в суспільстві, порушення справедливості, верховенства права, правової визначеності [2, с. 120].

Критерій необхідності передбачає, що обмеження мають бути об'єктивно виправданими для досягнення законної мети і не можуть застосовуватися у випадках, за яких аналогічної мети

можна досягти за допомогою менш обтяжливих для особи способів. Прикладом, затримання особи допускається лише за наявності обґрунтованої підозри в учиненні нею кримінального правопорушення та ризику, що особа ухилятиметься від слідства або перешкоджатиме розслідуванню.

Доцільність обмеження прав і свобод у кримінальному провадженні передбачає, що обмеження мають бути обґрунтованими з погляду суспільного інтересу та досягненням мети кримінального провадження. У науковій літературі існує декілька визначень мети обмеження прав і свобод людини, а саме: для встановлення балансу інтересів між особою, суспільством та державою [3, с. 14]; в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, для запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [4, с. 73].

На нашу думку, мета обмеження прав та свобод під час кримінального провадження може визначатися як загальна, так і виключна. Загальна мета полягає у застосуванні процесуально регламентованих дій, що обмежують права особи, для досягнення дієвості кримінального провадження. Разом з тим кожна правообмежувальна дія має свою виключну мету. Прикладом, обмеження права на свободу у вигляді тримання під вартою може запобігти спробам переховування від органів досудового розслідування та/або суду або знищення, приховування чи спотворення певної речі або документа, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 177 КПК України). Обшук, який може обмежувати право на недоторканність житла, виправдовується можливістю отримання доказів у відповідному кримінальному провадженні. Обмеження права власності має на меті забезпечити виконання вироку в частині цивільного позову або можливої конфіскації майна.

Загалом кримінальне процесуальне законодавство має чітко визначати умови, підстави та процедури обмежень, суб'єктів, які відповідно до закону зобов'язані забезпечувати конституційні права особи й водночас мають право на їх обмеження стосовно інших суб'єктів під час проведення процесуальних дій.

Умови обмеження прав та свобод у кримінальному провадженні є основою забезпечення справедливості, законності та пропорційності в діяльності органів розслідування, прокуратури та суду. В. М. Маркєлова умовами правомірного обмеження прав називає: застосування обмежень лише в передбачених КПК України випадках; застосування обмежень службовою особою, яка наділена відповідними процесуальними повноваженнями; дотримання запропонованої законом процедури (процесуального порядку), за наявності визначених у законі підстав; роз'яснення особі її прав та обов'язків, а також суті конкретної процесуальної дії; дотримання вимог щодо часу та місця проведення процесуальної дії; дотримання форми фіксування порядку та результатів проведення процесуальної дії; застосування примусу при відмові особи виконати правове розпорядження або демонстрації намірів ігнорування процесуальних обов'язків [5, с. 45].

Разом з тим досить неординарно до умов обмеження підходить А. С. Лазаренко, яка визначає їх, зважаючи на такі чинники, як: неоднозначність судової практики застосування кримінальних процесуальних норм, що врешті-решт інколи призводить до суперечності закону, та неможливості передбачити відповідні правові наслідки вчинення тих чи інших дій; порушення балансу співвідношення повноважень влади та прав особи; низький рівень урегульованості підстав та порядку застосування заходів процесуального примусу; відсутність належного контролю за застосуванням заходів процесуального примусу, для прикладу, з боку суду [6, с. 49, 50].

На нашу думку зазначена вище позиція науковця підлягає досить критичному переосмисленню. Вважаємо, що неоднозначність судової практики не може вважатися об'єктивною передумовою для обмеження прав людини. У кримінальному провадженні така ситуація має розглядатися виключно як виклик для вдосконалення процесуального законодавства, але жодним чином не виправдовувати обмеження основоположних прав і свобод. З огляду на це суд, сторони, інші учасники кримінального провадження зобов'язані діяти виключно в межах закону, забезпечуючи ефективний захист прав та свобод особи навіть у випадках правових прогалин чи суперечностей. Усі сумніви щодо застосування норм закону мають вирішуватися на користь особи, права якої потенційно можуть бути обмежені.

Аргумент про те, що суперечності в законі унеможливлюють передбачення правових наслідків певних процесуальних дій, також є сумнівним. Вважаємо, що навіть у випадку правових колізій органи досудового розслідування, прокурор, суд зобов'язані спиратися на основоположні міжнародні стандарти захисту прав людини, які визначають межі допустимого втручання в права особи. Основними орієнтирами мають бути критерії пропорційності та необхідності, які забезпечують належний баланс між потребами кримінального провадження та охороною конституційних прав. Таким чином, обмеження прав на підставі правових суперечностей або прогалин законодавства

є неприйнятним, оскільки це створює ризик для свавільного правозастосування та підриває довіру до системи правосуддя.

Спірними та однобічними також вважаємо твердження науковця, що однією з основних передумов обмеження прав та свобод особи під час досудового розслідування кримінальних правопорушень є недостатня врегульованість підстав та порядку застосування заходів процесуального примусу. Вважаємо, що підстави та порядок застосування примусових заходів законом регламентовано досить чітко. Крім того, у КПК України діють механізми, покликані запобігати свавільному застосуванню примусових заходів. Зокрема, судовий контроль за застосуванням таких заходів, процесуальні можливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування, які забезпечують додатковий рівень гарантій для особи. Вважаємо, що більшість проблем у цій сфері виникає не через відсутність правових норм, а через недоліки їх упровадження в практичну діяльність.

Дискусійним також є твердження науковця, що передумовами обмеження прав і свобод особи можуть бути відсутність належного контролю за застосуванням заходів процесуального примусу, зокрема з боку суду контроль є спрощеним та не враховує складної системи процесуальних гарантій прав особи, яка вже існує в законодавстві та практиці його застосування. Вважаємо, що судовий контроль являє собою ключову складову захисту прав і свобод особи в кримінальному провадженні. Механізм судового контролю не обмежується лише формальним схваленням заходів примусу, а спрямований на забезпечення балансу між публічними інтересами та захистом прав особи. Крім того, проблема обмеження прав особи під час досудового розслідування не може зводитися виключно до судового контролю. Ефективне забезпечення прав людини в кримінальному провадженні потребує комплексного підходу, який передбачає нагляд прокурора за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, належне функціонування системи адвокатури, прозорість дій правоохоронних органів, а також усунення корупційних ризиків. На нашу думку, проблеми в зазначеній автором сфері не пов'язані з відсутністю контролю, а виникають здебільшого через недосконалість його реалізації на практиці, а також недостатній рівень підготовки працівників правоохоронних органів.

Вважаємо, що підстави для прийняття тих чи інших процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи, прийнято поділяти на два види: фактичні (відомості, які надають можливість припустити, що шляхом застосування заходу процесуального примусу, що пов'язаного з обмеженням прав, можливо досягнути результату, передбаченого законом, суспільна значущість якого є співмірною негативним наслідкам для сфери конституційних прав особи); юридичні (передбачені кримінальним процесуальним законом процедури прийняття процесуальних рішень у провадженні).

Юридичною підставою обмеження прав особи насамперед є судове рішення (ст.ст. 13, 16, ч. 1 ст. 132, 164, ч. 2 ст. 168, 173, ч. 4 ст. 176, ч. 1 ст. 233 КПК України), але воно не є єдиною такою підставою. У певних випадках деякі процесуальні дії, спрямовані на обмеження прав, виконуються за постановою прокурора (ч. 2 ст. 241 КПК України), керівника відповідного органу прокуратури (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України) або за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника) (ч. 9 ст. 170 КПК України). Юридичною підставою обмеження прав особи в разі необхідності проведення чи застосування невідкладних процесуальних дій, прикладом власності, є протокол огляду чи обшуку, під час якого здійснювалося тимчасове вилучення майна, або протокол затримання, у ході якого проводилося тимчасове вилучення майна.

Проблема обмеження конституційних прав і свобод людини в кримінальному провадженні є принаймні актуальною також в контексті визначення суб'єктів, наділених правом застосовувати обмеження прав, а також тих, чиї права можуть бути обмежені під час кримінального провадження. Відповідно до КПК України, право на застосування обмежень прав у межах кримінального провадження належить державним органам та уповноваженим службовим особам, зокрема дізнавачам, слідчим, прокурорам, слідчим суддям та судам. Дані суб'єкти мають здійснювати процесуальні дії на підставі норм закону, дотримуючись вимог юридичних процедур та невід'ємності системи прав і свобод. У КПК України чітко регламентовано права та обов'язки цих суб'єктів, ураховуючи процедури ухвалення рішень та вжиття заходів примусового впливу. Разом з тим правообмежувальні повноваження органів розслідування під час досудового слідства частково обмежено щодо суддів, народних депутатів України (ч. 1 ст. 482, ч. 2 ст. 482^2 КПК України) та деяких інших осіб, відносно яких існує особливий порядок кримінального провадження. Порушення владними суб'єктами законодавчих норм у ході проведення чи застосування процесуальних дій чи заходів може призвести до неправомірного обмеження прав, що тягне за собою відповідальність на підставі закону. Як слушно зазначає І. Л. Беспалько, слідчий суддя, суд чи сторона обвинувачення під час досудового розслідування

зобов'язані розглянути можливість досягнення мети провадження без ужиття заходів обмеження прав людини або заходи мінімального впливу на них [2, с. 120].

Суб'єктами, права яких можуть підлягати обмеженням під час розслідування кримінального провадження, переважно є підозрювані та обвинувачені (ч. 7 ст. 42 КПК України). Дані суб'єкти, зважаючи на свій процесуальний статус беруть безпосередню участь у розслідуванні та судовому розгляді як центральні фігури провадження. Проте обмеження прав не стосується лише цих суб'єктів. Залежно від специфіки та характеру процесуальних дій обмеження можуть застосовуватися й відносно інших осіб, залучених до кримінального провадження, та навіть осіб без формального процесуального статусу. Такими особами є потерпілі (ст. 55–57 КПК України) чи свідки (ст. 65–67 КПК України). Крім того, під час виконання чи застосування процесуальних дій можуть бути тимчасово обмежені права чи законні інтереси інших осіб, а саме: інших осіб, права чи законні інтереси яких обмежуються під час досудового розслідування (п. 16^1 ст. 3 КПК України); осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України); третіх осіб, щодо майна яких вирішується питання про арешт (ст. 64^2 КПК України); володільця тимчасово вилучених речей та документів (ч. 1 ст. 159 КПК України); осіб, у володінні яких перебуває тимчасово вилучене майно (ч. 1 ст. 167 КПК України); власника, володільця або утримувача електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку (ч. 2 ст. 168 КПК України); фізичної чи юридичної особи, яка відповідно до закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, а також юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, за наявності обґрунтованого розміру цивільного позову в кримінальному провадженні, а так само обґрунтованого розміру неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою, щодо якої здійснюється провадження (ч. 6 ст. 170 КПК України); власника житла чи іншого володіння, у якому проводиться обшук; особи, яка перебуває в житлі чи іншому володінні особи; особи, яка присутня при обшуку; особи, яка володіє інформацією про зміст комп'ютерних даних та особливості функціонування комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку під час проведення обшуку (ч.ч. 5, 6, 9 ст. 236 КПК України); особи, яка є власником або володільцем технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису (ч. 1 ст. 245^1 КПК України); юридичної особи (ст. 483^5 КПК України); неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 499 КПК України); особи, стосовно якої розглядається питання про видачу (екстрадицію) (ст. 581 КПК України); особи, щодо якої буде направлений запит про перейняття кримінального провадження (ч. 1 ст. 597 КПК України). Обмеження до зазначених суб'єктів повинні запроваджуватися з обов'язковим дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства, із урахуванням балансу між необхідністю досягнення легітимної мети кримінального провадження і дотриманням засад невід'ємності та охорони основоположних прав людини.

Таким чином, інструментом, що дозволяє державі ефективно реагувати на виклики у сфері кримінального провадження у межах закону і дотриманням прав людини, є правомірність обмеження конституційних прав та свобод. На думку В. В. Назарова, поняття «правомірність» у контексті обмеження прав і свобод має подвійне смислове навантаження. По-перше, дане поняття підкреслює правову природу обмеження, а по-друге – може бути використане для відмежування правомірного обмеження від неправомірного [7, с. 111, 112]. І. Ю. Хила з цього приводу зазначила, що правомірність обмеження прав і свобод є критерієм, що визначає рівень гарантованості державою прав і свобод, можливості їх вільної реалізації, а також рівень демократичності держави [8, с. 10]. Вважаємо, що обмеження прав учасників кримінального провадження є правомірними, якщо мають легітимну мету, застосовуються відповідно до закону, яким передбачено підстави, порядок та процедури реалізації обмежень, необхідність обмежень обґрунтовується реальними підставами, що вказують на їх доцільність та пропорційність у конкретних умовах кримінального провадження, уживаються за мотивованим процесуальним рішенням із забезпеченням усіх процесуальних прав й гарантій для особи, права якої обмежуються, є співмірним меті, для досягнення якої вони застосовуються та не перевищують меж необхідного втручання в права та свободи особи.

Деякі науковці, досліджуючи питання правомірності обмежень, наголошують на необхідності створення універсальних стандартів обмежень прав та свобод. Прикладом, М. Є. Шумило стандартами правомірності обмеження прав людини називає такі, як:

1. Нормативне регулювання обмежень прав людини: передбаченість відповідного обмеження Конституцією і відповідним законодавством; доступність права (особа повинна мати можливість переконатись, що в даному випадку обмеження права відповідають нормам законодавства);

передбачуваність (особа повинна мати можливість передбачити юридичні наслідки, які може потягнути обмеження її права в подальших судових процесах); правова визначеність (законодавчі акти мають відповідати певним вимогам: простота, передбачуваність, чіткість, неупередженість закону); дозвіл судової влади (особі має гарантуватися судова перевірка законності обмеження її права з дотриманням усіх процесуальних прав, передбачених судовими процедурами); механізм реабілітації (право особи на компенсацію шкоди, завданої неправомірним втручанням); принцип пересторогі (законодавство має містити достатньо гарантій проти зловживань можливістю обмежувати права особи); вимоги щодо поводження з матеріалами, які були отримані в результаті обмеження прав особи.

2. Застосування обмежень прав людини на практиці органів державної влади: збалансованість приватних і публічних інтересів; принцип пропорційності обмеження права (втручання має бути пропорційним легітимній межі); принцип додатковості (обмеження права може застосовуватися лише в разі неможливості вжити менш жорсткі варіанти для досягнення тієї ж самої легітимної межі) [9, с. 1058–1063].

Зазначені вище стандарти мають теоретичне та практичне значення для загального оцінювання правомірності обмеження прав і свобод людини в кримінальному провадженні. Користування ними на практиці дозволить підвищити ефективність кримінального провадження, забезпечить захист прав людини. Разом з тим для більш глибокого критичного переосмислення цього питання та удосконалення відповідних стандартів з урахуванням сучасних правових реалій пропонуємо власний підхід до формулювання стандартів правомірності обмежень прав і свобод у кримінальному провадженні, який ґрунтується на інтеграції нормативних і практичних критеріїв, а також засади верховенства права, а саме:

1. Стандарти нормативного регулювання обмежень прав та свобод, які визначають основні вимоги до законодавчої бази в цій сфері: легітимність та правова визначеність (обмеження прав має бути окреслене кримінальним процесуальним законодавством України, норми якого повинні виключати неоднозначні тлумачення, бути доступними для розуміння і передбачуваними. Особа повинна усвідомлювати, за яких обставин її права можуть бути обмежені та які наслідки виникнуть у разі застосування таких дій); юридична прозорість (норми закону мають бути зрозумілими для всіх учасників кримінального провадження, забезпечувати чіткі процедури та конкретно визначені підстави можливого втручання в права особи); механізми запобігання зловживанням (кримінальне процесуальне законодавство повинно містити достатні та чітко сформовані запобіжні норми з метою унеможливлення порушень чи зловживань з боку владних суб'єктів своїми повноваженнями); обов'язковий судовий дозвіл (обмеження прав повинно здійснюватися лише за умови отримання дозволу від слідчого судді, суду, які мають ретельно оцінити законність, пропорційність та необхідність пропонованих обмежень у кожному конкретному випадку).

2. Стандарти практичного застосування обмежень прав, які стосуються безпосередньої реалізації даних заходів у кримінальному провадженні: пропорційність обмежень (втручання в права учасників провадження має бути мінімально необхідним для досягнення поставленої мети, але при цьому легітимним та без надмірного тиску на особу); обґрунтованість рішень (обмеження має застосовуватися на підставі певних фактів і доказів, які свідчать про необхідність такого втручання, не допускається обмеження прав лише на підставі припущень або хибної непідтвердженої інформації); альтернативність заходів обмеження (перевага має надаватися менш жорстким заходам, це дозволяє досягти мети обмеження прав); гарантія процесуальних прав (будь-яка особа, права якої обмежуються, повинна мати доступ до правової допомоги, бути своєчасно поінформованою про підстави такого обмеження та мати реальну можливість оскаржити відповідне рішення в установленому порядку).

3. Стандарти контролю за обмеженнями, які спрямовані на запобігання порушенням прав: судовий контроль (слідчий суддя, суд зобов'язані здійснювати контроль за обґрунтованістю та правомірністю застосованих обмежень, а також переглядати їх тривалість з метою уникнення надмірного втручання); відомчий контроль (сприятиме забезпеченню прозорості та недопущенню свавілля); компенсація за неправомірні дії (у разі встановлення факту неправомірного обмеження прав особа повинна отримати відшкодування матеріальної та моральної шкоди).

4. Особливі гарантії в разі втручанні в конституційні права: часові обмеження (примусові заходи повинні мати чітко регламентований строк дії, що унеможливлює їх довільне продовження); обмежений доступ до зібраних даних (інформація, отримана під час обмеження конституційних прав, може використовуватися виключно для цілей конкретного кримінального провадження і не підлягає розголошенню); оскарження незаконних дій владних суб'єктів у встановленому законом порядку.

Вважаємо, що зазначені вище стандарти правомірності обмежень прав і свобод у кримінальному провадженні спрямовуються на забезпечення балансу між правами особи та інтересами правосуддя, а їх реалізація сприятиме не лише змен-

шенню ризику зловживань, а й підвищить довіру суспільства до правоохоронних органів.

На підставі наведених стандартів правомірності обмежень прав і свобод у кримінальному провадженні, з метою зменшення ризиків порушень прав учасників провадження та забезпечення балансу між інтересами особи і держави вважаємо за доцільне запропонувати зміни до КПК України та в частині 1 доповнити ст. 7 пунктом 23 «пропорційність у застосуванні заходів примусу та обмеженні прав та свобод учасників кримінального провадження». Крім того, пропонуємо передбачити в КПК статтю 29^1 з назвою та змістом у такій редакції:

Стаття 29^1. Пропорційність у застосуванні заходів примусу та обмеженні прав та свобод учасників кримінального провадження

1. Застосування заходів примусу та обмеження прав учасників кримінального провадження повинно відповідати меті, яку вони переслідують, і бути пропорційним ступеню втручання в права і свободи особи.

2. Застосування заходів примусу та обмеження прав учасників кримінального провадження повинно здійснюватися лише за умови, якщо:

1) досягнення законної мети кримінального провадження є неможливим без такого обмеження;

2) застосовані заходи є обґрунтованими і відповідають ступеню необхідності для досягнення відповідної мети.

3. У разі ухвалення рішення про застосування заходів примусу та обмеження прав слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані врахувати:

1) серйозність можливих наслідків для учасника провадження у зв'язку із застосуванням відповідного заходу;

2) ступінь впливу обмеження на основоположні права людини;

3) рівень суспільної небезпеки, пов'язаний з кримінальним правопорушенням, у контексті якого застосовується відповідний захід;

4) наявність менш суворих альтернатив для досягнення тієї ж мети.

4. Слідчий суддя, суд зобов'язаний перевіряти відповідність застосованих заходів примусу засаді пропорційності під час ухвалення, продовження або скасування таких заходів.

5. Під час здійснення судового контролю щодо обґрунтування заходів примусу мають ураховуватися:

1) законність підстав застосування заходу примусу;

2) можливість досягнення необхідної мети;

3) відсутність менш обтяжливих альтернатив;

4) обґрунтування співмірності заходу з інтересами учасника провадження.

6. Рішення суду щодо застосування або продовження заходів примусу має бути вмотивованим і містити чітке пояснення відповідності засаді пропорційності.

7. У разі застосування заходів примусу, які не відповідають засаді пропорційності, дані заходи визнаються неправомірними. У випадку визнання заходів примусу неправомірними учасник провадження може:

1) оскаржити такий захід;

2) звернутися до суду щодо визнання зібраних доказів недопустимими, оскільки вони отримані внаслідок порушення засади пропорційності;

3) звернутися до суду щодо відшкодування завданої шкоди внаслідок застосування примусових заходів.

Крім того, пропонуємо ч. 1 ст. 9 КПК України доповнити новим абзацем: «Під час кримінального провадження повинні забезпечуватися засади законності та пропорційності. Будь-яке обмеження прав та свобод учасників кримінального провадження допускається виключно на підставах, установлених законом, з дотриманням балансу між метою обмеження та інтересами особи, права якої обмежуються».

Вважаємо також за доцільне приділити увагу питанням припинення обмежень. Кримінальне процесуальне законодавство України не передбачає чіткої систематизації умов та підстав для припинення обмежень прав та свобод певного учасника кримінального провадження. На нашу думку, вагомою підставою для припинення дії обмежень є досягнення мети обмеження (прикладом, ч. 5 ст. 236 КПК України), завершення строків, установлених законом чи судовим рішенням або відкликання ухвали прокурором (прикладом, ч. 4 ст. 132, п. 6 ч. 1, п.п. 2, 3 ч. 3 ст. 190, ч. 7 ст. 194, ст. 197, 202, п. 2 ч. 3 ст. 483^8 КПК України), втрата чинності законом, яким установлювалася кримінальна протиправність діяння (абз. 2 ч. 4 ст. 132 КПК України). Подальше продовження обмежень без належного юридичного оформлення порушує права учасника провадження та вважається неправомірним.

Рішення щодо обмеження прав особи може бути скасоване слідчим суддею, судом, якщо виявлено порушення законності або відпала необхідність у застосуванні цього заходу (ч. 7 ст. 176, ст. 201^1, абз. 2 ч. 1 ст. 483^9 КПК України). Крім того, обмеження припиняються в разі відмови в застосуванні запобіжного чи іншого примусового заходу (ч. 3 ст. 176, ч. 4 ст. 189, ч. 2 ст. 194, ч. 1 ст. 483^8 КПК України). За таких випадків підстави для застосування примусових заходів втрачають свою юридичну основу, і обмеження прав особи підлягають негайному скасуванню. Підставою для автоматичного припинення всіх правообмежувальних заходів також є ухвалення виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження (ст. 203, ч. 3 ст. 483^9 КПК України), у результаті чого будь-

яке продовження дії примусових заходів втрачає законне обґрунтування.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що обмеження конституційних прав і свобод у кримінальному провадженні є складним і багатоаспектним правовим явищем, що потребує чіткої нормативної регламентації, обґрунтованого застосування та ефективного контролю. Будь-яке втручання у права учасників кримінального провадження може бути визнане правомірним лише за умов дотримання трьох ключових критеріїв: законності, пропорційності та необхідності. Водночас особливого значення набуває гарантування судового та відомчого контролю за реалізацією процесуального примусу, недопущення зловживань дискреційними повноваженнями з боку владних суб'єктів.

Для забезпечення балансу між публічними інтересами у сфері протидії злочинності та захистом основоположних прав особи необхідне нормативне закріплення засади пропорційності як самостійної засади кримінального провадження. Запропонована авторська модель стандартів правомірності обмежень дозволить не лише зменшити ризики правового свавілля, а й посилити довіру суспільства до системи правосуддя.

Література

1. Дуфенюк О. М. Концептуальна модель балансу в кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні : дис. … док. юрид. наук. Львів, 2023. 568 с.

2. Беспалько І. Л. Реалізація пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2020. № 2. С. 119–124.

3. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.

4. Дорошенко Е. Р. Вплив конституційних обмежень на реалізацію поколінь прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 71–74.

5. Маркєлова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика : дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.

6. Лазаренко А. С. Обмеження прав та свобод особи при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері податкових відносин : дис. ... д-ра філософії Ірпінь., 2022. 248 с.

7. Назаров В. В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні: дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 451 с.

8. Хила І. Ю. Конституційно-правові обмеження особистих прав і свобод людини: Україна та зарубіжний досвід : дис. ... д-ра філософії. Ужгород, 2021. 180 с.

9. Шумило М. Є. Вибрані праці. Харків: Вид-во «Право», 2019. 1168 с.

УДК 347.963:343.13(477)
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.36

І. І. Татарин
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету № 1
Львівського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-9517-2299

О. В. Мархевка
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1
Львівського державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0009-0001-4613-3680

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ АДВОКАТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПРАВОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Дана стаття присвячена всебічному аналізу актуальних проблем та викликів, з якими стикаються адвокати під час досудового розслідування та судового розгляду в Україні. У контексті дотримання прав людини та забезпечення правосуддя роль адвокатури є визначальною, однак на практиці діяльності правозахисників ускладняється через недосконалість законодавства. Різні автори досліджують сучасний стан правового статусу адвокатів, складною процедурою надання правової допомоги, питанням фінансової та технічної підтримки, а також впливом військових дій на професійну діяльність юристів.

Окрему увагу приділено проблемам застосування інформаційних технологій в адвокатській практиці, зокрема дистанційному ознайомленню зі справами та електронним документообігом, що особливо актуально в умовах воєнного стану та бойових дій. У статті аналізуються вітчизняний досвід реформування адвокатури, пропонуються шляхи вдосконалення інституту, серед яких підвищення рівня доступності правової допомоги, забезпечення незалежності адвокатури, вдосконалення системи підвищення кваліфікації, використання сучасних інформаційних технологій. Водночас наголошується на необхідність об'єднання зусиль державних органів, професійних об'єднань і суспільства для подолання існуючих недоліків. Особливо актуальним є питання удосконалення правового регулювання участі адвокатів у воєнний час, підвищення їх компетентності. Важливо відзначити, що аналізуються практичні аспекти застосування цифрових технологій, таких як платформи для дистанційної роботи, електронний суд та інші інноваційні рішення, які здатні суттєво змінити та покращити роботу адвокатів у викликах сьогодення.

Актуальність дослідження даної проблеми зумовлена необхідністю забезпечення балансу між інтересами суспільства та правами особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Ефективна діяльність адвокатури є запорукою дотримання принципів законності, справедливості та гуманізму в кримінальному судочинстві.

Ключові слова: військовий стан, електронне судочинство, інформаційні технології, права людини, правова допомога, кримінальне провадження, судочинство.

Tataryn I. I., Markhevka O. V. **PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE PARTICIPATION OF A LAWYER IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE AND LEGAL TRANSFORMATIONS**

This article is devoted to a comprehensive analysis of the current problems and challenges faced by lawyers during pre-trial investigation and trial in Ukraine. In the context of respecting human rights and ensuring justice, the role of the bar is decisive, however, in practice, the activities of human rights defenders are complicated by the imperfection of the legislation. Various authors examine the current state of the legal status of lawyers, the complex procedure for providing legal aid, the issue of financial and technical support, as well as the impact of military operations on the professional activities of lawyers.

Special attention is paid to the problems of using information technologies in legal practice, in particular, remote familiarization with cases and electronic document flow, which is especially relevant in conditions of martial law and hostilities. The article analyzes the domestic experience of reforming the bar, suggests ways to improve the institution, including increasing the level of accessibility of legal aid, ensuring the independence of the bar, improving the system of advanced training, and using modern information technologies. At the same time, the need to join forces between state bodies, professional associations and society to overcome existing shortcomings is emphasized. The issue of improving the legal regulation of the participation of lawyers in wartime, increasing their competence is especially relevant. It is important to note that the practical aspects of the application of digital technologies, such as platforms for remote work, electronic court and other innovative solutions, which can significantly change and improve the work of lawyers in today's challenges, are analyzed.

The relevance of the study of this problem is due to the need to ensure a balance between the interests of society and the rights of a person suspected or accused of committing a criminal offense. The effective activity of the bar is a guarantee of compliance with the principles of legality, justice and humanism in criminal proceedings.

Key words: martial law, e-justice, information technology, human rights, legal aid, criminal proceedings, justice.

Постановка проблеми. Участь адвоката в кримінальному провадженні є однією з найважливіших гарантій дотримання прав людини та забезпечення справедливого судочинства. Однак, на практиці адвокати стикаються з низкою проблем, які перешкоджають ефективному захисту інтересів їхніх клієнтів. Особливої актуальності ця проблема набуває в контексті збройної агресії рф проти України, що спричинила численні обмеження у здійсненні адвокатської діяльності, зокрема через зміну територіальної підсудності, ускладнення доступу до судових матеріалів, зниження рівня довіри до адвокатів, які здійснюють захист воєнних злочинців, та необхідність оперативного підвищення кваліфікації адвокатів в умовах постійних законодавчих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пов`язані з участю адвоката в кримінальному провадженні розглядала значна кількість науковців. Попри численні дослідження, такі як роботи Н. Бакаянової, Л. Бзової, І. Боса, Т. Вільчик, В. Гайворонської, Н. Глинської, А. Дейнеги та інших, окремі важливі аспекти участі адвоката у кримінальному процесі залишаються недостатньо опрацьованими або суперечливими. Серед них – питання адвокатської монополії, проблеми доступу до правничої допомоги, труднощі, пов'язані з діяльністю адвоката в умовах воєнного стану, а також недосконаліть правового механізму щодо розподілу витрат на правову допомогу.

Метою статті є дослідження, питання участі адвоката у кримінальному провадженні, з урахуванням новітніх соціальних, правових та військових викликів, яке потребує подальшого комплексного дослідження та напрацювання дієвих механізмів для забезпечення ефективної правничої допомоги в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Основними функціями адвокатури сьогодення є надання якісної правової допомоги в правоохоронних органах, суді, в різних державних установах. Адвокат також допомагає забезпечити право на охорону від обвинувачення. Правозахисний аспект адвокатури має певну двоєдиність, що базується в основному на поділі функцій корпоративні (приватні) і суспільні (публічні). Питання визначення функцій адвокатури в працях вчених та дослідників є мало висвітленим [5, с. 280].

Д. Кривульський вважає, що монополія адвокатури є доволі спірним нововведенням в українському судочинстві, свідченням чому є намагання Верховної Ради IX скликання її скасувати. І хоча цілі реформи можна назвати позитивними, однак в цілому нововведення підлягають виправдано жорсткій критиці. Монополія адвокатури є невиправданою та такою, що шкодить одночасно інтересам держави, фізичних та юридичних осіб. Виграють у даному випадку лише суди, процес у яких ймовірно тепер вестиметься на дещо вищому рівні, ніж раніше, та адвокати, клієнтів у яких тепер має значно побільшати [6, с. 99].

Д. Кривульський також вважає, що монополія адвокатури створює додаткові проблеми, а саме:

1) знецінення досвіду та знань як юристів, що працюють у державних органах та на юридичних осіб;

2) знецінення самого статусу адвоката, оскільки тепер адвокатські свідоцтва вимушені будуть отримати юристи, діяльність яких по суті не є адвокатською [6, с. 99–100].

На погляд автора, більш логічним було б введення монополії на юристів в загальному порядку, без виокремлення на адвокатів та інших правників. Це дало б можливість підвищити рівень ведення судочинства, проте для держави і юридичних осіб не було б вище зазначених проблем, а витрати громадян на професійну правничу допомогу були б значно меншими, оскільки майже у кожного є свої знайомі юристи [6, с. 100].

На думку О. Мазур, однією з проблем залучення адвоката до виконання ним його професійних обов'язків є те, що системне ігнорування органами розслідування усіх звернень адвокатів призводить до того, що вилучене під час обшуків майно довготривалий час безпідставно зберігається у слідчих, навіть після закриття кримінальних справ. Ситуація ускладняється неможливістю зацікавлених осіб оскаржити таку бездіяльність слідчого до суду, а також байдужістю прокурорів до розгляду таких скарг [7, с. 111].

Н. Макаренко наголошує, що наразі, у судовій практиці існує дискусія щодо можливості ухвалення додаткового рішення з питань розподілу витрат на професійну правничу допомогу у разі, коли справа розглядається в порядку спрощеного провадження [8, с. 113].

Так, в ухвалі Верховного Суду від 06.10.2020 року у справі № 810/2474/18, колегія суддів Касаційного адміністративного суду вказала наступне. З огляду на приписи ч. 3 ст. 143 КАС України, докази на підтвердження судових витрат можуть бути подані після закінчення судових дебатів та ухвалення рішення за умови попередньої заяви про це від учасника судового процесу і лише за наявності поважних причин, які зумовили неможливість подачі таких доказів до закінчення судових дебатів. При цьому суд враховує, що у разі розгляду справи в порядку письмового провадження, докази судових витрат за загальним правилом мають бути надані до вирішення справи по суті [10].

З іншого боку, Верховний Суд у своїй постанові від 18.06.2020 р., справа № 140/2024/19 фактично зробив протилежний висновок, а саме, вказав на можливість винесення додаткового рішення

з питань розподілу витрат на професійну правничу допомогу, якщо відповідне клопотання заявлено стороною після винесення рішення по справі, навіть якщо справа розглядалась в порядку спрощеного позовного провадження без виклику сторін [11].

Серед проблемних моментів, є те, що суттєвий негативний вплив на застосування інформаційних технологій в контексті підвищення кваліфікації адвокатів відіграла й військова агресія росії проти українського народу. Хоча на період воєнного стану рішенням Ради адвокатів України призупинено дії положень діючого Порядку підвищення кваліфікацій адвокатів щодо необхідності отримання адвокатом відповідної кількості залікових балів протягом календарного року, переважна більшість адвокатів, виконали свій професійний обов'язок, виходячи насамперед з того, що належне підвищення кваліфікації адвоката спрямоване саме на підвищення якості надання правничої допомоги своєму клієнту [3, с. 103–104].

На думку В. Заборовського, військова агресія росії породила низку категорій справ, щодо яких адвокати фактично не здійснювали свою професійну діяльність (від надання різного роду правничої допомоги внутрішньо переміщеним особам до представництва та захисту жертв сексуального насильства та катувань та жертв інших військових кримінальних правопорушень, і самих військових злочинців в тому числі), що значно знизило рівень надання адвокатами своїх професійних послуг у повному обсязі та з дотриманням усіх законодавчих норм. Така агресія мала негативний вплив і на здійснення професійної діяльності адвокатів (наприклад, проблеми щодо надання правничої допомоги під час комендантської години, особам, які рятуючи своє життя та здоров'я змушені були покинути територію України тощо) [4, с. 151].

А. Стащук дослідила, що найголовнішою проблемою, з якою зіткнулися більшість «адвокатів воєнного часу» стало представництво інтересів фізичних і юридичних осіб під час здійснення цивільного, господарського чи адміністративного судочинства. Найбільшою мірою, ця проблема пов'язана з тим, що на даний час українські суди (умовно) поділяються на дві категорії: суди, які взагалі не можуть працювати та суди, які працюють у штатному режимі. Щодо перших, то мова йде про суди, територіальну підсудність яких було змінено за розпорядженням Голови Верховного суду. Станом на березень 2022 року кількість таких судів становила 128 одиниць, проте вже у квітні-травні 30 з них (переважно Житомирська, Київська, Чернігівська та Сумська області) відновили свою діяльність за попередньою підсудністю [13, с. 1].

Такі зміни викликали й інші негативні наслідки, а саме зміна територіальної підсудності не могла не відобразитись на діяльності адвокатів, оскільки «переїзд» суду в інше місто перш за все (і це цілком закономірно) спричиняє додаткові витрати на надання правової допомоги, з чим часто не погоджуються клієнти. З огляду на це, почастішали випадки дострокового розірвання договорів про надання правової допомоги на вимогу клієнтів [13, с. 1].

А. Стащук зазначає, що в адвокатській практиці постала проблема з самим процесом ознайомленням з матеріалами, оскільки почастішали випадки коли адвокат (представник), розпочавши ознайомлення з матеріалами справи у приміщенні канцелярії суду, змушений був його покинути через оголошення повітряної тривоги. Здавалося б логічним було продовжити ознайомлення з матеріалами після закінчення повітряної тривоги (як і роблять в більшості судів), проте на практиці трапляються також і випадки, коли адвокату (представнику) відмовляють у продовженні ознайомлення з матеріалами справи і просять повторно подавати клопотання та «записуватись» на ознайомлення [13, с. 2].

Толерантність українського суспільства до воєнних злочинців має побічний ефект у вигляді ставлення до їх адвокатів, які, відповідно до вимог законодавства, здійснюють захист цих осіб. Суспільний осуд та обурення проектується на адвокатів саме через ототожнення з клієнтами. Потерпілі від воєнних злочинів сподіваються, що навіть при необхідності участі адвокатів у судових процесах, захисники не будуть надавати якісної правової допомоги воєнним злочинцям – про це свідчать заклики в соціальних мережах, на сторінках онлайн ресурсів, висловлюються думки у печатних виданнях. Зазначене застерігає адвокатів до відмови від прийняття таких доручень або схиляє до суто формального виконання обов'язків в судових процесах над воєнними злочинцями [1, с. 121].

Н. Бакаянова також наголошує, що заборона ототожнення адвоката з клієнтом має бути реальною, дієвою гарантією, яка відображує стан правозахисної сфери в Україні. В умовах воєнного стану неприпустимість ототожнення адвоката з клієнтом потребує посилення правових та організаційних механізмів у цьому напрямі, наукових досліджень ефективності застосування способів та методів, які здатні забезпечити дотримання гарантій адвокатської діяльності [1, с. 124].

На думку К. Плиса, суттєво ускладнює роботу адвоката, який здійснює діяльність самостійно, відсутність можливості перебування на спрощеній системі оподаткування, обліку та звітності. Така система є зручнішою порівняно із загальною, потребує менше часу для ведення податкового обліку, що для адвоката, який здійснює свою діяльність індивідуально, робить її досить привабливою. Натомість

її застосування дозволяється для адвокатських бюро та адвокатських об'єднань як юридичних осіб, у яких є значно більше можливостей для ведення податкового обліку. Та саме в даному випадку виявляється нерівне становище адвокатів, які здійснюють індивідуальну адвокатську діяльність, та адвокатів, які здійснюють її через адвокатські бюро чи адвокатські об'єднання. Як відзначають юристи-науковці, наразі адвокати, щоб обрати спрощену систему оподаткування, вимушені створювати бюро чи об'єднання без особливої на те потреби. Тому було б не лише доцільним, а й справедливим урівняти права адвокатів у сфері податкового обліку та сплати податків [9, с. 490–491].

Проте, незважаючи на велику кількість проблемних аспектів законодавець та пересічний юрист все ж шукають способи покращити становище адвокатури в Україні, нерідко запроваджуючи зарубіжний досвід.

На думку К. Косяченка, щоб інститут української адвокатури прогресував та ставав кращим в умовах сьогоденної держави з розвиненою правовою системою, потрібно:

1) зробити правову допомогу більш доступною для всіх соціальних прошарків;

2) підвищувати рівень професійної правової допомоги;

3) надавати можливість адвокатам виконувати свої обов'язки безперешкодно;

4) формувати вірне розуміння стосовно ролі адвокатури у країні та її користі для населення;

5) надати адвокатурі цілковитої незалежності;

6) підвищити рівень довіри серед суспільства до роботи адвокатури [5, с. 281].

За Т. Вільчиком, адвокати повинні бути добре обізнані про можливості сучасних технологій і володіти навичками їх ефективного використання, оскільки вони стануть або конкурентними, або втратять багато можливостей. Це заклик переосмислити природу юридичних послуг, а отже, і природу освітнього процесу [2, с. 35].

Автор також пише, що повертаючись до проблеми штучного інтелекту в практичній діяльності адвоката, доцільно відзначити, що в високотехнологічному штучному інтелекті відсутній елемент високої чутливості. Випускники юридичних вузів повинні розвивати цілу низку дослідницьких знань, навичок і умінь. Майбутнє реальної юридичної індустрії зажадає свідомої уваги з боку адвокатів [2, с. 40].

Тенденціями вдосконалення інституту адвокатури на думку В. Заборовського є те, що позитивні моменти реформування механізму підвищення кваліфікації адвоката 2019 року, в аспекті застосування інформаційних технологій, знайшли своє закріплення і в діючому на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України від 3 липня 2021 року [4, с. 103].

Зокрема, діючий Порядок, як і попередні, передбачає доволі широкий перелік можливих видів підвищення кваліфікації адвокатів України, сутність яких буде предметом нашого наукового дослідження в майбутньому, та фактично закріплює принцип вільного їх вибору адвокатом.

На нашу думку, російсько-українська війна на сьогодні для України є найвагомішим фактором, що пришвидшує процес удосконалення застосування адвокатури в цілому, так як величезна кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних з військовою агресією, вчиняється щодня та потребує правозахисного втручання.

В. Заборовський вважає, що є необхідність розроблення саме Національною асоціацією адвокатів України (Вищою школою адвокатури) відповідних заходів (програм), які б надавали можливість адвокатами підвищувати свою кваліфікацію насамперед в режимі онлайн, у зручний для них час [4, с. 104].

Належне здійснення адвокатської діяльності під час російської агресії відносно України потребувало, в тому числі й підвищення кваліфікації адвокатів. А тому важливу роль, в даній ситуації, відіграли Рада адвокатів України, Національна асоціація адвокатів України, ради адвокатів багатьох регіонів, якими було організовано та забезпечено проведення значної кількості тренінгів, конференцій вебінарів, круглих столів, семінарів, необхідність яких була зумовлена, зокрема, відсутністю належного досвіду адвокатів щодо надання професійної правничої допомоги деяким категоріям осіб та певних категоріях справ, а також швидка зміна українського законодавства за таких умов, внаслідок чого суттєво ускладняється якісне надання такої допомоги. Позитивно, що більшість із таких заходів проводилось з використанням ІТ-технологій (онлайн), що надало можливість долучитися більшому колу фахівців, в той же час, недоліком є те, що значна частина таких заходів проводилась на платній основі [5, с. 151].

Важливу роль у підвищенні кваліфікації адвокатів щодо надання професійної правничої допомоги за таких умов відіграє і діяльність структурних підрозділів Національної асоціації адвокатів України, зокрема, такого як Комітет з військового права, який був заснований ще на початку військових дій на сході України, діяльність якого суттєво поглибилася з повномасштабної агресії рф (зокрема, в рамках волонтерського руху «Адвокати Збройних сил України», за координації радника Головнокомандувача ЗСУ з юридичних питань, було розроблено Пам'ятки адвокату з оформлення правовідносин із військовослужбовцем ЗСУ та відповідно військовослужбовцю з оформлення правовідносин з адвокатом. Також, у 2022 році саме з метою підвищення якості надання допомоги, такій категорії осіб, як військовослужбовці,

НААУ було створено Центр надання методичної допомоги та координації волонтерської допомоги військовослужбовцям. На даний центр покладається завдання щодо видання практичних посібників, надання письмових роз'яснень з питань надання професійної правової допомоги військовослужбовцям та організацію вищевказаних заходів за таких питань. Засідання Центру проводяться на щотижневій основі з метою оперативного вирішення питань, що виникають у процесі надання правничої допомоги військовослужбовцям та членам їхніх родин [14].

Враховуючи складне соціально-матеріальне становище багатьох своїх співвітчизників ряд адвокатів розширили свою сферу надання професійної правничої допомоги на безкоштовній основі. Слід звернути увагу на те, що якщо адвокат надає на таких умовах допомогу саме військовослужбовцям, то інформацію про це він має право розмістити в Єдиному реєстрі адвокатів України у своєму профайлі адвоката [12].

А. Стащук наголошує, що справжнім порятунком для адвокатів в умовах війни та зміни територіальної підсудності судів стала Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система «Електронний суд» [13, с. 2]. Електронний суд забезпечує адвокатам можливість подавати до суду документи в цифровому форматі, а також отримувати процесуальні документи в електронному вигляді одночасно з їх паперовими копіями відповідно до вимог процесуального законодавства. Адвокати можуть надсилати до суду будь-які документи та матеріали, передбачені процесуальними нормами, в електронному вигляді. Крім того, Електронний суд надає можливість дистанційного ознайомлення з матеріалами справи, що є надзвичайно зручним в умовах воєнного стану, частих повітряних тривог та змін територіальної підсудності судів, особливо для адвокатів, які здійснюють представництво інтересів сторін.

Висновки. Дослідження особливостей участі адвоката у кримінальному провадженні в Україні свідчить про значну кількість актуальних проблем, які потребують нагального вирішення як на законодавчому, так і на практичному рівні. Незважаючи на поступове впровадження новітніх технологій, реформування системи підвищення кваліфікації адвокатів, розвиток електронного судочинства та спроби забезпечити рівний доступ до правової допомоги, низка ключових питань залишається відкритою. Війна суттєво вплинула на організацію адвокатської діяльності, створивши нові виклики, зокрема у сфері надання правової допомоги військовослужбовцям, внутрішньо переміщеним особам та жертвам воєнних злочинів.

Сьогодні адвокатура перебуває на етапі активного трансформаційного розвитку, де поєднуються як традиційні, так і новітні підходи до здійснення правозахисної діяльності. Важливою умовою подальшого удосконалення є підвищення правової культури суспільства, зміцнення гарантій незалежності адвокатів та активне впровадження результатів наукових досліджень у правозастосовну практику. Саме від цього залежить ефективність захисту прав, свобод та законних інтересів громадян України в умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення.

Література

1. Бакаянова Н.М. Про проблему ототожнення адвоката з клієнтом в умовах воєнного стану. Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 121–124.

2. Вільчик Т.Б. Професія адвоката в умовах глобалізації. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 груд. 2020 р.) / [редкол.: Т. Б. Вільчик (голова) та ін.]. Харків : Право, 2020. С. 35–42.

3. Заборовський В. В. Використання ІТ технологій в процесі підвищення кваліфікації адвоката. Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 101–106.

4. Заборовський В.В. Здійснення адвокатської діяльності та захист прав адвоката в умовах війни. Право в умовах війни: питання теорії та практики: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Бєлова Д. М., Берч В. В., Скрипнюка О.В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: Інститут професійного розвитку, 2023. С. 150–159.

5. Косяченко К.Е. Адвокатура, її призначення та місце в інституті громадянського суспільства. «Молодий вчений». № 3 (91). 2021. С. 278–281.

6. Кривульський Д.С. Монополія адвокатури: переваги та недоліки. Наукові теорії сьогодення та перспективи розвитку наукової думки: матеріали міжнародної наукової конференції (Т. 3). Київ, 2019 рік. С. 97–100.

7. Мазур О.В. Штучні перешкоди у реалізації гарантій адвокатської діяльності. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 груд. 2020 р.) / [редкол.: Т. Б. Вільчик (голова) та ін.]. Харків : Право, 2020. С. 110–112.

8. Макаренко Н.А. Проблемні питання відшкодування витрат на професійну правничу допомогу. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 груд. 2020 р.) / [редкол.: Т. Б. Вільчик (голова) та ін.]. Харків: Право, 2020. С. 112–114.

9. Плис К. В., Янішевська К. Д. Організаційно-правові форми адвокатської діяльності: порівняння українського та міжнародного досвіду // Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 19–20 травня 2022 р. / редкол. : А. М. Куліш, В. В. Миргород-Карпова, А. В. Стеблянко та ін. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 489–492.

10. Постанова Верховного Суду № 810/2474/18 від 06.10.2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92020790.

11. Постанова Верховного Суду № 140/2024/19 від 18.06.2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89928485

12. Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного реєстру адвокатів України: рішення Ради адвокатів України від 29 квітня 2022 року № 44. 2022. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-04-29-r-shennya-rau-44_627a42765c177.pdf

13. Стащук А.Ю. Адвокатська діяльність в умовах війни: нові виклики сьогодення. Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. 4 с.

14. Центр надання допомоги та координації волонтерського руху адвокатів з правового захисту військовослужбовців розширює діяльність. 2022. URL: https://advokatpost.com/tsentr-nadannia-dopomohy-ta-koordynatsii-volonterskoho-rukhu-advokativ-z-pravovoho-zakhystu-vijskovosluzhbovtsiv-rozshyriuie-diialnist/

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.37

Ю. М. Чорноус
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-9710-4858

Є. С. Пазюк
здобувач кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0009-0000-5548-5306

КРИТЕРІЇ ДОПУСТИМОСТІ ТАКТИКИ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ ЗАХИСНИКОМ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті досліджуються кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти тактики збирання доказів захисником під час досудового розслідування, з акцентом на тактичні прийоми, які застосовуються в процесі такої діяльності. Автори аналізують роль захисника у використанні криміналістичних методів збирання доказів та оцінки їх допустимості в рамках кримінального провадження. Розглянуто основні тактичні прийоми, які захисник може використовувати для досягнення процесуальних цілей, зокрема застосування логічного, емоційно-психологічного та правового впливу, а також організаційно-комунікативної взаємодії між учасниками процесу.

У статті також підкреслюється важливість чіткої класифікації тактичних прийомів у кримінальному процесі та визначення критеріїв їх допустимості. Критерії законності, етичності, належності, дотримання принципу змагальності сторін є основними параметрами, що визначають допустимість тактичних прийомів захисника. Усі застосовувані методи повинні бути законними, науково обґрунтованими, етичними та відповідати процесуальним вимогам, щоб забезпечити належне виконання функції захисту, не порушуючи прав і свобод інших учасників процесу.

Акцентовано на тому, що застосування тактичних прийомів, зокрема логічних (для спростування звинувачень) та емоційно-психологічних (для належного впливу на свідків і потерпілих), має відповідати не тільки вимогам кримінального процесуального законодавства, але й криміналістичним принципам, що забезпечують об'єктивність доказів. У статті обґрунтовано, що належне застосування тактики захисту допомагає створити умови для справедливого та ефективного розслідування, сприяє забезпеченню прав учасників кримінального провадження та підвищенню ефективності правового захисту в Україні.

Загалом, визначення критеріїв допустимості тактики збирання доказів захисником, є важливим для вдосконалення кримінального процесу та підвищення ефективності правозастосування.

Ключові слова: тактика, тактика захисту, збирання доказів, допустимість доказів, тактичні прийоми, захисник, кримінальне провадження, права і свободи, підозрюваний.

Chornous Yu. M., Pazyuk Ye. S. **CRITERIA FOR THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE COLLECTION TACTICS BY DEFENSE OFFICER DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION**

The article examines the criminal procedural and forensic aspects of the tactics of collecting evidence by a defense attorney during a pre-trial investigation, with an emphasis on the tactical techniques used in the process of such activities. The authors analyze the role of a defense attorney in the use of forensic methods of collecting evidence and assessing their admissibility within the framework of criminal proceedings. The main tactical techniques that a defense attorney can use to achieve procedural goals are considered, in particular, the use of logical, emotional-psychological and legal influence, as well as organizational and communicative interaction between the participants in the process.

The article also emphasizes the importance of a clear classification of tactical techniques in the criminal process and the definition of the criteria for their admissibility. The criteria of legality, ethics, propriety, and compliance with the principle of adversarial relations are the main parameters that determine the admissibility of the defense attorney's tactical techniques. All methods used must be legal, scientifically sound, ethical, and meet procedural requirements in order to ensure the proper performance of the defense function without violating the rights and freedoms of other participants in the process.

It is emphasized that the use of tactical techniques, in particular logical (to refute accusations) and emotional-psychological (to properly influence witnesses and victims), must comply not only with the requirements of criminal procedural legislation, but also with forensic principles that ensure the objectivity of evidence. The article substantiates that the proper use of defense tactics helps create conditions for a fair and effective investigation, contributes to ensuring the rights of participants in criminal proceedings and increasing the effectiveness of legal protection in Ukraine.

In general, determining the criteria for the admissibility of evidence collection tactics by a defense attorney is important for improving the criminal process and increasing the effectiveness of law enforcement.

Key words: tactics, defense tactics, evidence collection, admissibility of evidence, tactical techniques, defense attorney, criminal proceedings, rights and freedoms, suspect.

Вступ. В останні роки в Україні спостерігається тенденція до посилення ролі захисника у кримінальному провадженні, зокрема під час досудового розслідування. Законодавчі зміни, спрямовані на удосконалення повноважень захисників, а також усталена судова практика, вимагають більш ретельного розгляду питання допустимості методів збирання доказів, що використовуються адвокатом, для забезпечення дотримання засад кримінального провадження, реалізації належного процесуального контролю та захисту прав клієнта.

За умов належного рівня правового регулювання та можливих зловживань під час досудового розслідування, важливим є чітке визначення критеріїв допустимості доказів, а також тактики їх збирання як зі сторони обвинувачення (органу досудового розслідування), так і зі сторони захисту (адвоката – захисника у кримінальному провадженні).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти тактики збирання доказів захисником на стадії досудового розслідування висвітлюються у роботах В.О. Соловйова «Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею» (2021) [1], О.Л. Дульського «Забезпечення стороною захисту дотримання прав та законних інтересів учасників проведення обшуку» (2020) [2], Я.О. Іваницького «Закономірності адвокатської діяльності як складова предмета криміналістики» (2018) [3], О.А. Олійника «Реалізація функції захисту під час досудового розслідування в умовах воєнного стану» (2024) [4] та ін.

Мета та завдання дослідження полягають у визначенні критеріїв допустимості тактики збирання доказів захисником під час досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Одним із суб'єктів, які наділені правом збирання доказів, є захисник. Відповідно, виходячи з наведених підходів до визначення поняття криміналістичної тактики, цілком логічним є умовивід про те, що положення криміналістичної тактики застосовні як стороною обвинувачення, так і стороною захисту. А тому, доцільно розглянути тактику захисту як складову криміналістичної тактики.

З'ясуванню визначення поняття «тактика захисту» було приділено увагу й українськими науковцями. Зокрема, О.В. Остроглядта Я.О. Береський зазначають, що тактика захисту – це система розроблюваних на основі сучасних досягнень науки кримінального процесу та криміналістики, а також загальнонаукових положень і адвокатської практики тактичних прийомів діяльності захисника, рекомендацій з їхнього застосування, а також планування їх застосування у ході конкретної захисної ситуації з метою доведення обставин, що виправдовують чи пом'якшують вину підзахисного, забезпечують його права і свободи у всіх стадіях кримінального процесу [5, с. 134].

Ми розділяємо позицію Я.О. Іваницького, який зазначає, що тактика професійного захисту (тактика діяльності адвоката-захисника) – це підсистема криміналістичної тактики, що включає в себе сукупність теоретичних наукових положень і положень адвокатської практики, а також розроблених на їх основі практичних рекомендацій щодо планування, організації та вчинення адвокатом- захисником дій в рамках кримінального провадження, спрямованих на збирання, дослідження, оцінку і використання доказів з метою якнайкращого виконання належної такому суб'єкту процесуальної функції захисту [6, с. 105].

Тактика захисту має риси, що відображають у ній загальне, притаманне криміналістичній тактиці як такій, незалежно від її окремих видів. Її єдність з іншими формами криміналістичної тактики виявляється у кількох аспектах.

По-перше, тактика захисту, як і будь-який інший її різновид, спрямована на досягнення загальних завдань кримінального провадження.

По-друге, вона є способом досягнення процесуальної мети, способом дії в конкретних обставинах.

По-третє, у межах тактики захисту застосовуються тактичні прийоми, що мають спільну природу з тими, які сформовані в межах загальної криміналістичної тактики.

Крім того, усі різновиди криміналістичної тактики мають єдину сферу застосування – кримінальне судочинство, що зумовлює їхні спільні ознаки у формі та змісті.

Нарешті, в основі тактики захисника лежить спільна криміналістична методологія, яка забезпечує системність і наукову обґрунтованість відповідних дій [6, с. 106].

Головним обов'язком захисника на стадії досудового розслідування, що визначає мету його процесуальної діяльності, є повне й ефективне використання всіх передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами засобів захисту для забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів підозрюваного. Одним із таких засобів захисту є участь захисника у збиранні та оцінці доказів, тобто у виконанні процесуальної можливості доказування.

Безумовно, доказування в кримінальному провадженні має певні особливості, які полягають в тому, що суб'єкти пізнання-доказування мають не тільки отримати певні знання, а й забезпечити їм публічний характер, надати їм такі якості, які дозволяють іншим впевнитись в достовірності отриманих знань [7, с. 7].

Розглядаючи позиції вчених щодо збиранням доказів захисником, то більшість приходять до висновку, що не може існувати якогось особливого порядку збирання доказів захисником у межах адвокатського розслідування, який би суттєво відрізнявся від аналогічних дій слідчого або прокурора під час досудового розслідування. В іншому разі завжди буде ймовірність дискримінаційного ставлення до доказового значення результатів адвокатського розслідування. Процедурні відмінності у проведенні процесуальних дій зі збирання доказів слідчим (прокурором) та захисником можуть бути зумовлені лише одним чинником – відсутністю в останнього владних повноважень із застосування примусу чи будь-якого іншого обмеження прав і свобод людини та громадянина [8, с. 116].

На думку Т. В. Лукашкіної, концепцією участі сторони захисту в доказуванні на стадії досудового розслідування у двох формах. Перша форма – це самостійне збирання доказів, які сторона захисту накопичує протягом усього досудового розслідування, та на етапі закінчення стадії, відкривши стороні обвинувачення в порядку ст. 290 КПК України, внутрішньо оцінивши їх, вирішує використовувати матеріали в суді чи ні. В самостійне збирання доказів вчена включає їх витребування та отримання (ч. 3 ст. 93 КПК України), тимчасовий доступ до речей і документів, а також їх вилучення (статті 159-165 КПК України), самостійне залучення експерта на договірних умовах для проведення експертизи (ст. 243 КПК України), проведення експертизи за дорученням слідчого судді, наданим за клопотанням сторони захисту (ст. 244, ч. 2 ст. 509 КПК України), проведення допиту, в тому числі одночасного допиту свідків, потерпілих слідчим суддею (ст. 225 КПК України). Більшість з цих повноважень сторони захисту є реалізацією в кримінальному провадженні «favor defensionis». Друга форма – це участь сторони захисту в доказуванні (збиранні доказів), яке здійснює сторона обвинувачення. В даному випадку, сторона захисту бере участь в доказуванні шляхом ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, яке полягає у поданні слідчому, прокурору відповідних клопотань, що розглядаються в порядку ст. 220 КПК України, відмова в задоволенні яких може бути оскаржена слідчому судді [9, с. 53].

Процес доказування нерозривно пов'язаний з процесуальною категорією доказів. Виходячи з положень ст. 84 КПК України, яка дає чітке розуміння що саме можна вважати доказом, можна виділити наступні конструкційні (обов'язкові) ознаки доказів, які найкраще характеризують їх сутність: 1) це фактичні дані, які отримані у передбаченому КПК України порядку; 2) на підставі цих фактичних даних слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню. Відповідно до статей 86–89 КПК України, докази у кримінальному провадженні мають відповідати критеріям належності, допустимості, достовірності та достатності [10].

Допустимість є однією з обов'язкових властивостей доказів. Виділення такої властивості доказів, як допустимість характеризує можливість використання фактичних даних про вчинений злочин для доказування. Порушення процесуальної форми отримання доказів не дозволяє використовувати їх для доказування, оскільки використання в процесі доказування доказів, отриманих відповідно до вимог закону, є не лише гарантією об'єктивного дослідження матеріалів кримінального провадження та прийняття по ньому правильного рішення, але й гарантією дотримання прав і законних інтересів представників усіх сторін кримінального провадження в ході збору доказів [11, с. 112]. Основна відмінність допустимості від інших властивостей доказів полягає в тому, що допустимість ґрунтується на ст. 62 Конституції України. Згідно ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [12]

На думку Д. О. Бочарова, належність, допустимість і достовірність є легальними характеристиками доказу [13, с. 7]. Водночас Т. В. Руда вважає їх нормативними критеріями внутрішнього переконання, якими суддя керується для оцінювання доказів [14, с. 47].

Спосіб здійснення процесуальної дії, яка спрямована на виконання конкретного завдання на певному етапі досудового розслідування та ґрунтується на найбільш раціональному психологічному механізмі її реалізації, охоплюється поняттям тактичного прийому. Тактичні прийоми є основними елементами криміналістичної тактики, головними її тактичними засобами в межах слідчих (розшукових) дій, у яких вони реалізуються.

Тактичний прийом можна визначити як раціональний і допустимий (тобто законний, етичний, науково обґрунтований, що має ознаку вибірковості) спосіб дії, який обирає слідчий чи інша уповноважена особа, що проводить розслідування, з огляду на конкретну слідчу ситуацію, який застосовується з метою раціонального й ефективного провадження розслідування [15, с. 109]. Критерій допустимості в частині належного способу одержання доказової інформації поширюється також на ті тактичні прийоми, які використовуються під час проведення слідчих (розшукових)

дій та спрямовані на досягнення певних проміжних завдань.

Тактичні прийоми можна класифікувати в залежності від методів впливу на: прийоми емоційно-психологічного впливу; прийоми логічного (інтелектуального) впливу; прийоми організаційно-комунікативного впливу; прийоми правового впливу; комбіновані тактичні прийоми [16, с. 235].

Ключовим під час визначення допустимості тактичних прийомів є дотримання законності. Принцип законності виражає вимогу безумовної та суворої відповідності прийомів і засобів діяльності, тактики їх застосування букві й духу закону, оскільки для досягнення завдань кримінального судочинства – захисту й відновлення порушених прав – можуть використовуватися лише передбачені законом засоби та прийоми у встановленому законом порядку. Законність слугує всеосяжним принципом та за своїм змістом і характером є специфічним явищем, яке пов'язане із забезпеченням відповідності конкретних дій закону та з неухильним виконанням його вимог усіма учасниками суспільних відносин [17, с. 108].

Тактика емоційно-вольового впливу під час збирання доказів захисником має відповідати наступним критеріям: законності та юридичної обґрунтованості; відсутності психологічного примусу; етичної допустимості; добровільності реакції учасника та процесуальної контрольованості результату.

Питання допустимості тактичного прийому під час реалізації слідчих (розшукових) дій є питанням права, тоді як обставини, які можуть потягнути недопустимість доказу через порушення критеріїв допустимості тактичних прийомів, є питаннями факту [18, с. 123].

Розглядаючи інші комплекси тактичних прийомів залежно від методів впливу, тактичні прийоми логічного впливу є найбільш оптимальними діями учасника слідчої (розшукової) дії, спрямовані на досягнення процесуальної мети шляхом послідовного логічного опрацювання інформації, побудови та обґрунтування суджень, спростування аргументів протилежної сторони або переконання суб'єкта оцінювання доказів, спираючись на методи формальної логіки (аналіз, синтез, узагальнення, співставлення, дедукція, індукція, аналогія тощо).

При виконанні функції захисту захисник може використовувати тактичні прийоми логічного впливу, а саме: покроковий аналіз ситуації, яка склалась на досудовому розслідуванні з метою виявлення суперечностей у показаннях або доказах; співставлення відомих стороні захисту фактів; використання контраргументів для спростування версії та тверджень сторони обвинувачення; використання методу логічної реконструкції подій на основі відомої захиснику інформації; виявлення логічних помилок у позиції обвинувачення.

У той самий час, використання таких тактичних прийомів має також відповідати критеріям відповідності вимогам кримінального процесуального законодавства, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також Правилам адвокатської етики.

Досить важливими для реалізації функції захисту та збирання захисником доказів є організаційно-комунікативна взаємодія між учасниками кримінального процесу, а відповідно, і застосування тактичних прийомів, спрямованих на досягнення мети такої взаємодії. Вони забезпечують належне планування, узгодження та реалізацію процесуальних дій, сприяючи досягненню мети кримінального процесу [19, с. 117].

До таких тактичних прийомів захисника можна віднести: інформаційно-комунікативна взаємодія з іншими учасниками з метою узгодження дати та часу проведення слідчих (розшукових) дій, порядку надання доказів захисту тощо; ініціювання проведення процесуальних дій шляхом подачі клопотань та пропозицій щодо порядку їх проведення; управління динамікою досудового розслідування шляхом використання процесуальних прав для впливу на темп розслідування; контроль за дотриманням кримінальних процесуальних дій шляхом вимоги належного виклику, оформлення слідчих (розшукових) дій, участі понятих, фіксації дій на відео тощо та внесення зауважень до протоколів.

Використання захисником процесуально допустимих, які базуються на нормативно закріплених повноваженнях і спрямовані на вплив на хід розслідування через застосування правових норм, механізмів і процедур – охоплюються тактикою правового впливу захисника.

Тактичні прийоми правового впливу захисника полягають у використанні всіх можливих та доступних процесуальних можливостей для захисту прав та законних інтересів підозрюваного (обвинуваченого), обґрунтованої протидії обвинуваченню, ініціювання процесуальних дій або забезпечення належного ходу досудового розслідування, що засновано на неухильному дотриманні норм права. До процесуальних дій, які спрямовані на збирання доказів захисником, й створюють передумови застосування тактичних прийомів, можна віднести: подача клопотання про проведення процесуальної дії; подача скарги на дії або бездіяльність слідчого/прокурора; подання зауважень до протоколів; заявлення відводу слідчому судді, експерту тощо.

Досліджуючи питання доказування, яке здійснюється під час досудової стадії сторонами кримінального провадження, то сторона захисту, згідно із ст. 220 КПК України має право подавати кло-

потання про виконання будь-яких процесуальних дій слідчому, прокурору, котрі зобов'язані розглянути та задовольнити його за наявності відповідних підстав протягом трьох днів з моменту подання. Також, процесуальний кодекс визначає можливість збирання стороною захисту матеріалів, необхідних для вирішення кримінального провадження по суті, і які остання може використати виключно у судовому провадженні. Підозрюваний, захисник збирають матеріали у способи, визначені ст. 93 КПК України, накопичують їх у себе, а потім відкривають їх протилежній стороні в порядку ст. 290 КПК України, після чого приймають внутрішнє рішення про використання їх в судовому засіданні [1, с. 128].

Отже, на підстави аналізу вимог Кримінального процесуального кодексу щодо питання допустимості доказів, а також наукових підходів та результатів емпіричних досліджень з визначення критеріїв допустимості тактичних прийомів, які можуть використовуватись захисником під час досудового розслідування, пропонуємо визначити загальні критерії допустимості тактики збирання доказів захисником:

1. Критерій законності, який полягає у тому, що дії захисника повинні здійснюватися в межах передбачених КПК України, а саме, дотримання передбачених законом процедур збирання доказів та використання законних їх джерел.

2. Критерій дотримання принципу змагальності сторін, який полягає у тому, що процесуальні дії захисника зі збирання доказів не має перешкоджати виконанню аналогічної функції стороною обвинувачення;

3. Критерій етичності та професійної доброчесності. Основні положення його зводяться до того, що під час збирання доказів захисник не має порушувати права підозрюваного, потерпілого, свідків або інших осіб, а також зобов'язаний дотримуватись правил адвокатської етики, вимог конфіденційності, утримання від зловживань процесуальними правами та здійснення своєї діяльності на засадах поваги до інших учасників процесу;

5. Критерій допустимості доказів, що подані захисником. Зібрані та надані захисником докази мають бути отримані у законний спосіб, стосуватися предмету доказування та подані у визначені процесуальним законодавством строки.

Література

1. Соловйов, В. О. Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею : дис. … докт. філософії : 081 «Право» / В. О. Соловйов ; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.». Одеса, 2021. [На правах рукопису]. 233 с.

2. Дульський, О. Л. Забезпечення стороною захисту дотримання прав та законних інтересів учасників проведення обшуку : дис. … докт. філософії : 081 «Право» / О. Л. Дульський ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2020. [На правах рукопису]. 190 с.

3. Іваницький, Я. О. Закономірності адвокатської діяльності як складова предмета криміналістики : дис. … канд. юрид. наук (докт. філософії) : 12.00.09 / Я. О. Іваницький ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018. [На правах рукопису]. 202 с.

4. Олійник, О. А. Реалізація функції захисту під час досудового розслідування в умовах воєнного стану : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. А. Олійник ; НДІ публ. права, Харків. нац. ун-т внутр. справ МВС України. Харків, 2024. [На правах рукопису]. 280 с.

5. Острогляд, О. В. Окремі теоретичні аспекти розуміння тактики захисту в кримінальному процесі України // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2012. No 5. С. 129–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2012_5_23.

6. Іваницький, Я. О. Про поняття тактики професійного захисту // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2018. Вип. 48, т. 2. С. 103–107.

7. Вапнярчук, В. В. Теоретичні основи кримінального процесуального доказування : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Вапнярчук ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 524 с.

8. Маслюк, О. В. Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Маслюк. Львів, 2017. 241 с.

9. Лукашкіна, Т. В. Участь сторони захисту в доказуванні на досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні України. Порівняльно-аналітичне право 2017. № 2. URL: http://pap.in.ua/2_2017/53.pdf .

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

11. Мельничук, Ю. Л. Поняття допустимості доказів у кримінальному процесі // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2024. Вип. 86. С. 111–118. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.15.

12. Конституція України від 28.06.1996 р. No 254к/96-ВР. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. No 30. Ст. 141.

13. Бочаров, Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. О. Бочаров. Харків, 2007. 20 с.

14. Руда, Т. В. Поняття і зміст інституту доказування в цивільному процесуальному праві США та України: порівняльний аспект // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. 2008. Вип. 79. С. 47–50.

15. Москаленко, О. В. Тактичний прийом у системі криміналістичної тактики: критерії його допустимості // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. 2017. Вип. 26. С. 102–110. (Серія «Право»). DOI: 10.5281/zenodo.884298.

16. Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 464 с.

17. Кузьмічов, В. С., Чорноус, Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : Нічлава, 2005. 446 с.

18. Пазюк, Є. С. Психологічні аспекти критеріїв допустимості тактичних прийомів // Юридична психо-

логія : наук. журн. / [редкол.: Ю. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. № 1 (34). С. 119–126. DOI: 10.33270/03243401.119.

19. Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Право, 2007. 368 с.

20. Соловйов, В. О. Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею : дис. … докт. філософії : 081 «Право» / В. О. Соловйов ; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.». Одеса, 2021. [На правах рукопису]. 233 с.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.38

А. В. Боровик
доктор юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту публічного права
orcid.org/0000-0003-1834-404X

ЗАГАЛЬНІ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ

У статті досліджено загальні інституційно-правові засади протидії торгівлі людьми на міжнародному рівні. Зауважено, що торгівля людьми є однією з найбільш тяжких форм порушення прав людини та становить серйозний виклик для міжнародної спільноти, має складний і багатовимірний характер, пов'язаний із процесами міграції, економічною нерівністю, збройними конфліктами та іншими факторами глобальної нестабільності. У роботі здійснено аналіз основних міжнародно-правових актів, що регулюють сферу протидії торгівлі людьми, зокрема Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, Палермського протоколу, Конвенції CEDAW, Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 та Варшавської конвенції Ради Європи. Підкреслено, що саме завдяки цим документам було закладено фундаментальні принципи міжнародного співробітництва, криміналізації злочинів торгівлі людьми та захисту прав постраждалих. На основі аналізу тенденції розвитку торгівлі людьми відповідно до даних Global Report on Trafficking in Persons 2024 зауважено зростання кількості виявлених жертв після пандемії COVID-19, збільшення частки дітей серед постраждалих, а також зміну домінуючих форм експлуатації. Особливу увагу приділено ролі міжнародних міжурядових організацій, таких як Міжнародна організація з міграції (МОМ) та Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), у реалізації програм протидії торгівлі людьми, зокрема, підкреслено важливість діяльності МОМ у сфері допомоги постраждалим та розвитку національних механізмів перенаправлення, а також роль UNODC як координатора виконання Палермського протоколу, який забезпечує технічну підтримку держав та формує глобальні аналітичні звіти.

Окремо розглянуто внесок міжнародних неурядових організацій (ECPAT International, La Strada International, Anti-Slavery International, Polaris Project, A21 Campaign, тощо) у боротьбу з торгівлею людьми. Зауважено їхню орієнтацію на права людини, підтримку жертв, просвітницьку діяльність та участь у формуванні міжнародної політики. Визначено виклики, з якими стикаються НУМО, серед яких обмежене фінансування, складність доступу до кризових регіонів та необхідність адаптації до нових форм експлуатації. Підкреслено, що ефективна протидія торгівлі людьми вимагає комплексної, багаторівневої та міжсекторальної відповіді, а саме, посилення інтеграції захисту прав людини у всі заходи боротьби з торгівлею людьми, зміцнення міжнародної співпраці, розробка інноваційних інструментів для виявлення злочинів, а також удосконалення національних систем захисту постраждалих.

Ключові слова: торгівля людьми, права людини, міжнародне право, трудова експлуатація, сексуальна експлуатація, захист жертв торгівлі людьми, транснаціональна злочинність, протидія торгівлі людьми.

Borovyk A. V. **GENERAL INSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF COMBATING HUMAN TRAFFICKING AT THE INTERNATIONAL LEVEL**

The article examines the general institutional and legal principles of combating human trafficking at the international level. It is noted that trafficking in human beings is one of the most serious forms of human rights violations and is a serious challenge for the international community, has a complex and multidimensional character related to migration processes, economic inequality, armed conflicts and other factors of global instability. The work analyzes the main international legal acts governing the sphere of combating trafficking in human beings, in particular the UN Convention against Transnational Organized Crime, the Palerm Protocol, the CEDAW Convention, the UN Security Council Resolution No. 1325 and the Warsaw Convention of the Council of Europe. It is emphasized that it was through these documents that the fundamental principles of international cooperation, criminalization of human trafficking and the protection of the rights of the victims were laid. Based on the analysis of the trend of human trafficking in accordance with the Global Report on Trafficking in Persons 2024, an increase in the number of victims revealed after the Covid-19 pandemic, an increase in the proportion of children among the victims, and the change in the dominant forms of operation.Particular attention is paid to the role of international intergovernmental organizations, such as the International Migration Organization (IOM) and the UN Department of Drug and Crime (UNODC), in the implementation of trafficking programs of human traffick Forms global analytical reports.

The contribution of international non-governmental organizations (ECPAT International, La Strada International, Anti-Slavery International, Polaris Project, A21 Campaign, etc.) in the fight against trafficking in human beings is considered separately. Their human rights focus, victims, educational activities and participation in the formation of international policy are noted. The challenges that are faced by NUMO are identified, among which is limited funding, the complexity of access to crisis regions and the need to adapt to new forms of operation. It is emphasized that effective counteraction to human trafficking requires a comprehensive, multilevel and cross -section response, namely, increasing the integration of human rights protection into all trafficking in human beings, strengthening

international cooperation, developing innovative instruments for crime detection, and improving national protection systems.

Key words: trafficking in human beings, human rights, international law, labor exploitation, sexual exploitation, protection of victims of trafficking in human beings, transnational crime, combating trafficking in human beings.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство визнає торгівлю людьми однією з найбільш тяжких форм порушення прав людини, що вимагає комплексної відповіді на глобальному рівні. Як зауважують О. Краєвська та Н. Лукач «факт поширення в XXI столітті явища торгівлі людьми, як одного з видів транснаціональної злочинної діяльності, кинув виклик усій світовій спільноті, нівелюючи основні права і свободи людини та загальноприйняті норми і принципи міжнародного права» [1, с. 87].

Аналітичний огляд Global Report on Trafficking in Persons 2024 дозволяє виявити низку тенденцій, які визначають сучасний стан глобальної боротьби з торгівлею людьми. Зокрема, відмічається зростання на 25% кількості виявлених жертв у 2022 р. у порівнянні з 2019 р.; значно зріс відсоток дітей серед жертв торгівлі людьми – 38 % від загальної кількості; спостерігається зміни у характері експлуатації жертв торгівлі людьми, вперше кількість виявлених випадків торгівлі людьми для примусової праці перевищила випадки сексуальної експлуатації (42% проти 36%), при цьому переслідування випадків примусової праці залишається недостатньо ефективним; 74% торгівлі людьми здійснюють організовані злочинні угруповання, які працюють за схемами «бізнес» або «урядових» структур, що підкреслює високий рівень професіоналізації та глобалізації злочинних мереж; географія потоків жертв ускладнюється, зокрема, кількість міжнародних маршрутів торгівлі людьми зросла [2]. Наприклад, станом на 2017 р. значна кількість громадян України потрапляла у «трудове рабство» до рф (рис. 1).

Таким чином, результати Global Report on Trafficking in Persons 2024 свідчать про необхідність адаптації систем виявлення жертв до нових типів експлуатації (особливо примусової праці); посилення заходів захисту дітей як окремої вразливої групи; поглиблення міжнародної співпраці у сфері протидії організованій злочинності; реформування кримінального судочинства для ефективного переслідування усіх форм торгівлі людьми [2].

Аналіз останніх досліджень. Підґрунтям дослідження стали міжнародні нормативно-правові акти у сфері протидії торгівлі людьми та аналітичні звіти міжнародних організацій, що відображають сучасний стан і тенденції боротьби з цим явищем.

Мета статті полягає у дослідженні міжнародно-правових основ та інституційних механізмів протидії торгівлі людьми.

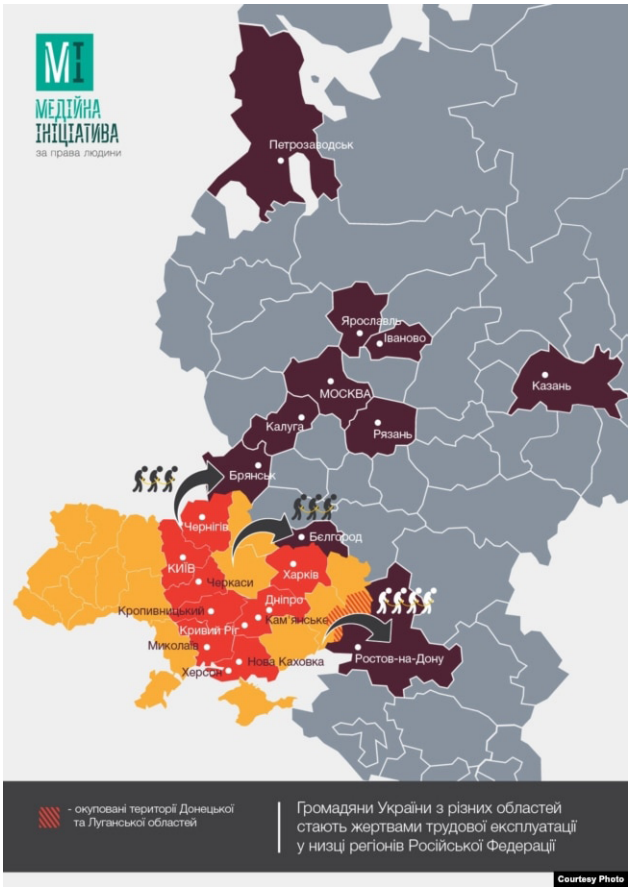

Рис. 1. Карта переміщення громадян України-жертв торгівлі людьми до рф (інформація з відкритих джерел, за матеріалами Медійної ініціативи за права людини

Джерело: https://www.radiosvoboda.org/a/28425258.html)

Виклад основного матеріалу. Формування міжнародно-правових стандартів у сфері протидії торгівлі людьми має на меті не лише криміналізацію злочинної діяльності, а й створення механізмів захисту постраждалих та попередження незаконної експлуатації людини. Перші спроби врегулювання цієї проблематики простежуються ще на початку XX ст. у вигляді конвенцій, спрямованих на боротьбу з «білим рабством», проте системний і цілісний підхід склався наприкінці XX – на початку XXI ст.

Значення та керівні положення основних міжнародно-правових документів у сфері протидії торгівлі людьми полягає у наступному.

Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – Конвенція) є базовим міжнародно-правовим актом, який установлює загальні принципи та стандарти боротьби зі

злочинністю, що має транснаціональний характер, її ухвалення стало важливим етапом у формуванні глобальної стратегії протидії складним формам міжнародної злочинної діяльності, зокрема торгівлі людьми. У ст. 1 Конвенції визначено, що «мета цієї Конвенції полягає у сприянні співробітництву в справі більш ефективного попередження транснаціональної організованої злочинності та боротьби з нею» [3]. Значення Конвенції у сфері протидії торгівлі людьми полягає в тому, що вона заклала міжнародно-правову основу для криміналізації торгівлі людьми як частини боротьби з організованою злочинністю, передбачила комплексний підхід до протидії торгівлі людьми, що включає запобігання, кримінальне переслідування і захист прав постраждалих осіб.

Протокол щодо попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (далі –Палермський протокол) є одним із базових міжнародно-правових актів у сфері боротьби з торгівлею людьми, його значення полягає у формулюванні загальновизнаного визначення торгівлі людьми та встановленні обов'язків держав щодо криміналізації цієї діяльності, захисту жертв і розвитку міжнародного співробітництва. Основні положення документа передбачають: широке трактування торгівлі людьми, включно з вербуванням, перевезенням, передачею чи приховуванням осіб шляхом погрози, застосування сили або інших форм примусу; зобов'язання держав запровадити ефективні механізми захисту та допомоги постраждалим; активізацію міжнародної співпраці у даній сфері. Зокрема, ст. 2 Палермського протоколу визначає, що цілями його є «a) попередженні торгівлі людьми і боротьбі з нею, приділяючи особливу увагу жінкам і дітям; b) захисті та допомозі жертвам такої торгівлі при повній повазі їхніх прав людини; і c) заохоченні співробітництва між Державами-учасницями в досягненні цих цілей» [4].

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (далі – Конвенція CEDAW) має фундаментальне значення для захисту прав жінок, включаючи протидію їх експлуатації через торгівлю. Документ зобов'язує держави-учасниці вживати всіх необхідних заходів для ліквідації дискримінації жінок у будь-якій формі та захищати їх від усіх проявів насильства. Основні положення Конвенції CEDAW стосуються: рівного доступу жінок до економічних, соціальних та політичних прав; захисту від насильства, експлуатації та торгівлі людьми; обов'язку держав вживати законодавчих і практичних заходів для усунення дискримінаційних практик. Так, ст. 6 зазначено, що «Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо припинення всіх видів торгівлі жінками та використання проституції жінок» [5].

Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир і безпека» (далі – Резолюція 1325) має особливе значення у контексті захисту прав жінок у ситуаціях конфлікту, де торгівля людьми особливо загострюється. Вона закликає держави: забезпечити участь жінок у миротворчих процесах; запобігати насильству проти жінок, включаючи сексуальну експлуатацію та торгівлю; впроваджувати механізми захисту жінок у збройних конфліктах; створювати ефективні системи обліку випадків насильства та надавати допомогу постраждалим [6]. Слід зауважити, що в Україні з метою реалізації в даній Резолюції було розроблено Національний план з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 р., основним спрямуванням якого стало забезпечення «участі жінок у прийнятті рішень; стійкості до безпекових викликів; постконфліктного відновлення і перехідного правосуддя; протидії насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом; посилення інституційної спроможності виконавців Національного плану» [7].

Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (далі – Варшавська конвенція) встановлює комплексний підхід до протидії торгівлі людьми в Європейському регіоні. Її значення полягає в акценті на захисті прав жертв торгівлі як головному пріоритеті державної політики. Основні положення включають: обов'язковість криміналізації всіх форм торгівлі людьми; гарантування постраждалим права на захист, реабілітацію і компенсацію; створення спеціалізованих органів моніторингу (наприклад, GRETA – Група експертів з протидії торгівлі людьми, а також, Комітету Сторін, який складається з представників у Комітеті міністрів Сторін Конвенції та представників Сторін, які не є членами Ради Європи); посилення міжнародного співробітництва та обміну інформацією. Зокрема, у преамбулі Варшавської конвенції визначається, що «Конвенція базується на визнанні принципу, згідно з яким торгівля людьми є порушенням прав людини і посяганням на гідність і цілісність людської особистості» [8].

Окремо слід відмітити роль Міжнародної організації з міграції (далі – МОМ) та Управління ООН з наркотиків і злочинності (далі – UNODC) у сфері протидії торгівлі людьми, які є провідними міжнародними організаціями, що забезпечують координацію та підтримку зусиль держав у сфері протидії торгівлі людьми. Зокрема, МОМ здійснює програми з попередження торгівлі людьми, допомоги жертвам та їх реінтеграції, активно сприяє розвитку національних механізмів ідентифікації постраждалих осіб. Наприклад, почи-

наючи з 1998 р. почала діяти Програма протидії торгівлі людьми МОМ в Україні, яка базується на співпраці з мережею із понад 30 громадських організацій у всіх регіонах України. Основними напрямами реалізації Програми стали: підтримка розвитку законодавства і національного механізму взаємодії суб'єктів протидії торгівлі людьми; співпраця з правоохоронними органами для підвищення ефективності кримінального переслідування; допомога постраждалим — з 2000 року її отримали понад 16 600 осіб (юридична, медична, психологічна підтримка, реінтеграція); створення можливостей для сталого економічного відновлення та реінтеграції (понад 1 100 людей заснували мікробізнес); функціонування Медичного реабілітаційного центру; підтримка Національної гарячої лінії; проведення інформаційних кампаній серед молоді, ВПО, безробітних і потенційних трудових мігрантів. Попри загальну ефективність Програми протидії торгівлі людьми МОМ в Україні у процесі її реалізації виявляються низка суттєвих викликів: 1) відбулася зміна характеру експлуатації при торгівлі людьми, оскільки сексуальна експлуатація поступово поступилася місцем трудовій, що обумовлює потребу в адаптації механізмів виявлення постраждалих, оскільки трудова експлуатація характеризується іншими ознаками, менш помітні у порівнянні з сексуальним рабством, що ускладнює процес ідентифікації жертв; 2) трансформувався і профіль постраждалого, так серед потерпілих нині переважають чоловіки та молоді особи з технічною освітою, що вимагає зміни акцентів у профілактичній та реабілітаційній діяльності, зокрема – посилення фокусування на трудових мігрантах як на одній із найбільш уразливих груп; 3) хоча заходи з економічної реінтеграції (зокрема такі як підтримка бізнес-ініціатив, професійне навчання, медико-психологічна реабілітація) показали свою ефективність, зберігається проблема сталості цих результатів, адже брак системної підтримки реінтегрованих осіб у середньо- і довгостроковій перспективі може нівелювати досягнення програми [9].

UNODC, як координатор виконання Палермського протоколу, надає державам допомогу у розробці законодавства, проводить тренінги для правоохоронних органів і формує глобальні звіти про стан торгівлі людьми у світі. Так, Палермський протокол закріплює наступні основні напрями діяльності держав-учасниць: запобігання торгівлі людьми, захист і допомога постраждалим та переслідування винних (зокрема, UNODC наділено повноваженнями сприяти реалізації цих зобов'язань через координацію збір, аналіз та поширення інформації про стан торгівлі людьми у світі); надання технічної допомоги державам-учасницям для розробки та впровадження законодавства, що відповідає нормам Протоколу; моніторинг прогресу імплементації Протоколу, підготовку тематичних доповідей і звітів; організацію тренінгів та програм підвищення кваліфікації для працівників правоохоронних органів, суддів, прокурорів та інших фахівців [4].

Попри наявні результати, діяльність UNODC характеризується окремими труднощами, серед яких слід відзначити нерівномірне впровадження положень Палермського протоколу на національному рівні, відсутність достатньо повної та зіставної статистики, недостатню результативність кримінального переслідування випадків трудової експлуатації, а також зростання новітніх форм торгівлі людьми. Перспективними напрямами вдосконалення діяльності UNODC визначено інтеграцію стандартів захисту прав людини у всі напрями протидії торгівлі людьми, впровадження цифрових технологій для виявлення та розслідування злочинів, підтримку формування ефективних міжвідомчих механізмів національної координації та розробку спеціалізованих програм захисту дітей і мігрантів як найбільш уразливих категорій в сфері торгівлі людьми [11, с. 84].

У системі міжнародних заходів протидії торгівлі людьми важливу роль відіграють міжнародні неурядові організації, які доповнюють діяльність міждержавних інституцій, забезпечуючи гнучкість, оперативність реагування на виклики та можливість безпосередньої роботи з постраждалими на місцях. Зокрема, Основними напрямами діяльності міжнародних неурядових організацій у сфері протидії торгівлі людьми є:

1. Правозахисна діяльність щодо захисту прав постраждалих від торгівлі людьми через юридичну допомогу, представництво інтересів у судах, адвокації змін у національному та міжнародному законодавстві (наприклад, International Justice Mission).

2. Освітні та інформаційні кампанії з підвищення обізнаності населення щодо ризиків торгівлі людьми, профілактика експлуатації через освітні програми та масові комунікації (наприклад, A21 Campaign, Polaris Project).

3. Підтримка постраждалих шляхом надання комплексної допомоги – психологічної, соціальної, медичної та економічної реінтеграції (наприклад, діяльність мережі La Strada International).

4. Дослідження та моніторинг з метою збору та аналізу даних про масштаби торгівлі людьми, нові форми експлуатації, оцінка ефективності заходів протидії (наприклад, Walk Free Foundation, Global Slavery Index).

5. Міжнародна адвокації з метою здійснення впливу на глобальні політичні процеси, розробка стандартів і рекомендацій для держав у сфері протидії торгівлі людьми (наприклад, Global

Alliance Against Traffic in Women, Anti-Slavery International).

Істотною особливістю міжнародних неурядових організацій є орієнтація на права людини, оскільки їхня діяльність базується на принципах поваги до гідності постраждалих, забезпечення доступу до правосуддя та уникнення вторинної віктимізації під час процесу допомоги. Крім того, міжнародні неурядові організації відіграють важливу роль у посиленні взаємодії між урядами, міжнародними організаціями та громадянським суспільством, адже їх участь забезпечує розвиток інноваційних підходів до вирішення проблеми торгівлі людьми (наприклад, відбувається створення гарячих ліній, мобільних додатків для попередження торгівлі людьми, впровадження програм трудової реінтеграції для вразливих груп та ін.) [10, с. 264].

Одним із викликів для діяльності міжнародних неурядових організацій залишається обмежене фінансування, яке часто залежить від проектних грантів, та складність доступу до закритих чи кризових регіонів, де торгівля людьми набуває найгостріших форм. Проте, незважаючи на ці виклики, міжнародні неурядові організації продовжують відігравати критичну роль у формуванні глобальної стратегії боротьби з торгівлею людьми та захисту прав постраждалих.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що боротьба з торгівлею людьми на міжнародному рівні сформувалася як комплексна багатостороння система, що поєднує зусилля держав, міжурядових та неурядових організацій. Прийняття ключових міжнародно-правових актів, таких як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Палермський протокол, стало фундаментом для формування уніфікованих стандартів криміналізації торгівлі людьми, захисту постраждалих та розвитку міжнародного співробітництва. Аналіз сучасних тенденцій, відображених у Global Report on Trafficking in Persons 2024, свідчить про ускладнення характеру торгівлі людьми, зокрема, більшення кількості дітей серед жертв торгівлі людьми, переважання трудової експлуатації над сексуальною експлуатацією, високий рівень організованості злочинних мереж та розширення міжнародних потоків торгівлі людьми. Що в свою чергу вимагає адаптації національних і міжнародних стратегій протидії до нових викликів, посилення акценту на захисті дітей та вразливих категорій населення, вдосконалення механізмів ідентифікації жертв і кримінального переслідування злочинців. Важливу роль у координації міжнародних зусиль відіграють Міжнародна організація з міграції та Управління ООН з наркотиків і злочинності, діяльність яких спрямована на технічну підтримку держав, розробку нормативних рамок і формування глобальної аналітики з протидії торгівлі людьми. Окремо слід підкреслити внесок міжнародних неурядових організацій, які здійснюють правозахисну, інформаційно-просвітницьку, аналітичну діяльність і безпосередню допомогу постраждалим. Їхня гнучкість, орієнтація на права людини та здатність оперативно реагувати на нові виклики роблять їх невід'ємним елементом глобальної системи протидії торгівлі людьми.

Отже, ефективна боротьба з торгівлею людьми вимагає комплексного, міждисциплінарного та багаторівневого підходу, що передбачає синергію між державними, міжурядовими та неурядовими акторами, інтеграцію захисту прав людини в усі заходи, спрямовані на попередження та припинення торгівлі людьми.

Література

1. Краєвська О. Лукач Н. Міжнародний досвід протидії глобальній проблемі торгівлі людьми. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносини*. 2015. Випуск 37, Ч. 3. С. 83–89. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/173-479-1-PB.pdf (дата звернення: 11.03.2025).

2. Global report on trafficking in persons 2024: UN Office on Drugs and Crime. URL: https://digitallibrary.un.org/record/4069246?v=pdf (дата звернення: 13.03.2025)

3. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності: ООН від 15.11.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 11.03.2025).

4. Протокол щодо попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: ООН від 15.11.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text (дата звернення: 14.03.2025).

5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: ООН від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207?find=1&text=%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B2#Text (дата звернення: 04.03.2025).

6. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир і безпека»: Рада Безпеки ООН від 31.10.2000 р. URL: https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-oon-1325 (дата звернення: 08.03.2025).

7. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 р. № 1544-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 01.03.2025).

8. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми: Рада Європи від 16.05.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (дата звернення: 19.03.2025)

9. Короткий огляд програми протидії торгівлі людьми МОМ в Україні. URL: https://www.stoptrafficking.org/iom_counter_trafficking_programme_2019_ukr.pdf (дата звернення: 10.03.2025).

10. Шкута О.О. Методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері оподаткування. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 4. – С. 262–266 http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/42.pdf

11. Шкута О.О. Кримінально-правові засади інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 1. С. 79–86. http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2023/31/11.pdf

УДК 341.4:343.1+343.98:614.83
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.39

П. П. Латковський
кандидат юридичних наук, доцент
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-2406-766X

О. Т. Волощук
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-0991-5605

В. В. Марчук
доктор філософії права,
асистент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-8545-9114

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ПРАВОВА ДОПОМОГА У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ І ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ТА СУДОВО-ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті здійснено комплексне наукове дослідження міжнародної правової допомоги у кримінальному процесі України у справах про злочин агресії, воєнні злочини та окремі види транснаціональних злочинів, які вчиняються в умовах збройного конфлікту. Підкреслюється, що злочин агресії, вчинений Російською Федерацією проти України, створив передумови для системного поширення транснаціональної злочинності – торгівлі людьми, органами, переміщення нелегальної зброї, сексуальної експлуатації, незаконного перетину кордону та вчинення терористичних актів. У фокусі дослідження – проблеми залучення міжнародної правової допомоги під час розслідування цих злочинів, особливо в контексті співпраці з Міжнародним кримінальним судом та іншими міжнародними структурами. Авторами проаналізовано чинні законодавчі прогалини, які перешкоджають ефективному використанню доказів, отриманих у рамках міжнародної співпраці, зокрема у сферах допиту свідків, участі іноземних експертів, вилучення електронних доказів. Значну увагу приділено ролі Національної поліції України, органів прокуратури, судово-експертних установ та спеціалізованих слідчих підрозділів у фіксації злочинів, координації з міжнародними партнерами, формуванні доказової бази. Встановлено, що одним із необхідних кроків для вдосконалення механізмів міжнародної правової допомоги є узгодженість вітчизняного законодавства із Римським статутом МКС, із застереженнями, які дозволяють уникнути юридичних колізій із національним законодавством. Обґрунтовано необхідність внесення змін до КПК України. Аргументовано, що ефективна правова допомога у таких категоріях справ є запорукою реалізації принципу невідворотності покарання та міжнародного правопорядку.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, міжнародна правова допомога, правоохоронні органи, злочин агресії, воєнні злочини, транснаціональні злочини, кримінальний процес, доказування, Національна поліція, Міжнародний кримінальний суд, судова експертиза.

Latkovskyi P. P., Voloshchuk O. T., Marchuk V. V. **INTERNATIONAL COOPERATION AND LEGAL ASSISTANCE IN CASES OF THE CRIME OF AGGRESSION AND WAR CRIMES: CRIMINAL PROCEDURAL MECHANISMS AND FORENSIC SUPPORT**

The article presents a comprehensive scholarly study of international legal assistance in the criminal procedure of Ukraine in cases involving the crime of aggression, war crimes, and certain types of transnational crimes committed during armed conflict. It is emphasized that the crime of aggression committed by the Russian Federation against Ukraine has created the conditions for the systemic spread of transnational criminality – including human trafficking, trafficking in organs, the movement of illegal weapons, sexual exploitation, unlawful border crossings, and the commission of terrorist acts. The research focuses on the challenges of involving international legal assistance in the investigation of these crimes, particularly in the context of cooperation with the International Criminal Court and other international institutions. The authors analyze existing legislative gaps that hinder the effective use of evidence obtained through international cooperation, particularly in the areas of witness interrogation, participation of foreign experts, and the seizure of electronic evidence. Considerable attention is devoted to the role of the National Police of Ukraine, the prosecution bodies, forensic expert institutions, and specialized investigative units in documenting crimes, coordinating with international partners, and building the evidentiary base. It has been established that one of the necessary steps to improve international legal assistance mechanisms is the consistency of domestic legislation with the Rome Statute, with reservations that avoid legal conflicts with national legislation. The article substantiates the

need to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine and argues that effective legal assistance in such categories of cases is a prerequisite for the implementation of the principle of the inevitability of punishment and for the maintenance of international legal order.

Key words: international cooperation, international legal assistance, law enforcement agencies, crime of aggression, war crimes, transnational crimes, criminal proceedings, evidence, National Police, International Criminal Court, forensic expertise.

Актуальність теми дослідження. Питання міжнародно-правової взаємодії та правової допомоги в умовах нинішньої збройної агресії, спрямованої проти України, набуло наразі виключної гостроти, беззаперечної актуальності та правової значущості. Вперше після проголошення незалежності в новітній історії самостійна Українська держава опинилася в умовах повномасштабної війни, що розпочалася з гібридної агресії у 2014 році, а з лютого 2022 року переросла у відкриту збройну агресію рф. Такі умови зумовили безпрецедентне зростання кількості міжнародних злочинів (зокрема злочину агресії та воєнних злочинів), які повинні бути належно зафіксовані та розслідувані. Успішне здійснення кримінального переслідування за ці злочини неможливе без ефективної міжнародної правової допомоги, зокрема обміну інформацією, передачі доказів, доступу до експертів, ідентифікації підозрюваних, допитів свідків тощо. Оскільки вітчизняна система кримінальної юстиції раніше не мала практичного досвіду ведення розслідувань такого масштабу й категорії, нині вона стикається з істотними викликами – від нормативної невизначеності до технічної і навіть кадрової недостатності. Наявні механізми міжнародного співробітництва, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України, Женевськими конвенціями, двосторонніми угодами, Конвенцією про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року, не завжди є достатньо ефективними для реагування на обставини повномасштабного міжнародного конфлікту. До того ж новітні форми війни, в основі яких лежать методи гібридної агресії, призводять до різкої зміни проявів агресії [2, с. 272], а це вимагає нових підходів, розробки більш вдосконалених засобів і методів протидії та попередження вчинення міжнародних злочинів. Враховуючи нинішню ситуацію в Україні та такі новітні тенденції сучасної дійсності, особливо гостро стоїть питання правової кваліфікації злочину агресії та воєнних злочинів в українському законодавстві. Певні прогалини правового регулювання спричиняють негативні наслідки у ході розслідування кримінальних справ щодо цих категорій злочинів. Багато упущень з боку правоохоронних органів призводять до неправильності оформлення доказової бази, неможливості проведення максимально вчасно і ґрунтовно необхідних судових експертиз та вчинення інших процесуальних дій. І це далеко не весь спектр проблем, з якими стикаються щоденно правоохоронні органи в ході розкриття злочину агресії та воєнних злочинів. З цих міркувань проведення нових наукових досліджень є вкрай необхідними та об'єктивно обумовленими.

Ступінь наукової розробки проблеми. Оскільки проблематика війни та миру, а відтак вчинення злочину агресії та воєнних злочинів супроводжувало всю історію розвитку людської цивілізації, ці питання завжди були у центрі наукового дискурсу – від загальнотеоретичного та філософського осмислення до практичних рекомендацій по вдосконаленню національного кримінального права та процесу, а також розробки механізмів протидії та превенції на міжнародному рівні завдяки тісній співпраці та взаємодії між державами. Зокрема, в українській юридичній літературі можна віднайти чимало праць присвячених окресленій проблематиці. Так, окремі аспекти міжнародної правової допомоги, а також розслідування агресії та воєнних злочинів були предметом наукових досліджень таких українських учених – О. Мережка, М. Гнатовського, О. Задорожнього, М. Бурменського, В. Репецького та інших. У зарубіжній правовій доктрині особливу увагу приділено вивченню природи злочину агресії, механізмів його правової кваліфікації та взаємодії між національними органами влади, насамперед поліцейськими, прокурорськими та судовими органами, й міжнародними структурами в контексті розслідування міжнародних злочинів. Окремо закордонні фахівці аналізують злочини, віднесені до категорії воєнних. Вагомий внесок у розробку відповідної проблематики зробили такі авторитетні вчені, як А. Кассезе, М. П. Шарф, Дж. Трейган, М. Ш. Бассіуні та К. Дж. Геллер. Особливе значення в цих дослідженнях має аналіз співпраці держав з Міжнародним кримінальним судом, що охоплює питання юрисдикції, передачі доказів, залучення експертів і реалізації принципу комплементарності. Разом із тим, комплексне дослідження цієї теми саме в контексті міжнародної правової допомоги у справах про злочин агресії та воєнні злочини в умовах війни в Україні практично відсутнє. Існує нагальна потреба в системному осмисленні ролі правоохоронних органів України в кооперації з міжнародними судовими та слідчими інституціями, передусім – з МКС.

Відповідно **мета публікації** – дослідити проблеми міжнародної правової допомоги в кримінальному процесі України щодо розслідування злочину агресії та воєнних злочинів, встановити основні перешкоди для ефективного співробітництва з міжнародними інституціями, сформулю-

вати пропозиції по вдосконаленню національного законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Злочин агресії обґрунтовано вважається одним із найнебезпечніших міжнародних злочинів, так званим «злочином злочинів» [3, с. 331], оскільки саме його вчинення створює умови для масштабних та систематичних порушень норм міжнародного гуманітарного права. Фактично агресія виступає вихідною точкою, плацдармом для вчинення інших міжнародних злочинів – насамперед воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Її наслідки носять комплексний і каскадний характер: *збройний напад запускає ланцюг насильницьких дій, що неминуче призводять до порушення прав людини, масових жертв серед цивільного населення, руйнування об'єктів інфраструктури, знищення культурних цінностей* тощо.

Особливої уваги заслуговує взаємозв'язок між злочином агресії та воєнними злочинами: останні можуть бути вчинені лише в умовах збройного конфлікту, отже, в багатьох випадках саме агресія створює передумови для їх реалізації. Якщо геноцид чи злочини проти людяності не обов'язково потребують стану війни, то воєнні злочини, як правило, є логічним та фактичним продовженням акту збройної агресії. У цьому сенсі агресія та воєнні злочини виступають у своєрідному симбіозі, коли перший злочин відкриває простір для наступних. Недаремно ще у рішенні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі агресивну війну було названо *«верховним міжнародним злочином»* (англ. *the supreme international crime*), який відрізняється від інших воєнних злочинів тим, що *«вміщує в собі все зло загалом»* [9, с. 426]. Саме тому міжнародна спільнота має розробляти й удосконалювати правові та інституційні механізми ефективної протидії агресії як джерелу інших тяжких міжнародних злочинів.

Безперечно, міжнародна правова допомога та співпраця різних правоохоронних відомств з різних країн нині визнається об'єктивно обумовленою необхідністю. Разом з цим, як підкреслює професор М. Бурменський, *«міжнародне співробітництво в боротьбі з кримінальною злочинністю не породжує міжнародної кримінальної юрисдикції, а лише визначає особливості національної кримінальної юрисдикції в умовах, застережених у міжнародних договорах»* [1, с. 366].

У контексті України, після повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 року, об'єктивно встановлено численні випадки масових вбивств цивільних осіб, тортур, депортацій, сексуального насильства, знищення об'єктів цивільної інфраструктури. Зокрема, події у Бучі, Ірпені, Маріуполі стали предметом розслідувань як українських правоохоронних органів, так і міжнародних слідчих комісій, у тому числі прокурора Міжнародного кримінального суду Каріма Хана.

Органи Національної поліції та Служба безпеки України виступають першими суб'єктами документування злочинів агресії, забезпечення збереження речових доказів, проведення допитів свідків, а також збору матеріалів, які можуть бути використані у міжнародному кримінальному процесі. При цьому співпраця з МКС регламентується не лише загальними положеннями КПК України, а й положеннями Римського статуту МКС, який Україна вже належним чином ратифікувала, а до цього часу – положеннями двох заяв України 2014 та 2015 років про визнання юрисдикції МКС щодо подій на її території згідно зі статтею 12(3) Римського статуту [11]. Попри певні досягнення, міжнародна правова допомога у справах про злочини агресії та воєнні злочини в Україні стикається з рядом суттєвих проблем. Насамперед ідеться про фрагментарність правового регулювання співпраці органів досудового розслідування з міжнародними інституціями, включаючи МКС. Так, українське законодавство не містить чіткого порядку направлення матеріалів слідства до органів МКС, не визначено процесуального статусу запитів, що надходять з Гааги, а також відсутні конкретні процедурні механізми залучення національних експертів до процесу міжнародного розслідування.

Особливої уваги потребує судово-експертне забезпечення кримінального провадження у справах про воєнні злочини, зокрема – збирання ДНК-матеріалів, проведення судово-медичних, балістичних, трасологічних, психологічних експертиз. Брак фінансування, нестача кадрів, моральне застарівання матеріально-технічної бази ускладнюють процес фіксації доказів відповідно до міжнародних стандартів, таких як ISO/IEC 17025:2017 [10]. Водночас, згідно з висновками ООН, які були оприлюднені у звітах про ситуацію з правами людини в Україні, більшість епізодів сексуального насильства, тортур та насильницьких зникнень залишаються недослідженими через неналежний рівень судово-експертного супроводу [5]. Як видається, такий стан обумовлений насамперед тим, що традиційні методики проведення експертиз не завжди можуть бути застосовані в умовах активної фази бойових дій, обстрілів або блокування територій, де вчинено злочин. Особливості таких обставин, як евакуація тіл загиблих, виявлення масових поховань, зруйновані місця злочинів, унеможливлюють оперативне і повноцінне збирання речових доказів відповідно до усталених криміналістичних методів. У цьому контексті показовими є приклади роботи експертів на територіях звільнених від окупації населених пунктів, таких як Буча, Ірпінь, Маріуполь, де фіксація подій здійсню-

валася в умовах часткової або повної відсутності доступу до об'єктів дослідження, без належних засобів фіксації, з ризиком повторного обстрілу. Відтак постає потреба у нормативному закріпленні альтернативних способів збирання доказової інформації: використання аерофотозйомки, відеофіксації з дронів, цифрових платформ для дистанційного зберігання інформації та оперативного її аналізу із дотриманням вимог достовірності та автентичності. Окрім цього, слід звернути увагу ще на один з важливих моментів – залучення під час війни іноземних експертів, правовий статус яких згідно законодавства України чітко не визначено. Відсутність правового механізму для фіксації його участі у процесуальних діях, формалізації результатів експертного дослідження, встановлення вимог до форми та змісту експертного висновку, створює істотні труднощі під час використання таких матеріалів у якості доказів у суді. Зважаючи на це, доцільним є унормування окремої процесуальної процедури залучення іноземного експерта, яка б передбачала регламентацію порядку його призначення, участі в слідчих діях, вимог до мови висновку та легалізації відповідного документа. Це дозволить запобігти правовій невизначеності при здійсненні доказової діяльності із залученням іноземних установ або спеціалістів.

Також варто вказати і на те, що необхідною є гармонізація української судово-експертної системи із сучасними міжнародними стандартами. Насамперед це стосується врахування при розробці внутрішньодержавних нормативних актів положень міжнародних документів, зокрема рекомендацій Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) та стандарту ISO/IEC 17025:2017, який визначає вимоги до компетентності криміналістичних лабораторій. Дотримання цих стандартів є особливо актуальним з огляду на необхідність забезпечення прийнятності експертних висновків у рамках міжнародного кримінального судочинства, в тому числі в провадженнях, які розглядаються перед Міжнародним кримінальним судом. Законодавче імплементування таких вимог дозволить створити єдині критерії оцінки доказів, забезпечити сумісність процедур та визнання результатів, отриманих за межами юрисдикції України.

Окремо слід звернути увагу на забезпечення процесуальних гарантій осіб, які стали жертвами злочину агресії чи воєнних злочинів, зокрема у справах про депортацію, сексуальне насильство, катування, незаконне позбавлення волі. Допит таких осіб вимагає особливого підходу з урахуванням міжнародних стандартів захисту вразливих категорій потерпілих. Доречно звернутися до практики Міжнародного кримінального суду, протоколів Стамбульського протоколу, а також прецедентів Європейського суду з прав людини (справи «Tagayeva and Others v. Russia», «M.C. v. Bulgaria»), які встановлюють вимоги до проведення допиту потерпілих від злочинів, пов'язаних із сексуальним і фізичним насильством. У цьому контексті виправданим є запровадження механізму дистанційного допиту із залученням фахового психолога, перекладача, за потреби – міжнародного спостерігача, що забезпечує дотримання як процесуальних, так і морально-етичних вимог. В умовах воєнного стану також актуальним є нормативне закріплення використання захищених каналів відеозв'язку, а також фіксація вимог до документування такого допиту як складової міжнародного доказового процесу.

Загалом слід відмітити доволі низький рівень гармонізації норм українського кримінального законодавства із міжнародним гуманітарним правом. Наприклад, у Кримінальному кодексі України відсутня стаття про злочин агресії, хоча така норма є у ст. 8 bis Римського статуту. Окремі воєнні злочини розпорошені по різних розділах КК України (зокрема, розділи XIX, XX), що створює труднощі для системного правозастосування. У цьому контексті актуальним є приведення положень Кримінального кодексу України у відповідність до сучасних міжнародних стандартів шляхом законодавчого уточнення складів злочину агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів з урахуванням правових позицій МКС та практики ad hoc-трибуналів

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) також надає цінні орієнтири. Так, у справі «Ukraine v. Russia (re Crimea)» Суд вперше визнав юрисдикцію щодо подій, які відбувалися в Криму у 2014 році, зазначаючи, що Російська Федерація здійснювала ефективний контроль над територією і була відповідальною за порушення прав людини [7]. Ця позиція може використовуватися українськими правоохоронцями при формуванні доказової бази щодо злочинів агресії.

Не менш важливою є практика міжнародної взаємодії, яка наразі реалізується через Спільну слідчу групу (Joint Investigation Team, JIT), створену між Україною, Литвою, Польщею, Естонією, Латвією, Словаччиною та Міжнародним кримінальним судом [13]. Завдяки діяльності JIT вдалося зафіксувати численні докази воєнних злочинів, що сталися у Бучі та Ірпені у березні 2022 року, зокрема – масові страти цивільних осіб, ґвалтування, знищення майна, які можуть свідчити як про системність, так і про організованість воєнних злочинів, що є критеріями для визнання їх як злочинів проти людяності.

Україна ще у 2014 та 2015 роках визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів, вчинених на її території, а у 2024 році ратифікувала Римський

статут з відповідною декларацією. Попри це, численні прогалини у вітчизняному законодавстві та неузгодженість із положеннями Статуту ускладнюють роботу правоохоронних органів. Як видається, одним із необхідних кроків для вдосконалення механізмів міжнародної правової допомоги є узгодженість вітчизняного законодавства із Римським статутом МКС, із застереженнями, які дозволяють уникнути юридичних колізій із національним законодавством. Це дозволить українським слідчим і прокурорам працювати безпосередньо з МКС як повноправним партнером, а також дасть змогу безперешкодно інкорпорувати практику МКС у національну слідчу й судову практику.

У контексті документування воєнних злочинів та злочину агресії важливе значення має реалізація права на ефективне розслідування, яке є похідним від ст. 2 Європейської конвенції з прав людини. У справі «Tagayeva and Others v. Russia» [8] ЄСПЛ підкреслив, що при розслідуванні масових вбивств держава зобов'язана забезпечити незалежне, оперативне та ефективне слідство, здатне встановити осіб, винних у злочині, та притягнути їх до відповідальності. Це положення прямо корелює з діяльністю органів досудового розслідування України, які повинні забезпечувати належне документування масових порушень прав людини, зокрема тортур, позасудових страт, депортацій та насильницьких зникнень, які набули системного характеру на тимчасово окупованих територіях України.

Проблемним аспектом, як вже зазначалось, і про що ще раз хочемо з акцентувати, є неузгодженість норм КПК України [6] щодо взаємодії з міжнародними інституціями. Зокрема, ст. 541 КПК містить загальні положення про міжнародну правову допомогу, однак не деталізує порядок виконання запитів МКС, вимоги до оформлення матеріалів, а також процедурні питання щодо допиту свідків, проведення спільних розслідувань чи передачі доказів. У зв'язку з цим доцільно доповнити розділ IX КПК України статтею 542-1 «Особливості виконання запитів Міжнародного кримінального суду», в якій передбачити: механізм взаємодії Офісу Генерального прокурора, Національної поліції та МКС; строки, форму та порядок передачі доказів; вимоги до конфіденційності матеріалів; процесуальні гарантії осіб, яких стосується запит МКС. Також важливо узгодити із нормами міжнародного кримінального права положення щодо імунітетів, оскільки практика МКС передбачає, що жодна особа, включно з главами держав, не може уникнути відповідальності за міжнародні злочини (див. рішення у справі «Omar al-Bashir», МКС, 2019 [12]). Українське законодавство потребує імплементації цієї практики, наприклад, шляхом доповнення КПК України положенням про відсутність імунітету щодо осіб, підозрюваних у вчиненні міжнародних злочинів.

Висновки. Отже, з огляду на наведене, можна стверджувати, що міжнародна правова допомога у кримінальному процесі України, зокрема у справах про злочин агресії та воєнні злочини, виступає ключовим елементом забезпечення принципу невідворотності покарання. Однак ефективність цієї взаємодії стримується недосконалістю національного законодавства, процедурними бар'єрами, дефіцитом ресурсів та відсутністю єдиної нормативної бази для співпраці з міжнародними структурами. Запропоновані зміни до Кримінального кодексу та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту МКС, дозволять посилити спроможність держави ефективно розслідувати та переслідувати міжнародні злочини, зокрема в умовах збройної агресії.

Література

1. Бурменський М. В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. *Вісник Академії правових наук України:* Збірник наукових праць. 2003. № 2 (33). С. 359–370.

2. Волощук О. Т. Злочин агресії в міжнародному праві: проблеми процесу розробки та прийняття уніфікованого визначення. *Часопис Київського університету права.* 2017. № 3. С. 271–276.

3. Волощук О. Т. Злочин агресії як найбільш небезпечний міжнародний злочин проти міжнародного правопорядку, безпеки та миру. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 330–333.

4. Гнатовський М. Україна та Міжнародний кримінальний суд: конституційний аспект. URL: https://voxukraine.org/uk/ukraine-and-theinternational-criminal-court-a-constitutional-matter-ua/

5. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 01.12.2023 р. – 29.02.2024 р. ООН. Управління Верховного комісара. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr.pdf

6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

7. ECtHR. Case of Ukraine v. Russia (re Crimea), Application no. 20958/14, Decision (2021). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210535

8. ECtHR. Tagayeva and Others v. Russia, Applications nos. 26562/07 et al., Judgment of 13 April 2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172660

9. International Military Tribunal. Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals. Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946 // The Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Vol. 22. Nuremberg : IMT, 1948. P. 426. URL: https://law.justia.com/cases/foreign/international/22-imt-410.html

10. ISO/IEC 17025:2017. General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. URL: https://www.iso.org/standard/66912.html

11. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf

12. Situation in Darfur, Sudan in the Case of the Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad al-Bashir. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2019_02593.PDF

13. The Joint Investigation Team in Ukraine: Challenges and Opportunities for the International Criminal Court. URL: https://www.europeanpapers.eu/europeanforum/joint-investigation-team-ukraine-challenges-opportunities-international-criminal-court

УДК 341.01
DOI https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.40

В. М. Репецький
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-2237-935X

О. Р. Дем'янчук
студент І курсу магістратури зі спеціальності «Міжнародне право»
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-4425-7209

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті розглядається взаємозв'язок між політикою та міжнародним правом в системі сучасних міжнародних відносин. Зроблено акцент на відмінностях між міжнародним правом як об'єктивною, відносно стабільною, нормативною системою та політикою, яка, перед усім, відображає змінні та суб'єктивні інтереси держав. Таким чином, у статті розглядається, чи може міжнародне право зберігати нормативну силу за умови політичного тиску на поведінку держав та їх представників.

На теоретичному рівні проаналізовано підходи класичного реалізму та лібералізму в теорії міжнародних відносин щодо впливу міжнародного права на міждержавну взаємодію. Відповідно до першого підходу, міжнародне право є повністю узалежненим від політики явищем, котре не може існувати як незалежна нормативна система, в той час як другий підхід визнає його конструктивний вплив на поведінку держав.

Взяті до уваги емпіричні дані як докази того, що політика може виявляти як конструктивний, так і деструктивний вплив на міжнародно-правову систему, сприяючи його розвитку або ж, навпаки, провокуючи порушення норм та принципів міжнародного права.

Особливу увагу приділено значенню звичаєвого права, принципу *pacta sunt servanda* та імперативним нормам (jus cogens). Водночас підкреслено, що державний суверенітет, хоча і є складовою міжнародного правопорядку, інколи здатний перешкоджати належному функціонуванню міжнародно-правових механізмів. При тому, державний суверенітет не можна розглядати як явище, яке нівелює будь-який нормативний вплив на поведінку держав. Натомість, суверенітет слід вважати відносним, тобто таким, що не виключає зобов'язання держав відповідно до принципів верховенства права та *pacta sunt servanda*.

Зроблено висновок, що міжнародне право не можна розглядати виключно як залежне від політики чи, навпаки, повністю автономне явище у міжнародних відносинах. Міжнародне право існує в умовах постійної взаємодії з політичними процесами, виявляючи при цьому нормативну силу та здатність до впливу на поведінку держав. При цьому політичні рішення, що відповідають вимогам міжнародного права, мають більш значний вплив та, потенційно, можуть слугувати основою для створення нових міжнародно-правових норм.

Ключові слова: міжнародне право, політика, міжнародні відносини, нормативна сила, державний суверенітет, верховенство права.

Repetskyi V. M., Demianchuk O. R. **CORRELATION OF INTERNATIONAL LAW AND POLITICS IN INTERNATIONAL RELATIONS**

The article examines the relationship between politics and international law within the system of contemporary international relations. Emphasis is placed on the differences between international law as an objective, relatively stable normative system and politics, which primarily reflects the changing and subjective interests of states. Thus, the article explores whether international law can retain its normative force under conditions of political pressure on the conduct of states and their representatives.

At the theoretical level, the approaches of classical realism and liberalism in the theory of international relations are analyzed regarding the impact of international law on interstate interaction. According to the first approach, international law is entirely dependent on politics and cannot exist as an independent normative system, whereas the second approach recognizes its constructive influence on the behavior of states.

Empirical data are taken into account as evidence that politics can have both constructive and destructive impacts on the international legal system, either contributing to its development or, conversely, provoking violations of the norms and principles of international law.

Special attention is given to the significance of customary law, the principle of pacta sunt servanda, and peremptory norms (jus cogens). Simultaneously, it is emphasized that state sovereignty, although an element of the international legal order, can sometimes hinder the proper functioning of international legal mechanisms. However, state sovereignty should not be viewed as a phenomenon that nullifies any normative influence on state behavior. Instead, sovereignty should be considered to be relative, meaning it does not exclude the obligations of states in accordance with the principles of the rule of law and pacta sunt servanda.

It is concluded that international law should not be viewed solely as dependent on politics or, conversely, as a completely autonomous phenomenon in international relations. International law exists in constant interaction with political processes, while demonstrating normative force and the ability to influence the behavior of states. Political decisions that comply with the requirements of international law have a more significant impact and can potentially serve as the basis for the creation of new international legal norms.

Key words: international law, politics, international relations, normative force, state sovereignty, rule of law.

Постановка проблеми. Міжнародне право та міжнародна політика є двома ключовими факторами, які визначають поведінку держав у міжнародних відносин, однак їхній взаємозв'язок залишається складним і неоднозначним. Міжнародне право, як нормативна система, базується на певних принципах та цінностях, які часто протиставляються політично бажаним діянням або цілям. На думку деяких дослідників, держави, визнаючи формальну чинність міжнародно-правових норм, натомість керуються політичними міркуваннями, що ставить під сумнів нормативну силу міжнародного права. Водночас, політичні фактори можуть ставати каталізатором розвитку міжнародного права, як, наприклад, у випадках створення Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) чи прийняття Женевських конвенцій.

Таким чином, виникає низка суперечливих питань щодо здатності міжнародного права функціонувати незалежно від політики, ступеня впливу політичних інтересів на дотримання міжнародно-правових норм та принципів та наявності таких характеристик міжнародного права як конкретність та нормативна сила, які б дозволили йому забезпечувати існування функціонування міжнародного правопорядку.

Актуальність дослідження обумовлена сучасними глобальними викликами, зокрема міжнародними конфліктами (між рф та Україною, Державою Ізраїль та Ісламською Республікою Іран), що ведуть до нехтування вимогами міжнародного права на користь політичних міркувань, що породжує необхідність переосмислити взаємодію між політикою та міжнародним правом на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У міжнародному публічному праві вказаною проблематикою займалися такі вчені як М. Коскенніємі, Т. М. Франк, Дж. Р. Кроуфорд, П. Вейл, які звертають увагу на вагомий вплив політичних процесів на міжнародно-правові відносини. На думку М. Коскенніємі, міжнародне право знаходиться в постійному стані дихотомії між «апологією» та «утопією», де воно або є відображенням політики, або не має на неї жодного впливу. Т. М. Франк розглядає співвідношення між якісними характеристиками міжнародно-правових норм та їхньою здатністю впливати на поведінку держав. Дж. Р. Кроуфорд враховує цінності міжнародного співтовариства як фактори, які впливають на ефективність міжнародного права, а П. Вейл розрізняє різні ступені нормативної сили, якими володіють різні за своєю природою норми міжнародного права.

Також варто виділити таких представників теорії міжнародних відносин як Моргентау Г. та Моравчик А., які в рамках їхніх відповідних шкіл міжнародних відносин (реалізму та лібералізму) оцінюють роль міжнародного права у взаємодії між державами.

Постановка мети та завдання. Метою дослідження є встановити співвідношення міжнародного права та політики у міжнародних відносинах. Для досягнення вказаної мети необхідно виконати наступні завдання:

1. Встановити види впливу політики на міжнародні правовідносини.

2. Визначити якісні характеристики міжнародного права як нормативної системи та, відповідно, встановити його здатність впливати на поведінку держав та інших суб'єктів.

3. З'ясувати ступінь нормативної сили міжнародного права як умови незалежності та об'єктивності міжнародно-правової системи.

Вплив політики на міжнародно-правові відносини рідко піддається сумніву, проте його ступінь є предметом багатьох наукових дискусій. Перш за все, інтерес викликають різкі відмінності між цими двома регуляторами міжнародних відносин. Міжнародне право, як нормативна система, де верховенство права, справедливість та рівність суб'єктів є центральними та головними засадами, вносить впорядкованість та передбачуваність у міжнародні відносини, в той час як політика не є системою відносно об'єктивних норм й, відповідно, може вносити непередбачуваність та хаотичність у міжнародні реалії. Таким чином, важливо конкретизувати вплив політики на міжнародно-правові відносини, а також встановити, зважаючи на нерідко визначальну роль політики, чи здатне міжнародне право бути достатньо незалежним від неї, аби гарантувати його об'єктивність та нормативну силу.

Представники науки міжнародних відносин пропонують різні, часто протилежні, точки зору. Наприклад, відомий теоретик класичного реалізму в теорії міжнародних відносин Ганс Моргентау вважав, що міжнародне право, хоча й існує, проте є неефективною системою через децентралізацію влади, проблеми кодифікації, проблеми тлумачення та обов'язкової сили його норм [1, с. 209–219]. А відтак, на його переконання, норми міжнародного права виконуються тоді коли їхнє виконання збігається з наявними політичними інтересами держав. Відповідно, держави поводяться певним чином не через вимоги міжнародного права, а через політичні міркування.

З іншого боку, представники лібералізму в теорії міжнародних відносинах стверджують, що міжнародне право сприяє співробітництву, зменшуючи таким чином невизначеність міжнародних відносин і заохочуючи взаємно вигідну поведінку. На їхню думку, міжнародне право та міжнародні організації сприяють кооперації для вирішення тих чи інших глобальних або регіональних проблем [2, с. 536]. З цього випливає, що

в рамках теорії міжнародних відносин не існує єдиного підходу до ролі міжнародного права у взаєминах між державами та іншими суб'єктами. Це, звичайно, не означає, що згадані підходи чи будь-які інші не можуть бути вірними. Із цього можна зробити висновок, що немає єдиного пояснення того, що лежить в основі поведінки держав. Таким чином, ми не можемо виключити потенційну роль міжнародного права як одного з чинників, які визначають цю поведінку.

Відносно визначеними є емпіричні дані, тобто сама поведінка, яка може проявлятися, наприклад, через укладення договору, членство в міжнародній організації чи голосування за ту чи іншу резолюцію. З емпіричної точки зору, взаємодію міжнародного права і політики можна простежити у кореляції між подіями політичного характеру та створенням міжнародно-правових норм, яке відбувається після цього. Одним із прикладів цього є прийняття Женевських конвенцій 1949 [3].

Аналогічно, розвиток міжнародного кримінального правосуддя та створення Міжнародного кримінального суду відбувалися, значною мірою, під впливом подій політичного характеру. Перша та Друга світові війни, Югославський та Руандійський трибунали передували створенню (або ж у випадку Першої світової війни – ініціативі створення) міжнародних трибуналів для притягнення індивідів до відповідальності за міжнародні злочини [4, с. 4]. Це показує, що події або бажання політичного характеру не справляють виключно деструктивний вплив на міжнародне право, а й можуть стимулювати його розвиток.

Незважаючи на це, застосування та значення Римського статуту МКС ставиться під сумнів політичними суб'єктами, зокрема такими державами, як США, які хоча й виконували активну роль у розвитку міжнародного кримінального правосуддя, однак відмовилися ратифікувати Статут, описуючи його як загрозу суверенітету Америки [5, с. 381, 385]. Китайська Народна Республіка не тільки не ратифікувала Статут, а й не підписала його. Таким чином, представники двох найбільших економік світу та держав, які посідають перші місця за військовими витратами та володіють ядерним арсеналом *prima facie* не можуть бути притягнені до відповідальності за міжнародні злочини через систему МКС [6; 7].

Відтак, з одного боку, політичні мотиви хоч і виступають основою розвитку міжнародного права, а з іншого боку, мають деструктивний вплив на нього, як на об'єктивну нормативну систему. Оскільки вплив політики у даному контексті є беззаперечним, важливо встановити ступінь цього впливу або дати відповідь на питання, чи є міжнародне право достатньо «конкретним» (в тлумаченні М. Коскенніємі – таким, що не залежить від суб'єктивних, тимчасових бажань держав) та нормативно сильним, тобто таким, що ефективно застосовується попри політичні заперечення [8, с. 38, 39].

Щодо критерію конкретності, аргументи можуть будуватися дуалістично. З одного боку, джерела міжнародного права уособлюють ідею відносної стабільності міжнародного права, оскільки їхня чинність не залежатиме від миттєвої зміни позиції держави. Кожне з цих джерел, так чи інакше, ґрунтується на згоді держав та інших суб'єктів, яка може виражатися або безпосередньо (наприклад, підписання договору), або опосередковано (наприклад, практика держави, яка показує визнання нею міжнародного звичаю). Таким чином, норми міжнародного права є водночас добровільними щодо прийняття (за винятком імперативних) та обов'язковими щодо виконання. Окрім цього, необхідно враховувати неемпіричний елемент обов'язковості міжнародного права, а саме те, що його нормативна сила також походить від спільноти держав та цінностей, які вони формулюють і впорядковують [9, с. 418].

Звичаєве міжнародне право займає особливе місце серед джерел, оскільки воно часто є загальним та, відповідно, створює зобов'язання для всіх суб'єктів та, окрім цього, виражає волю та згоду держав через практику та opinio juris на визнання існування цих зобов'язань [10, с. 1119]. Перефразовуючи, воно засвідчує, що держави визнають міжнародне право як нормативну основу для їхньої поведінки на довгостроковій, а точніше, невизначено строковій основі. Більше того, деякі звичаєві норми, такі як заборона катувань, геноциду, рабства є водночас імперативними нормами міжнародного права (jus cogens) [11, с. 141–143], зміна яких можлива лише наступними нормами такого ж характеру.

Ключовим принципом, що забезпечує стабільність системи міжнародного права, є *pacta sunt servanda* — договори повинні виконуватися, як зафіксовано в статті 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Цей принцип дещо схожий з принципом верховенства права в тому сенсі, що обидва є логічними основами функціонування системи, фактично закріплюючи зобов'язання дотримуватися норм права. Через цю обставину Г. Кельзен називав *pacta sunt servanda* основною нормою (Grundnorm), тобто нормою, яка надає валідність усій системі [12, с. 328].

Отже, можна стверджувати, що ця норма виконує стабілізаційну функцію, оскільки без неї договори, якщо надавати їй вузького тлумачення, а також будь-які зобов'язання міжнародного права, за умови широкого тлумачення, були б повністю залежні від тимчасових розрахунків вигоди для держав.

З іншого боку, протилежним фактором можна вважати державний суверенітет, який часто

сприймається як шкода для дії міжнародного права, хоча сам суверенітет обґрунтовується та обмежується міжнародним правом. Звичайно, існує аргумент про суверенітет як абсолютну автономію у будь-яких відносинах, адже практика показує протилежне і зобов'язання все ж виконуються, хоча й не завжди. Це яскраво проявляється у забороні застосування сили, закріпленій у статті 2(4) Статуту ООН. Як зазначає Джеймс Кроуфорд, сучасний суверенітет є «умовним суверенітетом», тобто держави не є абсолютно незалежними у виборі своєї поведінки, а керуються, серед іншого, нормами міжнародного права [13 с. 259]. Тим не менш, ідея суверенітету як верховної влади всередині держави та незалежності у міжнародних відносинах часто сприймається як те, що надає суб'єктивним бажанням держав перевагу над об'єктивними вимогами міжнародного права.

Щодо критерію нормативності, аргументи можуть суттєво відрізнятися. З одного боку, ідея можливості існування світового порядку, заснованого виключно на міжнародно-правових нормах, піддається сумніву через приклади недієвості правових інструментів в ситуаціях, які мають глобальну політичну важливість (як, наприклад, після вторгнення рф в Україну як у 2014, так і 2022 роках). Відповідно, якщо дотримання чи недотримання міжнародного права залежить від гостроти або важливості політичної ситуації, або ж геополітичної могутності залучених в таку ситуацію суб'єктів, можна зробити висновок про прямий влив політики на ефективність міжнародного права та його залежність від політики. Такий висновок заперечує одну з фундаментальних ідей права, а саме припущення, що існування права щонайменше робить певну поведінку обов'язковою, а не добровільною незалежно від обставин [14, с. 217]. Зрозуміло, що такий аргумент ставить під сумнів нормативну силу міжнародного права.

Досліджуючи це питання, можна прослідкувати, що існує взаємозалежність між характеристиками міжнародного права (чіткість, об'єктивність, зрозумілість) та ймовірністю того, що ті норми, які наділені такими характеристиками, будуть виконуватися [15, с. 24-27]. Відповідно, характеристики міжнародного права впливають на міжнародні відносини, що підтверджує думку про те, що міжнародне право наділене незалежною нормативною силою. Держави схильні поважати міжнародне право не тільки через страх буквальних санкцій, подібно до того, як покора обґрунтована у деяких теоріях внутрішньодержавного правопорядку, а й тому, що бажають зберегти репутацію відповідального суб'єкта міжнародного права. Таким чином, міжнародне право діє через соціальні й моральні механізми, а не виключно через силу примусу.

До того ж, не варто недооцінювати здатність міжнародного права до обмеження влади. Наприклад, у справі Нікарагуа проти США Міжнародний Суд виніс рішення про порушення міжнародного права з боку США, попри їхнє невизнання юрисдикції Суду на певному етапі [11, с. 14]. Звичайно, наведений приклад можна розцінювати як вплив політики на міжнародно-правові відносини, але водночас він засвідчує здатність міжнародного права встановлювати об'єктивні юридичні стандарти, які залишаються дійсними навіть попри існуючі порушення.

Додатково можна прослідкувати тенденцію до збільшення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, яка обґрунтовується розвитком міжнародних організацій, таких як ООН, СОТ, МВФ, МКС, котрі не лише забезпечують платформу для співпраці, але й відіграють значну роль у творенні, тлумаченні та застосуванні міжнародно-правових норм. Це явище можна описати як «легалізацію», тобто перехід ширшого, порівняно з минулими періодами, звернення до міжнародного права для якіснішого регулювання відносин [16, с. 401].

Такий стан речей вкотре призводить до висновку про відносну нормативність міжнародного права як особливої системи. Внаслідок цього, деякі норми міжнародного права є нормативно сильнішими за інші (наприклад, імперативні норми, неімперативні норми та норми «м'якого права»), певні аспекти міжнародно-правових відносин перебувають під переважним впливом права, а деякі – під впливом політики [17, с. 440, 441]. Відносна нормативність робить міжнародно-правову систему менш передбачуваною та стабільною, проте вона не заперечує її правову природу та вплив на міжнародні відносини.

Висновки. Вищенаведене дозволяє зробити висновок, що питання співвідношення міжнародного права і політики не можна зводити до питання про домінування одного над іншим. Міжнародно-правові норми формуються в значній мірі через політичні процеси, а політичні діяння можуть обмежуватися міжнародно-правовими нормами. Для міжнародного права характерна відносна конкретність та нормативність, що, з одного боку, підтверджує його незалежне від політики функціонування, проте з іншого боку не виключає її впливу на міжнародно-правові відносини.

Тут, вочевидь, доцільно було б наголосити на тому, що коли політичні рішення держав приймаються в рамках правового поля з дотриманням принципу верховенства права у міжнародних відносинах, відповідно і політичний вплив держав при цьому буде більш ефективним та загальновизнаним з боку всього світового співтовариства. Такий вплив, у кінцевому підсумку, приведе до його трансформації у чітко сформульовані правові

норми, які за своїм змістом будуть направлені на забезпечення необхідного правопорядку та мирного співробітництва між усіма суб'єктами міжнародного права.

Перспективи подальших досліджень. Дослідження співвідношення міжнародного права та політики відкриває низку питань, які заслуговують подальшого розгляду та розробки. Окремої уваги потребує емпіричне дослідження відповідності між політичними інтересами держав і їхньою практикою дотримання міжнародно-правових норм, що допоможе встановити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки між тими видами політичних інтересів, які провокують порушення міжнародного права. Це, у свою чергу, дозволить краще передбачати міждержавну поведінку.

Іншим потенційним напрямом досліджень є вивчення ролі міжнародних організацій у забезпеченні належного функціонування міжнародно-правової системи та їхнього впливу на політичні міркування держав, а також поведінку, що на них базується.

Насамкінець, окрему перспективу становить дослідження імперативних норм (jus cogens) та їхньої здатності протидіяти політично мотивованим порушенням міжнародного права.

Література

1. Morgenthau H. J. Politics among nations: The struggle for power and peace. 2nd ed. New York : Alfred A. Knopf, 1954. 600 p.

2. Moravcsik A. Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization*. 1997. Vol. 51. № 4. P. 513–553. URL: https://doi.org/10.1162/002081897550447 (date of access: 18.06.2025).

3. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949 (date of access: 18.06.2025).

4. Cassese A. International Criminal Law. 2nd ed. Oxford University Press, 2008. 550 p.

5. Amann D. M., Sellers M. N. S. The United States of America and the International Criminal Court. The American Journal of Comparative Law. 2002. Vol. 50. P. 381. URL: https://doi.org/10.2307/840883 (date of access: 22.06.2025).

6. GDP (current US$). URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?name_desc=true (date of access: 22.06.2025).

7. Military expenditure (% of GDP). URL: https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?most_recent_year_desc=false (date of access: 22.06.2025).

8. Between Apology and Utopia: The Politics of International Law. The Politics of International Law. URL: https://doi.org/10.5040/9781472565587.ch-001 (date of access: 22.06.2025).

9. Crawford J. R. The Creation of States in International Law. Oxford University Press, 2007. URL: https://doi.org/10.1093/law/9780199228423.001.0001 (date of access: 22.06.2025).

10. Goldsmith J. L., Posner E. A. A Theory of Customary International Law. The University of Chicago Law Review. 1999. Vol. 66. № 4. P. 1113. URL: https://doi.org/10.2307/1600364 (date of access: 22.06.2025).

11. International Court of Justice: Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States). *International Legal Materials*. 1986. Vol. 25 № 5. P. 1023–1289. URL: https://doi.org/10.1017/s0020782900025596 (date of access: 07.05.2025).

12. Rigaux F. Hans Kelsen on International Law. *European Journal of International Law*. 1998. Vol. 9. № 2. P. 325–343. URL: https://doi.org/10.1093/ejil/9.2.325 (date of access: 08.05.2025).

13. The philosophy of international law. Oxford : Oxford University Press, 2010. 611 p.

14. Hart H. L. A. The Concept of Law: a book. Oxford: Oxford University Press, 1994. 325 p.

15. Franck T. M. Power of Legitimacy among Nations. Oxford University Press, 1990.

16. Gaeta P., Viñuales J. E., Zappalá S. Cassese's International Law. Oxford University Press, 2020. URL: https://doi.org/10.1093/he/9780199231287.001.0001 (date of access: 07.05.2025).

17. Weil P. Towards Relative Normativity in International Law? *American Journal of International Law*. 1983. Vol. 77. № 3. P. 413–442. URL: https://doi.org/10.2307/2201073 (date of access: 07.05.2025).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

С. І. Яковлєв
МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

В. Д. Барвіненко
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СИСТЕМІ МУНІЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ 9

Д. Є. Волкова
ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЯК ПРИНЦИП У КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ 14

Р. С. Кірін
ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО Е-УРЯДУВАННЯ 18

А. В. Марущак, Т. І. Демчук
МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ ТА ВИКЛИКИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ 25

N. V. Mishyna
LOCALISING SOCIAL RIGHTS: A NORMATIVE FRAMEWORK FOR LOCAL DEMOCRACY IN TIMES OF DISPLACEMENT AND RECONSTRUCTION IN EUROPEAN CONTEXT 30

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Д. Р. Гаращенко
ПОДІЛ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА ЗМІНА ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ЦИВІЛЬНИЙ ПРАВОЧИН 35

М. Зубашков
ВПЛИВ ЕЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДДЯ НА ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ 39

Р. Р. Калин
ДЖЕРЕЛА ПРАВА У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВ ВИКОНАВЦІВ НА РЕЗУЛЬТАТ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 44

О. І. Сафончик
ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ В УКРАЇНІ 49

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Б. В. Шуба, В. О. Джунь
ЦИФРОВІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ 54

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

М. І. Зубрицький, О. М. Ганечко
ПОЗАСУДОВІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ... 59

О. С. Нестерович
ГАРАНТІЇ ОПЛАТИ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ СФЕРИ СПОРТУ 64

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

О. Г. Варгуляк
РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ 68

О. А. Волковинський
ПРИСВОЄННЯ ТА ПІДТВЕРДЖЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЧЛЕНІВ ЕКІПАЖІВ СУДЕН ВНУТРІШНЬОГО ПЛАВАННЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ..... 73

Н. В. Добрянська
ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ: РЕАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ 79

В. С. Зільберт
ПОЛІТИЧНА НЕУПЕРЕДЖЕНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ: СУЧАСНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ 84

Е. П. Іванченко
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У МИТНІЙ СПРАВІ: ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ 88

Т. А. Латковська, П. П. Латковський, Т. І. Демчук
ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: АСПЕКТИ КІБЕРБЕЗПЕКИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ..... 93

О. Г. Погребняк
ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД 98

А. В. Пуздряк, Д. А. Біленець
РОЛЬ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 103

М. В. Серебро
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ УКРАЇНИ 108

І. В. Солончук
ДО ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ 115

Л. В. Товкун
ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТУ І ЦИФРОВИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 120

Р. М. Труба
ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ..... 125

К. О. Chepkova
PROTECTIVE CIVIL DEFENSE STRUCTURES AS ONE OF THE MECHANISMS FOR ENSURING A SECURE ENVIRONMENT FOR CHILDREN DURING ARMED CONFLICT 130

І. П. Шумейко
ФІНАНСОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРАХ БУДІВНИЦТВА І ТРАНСПОРТУ 136

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

А. О. Гавловська
КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ-ПРАВОПОРУШНИКА, ЩО СКОЮЄ СЗЧ, В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 142

О. М. Нитіп
ETHICAL STANDARDS OF CONDUCT OF EMPLOYEES OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE 148

Д. М. Навроцький
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КОМАНДИРІВ І ПІДЛЕГЛИХ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ВИКОНАННЯМ НАКАЗУ 152

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна
ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 156

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

К. С. Застрожнікова
ДЕРОГАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ВИКЛИКИ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ 161

І. В. Осадчий
РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ СУДОМ ПРИСЯЖНИХ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ : ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНОЮ 168

А. Петренко
АНАЛІЗ ПОТЕНЦІАЛУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОДЕЛІ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ 172

С. М. Тарасюк
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖ ПРИМУСОМ І ГАРАНТІЯМИ 178

І. І. Татарин, О. В. Мархевка
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ АДВОКАТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПРАВОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 186

Ю. М. Чорноус, Є. С. Пазюк
КРИТЕРІЇ ДОПУСТИМОСТІ ТАКТИКИ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ ЗАХИСНИКОМ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ 192

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

А. В. Боровик
ЗАГАЛЬНІ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ 198

П. П. Латковський, О. Т. Волощук, В. В. Марчук
МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ПРАВОВА ДОПОМОГА У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ І ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ТА СУДОВО-ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ 204

В. М. Репецький, О. Р. Дем'янчук
СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 210

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY AND POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Yakovliev S. I.
INTERNATIONAL MECHANISMS FOR REGULATING THE RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN MARTIAL LAW 3

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Barvinenko V. D.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LOCAL SELF-GOVERNMENT: LEGAL CHALLENGES AND PROSPECTS FOR REGULATION 9

Volkova D. Ye.
HUMANCENTRISM AS A PRINCIPLE IN THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANISATIONS IN UKRAINE 14

Kirin R. S.
PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON E-GOVERNMENT 18

Marushak A. V., Demchuk T. I.
MULTIPLE CITIZENSHIP IN UKRAINE: LEGAL CONFLICT AND CHALLENGES DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE 25

N. V. Mishyna
LOCALISING SOCIAL RIGHTS: A NORMATIVE FRAMEWORK FOR LOCAL DEMOCRACY IN TIMES OF DISPLACEMENT AND RECONSTRUCTION IN EUROPEAN CONTEXT 30

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Harashchenko D. R.
DIVISION, UNIFICATION AND CHANGE OF PURPOSE OF A LAND PLOT AS A CIVIL TRANSACTION 35

Zubashkov M.
IMPACT OF THE ELECTRONIC JUSTICE ON THE FUNCTIONS OF CIVIL PROCEDURE 39

Kalyn R. R.
SOURCES OF LAW IN THE FIELD OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF PERFORMERS' RIGHTS TO THE RESULTS OF CREATIVE ACTIVITY 44

Safonchyk O. I.
CERTAIN ISSUES OF COMPENSATION FOR DAMAGE UNDER ROMAN PRIVATE LAW AND ITS RECEPTION IN UKRAINE 49

ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURE LAW

Shuba B. V., Dzhun V. O.
DIGITALIZATION OF BUSINESS ACTIVITY AND LEGAL ASPECTS OF ELECTRONIC CONTRACTS 54

EMPLOYMENT LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Zubritsky M. I., Ganechko O. M.
OUT-OF-COURT METHODS OF PROTECTING LABOR RIGHTS: PROBLEMS IN THEORY AND PRACTICE 59

Nesterovych O. S.
GUARANTEES OF PAYMENT FOR EMPLOYEES IN THE SPORTS SECTOR 64

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Varhuliak O. G.
THE ROLE OF CENTRAL EXECUTIVE AUTHORITIES IN THE IMPLEMENTATION OF THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE 68

Volkovynskyi O. A.
ASSIGNMENT AND VERIFICATION OF QUALIFICATIONS OF INLAND WATERWAY VESSEL CREW MEMBERS: CONTEMPORARY ISSUES AND DEFICIENCIES IN LEGAL REGULATION AND PRACTICE..... 73

Dobrianska N. V.
RIGHT TO INFORMATION: IMPLEMENTATION UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE..... 79

Zilbert V. S.
POLITICAL IMPARTIALITY OF CIVIL SERVANTS: MODERN ASPECTS OF IMPLEMENTATION .. 84

Ivanchenko E. P.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CUSTOMS: LEGAL BASIS AND IMPLEMENTATION..... 88

Latkovska T. A., Latkovskyi P. P., Demchuk T. I.
INFORMATION RESOURCES IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES: ASPECTS OF CYBERSECURITY AND CONTEMPORARY CHALLENGES 93

Pogrebnyak O. G.
PROFESSIONAL TRAINING OF PUBLIC SERVANTS: EUROPEAN EXPERIENCE 98

Puzdriak A. V., Bilenets D. A.
THE ROLE OF THE SPECIAL OPERATIONS FORCES IN ENSURING UKRAINE'S NATIONAL SECURITY 103

Serebro M. V.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE 108

Solonchuk I. V.
THE CONCEPT OF INFORMATION LEGAL RELATIONS IN THE JUDICIARY OF UKRAINE..... 115

Tovkun L. V.
LEGAL FRAMEWORK FOR REGULATING DIGITAL CONTENT AND DIGITAL SERVICES IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY 120

Truba R. M.
THE MAIN TASKS OF ENSURING NATIONAL SECURITY 125

K. O. Chepkova
PROTECTIVE CIVIL DEFENSE STRUCTURES AS ONE OF THE MECHANISMS FOR ENSURING A SECURE ENVIRONMENT FOR CHILDREN DURING ARMED CONFLICT 130

Shumeiko I. P.
FINANCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONSTRUCTION AND TRANSPORT SECTORS..... 136

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Havlovska A. O.
CRIMINOLOGICAL PORTRAIT OF A OFFENDER-OFFENDER WHO COMMITS THE HSC, IN THE CONDITIONS OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR..... 142

O. M. Humin
ETHICAL STANDARDS OF CONDUCT OF EMPLOYEES OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE..... 148

Navrotsky D. M.
INTERNATIONAL LEGAL APPROACHES TO COMMAND AND SUBORDINATE CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES RELATED TO ORDERS 152

Tsurkan-Saifulina Yu. V.
WOMEN'S CRIME IN UKRAINE: CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW 156

CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC ANALYSIS; OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

Zastrozhnikova K. S.
DEROGATION OF HUMAN RIGHTS IN TIMES OF WAR: INTERNATIONAL STANDARDS AND CHALLENGES FOR CRIMINAL PROCEDURE 161

Osadchyi I. V.
TRIAL OF CRIMINAL OFFENSES BY JURY IN THE UNITED STATES OF AMERICA: PROSPECTS OF BORROWING EXPERIENCE BY UKRAINE 168

Petrenko A.
ANALYSIS OF THE MEDIATION POTENTIAL IN THE UKRAINIAN MODEL OF RESTORATIVE JUSTICE 172

Tarasiuk S. M.
THEORETICAL AND LEGAL BASIS FOR THE RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: BETWEEN COERCION AND GUARANTEES 178

Tataryn I. I., Markhevka O. V.
PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE PARTICIPATION OF A LAWYER IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE AND LEGAL TRANSFORMATIONS 186

Chornous Yu. M., Pazyuk Ye. S.
CRITERIA FOR THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE COLLECTION TACTICS BY DEFENSE OFFICER DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION 192

INTERNATIONAL LAW

Borovyk A. V.
GENERAL INSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF COMBATING HUMAN TRAFFICKING AT THE INTERNATIONAL LEVEL 198

Latkovskyi P. P., Voloshchuk O. T., Marchuk V. V.
INTERNATIONAL COOPERATION AND LEGAL ASSISTANCE IN CASES OF THE CRIME OF AGGRESSION AND WAR CRIMES: CRIMINAL PROCEDURAL MECHANISMS AND FORENSIC SUPPORT 204

Repetskyi V. M., Demianchuk O. R.
CORRELATION OF INTERNATIONAL LAW AND POLITICS IN INTERNATIONAL RELATIONS ... 210

НОТАТКИ

JURIS
EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 3/ 2025

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – В. Гайдабрус

Підписано до друку 11.07.2025 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 25,80. Ум. друк. арк. 23,68.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0825/647.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1.
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua